

22

SDÜ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

THE JOURNAL OF FACULTY OF ECONOMICS ADMINISTRATIVE SCIENCES

İB

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ ve İDARİ
BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ

THE JOURNAL OF FACULTY OF
ECONOMICS
ADMINISTRATIVE
SCIENCES

Cilt/Volume 22 • Yıl/Year 2017 • Sayı/Issue 03

İB

ISSN 1301-0603

İB

ISSN 1301-0603

Editor / Editor

Prof. Dr. Mustafa Zihni TUNCA

Editor Yardımcıları / Sub Editors

Prof. Dr. Adem EFE

Yrd. Doç. Dr. Çiğdem AKMAN

Yayın Kurulu / Editoriol Board

Prof. Dr. İlker Hüseyin ÇARIKÇI
Prof. Dr. Hüseyin GÜL
Prof. Dr. Mustafa Zihni TUNCA
Prof. Dr. Murat Ali DULUPÇU
Prof. Dr. Ramazan ERDEM
Doç. Dr. Nuri ÖMÜRBEK
Doç. Dr. Nilüfer NEGİZ
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Hakan KİRİŞ

Prof. Dr. Murat OKCU
Prof. Dr. Durmuş ACAR
Prof. Dr. Faruk TURHAN
Prof. Dr. Osman BAYRİ
Prof. Dr. Serpil AĞCAKAYA
Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Doç. Dr. Hakan DEMİRGİL
Yrd. Doç. Dr. Hidayet ÜNLÜ

Yrd. Doç. Dr. Elvettin AKMAN

Danışmanlar Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Göktuğ MORÇÖL, Penn State Harrisburg University
Prof. Dr. İlber ORTAYLI, Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Şeref KALAYCI, Karadeniz Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Hasan TUTAR, Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Recep KÖK, Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. İ. Atilla ACAR, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

Dergi Sekreteri / Journal Secretarial

Arş. Gör. Ahmet Kuntay DEMİRAL

Kapak Tasarım / Cover Design

Arş. Gör. Murat KARA

Dizgi / Type Setting

Bil. İşl. Ramazan DAĞ

Baskı / Published By

SDÜ Basımevi Isparta

©SDÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Isparta – 2017

Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi ISSN 1301-0603 Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler derginin görüşleri değildir. Tüm sorumluluk yazarlarına aittir. Dergide yayınlanan yazıların her hakkı saklıdır. Derginin ismi olmadan hiçbir şekilde çoğaltılamaz. Yazarlara nakit olarak telif ücreti ödenmez. Telif ücreti olarak yazının yayımlandığı dergi gönderilir. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi; EBSCO, Türkiye Makaleler Bibliyografyası, ASOS ve SOBIAD İndeks tarafından taranan dergiler arasında yer almaktadır.

İletişim Adresi / Contact Info

SDÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Dergi Yayın Komisyonu Başkanlığı
Doğu Kampüsü, 32260, Çünür
İSPARTA

☎ : 0 246 211 04 01
Fax : 0 246 237 09 20
E-mail : iibfdergi@sdu.edu.tr
Web : http://iibfdergi.sdu.edu.tr

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES of the ISSUE

Dergimizin bu sayısında yayımlanan makaleleri değerlendiren hakemlerimize teşekkürlerimizi sunarız.

We gratefully acknowledge the referees who kindly helped us to evaluate the articles published for current issue of the Journal.

Bilim Kurulu

- Prof. Dr. Mustafa Zihni TUNCA (Süleyman Demirel Üniversitesi)
- Prof. Dr. İsa İPÇİOĞLU (Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi)
- Prof. Dr. Semih BİLGE (Anadolu Üniversitesi)
- Doç. Dr. Murat KAYALAR (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
- Doç. Dr. Sinan NARDALI (İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
- Doç. Dr. Vesile ÖMÜRBEK (Süleyman Demirel Üniversitesi)
- Doç. Dr. Hakan AY (Dokuz Eylül Üniversitesi)
- Doç. Dr. Ömer TEKŞEN (Burdur Mehmet Akif Üniversitesi)
- Doç. Dr. Hüseyin DALĞAR (Burdur Mehmet Akif Üniversitesi)

Hakem Kurulu

- Prof. Dr. Adem EFE Süleyman Demirel Üniversitesi
- Prof. Dr. Ayhan GENÇLER Trakya Üniversitesi
- Prof. Dr. Bekir GÖVDERE Süleyman Demirel Üniversitesi
- Prof. Dr. Can Deniz KÖKSAL Akdeniz Üniversitesi
- Prof. Dr. Cem SAATÇIOĞLU İstanbul Üniversitesi
- Prof. Dr. Ekrem GÜL Sakarya Üniversitesi
- Prof. Dr. Engin DİNÇ Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. F. Bahar ŞANLI GÜLBAHAR İstanbul Üniversitesi
- Prof. Dr. Hayrettin USUL İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
- Prof. Dr. Hüseyin GÜL Süleyman Demirel Üniversitesi
- Prof. Dr. İbrahim Atilla ACAR İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
- Prof. Dr. Levent AYTEMİZ Karabük Üniversitesi
- Prof. Dr. Levent KÖSEKAHYAOĞLU Süleyman Demirel Üniversitesi
- Prof. Dr. Muammer ZERENLER Selçuk Üniversitesi
- Prof. Dr. Murat KAYALAR İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
- Prof. Dr. Mustafa SAKAL Ordu Üniversitesi
- Prof. Dr. Reyhan Ayşen WOLFF Giresun Üniversitesi
- Prof. Dr. Serkan ODAMAN Dokuz Eylül Üniversitesi
- Prof. Dr. Şeref KALAYCI Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Doç. Dr. Abdurrahman BENLİ Sakarya Üniversitesi
- Doç. Dr. Cem ERGÜN Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Doç. Dr. Didar BÜYÜKER İŞLER Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. Gökhan AKYÜZ Akdeniz Üniversitesi
- Doç. Dr. İhsan KAMALAK Mersin Üniversitesi
- Doç. Dr. Murat AKIN Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
- Doç. Dr. Mustafa YILDIRAN Akdeniz Üniversitesi
- Doç. Dr. Nilüfer NEGİZ Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. Serdar ÖZTÜRK Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
- Doç. Dr. Ümit AKCA Süleyman Demirel Üniversitesi
- Doç. Dr. Yavuz ÇİFTÇİ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
- Doç. Dr. Yusuf YİĞİT Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
- Yrd. Doç. Dr. Aykut SEZGİN Süleyman Demirel Üniversitesi
- Yrd. Doç. Dr. Aysun YEMEN Aksaray Üniversitesi
- Yrd. Doç. Dr. Eda ORUÇ ERDOĞAN Akdeniz Üniversitesi
- Yrd. Doç. Dr. Gamze GÖÇMEN YAĞCILAR Süleyman Demirel Üniversitesi
- Yrd. Doç. Dr. Gökhan ÖZKUL Süleyman Demirel Üniversitesi
- Yrd. Doç. Dr. Mehmet ALBAYRAK Süleyman Demirel Üniversitesi
- Yrd. Doç. Dr. Nahit YILMAZ Necmettin Erbakan Üniversitesi
- Yrd. Doç. Dr. Onur SUNGUR Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Yrd. Doç. Dr. Özge GÜNDOĞDU Süleyman Demirel Üniversitesi
- Yrd. Doç. Dr. Tahsin AKÇAKANAT Süleyman Demirel Üniversitesi
- Yrd. Doç. Dr. Veysel DEMİRELER Süleyman Demirel Üniversitesi

İçindekiler / Contents

- Türkiye'de ve Dünyada Çocuk İşçiliği ve Mücadele Politikaları:
SDÜ MYO Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma
*Policies Of Child Labor And Combating In Turkey And The World:
A Research On SDU VHS Students*
Ali İhsan Burak DUR
Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
613-635
- Şefkat ve Ticaret Arasında Kalan Bir Çalışma Biçimi:
Yaşlı Bakım Hizmetlerinde Duygusal Emek
*A Type Of Work Between Compassion And Commerce:
Emotional Labor In Elderly Care Services*
Dr. Işıl KALAYCI
Prof. Dr. Metin ÖZKUL
Öğr. Gör. Hatice OĞUZ
637-662
- İş Kanunu ve Devlet Memurları Kanunu Kapsamında
Çalışanların Ebeveynliğe İlişkin Hakları
Parenting Rights Of Workers In The Scope Of Labour Code And Civil Servants Code
Doç. Dr. Suat UĞUR
Arş. Gör. Ömer UĞUR
663-684
- Güven Endekslerindeki Değişimlerin Hisse Senedi Piyasalarına Etkileri:
Borsa İstanbul Örneği
*The Effects Of Changes In Confidence Indexes On Stock Exchange Markets:
Evidence From Borsa İstanbul*
Prof. Dr. Hayrettin USUL
Yrd. Doç. Dr. Engin KÜÇÜKSİLLE
Arş. Gör. Sadık KARAOĞLAN
685-695
- Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksi'nde (XKURY) Volatilitenin Etkisi:
ARCH, GARCH ve SWARCH Modelleri İle Bir İnceleme
*The Effect Of Volatility In The Borsa Istanbul Corporate Governance Index (XKURY):
An Examination With The ARCH, GARCH And SWARCH Models*
Yrd. Doç. Dr. Şeyma ÇALIŞKAN ÇAVDAR
Yrd. Doç. Dr. Alev Dilek AYDIN
697-711

SÜLEYMAN DEMİREL UNIVERSITY

THE JOURNAL OF

FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Borsa İstanbul'da Hisse Senedi Getirilerini Etkileyen Makroekonomik Faktörler:
BIST Sınai Endeksi Üzerine Bir Araştırma
*Macroeconomic Factors That Affecting Stock Returns In Borsa Istanbul:
A Research On BIST Industrial Index*
Doç. Dr. Değer ALPER
Dr. Esen KARA
713-730

Müsamahacı ve Kısıtlayıcı Örgüt Kültürünün Lider-Üye Etkileşimi ve Çalışanların İş
Tatmini Üzerine Etkisi: Fındık İşletmelerinde Çalışanlar Üzerine Bir Araştırma
*The Impact Of Easy Going Work Discipline And Strict Work Discipline On
Leader-Member Exchange And Job Satisfaction Of Workers:
A Study On Workers Working At Hazelnut Companies*
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ozan CİNEL
Prof. Dr. Kürşat ÖZDAŞLI
731-744

Kamu Çalışanlarının Örgütsel Bağlılık Düzeylerinin
Demografik Özelliklere Göre Analizi: Isparta Örneği
*Analysis Of Organizational Context Levels By Demographic
Characteristics Of Public Workers: Isparta Sample*
Prof. Dr. İlker H.ÇARIKÇI
Dr. Ercan KÜÇÜKEŞMEN
745-756

Türkiye'de Mesleki Eğitimin Gelişimi Açısından Uzaktan Eğitim Faaliyetlerinin Önemi
*The Importance Of Distance Education Activities
For Developing Vocational Education In Turkey*
Yrd. Doç. Dr. Yeliz YEŞİL
757-767

İçgüdüsel Satın Alma ve Demografik Özellikler İle İlişkisi:
Teknoloji ve Giyim Ürünlerinde Karşılaştırmalı Bir Analiz
*Impulse Buying And Its Relationship With Demographic Characteristics:
A Comparative Analysis Of Technology And Clothing Products*
Yrd. Doç. Dr. Buket ÖZOĞLU
Prof. Dr. Hasan BÜLBÜL
769-783

Sırça Köşkünde mi, Laboratuvarında mı, Aramızda mı; Nerede Bu Bilim İnsanları?
Üniversite Öğrencilerinin Bilim ve Bilim İnsanı Algısı Bir Pazarlama Sorunu Mudur?
*In Her/His Glass Kiosk, In Her/His Laboratory, With Us; Where Are These Scientists? Are
University Students' Science And Scientist Perceptions A Marketing Problem?*
Yrd. Doç. Dr. Elif BOYRAZ
Yrd. Doç. Dr. Tuğba KILIÇER
785-806

Dinamik Araç Rotalama Problemleri İçin Yeni Bir Çözüm Önerisi
A Novel Approach For Solution Of Dynamic Vehicle Routing Problems
Arş. Gör. Dr. Yonca ERDEM DEMİRTAŞ
Emekli Prof. Dr. Erhan ÖZDEMİR
807-823

Çevre Sorunlarının Kavşağında Biyolojik Çeşitlilik
Biodiversity At The Crossroads Of Environmental Issues
Doç. Dr. Hacı KURT
825-837

Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algısının Örgütsel Vatandaşlık Davranışına Etkisi:
İmalat Sektörü Çalışanları Üzerinde Ampirik Bir Araştırma
*The Effect Of Corporate Social Responsibility Perception On Organizational
Citizenship Behavior: Ampirical Research On Manufacturing Sector Employees*
Öğr. Gör. Dr. Gökhan KERSE
Doç. Dr. Zeliha SEÇKİN
839-853

Ulusal Devletlerde Yerel Yönetimler Harcama Desantralizasyonu Karşılaştırması:
İspanya ve Türkiye Örneği
*Local Governments Expenditure Decentralisation Comparison At Unitary States:
Spain And Turkey Case*
Arş. Gör. İsmail Sadık YAVUZ
Prof. Dr. Murat Ali DULUPÇU
855-875

Geçiş Ekonomilerinde Reel Döviz Kuru ve Ekonomik Büyüme İlişkisi
Real Exchange Rate And Economic Growth Relationship In Transition Economies
Prof. Dr. Tuncay ÇELİK
Arş. Gör. Bekir ÇELİK
Doğan BARAK
877-890

En Az Gelişmiş Ülkelerde Ekonomik Özgürlüğün Gelir Üzerindeki Etkisi
The Impact Of Economic Freedom On Income In Least Developed Countries
Yrd. Doç. Dr. Taner GÜNEY
891-902

Dünya Kuru Kayısı Piyasasında Fiyat Geçirgenliği
Price Transmission In World Dried Apricot Market
Yrd. Doç. Dr. Onur DEMİREL
Yrd. Doç. Dr. Kübra ÖNDER
Prof. Dr. Selim Adem HATIRLI
903-913

SÜLEYMAN DEMİREL UNIVERSITY

THE JOURNAL OF

FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Nafta'nın Meksika Ekonomisi Üzerindeki Etkileri:
Sentetik Kontrol Metot Yaklaşımı

*The Effects Of Nafta On The Mexican Economy:
Synthetic Control Method Approach*

Aslı DOLU

Doç. Dr. Türkmen GÖKSEL

915-926

İktisat ve Din İlişkisi:
Literatür Değerlendirmesi Zihinsel Arka Plan ve Kurgu
*Economy And Religion Relationship:
Literature Review,Intellectual Background And Construct*

Arş. Gör. Esra SİNCER

927-944

TÜRKİYE'DE VE DÜNYADA ÇOCUK İŞÇİLİĞİ VE MÜCADELE POLİTİKALARI: SDÜ MYO ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA¹

POLICIES OF CHILD LABOR AND COMBATING IN TURKEY AND THE WORLD: A RESEARCH ON SDU VHS STUDENTS

Ali İhsan Burak DUR*, Mustafa ÖZTÜRK**

* Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, Doktora Öğrencisi, burakdur@gmail.com

** Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, mustafaozturk@sdu.edu.tr

ÖZ

Çalışan çocuklar gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkelerin sorunudur. Çocukların büyük bir bölümü düşük ücretlerle, ihmal ve istismar içeren güç koşullarda ve uygun olmayan işlerde çalışmaktadırlar. Nedenleri ne olursa olsun çocukların çalışma hayatında yer almaları, fiziksel ve ruhsal gelişimlerini olumsuz olarak etkileyebilmekte, fiziksel gelişme sürecini henüz tamamlamamış olan çocukların çalışma hayatında karşılaştıkları riskler de çalışma süreleri ve çalışma şartlarına bağlı olarak değişmektedir. Buradan yola çıkılarak amaç; çocukları emek arz etmeye zorlayan sebepler ile işverenlerin emek taleplerini neden çocuklara yönelttikleri konusuna açıklık getirmek, Türkiye'de çocuk işçiliğinin ulaştığı boyutu ele alarak çocuk işçiliği ile ilgili mücadele politikalarını göz önünde bulundurmak ve çocuk işçiliği sorununa çözüm önerileri sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Çocuk İşçiliği, Yoksulluk, Çocuk İşçiliği ile Mücadele.

Jel Kodları: J21, J29, J81

ABSTRACT

Child Labour is the problem of developing countries in the advanced visited all . A large part of children with low wages, including a visit in difficult conditions we have neglected abuse are working unsuitable work. Why do whatever to take place in the life of children 's work can negatively affect physical and mental development , the risks they face in working life of children who have not yet completed the physical development process also varies depending on the working hours and working conditions .The end result is, labor supply analyzing children with challenging reasons why the labor demands of employers in their visit to clarify the subject turned to the problem of child labor is to provide children solutions.

Keywords: Child Labour, Poverty, Combatting Child Labour.

Jel Codes: J21, J29, J81

¹ İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümünde “Türkiye'de Çocuk İşçiliğinin Ulaştığı Boyut ve Mücadele Politikaları: SDÜ MYO Öğrencileri Üzerine Bir Uygulama” isimli yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.

1. GİRİŞ

Çocukluk; gelişim sürecinin yoğun olarak devam ettiği, ilgi, korunma ve bakım gerektiren bir büyüme süreci olup insan hayatında çok önemli bir yere sahiptir. İnsan hayatına yön veren en temel değerlerin, davranışların, tutumların, yeteneklerin ve terbiyenin temeli bu dönemde atılmaktadır. Çocukların bu yetişme dönemi içerisinde gelişimlerine engel olabilecek kötü şartlardan zarar görmemeleri; oyun oynayarak çocukluklarını geçirmeleri, eğlenerek yaşamaları ve eğitimlerine ara vermeden devam etmeleri, yetişmeleri ve gelişmeleri açısından en önemli hususlardır. Çocukların eksiksiz ve tam olarak geleceğe hazırlanmalarının önünde yer alan en ciddi sorunlardan birisi çocuk işçiliğidir.

Çalışan çocuklar sorunu tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de önemli bir sosyal sorundur. ILO ve IPEC 2013 yılı verilerine göre dünyada çalışan 168 milyon çocuk işçi bulunmaktadır. Çalışan çocuklar içinden 85 milyon çocuk ise gelişimini, ruh ve beden sağlığını bozabilecek tehlikeli işlerde çalışmaktadır. Çocuk işçiliği en çok gelişmekte olan ülkelerde görülmektedir. Türkiye ILO ile birlikte çocuk işçiliğinin karşısında duran ve bunun için harekete geçen ilk 6 ülkeden biridir. ILO-IPEC’in (Çocuk İşçiliğinin Önlenmesi Uluslararası Programı) Türkiye’nin çocuk işçiliği programlarına vermiş olduğu 12 yıllık desteğin ardından (1992–2004), Türkiye de çocuk işçiliğinin önlenmesine yönelik ulusal öncelikleri ve amaçlarını net bir şekilde tanımlamıştır.

En büyük nedenin yoksulluk olgusu olduğu Çocuk İşçiliği ile ilgili; Türkiye’de ulaştığı boyut bu çalışmada ele alınmış olup, halihazırda hem dünyada hem Türkiye’de Çocuk İşçiliği’ne yönelik mücadele politikalarının neler olduğu da ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2. ÇOCUK VE ÇOCUK İŞÇİLİĞİ KAVRAMI

Çocuk genel anlamıyla “Küçük yaştaki erkek veya kız” olarak tanımlanırken, başkaca bir ifadeyle “Bebeklik ile erginlik arasındaki gelişme döneminde bulunan oğlan veya kız, uşak” olarak da ifade edilmektedir (TDK, 2011:556). Bilimlerin çocuk tanımına bakış açısı ise değişmektedir. Psikoloji bilimi; çocuğu ana karnından doğumu ile birlikte erginlik arasındaki süreyi kapsayan zaman zarfında yaşayan insan olarak tanımlamaktadır. Erginliğin bitimi ile başlayan süredeki kişiye ise “genç insan” ifadesini kullanmaktadır (Akyüz, 2000:66).

Türkiye Cumhuriyeti’nin de taraf olduğu Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme’nin 1. Maddesine göre “daha erken yaşta reşit olma durumu hariç, 18 yaşına kadar herkes çocuk sayılır.” (RG, 27 Ocak 1995:22184). Türk Medeni Kanunu’nda ise 18 yaş yasal olarak yetişkinliğe adım atılan yaş olarak kabul edilmektedir (Akıntürk, 2002:18). 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu’nun 6. Maddesinde yer alan ibarede ise çocuk tanımlaması “henüz on sekiz yaşını doldurmamış kişi” şeklinde yapılmıştır (Sönmez, 2006:90). ILO’nun 87.Genel Konferansında imzalanan 182 sayılı “En Kötü Biçimlerdeki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Eylem Sözleşmesi’nde” çocuk kavramı 18 yaşın altındaki her birey olarak tanımlanmıştır (UNICEF, 1999:20).

Sosyo-ekonomik durumlarına göre para kazanmak veya geleceklere yön verecek şekilde meslek sahibi olabilmek amacıyla meslek sahipleri ve ustaların yanında, sanayi sektörü veya tarım sektöründe üretime katkısı olan on sekiz ve daha küçük yaşlardaki bireyler “çalışan çocuk” olarak tanımlanmaktadır (Bulut, 1997:44). Bir başka ifadeyle “Çocuk işçi, sosyo-ekonomik konumları gereği esnaf ve sanatkarlar yanında, sanayi işkolunda, tarım sektöründe, marjinal çalışma alanlarında maddi kazanç elde etmek ya da meslek edinmek amacıyla üretime katılan ve 18 ve

daha küçük yaştaki kimselerdir.” (TİSK, 1994:15).

Çocuk işçi ya da çalışan çocuk kavramının tanımı yapılırken devletler ve kültürler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu hususta genel olarak onaylanan yaklaşım, hayatını kazanmak ve aile gelirini artırmak için çalışma hayatında yer alan 18 yaşından küçük kişilerin çalışan çocuk ve ya çocuk işçi olarak ifadesi şeklindedir (Fidan, 2004:30-49). Başka bir deyişle çocuk işçiliği 18 yaşından küçük çocukların psikolojik ve bedensel gelişimine olumsuz etki yapan ve eğitimlerinden geri kalmalarına neden olan, çocukların istismarına imkân sağlayan bir çalıştırma biçimi şeklinde de anlatılabilir (ÇSGB, 2007:9). Çocuk işçi tanımlarında yaş kavramının ön plana çıktığı aşikârdır. Yaş ne kadar küçükse, çocukların fiziksel ve psikolojik etkilere maruz kalma ihtimali de o kadar artmaktadır. Bu yaş sınırı, ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Örneğin; Mısır'da her türlü çalışma için yaş sınırı 12, Filipinler'de 14, Hong Kong'da 15'tir. Türkiye'deki yaş sınırı ise 15'tir (UNICEF, Dünya Çocuklarının Durumu, 1997:25).

Devlet Planlama Teşkilatı'nın Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Çocuk Özel İhtisas Komisyon Raporu'nda çalışan çocuklar; çalışma sebepleri, çalışma koşulları fark etmeden, rüşt çağını tamamlamamış, zorunlu eğitim çağında olan ve hukuki korunmaya ihtiyacı olan kesim olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte, çeşitli çalışma sektörlerinde maddi kazanç elde etmek ya da meslek edinmek için üretime katılan ve 19 yaşından gün almamış bireyler çalışan çocuklardır (DPT, 1995:32).

Çocuk işçiliğinin tamamıyla ortadan kaldırılmasının zor olduğunu fark eden ILO öncelikli çalışma olarak çocuk işçiliğinin en kötü ve tehlikeli biçimleri en aza indirmek olarak belirlemiştir. Öncelikli amaç kötü ve ağır koşullarda çalışan çocukları kurtarmaktır. Bu sebeple İLO 1999 yılında 182 sayılı “Çocuk İşçiliğinin En Kötü Biçimlerinin Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Önlemler Sözleşmesini” kabul ederek

tehlikeli ve kötü işlerde çocukların hiçbir şekilde çalıştırılmayacaklarını açıklamıştır. Çalışma ortamlarında iş sağlığı ve güvenliği standartlarının uygun olmayışı neticesinde çocukların yaşamlarını kaybetmelerine, iş kazası sonucu sakatlanmalarına ya da meslek hastalanmalarına yakalanmalarına sebep olan çalışma biçimleri tehlikeli çocuk işçiliği olarak tanımlamıştır. Bu tanıma uygun olarak kölelik ve zorla çalıştırma, çocuk kaçakçılığı, çocuk askerlerin kullanılması, çocukların ticari cinsel istismarı, çocukların yer altında ve madenlerde çalıştırılmaları tehlikeli işler ve çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerine örnek olarak gösterilebilir. Dünya genelinde çocuk işçiliğinin engellenmesine yönelik yürütülen projelerde bu alanlarda yer alan çalışan çocuklara özel önem verilmektedir (Şişman, 2012:252).

2.1. Çocuk İstihdamının Nedenleri

Eski çağlardan itibaren tarihin her döneminde çocukların çeşitli sebeplerle çalıştırıldığı bilinmektedir. Tarihin ilk dönemlerinde çocukların çalışma hayatında yer alma sebepleri ailelerine yardımcı olmak için, yerleşik hayata geçişle birlikte tarıma dayalı üretim yapılmış ve çocuklar aile işlerinde çalıştırılmaya başlanmıştır. Sanayi Devrimi ile ailelerin tüm bireylerinin çalışma ihtiyacı ve ucuz emek gücü talebi çalışan çocuk kavramını ortaya çıkış sebebi olmuştur (Duyar & Özener, 2003:138). Gelirin bölüşülmesindeki adaletsizlik ve istihdam sorunları her yaştan insanın aile gelirin katkıda bulunabilmek için çalışması ihtiyacını getirmiştir (Karaman & Özçalık, 2007:26).

Çocuk işçiliğinin ana sebepleri yoksulluk, göç, geleneksel bakış açısı, eğitim imkânlarının yetersizliği, işsizlik, işverenlerin çocuk işgücüne talebi, mevzuatın yetersizliği ve etkin uygulanmamasıdır. Bu sebeplerin her biri bir diğerinin hem sebebi hem de sonucu olabilmekte, böylece bir kısır döngü ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda çocuk işçiliğinin ana nedenlerini ve birbirleriyle ilişkilerini dikkate alarak bunları bir bütün içerisinde

değerlendirmek doğru olur (ÇSGB, Çalışan Çocukların Eğitime Yönlendirilmesi İzmir Projesi Raporu, 2005:16).

Türkiye’de zorunlu eğitim süresinin kısa olması ve yeterli olmaması, eğitim imkânlarının hakkaniyetli bir şekilde dağılmaması ve zorunlu eğitimden sonraki sürecin, eğitimin uzun ve giderlerinin çok olması aile için çocuğu çalıştırmaya yönlendiren nedenlerdendir. (Kumaş, 1993:47) Türkiye’nin kent merkezlerinde sokaklarda çalışan çocuk sayısının hızla artmasına yol açan başlıca nedenlerden biri, kırdan kente hızlı göç olgusudur. Aileler tarımsal işlerin güçlüklerinden kurtularak kentlere, çoğu kez olmayan ekonomik fırsatlar için göç etmektedirler. Geldikleri kentlerde yoksulluğa gömülen aileler, gelir için çocuklarını çalıştırmakta ya da tamamen kendi hallerine bırakmaktadırlar (SHÇEK, 2001).

Çocuk işçi aileleri genelde:

- 1-Kırsaldan göç etmiş, gecekonduya yaşayan yoksul ailedir ve çok çocukludur.
- 2-Ebeveynlerin eğitim düzeyi çok düşüktür
- 3-Babaların büyük çoğunluğu işçidir ve enformel sektörde çalışırlar, işsiz baba oranı fazladır. Annelerin büyük kısmı ev kadınıdır.
- 4-Çocuk ailenin geçimi için vazgeçilemez ekonomik kaynaktır; çalıştırılması okumasına tercih edilir (Çatak, 2006:16).

2.2. Çocuk Emeği Arzını Etkileyen Faktörler

2.2.1. Yoksulluk

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de yoksulluk çoğu sorunun başlıca sebepleri arasında yer almaktadır. Çocuk işçiliğine neden olan etmenlerden en önde geleni de yoksulluktur. Hane içerisinde ise ebeveynler yoksulluğun önüne geçmek için kimi zaman kendi işlerinde (tarım) kimi zaman ise başkalarının yanında olacak şekilde çocuklarını çalıştırmaktadırlar. Bunun başlıca nedeni ise hane gelirini artırmak ve yoksulluğun önüne geçmektir (Erbay, 2008:22).

Çalışma hayatında yer almada belirleyici sebep olan yoksulluk kavramı, çoğunlukla maddi kaynaklardan, kimi zaman da kültürel kaynaklardan yararlanılmadığını belirten bir durum olup, genel olarak insanların temel ihtiyaçlarına cevap verememe durumu olarak betimlenmektedir. Bunun yanında yoksulluğun mutlak ve görelî tanımları da bulunmaktadır. Mutlak yoksulluk, bireyin temel ihtiyaçlarını(geçimini) sağlayabilmek adına ihtiyaç duyduğu kaynaklardan yoksun kalması durumudur. Görelî yoksulluk ise, maddi kaynaklar düzeyindeki farklılıklarla yani maddi kaynakların topluma dağılımındaki eşitsizliklerle ilgili bir durumdur (Marshall, 1999:Yoksulluk maddesi).

Çocukluk çağında çalışmanın en büyük sebepleri arasında yer alan yoksulluk kavramı kronik bir yapıya sahiptir. Yani kronik yoksulluk nedeniyle çocuklar çalışmaktadır. Bunun nedeni ise yoksulluk genel olarak nesilden nesle devam etmekte ve yoksulluğun oluşturduğu döngü içerisinde bir gerçeklik olmaktadır. Aile bireylerinin gelirine katkıda bulunmak kimi zaman eğitimden daha önemli hale geldiğinden dolayı çocuklar çok erken yaşlarda çalışmaya başlamaktadırlar (Lakshapathi, 1993:8-13). Bir başka boyutta bakarsak, yoksul ailelerdeki hanenin büyüklüğü çocuk sayısının fazlaşmasıyla birlikte, çocuk yoksulluğunun ve çocuk işçiliğinin artmasında neden olmakta ve sonucunda ise çocuğa gösterilen ilgi de azalmaktadır (Klerman, 1991:149). 2006 yılında yapılan çocuk işgücü anketi sonuçlarına göre 6-17 yaş grubundaki ekonomik islerde çalışan çocukların çalışma sebepleri irdelendiğinde, %51,1’i aile bireylerinin gelirine katkıda bulunmak, %17,4’ü iş öğrenmek, meslek sahibi olmak, %12,9’u aile bireylerinin ekonomik durumuna yardımcı olmak, %10,8’i ailesi yönlendirdiği veya istediği için, %4,7’si ise kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çalıştığı bildirilmektedir (ÇSGB, 2006:22).

Sonuç olarak toplumların en büyük sorunlarından birisi olan çocuk işçiliğinin

önlenmesinde, çocuk işçiliğine neden olan başlıca sebeplerden olan yoksulluk probleminin çözülmesi ile birlikte toplumların gelecek nesillere aktarabileceği daha güzel bir yaşam biçimi ve refah seviyesi de oluşacaktır. Yoksulluk meselesinin ortadan kalkması çocuk işçiliği kavramının yok olması anlamına gelmektedir (Boybek, 2009:72).

2.2.2. İşsizlik

Türkiye'de hane halkı (aileler); tecrübe gerektirmeyen işlerde çalışmak-vasıfsız

meslek sahibi olmak gibi, ya da kırsal kesimden kent bölgesine olan göç problemi gibi, yetersiz olan iş sahaları-istihdam alanları ve bunun sonucunda oluşan ekonomik kriz ile birlikte oluşan işsizlik problemi de mücadele etmektedirler. TÜİK'in yakın zamanda yayınlamış olduğu 2016-2017 yıllarına ait işgücü ile ilgili değerlere baktığımızda 2016 yılı Ocak dönemine göre 2017 Ocak ayındaki işsizlik oranında %1,9'lük artış gerçekleşmiştir. Genel olarak Türkiye'de işgücü durumuna ilişkin istatistiklere göz attığımızda,

Tablo 1: Mevsim Etkilerinden Arındırılmamış Temel İşgücü Göstergeleri, (Ocak 2016 -2017)

	Toplam		Erkek		Kadın	
	2016	2017	2016	2017	2016	2017
15 ve daha yukarı yaştakiler	(Bin)					
Nüfus	58 366	59 493	28 828	29 436	29 539	30 057
İşgücü	29 565	30 658	20 411	21 033	9 153	9 625
İstihdam	26 275	26 672	18 312	18 530	7 962	8 142
Tarım	4 812	4 893	2 742	2 791	2 070	2 102
Tarım Dışı	21 463	21 780	15 570	15 739	5 893	6 040
İşsiz	3 290	3 985	2 099	2 503	1 191	1 483
İşgücüne Dahil Olmayanlar	28 802	28 835	8 417	8 403	20 385	20 432
	(%)					
İşgücüne Katılma Oranı	50,7	51,5	70,8	71,5	31	32
İstihdam Oranı	45	44,8	63,5	63	27	27,1
İşsizlik Oranı	11,1	13	10,3	11,9	13	15,4
Tarım Dışı İşsizlik Oranı	13	15,2	11,5	13,4	16,7	19,6
15-64 Yaş Grubu						
İşgücüne Katılma Oranı	55,4	56,5	76,2	77	34,6	35,9
İstihdam Oranı	49,2	49	68,2	67,7	30	30,2
İşsizlik Oranı	11,3	13,3	10,5	12,2	13,3	15,7
Tarım Dışı İşsizlik Oranı	13	15,3	11,5	13,4	16,8	19,8
Genç Nüfus (15-24 Yaş)						
İşsizlik Oranı	19,2	24,5	18,4	22,6	20,5	28,1
Ne Eğitimde Ne İstihdamda Olanların Oranı	23,5	24,3	14	15,5	33,1	33,4

Kaynak: TÜİK Haber Bülteni / İşgücü İstatistikleri, Ocak 2017 (Erişim:04.05.2017)

Türkiye genelinde işsiz sayısı geçen yılın aynı dönemine göre 695 bin kişi artarak 3 milyon 985 bin kişi olmuştur. İşsizlik oranı ise 1,9 puanlık artış ile %13 seviyesinde gerçekleşmiştir. Tarım dışı işsizlik oranı 2,2 puanlık artış ile %15,2 olarak tahmin edilmiştir. 15-24 yaş grubunu içeren genç işsizlik oranı 5,3 puanlık artış ile %24,5 olurken, 15-64 yaş grubunda bu oran 2 puanlık artış ile %13,3 olarak

gerçekleşmiştir (<http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24626>, Erişim tarihi: 04.05.2017).

Çocukların küçük yaşlarda emek piyasalarının aktörlerinden olmalarına neden olan sebeplerin başlıcalarından birisi de işsizliktir. İşsizlik gelir düzeyi düşük ve sosyal korunması zayıf olan ailelerde yetişkinlerin düzenli iş bulamamasına sebep

olmaktadır. Yüksek işsizlik oranı emek piyasasında daha düşük ücretle çalışma arzusunda olan işsiz ordu yaratması sebebiyle çalışanların elde ettikleri nominal ücrette düşük olmaktadır. Dar gelirli ailelerde yetişkinlerin işsizliği, zorunlu olarak ailenin yaşamını devam ettirebilmesi için hanedeki küçükleri, enformel sektörde çalışmaya itmektir. Aileler ihtiyaçlarını giderebilecekleri gelirden yoksun oldukları sürece de, ailenin ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına çocuklar, özellikle enformel sektörde emek arz etmeye yönlendirileceklerdir (Günöz, 2007:13).

2.2.3. Göç ve Buna Bağlı Olarak Çarpık Kentleşme

Çocuk istihdamına neden olan etkenlerin başında yer alan göç, kırdan kente göçmüş aile bireylerinden sadece erkekleri değil, diğer bireylerin de çalışma hayatında aktif rol oynamalarına sebep olmuştur. Göç ile birlikte artan işsizlik, git gide artan yoksullaşma, gelirin adaletsiz bir şekilde dağılımı ve eğitimin maddi olarak getirilerinin azalması, çocuk istihdamının artmasına neden olmaktadır. Çocuk işçiliği, özellikle eve iş-verme uygulamalarında ve kayıt dışı sektörde yaygındır (Öztürk, 2007:261).

Gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkeler açısından hızlı ve çarpık kentleşme işsizlik başta olmak üzere beraberinde pek çok sorun meydana getirmiştir. Bu sebeple hızlı ve çarpık kentleşme, çocukları emek piyasalarına iten bir başka faktörü teşkil etmektedir. Kentleşmenin kalkınmadan daha hızlı gelişmesi sanayi sektöründeki istihdam olanaklarının yetersiz kalmasına yol açmış ve göç eden nüfusa yeni iş olanakları yaratılamamıştır. Kırsal alanlardan sanayi bölgelerine göçün hızlanması ailelerin kent yaşamına uyum sağlayamamasına, aile bireylerinin iş bulamamasına ve dolayısıyla ekonomik olarak zor duruma düşmelerine neden olmuştur. Bu sorunlar çocukları sokaklarda çalışmaya ya da çocuklara çokta uygun olmayan bazı sektörlerde çalışmaya itmiştir (Karaman & Özçalık, 2007:34).

Toplumsal değişim ve çarpık kentleşme süreci çocuk işçiliğine etki eden diğer kıstaslardandır. Köyden kente yönelen hızlı göç hareketi, kentsel bölgelerde gecekondular hayati olarak tabir edilen yaşam biçimine neden olmakla birlikte; köy-kent arasında sıkışmışlığa da neden olmaktadır. Göç eden bu insanlar daha iyi bir yaşam için fiziki şartları oldukça eksik olan bu gibi yerlerde yaşamak zorunda kalmaktadırlar (Çöpoğlu, 1998:115–116).

2.2.4. Nüfus Artışı

Hızlı nüfus artışı; düzensiz kentleşme, işsizlik ve gelir dağılımı gibi sorunlara neden olmakta ve aile gelirindeki daralma, tüm aile fertlerini çalışmaya zorlamaktadır. Bununla birlikte, çocuk gelir getirme aracı olduğu sürece aile daha çok çocuk sahibi olma eğilimine girmekte ve nüfus planlamasını olumsuz etkilemektedir. Çocuğa atfedilen değerlerin "faydacı/ekonomik değer" olması çocuğun üretim ve sosyal güvenlik aracı olma yanını ön plana çıkarmaktadır ve sahip olunacak çocuk sayısında belirleyici olmaktadır (Bulut, 1997: 55).

Sanayileşmesini tamamlamamış olan ülkelerde; çocuk işçiliğini artıran sebeplerin başında nüfus artış hızının yüksek olması gelmektedir. Nüfus artış hızının gelişmekte olan ülkelerin büyüme oranının istihdam yaratma etkisinden yüksek olması; bu ülkelerde işsizliğin artmasına, dolayısıyla kayıt dışı ve enformel sektörde çocuk emeğinin daha fazla görünmesine sebep olmaktadır. Çocuk işçiliğinin artması işgücü piyasasında ücretlerin düşmesine neden olmakta ve çalışan yoksulluğunu artırmaktadır (Çolak, 1999:67–68).

2.2.5. Eğitim

Gelişmiş ülkelerde çocuk işgücü oranını azaltan etkenlerden biri de ülkedeki eğitim süresinin uzunluğu olmaktadır. Temel eğitimi olmazsa olmaz olarak görüp her çocuğun temel eğitimden geçmesini sağlayan; 14 yaşına kadar olan sürede eğitim almalarına imkân yaratan ülkelerde ve toplumlarda çocuk işçiliği oranının

azaldığı görülmektedir (Betcherman, 2004:13).

Çocuk yaştaki bireylerin çalışmalarının büyük nedenlerinden birisi de yaşadıkları ülkede eğitim ihtiyacının yeterli seviyede karşılanamamış olmasıdır. Eğitim ile ilgili temelin yeteri kadar gelişmemiş olması ve çocukların eğitim imkânlarından faydalanmasını bertaraf eden faktörlerden dolayı, eğitimden uzak kalan çocuklar bunun sonucunda çalışma hayatına erken atılmaktadırlar (İlik & Türkmen, 1994:5).

Dünya üzerinde kimi ülkelerde eğitim hakkının ücretsiz olarak sağlanması çocuk işçiliğine engel olamamaktadır. Örneğin; Hindistan'da ücretsiz kitap, okul yemeği ve okul üniforması uygulaması bazı eyaletlerde mevcut olmasına karşın çocuklardaki okullaşma oranı yine de düşük çıkmaktadır. Bunun başlıca nedeni ise çocuğun okula gitmesiyle dolaylı olarak gelir kaybı yaşamasıdır. Kimi toplumlarda ise ailelerin, çocukların okula gitmesinin iş bulma olanaklarını etkileyen ve artıran bir sebep olarak görmemeleri ve bunun sonucunda çalışma hayatına çocuklarını erkenden soktukları görülmektedir (Bequele & Boyden, 1992:5).

Ekonomik bağımsızlığı olmayan veya yoksul olan ailelerde, kendini geliştirememiş ya da belirli bir eğitim seviyesine ulaşamamış anne ve babanın çocuğun eğitimi ile ilgili bakış açıları ve düşünceleri olumsuz olmakla birlikte, söz konusu veliler daha çok çocuklarının çalışarak ev bütçesine katkıda bulunmalarını istemektedirler. Onlar için çocuğun eğitim seviyesinden çok hane halkının yararına olacak ücret daha önemlidir (İlgazi, 1996: 18).

2.2.6. Gelenekler

Geleneksel bakış açısı olarak ebeveynler çocuğun çalışarak adam olabileceği, çalışma hayatına atılarak hayatı erken kazanabileceği anlayışı ile çocuk istihdamının artmasına neden olmaktadır. Bu bakış açısı ve anlayış genel olarak gelişmekte olan ülke toplumlarının bakış açısı olmakla birlikte, anne-babaların

çocuklarının çalışmadan, hayatın zorluğunu öğrenmeden hayatın içinde yer alamayacaklarını öngörmeleriyle ortaya çıkmaktadır. Bu inancın sunucu olarak çocuklarını erken yaşta çalışma hayatına sokmaktadırlar (Karaman & Özçalık, 2007: 33).

Kırsal kültürde çocuk, yetişkin rolünü çok erken yaşlarda üstlenmektedir. Kız çocukları, anne tarlada çalıştığı için ev işlerini ve kardeşlerinin bakımını üstlenirken, erkek çocuklar hayvanların otlatılması, tarlada yetişkinlere yardım gibi işleri yapmaktadır. Çocuk, ücretsiz aile işçisi olarak çalışmakta, toplum da bu yapıyı normal karşılamakta ve kültürel bir değer olarak benimsemektedir. Göç sonrasında kentsel alanda yaşatılan bu geleneksel kültür açısından, çocuğun evde veya tarlada ücretsiz aile işçisi olarak çalıştırılmasıyla, herhangi bir işyerinde ücret karşılığı çalıştırılması arasında herhangi bir fark yoktur. Hatta çalışma yaşamında ücretli olarak yer alması ailesine parasal katkı sağladığı için daha çok kabul görmektedir (Şişman, 2004:5).

3. DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE ÇOCUK İŞÇİLİĞİ BOYUTU

BM Çocuk Haklarına Sözleşmesinin 32. Maddesi, devletlere, çocukları ekonomik sömürüden, tehlikeli olabilecek, eğitimi aksatabilecek veya çocuğun sağlığı, fiziksel, zihinsel, manevi, ahlaki veya sosyal gelişimi açısından sakıncalı olabilecek işlerden korumak üzere hukuksal yaptırımlar dâhil önlemler almaları çağrısında bulunmaktadır. Çocuk işçiliğinin önlenmesi alanında gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda 2000- 2012 yılları arasında geçen 12 yılda tüm dünya genelinde çocuk istihdam sayısı 352 milyondan 264 milyona, tehlikeli işlerde çalışan çocuk işçi sayısı ise yarı yarıya azaltılarak 85 milyona indirilmiştir. Ancak bu konuda yapılan tüm çalışmalara rağmen dünya çocuk nüfusunun %11 ine denk gelen 168 milyon çocuk işçi bulunmaktadır. Yaklaşık olarak çocuk işçilerin yarısı doğrudan sağlık, güvenlik ve ahlaki

gelişimini tehlikeye sokan tehlikeli ve zararlı işlerde emek arz etmektedir (ILO, 2013:3).

Tablo-2 incelendiğinde 2000 yılında çocuk işçi sayısı 245 milyondan 168 milyona indiği, tehlikeli işlerde çalışan çocuk

sayısının ise 170 milyondan 85 milyona indiği görülmektedir. Özellikle tehlikeli işlerde çalışan çocuk sayısında yüzde elli oranında bir azalma vardır. Bunun sebebi ILO'nun çocuk işçiliğinin önlenmesi önceliğini tehlikeli işlerde çalışan çocuklara vermesi ve dünya genelinde uygulamasıdır.

Tablo 2: Dünya Çocuk İstihdam Sayıları 5–17 Yaş Grubu, (2000–2012)

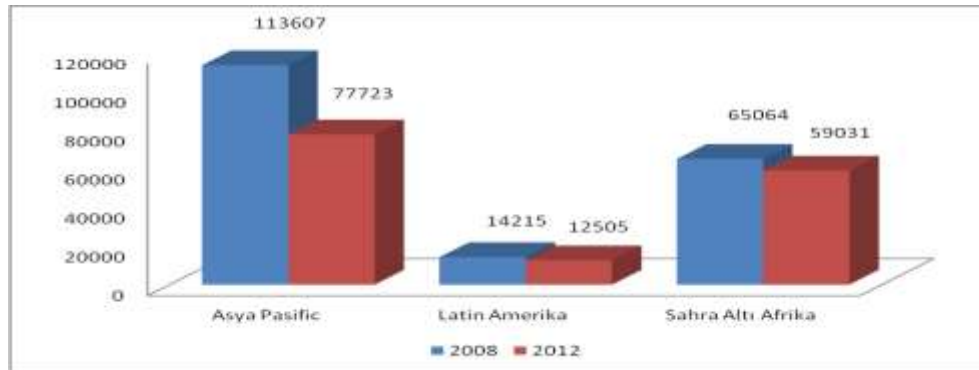
	ÇOCUK İSTİHDAMI		ÇOCUK İŞÇİLİĞİ		TEHLİKELİ İŞLER	
	(000)	%	(000)	%	(000)	%
2000	351 900	23,0	245 000	16,0	170 500	11,1
2004	322 729	20,6	222 294	14,2	128 381	8,2
2008	305 669	19,3	215 209	13,6	115 314	7,3
2012	264 427	16,7	167 956	10,6	85 344	5,4

Kaynak: Marking Progress Against Child Labour, ILO,2013,s.3

Şekil-1' e göre 2008 – 2012 yılları arasında dünyada tüm bölgelerde çocuk işçiliği alanında bir düşüş olduğu görülmektedir. Özellikle bu dönem içerisinde Asya Pasifik bölgesinde bulunan çocuk işçi sayısında büyük bir düşüş olmuştur. 2008 yılında yaklaşık 114 milyon olan çocuk işçi sayısı 2012 yılında 78 milyona yaklaşmıştır. Latin Amerika bölgesinde 14 milyon 215 bin

çocuk işçi var iken bu sayı 2012 yılında 12 milyon 505 bin çocuğa gerilemiştir. Sahra Altı Afrika'sında ise 2008 yılında 65 milyon 64 bin çocuk işçi var iken, 2012 yılında çocuk işçi sayısı 59 milyon 34 bindir. Görüldüğü üzere dünya genelinde çocuk işçi çalıştırılmasında bir gerileme söz konusudur.

Şekil 1: 5–17 Yaş Grubunda Bölgelere Göre Çocuk İşçi Sayısı, (2008–2012)

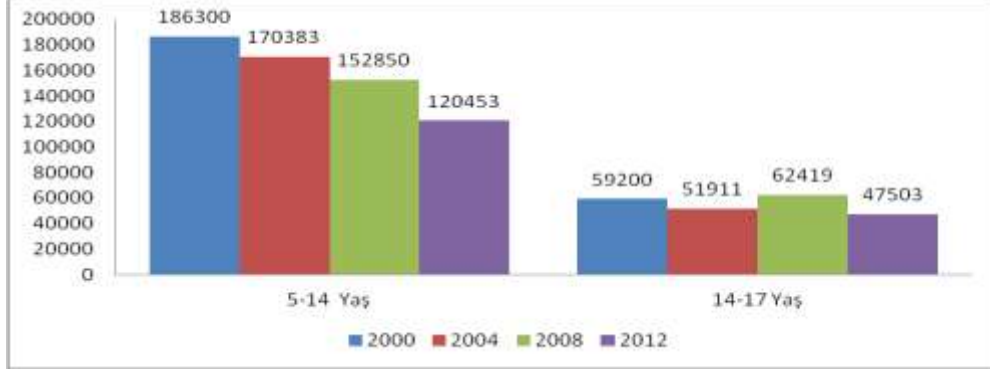

Kaynak: Marking Progress Against Child Labour, ILO,2013,s.5

Şekil-2 incelendiğinde, 2000–2012 yılları arasında dünyada çocuk işçiliği sayılarında düşüş olduğu görülmektedir. Özellikle 5–14 yaş aralığındaki çocuk işçi sayısında üçte bir oranında yaklaşık 66 milyon çocuk işçi sayısının azaldığını söyleyebiliriz. 5–14 yaş grubunda 2000 yılında 186 milyon 300 bin

çocuk işçi varken, bu sayı 2004 yılında 170 milyon 383 bine, 2008 yılında 152 milyon 850 bine, 2012 yılında ise 120 milyon 453 e gerilemiştir. 14–17 yaş grubunda 2000 yılında çalışan çocuk sayısı yaklaşık 60 milyondan 47 milyon 503 bine gerilemiştir.

Şekil 2: Yaş Grubunda Göre Çocuk İşçi Sayısı, (2000–2012)

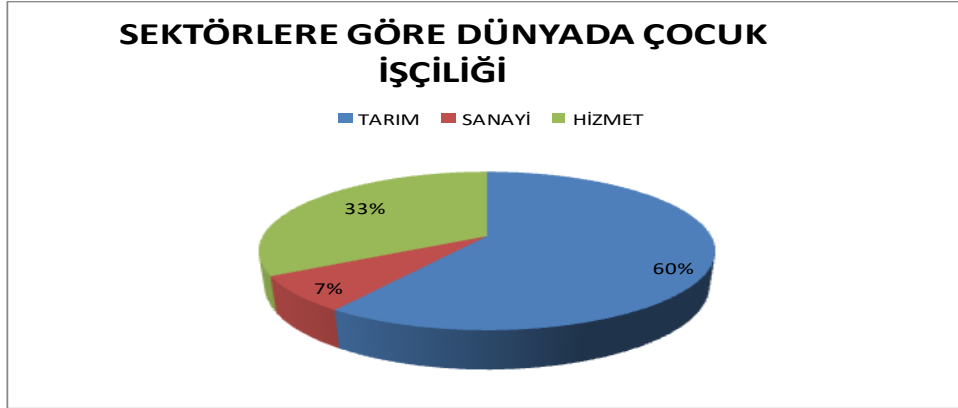

Kaynak: Marking Progress Against Child Labour, ILO,2013,s.6

Şekil-3'e göre 2012 yılı verilerine göre dünyada tarım sektöründe çalışan 98 milyon çocuk işçi sayısı toplam çalışan çocuk işçilerin %60'ıdır. Tüm dünyada tarım sektörü çocuk işçilerin en fazla olduğu sektördür. Tarım kesimindeki çocuklar kahve, meyve, şekerpancarı, şeker

kamışı, pirinç, çay, tütün, çobanlık, hayvancılık, pamuk gibi işlerde yoğun olarak çalışmaktadır. Türkiye'de ise çalışan çocukların.%45'i tarımda çalışmaktadır. (www.tuik.gov.tr/basinOdasi/haberler/2014_6_20140203.pdf,Erişim Tarihi:04.05.2017)

Şekil 3: 5–17 Yaş Grubunda Sektörlere Göre Dünyada Çocuk İşçiliği

Kaynak: Policy Paper: Out Of School Children and Child Labour, Global March Against Child Labour, 2014,s.5

Şekil-3 ve Şekil-4 incelendiğinde dünyada çocuk işçilerin %60'ı tarım sektöründe çalışırken Türkiye'de oran % 45 civarlarında olduğu görülmektedir. Sanayi sektöründe ise dünyada oran %7 iken

Türkiye'de sanayi sektöründe çalışan çocuk işçi oranı % 24' tür. Hizmet sektöründe dünyada oran %33, Türkiye'de oran % 31'dir.

Şekil 4: 5–17 Yaş Grubunda Sektörlere Göre Türkiye’ de Çocuk İşçiliği

Kaynak: TUIK-Haber Bulteni / Çocuk İşgücü Anketi Sonuçları-2012(Erişim: 04.05.2017)

Türkiye; çocuk ve gençlerin belli bir yaştan önce istihdam edilmelerini önlemek ve çalışan çocukların çalışma şartlarını iyileştirmek amacıyla ILO'nun çocuk işçiliğini engellenmesi ile alakalı ILO'nun 138 ve 192 sayılı sözleşmelerini kabul etmiştir. Türkiye’de çocuk işçiliğinin en kötü biçimleri; sokakta çalışma, küçük ve orta ölçekli işletmelerde ağır ve tehlikeli işlerde çalışma, aile işleri dışında, ücret karşılığı gezici ve geçici tarım işlerinde çalışma olarak ortaya çıkmaktadır (Aydın, 2004:299).

Türkiye’deki çocuk işçiliğinin ne durumda olduğunu tespit etmek amacıyla Devlet İstatistik Enstitüsü (Önceki DİE, şimdiki adıyla TÜİK) tarafından 1994, 1999, 2006 ve sonuncusu da 2012 yılında olmak üzere Çocuk İşgücü Anketleri yapılmıştır. Bu anketler ILO ile TÜİK arasında imzalanan projeler çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

4. ÇOCUK İŞÇİLİĞİ İLE MÜCADELE POLİTİKALARI

20 Kasım 1959 tarihinde Çocuk Hakları Evrensel Bildirisi’nin yürürlüğe girmesine kadar olan dönemde; çocuk her daim aile yapısının içinde kendine farklı rol ve model bulmuştur. Aile içindeki konumu sürekli olarak değişkenlik göstermiştir. Çocuk kimi zaman deyim yerindeyse bir eşya, mal gibi kullanılmış olup, kimi zaman da fiziksel gücü ile paralel olmayan işlerde çalıştırılan

bir olgu olarak görülmüştür. Çocuğun bir araç olarak kabullenilmesi ve bu şekilde görülmesi 20. y. y. ’da gerçekleşmiştir. Bunu destekler biçimde çocukların siyasal, toplumsal ve yasal bakımdan korunmaları için yapılan girişimler aynı zamana denk gelmektedir. (Şirin & Sayita, 2000:121) Çocukların küçük yaşlardan itibaren emek piyasalarında yer almalarının önüne geçmeye yönelik ilk çalışmalar uluslararası kuruluşlar tarafından projelendirilip uygulanmaya konulmuştur. Sanayi devriminden itibaren çalışan çocuklar sorunu ile uluslararası boyutta ilgilenilmeye başlanmıştır. Özellikle 1919 yılında kurulan ILO’nun ana konuları arasında çocuk işçiliğinin engellenmesi yer almaktadır. ILO’nun çocuk işçiliği ile ilgili iki temel sözleşmesi bulunmaktadır. Bunlar istihdama kabulde asgari yaşa ilişkin 138 sayılı sözleşme ile en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliğinin yasaklanması ve ortadan kaldırılmasına ilişkin 182 sayılı acil eylem sözleşmesidir. (http://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS_377287/lang--tr/index.htm, Erişim Tarihi: 04.05.2017)

BM Genel Kurulu 1989 yılında çocuk hakları alanında kabul edilen en kapsamlı sözleşme olan BM Çocuk Hakları Sözleşmesini (BMÇHS) kabul etmiştir. Bu sözleşmeyle, çocukların ucuz işgücü olarak kullanılmasının engellenmesi ve her türlü işte ya da eğitimini aksatacak ya da

sağlığını bozacak veya bedensel, zihinsel, ruhsal, ahlaksal gelişmesi için tehlikeli olabilecek nitelikte çalıştırılmasına karşı korunmasını temel bir hak olarak kabul edilmiştir. (Tutkun & Koç, 2013:12)

Çocuk işçiliği ile ilgili Türkiye'de gerçekleştirilen resmi istatistikler olumlu gibi görünse de, bölgesel ve mahalli olarak ele alınan araştırma sonuçları tablonun hiç de iç açıcı olmadığını göstermektedir. Teoriden pratiğe geçişte görülmektedir ki; halen sosyo-ekonomik sorunlar, göç, kayıt dışılık, çarpık şehirleşme, gayri resmi sektörün gelişimi ve örgün eğitimin yetersizliğinden kaynaklanan ve buna benzer nedenlerle bölgedeki çocukların büyük bir oranı çalışma hayatına atılmak zorunda kalmaktadırlar (Kayhan,1997:5).

4.1. Çocuk İşgücü İle İlgili Uluslararası Düzenlemeler

Her insan gibi çocukların da özel gereksinimleri bulunmaktadır. Bu gereksinimler zaman geçtikçe bazı haklara sahip olduklarının düşünülmesine yol açmıştır. Bu haklar yetişkinlerin sahip oldukları haklarla örtüşmekle birlikte, medeni, siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik alanlardaki haklardan oluşmaktadır. Bundan dolayı çocukların korunması amacıyla yasal çerçeve içerisinde genel nitelikte düzenlemeler yapılmış ve yapılmaya devam etmektedir (ÇSGB, Çalışan Çocuklar Projesi Raporu; 2000:9).

4.1.1. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (1948)

Türkiye'nin 06.04.1949 tarihinde onaylamış olduğu bu belge; Birleşmiş Milletler bünyesinde oluşturulmuş İnsan Hakları Komisyonu tarafından hazırlanmış, 10. 12. 1948 tarihinde kabul ve ilan edilmiştir.

4.1.2. Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Bildirisi (1959)

Cenevre Çocuk Hakları Bildirisi "26 Eylül 1924" tarihinde Milletler Cemiyeti Genel Kurulu tarafından kabul edilmiştir. 20 Kasım 1959 tarihinde, yeniden gözden geçirilip, genişletilmiş ve oluşturulan yeni

metin Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na, Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Bildirisi adıyla oybirliğiyle kabul edilmiştir.

4.1.3. BM Ekonomik ve Kültürel Haklar Sözleşmesi

Türkiye'nin henüz onaylamadığı "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi" Birleşmiş Milletler tarafından 3 Ocak 1976 tarihinde kabul edilmiştir. Bu sözleşmedeki en büyük etken, sözleşmeyi kabul eden ülkelere karşı hukuksal anlamda yaptırım gücünün olmasıdır. Sözleşmenin 10. maddesinde, ailenin ve annenin korunmasına ilişkin hükümler getirilmiş, çocuk ve gençlerin korunması ve gerekli yardımın yapılması için özel önlemler alınması öngörülmüştür (Talas, 1997:224).

4.1.4. Avrupa Çocuk Hakları Bildirisi (1951)

"1951 yılında Hollanda'da toplanan 119. Eğitim Kongresi, Avrupa Çocuk Hakları Bildirisi'ni kabul etmiştir. Bu bildirinin 8.maddesinde, çocuğun her türlü istismara karşı korunması, tahsiline mani işte çalıştırılmaması ve verilen eğitimin aynı zamanda çocuğa kültür, meslek edinme, istikamet ve girişim kabiliyeti kazandırılması öngörülmüştür"(Çöpoğlu, 1998:126).

4.1.5. Avrupa Sosyal Şartı

26 Şubat 1965'te kabul edilen Avrupa Sosyal Şartı, daha öncesinde 18 Ekim 1961 tarihinde İtalya'nın Torino kentinde, Avrupa Konseyi'ne üye 16 ülkeden 13'ünün temsilcileri tarafından imzalanmıştır. Türkiye, Avrupa Sosyal Şartı'nı 16 Haziran 1989 tarihinde kabul etmiş ve 7 Ağustos 1989 tarihinde yürürlüğe koymuştur (RG; 2007:11907).

4.1.6. Avrupa Topluluğu Temel Sosyal Haklar Bildirgesi (1989)

Aralık 1989 tarihinde Strasburg zirvesinde onaylanan Topluluk Çalışanları Temel Sosyal Bildirgesi'nde yer alan konulardan birini de çocukların ve gençlerin korunması oluşturmaktadır. Bildirge 'de, asgari çalışma yaşının hafif işler hariç olmak üzere

zorunlu okul yaşının bitiminden önce başlayamayacağı ve bu yaşın 15'in altında olamayacağı belirtilmiştir (Çöpoğlu, 1998:129–130).

4.1.7. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) Çalışan Çocuklarla İlgili Sözleşmelerin Amacı

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile birlikte 1919 yılında Versailles Barış Antlaşmasıyla kurulan Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), Dünya Savaşı ve savaş boyunca işçi sınıfı insanların ülke savunmalarına katkıları ve savaş süresince kötü yaşam koşullarının, savaşın sona ermesiyle aynı doğrultuda devam etmemesi amacıyla kabul edilmiştir. (Talas; 1997, 79–80) ILO'nun tehlikeli çocuk işçiliğinin yok edilmesine yönelik stratejileri üç prensibe dayanır: “Önleme, geri çekilme ve koruma”. Öncelikli olarak tehlikeli işlerde çalışmaya başlama ihtimali bulunan çocuklar tespit edilmeli ve küçük yaşlarda çalışmalarına engel olunmalıdır. Tehlikeli işlerde çalışan çocuklar tespit edilmeli ve çalıştıkları işlerinden uzaklaştırılarak okul veya becerilerini geliştirebilecekleri eğitim programlarına kayıt ettirilmelidirler. Son olarak çalışma ortamından alınarak eğitimine devam etmesi sağlanan çocukların tekrar tehlikeli olarak tanımlanan işlerinde çalışmaya başlamasına karşı kontrol altında tutulmasıdır. Yaşadıkları ülkelerde yasal olarak çalışma yaşını geçmiş olan çocukların ise çalışma ortamlarında iş sağlığı ve güvenliği şartlarının sağlanması yoluyla koruma altına alınması temel ILO hedefleridir (ILO; IPEC Program Belgesi).

4.1.8. AB'de Çocuk İşçiliği İle Mücadele

7 Aralık 2000 tarihli Nice Zirvesi'nde AB Temel Haklar Şartı imzalanmıştır. Şart bir yandan AB vatandaşlarının temel haklarını düzenlerken diğer yandan da AB'nin vatandaşlarına karşı olan sorumluluğunu düzenlemektedir. Şartın 24. maddesi çocuk hakları, 32. maddesi ise çocuk işçiliğinin yasaklanması ve çalışan gençlerin korunması ile ilgilidir. Eşitlik başlığı altındaki 24. maddeye göre; “çocuklar kendi iyilikleri için olan korunma ve bakım

hakkına sahiptir, görüşlerini serbestçe açıklayabilirler.” Çocukları ilgilendiren bütün kararlarda çocukların menfaati AB ülkelerinin öncelikli yaklaşımıdır. 32. maddeye göre ise; çocuk işçiliği yasaklanmıştır. Asgari çalışma yaşı, zorunlu eğitimi tamamlama yaşından küçük olamaz. Ayrıca çalışan gençler, yaşlarına uygun çalışma koşullarına sahip olmalı ve güvenliklerine, sağlıklarına veya zihinsel, fiziksel, ahlaki veya sosyal gelişimlerine zarar verecek veya eğitimlerini engelleyecek her türlü işten veya ekonomik sömürden korunmalıdır (Taşdemir & Demir, 2002:94).

4.2. Türkiye'de Çocuk İşçiliği İle Mücadele

Çalışan çocuklar ile ilgili ulusal mevzuatımızda koruyucu nitelikteki temel hukuk düzenlemesi T.C Anayasası'nın 50. maddesinde yer alan “kimse yasına, gücüne ve cinsiyetine uygun olmayan bir işte çalıştırılmaz. Küçükler ve kadınlar bedeni ve ruhi yetersizliği olanlar çalışma şartları bakımından özel olarak korunurlar” Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1982. hükmü gereğince en az çalışma yasının belirlenmesi ve koruyuculuk görevi devlete verilmiştir (T.C.Anayasası, 1982:Md.50).

4.2.1. Yasal Mevzuat

4.2.1.1. Anayasa

Anayasada genel bir düzenleme yapılmış olup tüm yasalar kaynağını Anayasa'dan almaktadır. T.C. Anayasası'nın 50. maddesine göre; “kimse yasına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmaz. Küçükler ve kadınlar ile bedeni ve ruhi yetersizliği olanlar, çalışma şartları bakımından özel olarak korunurlar.” (T.C.Anayasası, 1982:Md.50).

4.2.1.2. 4857 Sayılı İş Kanunu

4857 Sayılı İş Kanunu 10/06/2003 tarihli, 25134 sayılı Resmi Gazete 'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. 4857 sayılı İş Kanunu, çocuklara ilişkin asgari çalışma yaşı, ücretli izin, sağlık kontrolleri konusunda özel düzenlemeler getirmektedir. Bu yönüyle, 4857 sayılı İş

Kanunu, ILO'nun Uluslararası Sözleşmeleri, özellikle 138 Sayılı En Az Yaş Sözleşmesi ile getirilen düzenlemelerle uyum içerisindedir. İşverenler ile bir iş sözleşmesine dayanarak çalıştırılan işçilerin çalışma şartları ve çalışma ortamına ilişkin hak ve sorumluluklarını düzenlemeyi amaçlayan 4857 sayılı İş Kanunu'nun 71. maddesine göre: "On beş yaşını doldurmuş çocukların çalıştırılması yasaktır. Ancak 14 yaşını doldurmuş ve ilköğretimi tamamlamış olan çocuklar bedensel, zihinsel ve ahlaki gelişmelerine ve eğitime devam edenlerin okullara devamına engel olmayacak hafif işlerde çalıştırılabilirler." (4857 Sayılı İş Kanunu, 2003:Md.71).

4.2.1.3. 1593 Sayılı Umumi Hıfzısıhha Kanunu

Kanun'un 69. maddesine göre sanayiye ait işlerde 18 yaşını doldurmuş erkek çocuklarla her yaştaki kadınların gece çalıştırılması yasaklanmıştır. 173. maddeye göre 12 yaşından aşağı bütün çocukların fabrika ve imalathane gibi her türlü sanat müesseseleriyle maden işlerinde amele ve çırak olarak istihdamı yasaklanmıştır. On altı yaşından küçük işçiler günde en fazla sekiz saat çalıştırılabilir. 176. maddeye göre; mahalli belediyelerce bar, kabare, dans salonları, kahve, gazino ve hamamlarda on sekiz yaşın altındaki çocukların çalışması yasaktır (1593 Sayılı Hıfzısıhha Kanunu, 1930).

4.2.1.4. 6356 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu

6356 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Sendikalar Kanununun Sendika üyeliği ve üyeliğin kazanılması başlıklı 17. Maddesine göre On beş yaşını dolduran ve bu Kanun hükümlerine göre işçi sayılanlar, işçi sendikalarına üye olabilir (6356 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu, 2012).

4.2.1.5. 818 Sayılı Borçlar Kanunu

29/04/1926 tarihli, 359 sayılı Resmi Gazete 'de yayımlanarak yürürlüğe giren 818 Borçlar Kanunu çıraklık sözleşmesinden doğan borç ilişkisine yönelik birtakım

düzenlemeler getirmektedir. Bu Kanunun 330. maddesine göre, 18 yaşın altındaki kişilerin gece süresinde ve hafta tatilinde çalıştırılmaları yasaktır. 318. maddesinde ise, çıraklık sözleşmesinin usta ile çocuğun yasal vasisi arasında yapılması gerektiği, sözleşmede yapılacak iş, çıraklığın nevi ve süresi, günlük çalışma süresi, ücret ve diğer ödemeler ile deneme süresinin belirtilmesi gerektiği hüküm altına alınmıştır (818 Sayılı Borçlar Kanunu, 1926).

4.2.1.6. 5510 Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu

5510 Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanununa göre, çalıştırılanlar, işe alınmalarıyla kendiliğinden sigortalı olurlar. Sigortalılar ile bunların işverenleri hakkında sigorta hak ve yükümlülükleri sigortalının işe alındığı tarihten başlar. Bu suretle sigortalı olmak hak ve yükümünden kaçınılamaz ve vazgeçilemez. İşverenler, sigortalı sayılan kişileri, sigortalılık başlangıç tarihinden önce, sigortalı işe giriş bildirgesi ile Kuruma bildirmekle yükümlüdür. Sözleşmelere, sosyal sigorta yardım ve yükümlerini azaltmak veya başkasına devretmek yolunda hükümler konulamaz. 5510 Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunun uygulanmasında 18 yaşından önce malûllük, yaşlılık ve ölüm sigortalarına tâbi olanların sigortalılık süresi, 18 yaşını doldurdukları tarihte başlamış kabul edilir. 18 yaşından küçük çocuk işçiler, Sosyal Sigortalar Kurumu'nun sağladığı tüm sigorta kollarına tabidir. 506 sayılı Kanunun geçici 20 nci maddesi kapsamında sigortalı olmayan, kendi sigortalılıklarından dolayı bu kanunlara göre gelir veya aylık almayan ve 18 yaşını doldurmuş olanlardan; tarım veya orman işlerinde hizmet akdiyle süresiz olarak çalışanlar, örneği Kurumca hazırlanan ve Kurumca belirlenen ilgili muhtarlık, birlik, kuruluş, il veya ilçe tarım müdürlükleri tarafından usulüne uygun olarak düzenlenip onaylanmış belgeleri ile talepte buldukları tarihten itibaren sigortalı sayılırlar (5510 Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu, 2006).

4.2.1.7. 222 Sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu

Söz konusu kanununun 59. maddesi çalışan çocuklarla ilgili düzenlemeler içermektedir. Bu maddeye göre, İlköğretim çağına olup da mecburi ilköğretim kurumlarına devam etmeyenler, hiçbir resmi ve özel iş yerinde veya her ne surette olursa olsun çalışmayı gerektiren başka yerlerde ücretli veya ücretsiz çalıştırılmazlar. İlköğretim kurumlarına devam ettiklerini belgeleyenler ise, çocukların çalıştırılmasını düzenleyen kanun hükümleri uygulanmak şartıyla ancak ders zamanları dışında bu gibi yerlerde çalıştırılabilirler (222 Sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu, 1961:10705).

4.2.1.8. 3308 Sayılı Çıracılık ve Mesleki Eğitim Kanunu

1986 yılında kabul edilen 3308 sayılı Çıracılık ve Mesleki Eğitim Kanunu ile çırak, kalfa ve ustaların eğitimi ile okullarda ve işletmelerde yapılacak mesleki eğitime ilişkin esaslar düzenlenmiştir. 2001 yılında bazı kanunlarda değişiklik yapan 4702 sayılı Kanun ile 3308 sayılı Kanunda değişiklik yapılmıştır. Çıracılık yanında, aday çıracılık uygulamasını da düzenleyen bu Kanuna göre; 14 yaşını doldurmuş 19 yaşından gün almamış olmak, en az ilköğretim mezunu olmak ve bünyesi ve sağlık durumu gireceği mesleğin gerektirdiği işleri yapmaya uygun olmak çıracılığa girişte aranan şartlardır. 4702 sayılı Kanun ile 19 yaşından gün almış ancak daha önce çıracılık eğitimden geçmemiş olanların da çıracık olabilmelerine imkan tanınmıştır (3308 Sayılı Çıracılık ve Mesleki Eğitim Kanunu, 1986).

4.2.1.9. 2559 Sayılı Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu

2559 Sayılı Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu 14/07/1934 tarihli, 2751 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Anılan Kanununun 12. maddesi ile, eğlence, oyun, içki ve benzeri amaçlı umuma açık ve açılması izne bağlı yerlerde onsekiz yaşından küçüklerin çalıştırılması yasaklanmıştır (2559 Sayılı Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu, 1934).

4.2.1.10. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Çocuk İşçiliği İle Mücadele Ulusal Programı

2014–2018 yıllarını kapsayan ve uygulanması planlanan Onuncu Kalkınma Planına göre; çocuk işçiliğinin önlenmesinde öncelik olarak ağır ve tehlikeli işlerde, sokakta ve aile işlerinin dışında yer alan ücret karşılığı gezici ve geçici tarım işlerinde çalışan çocukların çalışması amaçlanmıştır. Söz konusu çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerinin önlenmesi temel hedeflerden birisi olarak kabul edilmiştir (ÇSGB, Çocuk İşçiliği İle Mücadele Ulusal Programı, 2017:57).

Bu program çerçevesinde ulusal politika ve hedefler tekrar gözden geçirilerek, öngörülen hedeflerin gerçekleştirilmesi amaçlanmıştır. Bu hedefler doğrultusunda hukuki düzenlemeler ile mevzuatın uygulanması ve güncellenmesi, sonrasında mevcut kurumsal yapıların güçlendirilmesi ve yeni kurumsal yapıların oluşturulması hedeflenmiştir. Çocuk işçiliğinin önlenmesi amacıyla farkındalığın artırılması, sosyal tarafların ve toplumun bu mücadele programında ve sonrasında mücadeleye katılımının sağlanması büyük önem arz etmektedir. Çocuk işçiliğinin nedenlerinin başında gelen eğitimsizlik problemi için eğitimin iyileştirilmesi, ekonomik ve sosyal neden olan yoksulluğun giderilmesi hedeflerin arasında yer almakla birlikte; sosyal güvenlik ağının tüm toplumu kapsayacak şekilde sosyal koruma ve sosyal güvenlik ağının genişletilmesi söz konusu ulusal program için diğer hedefler arasında yer almaktadır (ÇSGB, Çocuk İşçiliği İle Mücadele Ulusal Programı, 2017:59).

5. SDÜ MYO ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

5.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Araştırmanın konusunu, Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi Meslek Yüksek Okulları’nda öğrenim gören ön lisans öğrencilerinden çalışmış olanların; çocukluk dönemlerinde çalışmalarının aile ve iş yaşam koşullarına etkileri, onları

çalışmaya iten nedenler, çalıştıkları dönem içerisindeki sürece ilişkin değerlendirmeler oluşmaktadır. Yapılan bu çalışmada çalışan çocukların bireysel ve demografik açıdan çalışma nedenlerinin incelenmesi ile Türkiye'de çocuk işçiliğine karşı politikaların ne kadar verimli olduğunun araştırılması amaçlanmıştır.

5.2. Araştırmanın Yöntemi ve Kapsamı

Yapılan çalışmada veri toplama aracı olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın yöntemi; seçilen örneklem, evren ve bu evrene yapılan anketlerin ölçümleri, yapılan test ve analizlerle incelenmiştir. Araştırmada kullanılan anket toplam 39 sorudan oluşmuştur. Birinci bölümde yöneltilen 10 soru demografik sorulardan oluşmakta; çalışan çocuğun aile yapısı, maddi durumları ve eğitim durumlarının irdelenmesi amacıyla sorulmuştur. İkinci bölümde ise çocukken neden iş yaşamına atıldıkları, çalışma sürecindeki değerlendirmeleri ve gelecek ile geçmiş arasında pişmanlıklarının olup olmadığı 18 soru sorularak irdelenmiştir. Son bölümde ise çocuk işçiliğine karşı mücadele politikaları, uygulamaları ve yasal mevzuatın uygulanabilirliği irdelenerek değerlendirilmek için 11 soru sorulmuştur. Anket uygulamasında yüz yüze görüşme yöntemi kullanılmıştır. Anketin çalışma dönemi 2015–2016 yılı Süleyman Demirel Üniversitesi Meslek Yüksek Okulları öğrencilerini kapsamaktadır. Anket formunda kullanılan ifadeler ve kimi sorular çeşitli yüksek lisans ve doktora tezlerinde kullanılan anket sorularından derlenerek, uzman akademisyenlerin görüşleri alınarak oluşturulmuştur.

5.3. Araştırmanın Hipotezleri

H1 : Gelir seviyesi düşük olan aile üyesi çocuklar; emek arz ederek gelir elde edip aile bütçesine katkıda bulunmaktadır.

H2 : Gelir seviyesi düşük olan ailelerin çocukları çalışmak zorunda kaldıkları için daha iyi eğitim alma imkânından yararlanamamaktadır.

H3 : Ailenin eğitim durumunun düşük olması, daha az gelir getiren iş kollarında çalışmasına sebep olduğu için, çocuklar aile bütçesine katkıda bulunmak amacıyla çalışmaya yönlendirilmektedir.

H4 : Çalışmaya başlama yaşı iş kollarına göre farklılık göstermektedir.

H5 : Sigara içmiş olmanın ya da başlamış olmanın erken yaşta çalışma hayatına katılma ile doğru orantısı bulunmaktadır.

H6 : Çalışan çocukların iş kazası geçirme oranları sektörel bazda farklılık göstermektedir. Çalışan çocukların iş kazası geçirme oranı sanayi sektöründe daha fazladır.

H7 : Denetimlerin kabul edilebilir düzeyde sık ve yeterli olmaması; çocuk işçiliği ile mücadele politikalarının etkisizliğine sebep olmaktadır.

H8 : Çocuk işçiliği ile mücadele politikası olarak yapılan denetimler sektörel bazda farklılıklar göstermektedir.

H9 : İŞKUR uygulamaları çocuk işçiliğinin önlenmesinde yetersiz kalmaktadır.

H10 : MYO öğrencileri çocukluk çağında çalıştıkları için, çocukların çalışmasına olumsuz bakmaktadırlar.

5.4. Verilerin İstatistiksel Analizi

Anket yöntemi ile toplanan verilerin analizinde SPSS (Statistical Package for Social Sciences) for Windows 22.0 paket programı kullanılmıştır. Katılımcıların ailelerinin gelir düzeylerine göre çocuklukta çalışma nedenlerinin ve çocuklukta çalışmanın kendilerine kattıkları şeylerin karşılaştırılmasında, anne ve babalarının eğitim durumlarına göre çocuklukta çalışma nedenlerinin karşılaştırılmasında, çalıştıkları sektörlerle göre çalışmaya başlama yaşlarının, iş kazası geçirme durumlarının ve iş yerine denetime gelinmesi durumlarının karşılaştırılmasında, cinsiyetlerine göre sigaraya başlama yaşlarında çocuklukta çalışmalarının ilişkisi olması durumunun ve çocukların çalışması konusundaki görüşlerinin karşılaştırılmasında çapraz tablolardan yararlanılarak

Ki-Kare(x^2) analizi yapılmıştır. Bu analiz için anlamlılık düzeyi $p < 0,05$ olarak belirlenmiştir. Katılımcıların çalıştıkları iş yerini denetlemeye gelen olması durumu, aile bireylerinin İŞKUR'a yönlendirilme durumu ve İŞKUR'a yönlendirilenlerin rehberlik, danışmanlık ve diğer hizmetlerden faydalanması durumuna göre dağılımlarının incelenmesinde ise frekans analizinden yararlanılmıştır.

5.5. Araştırmanın Bulguları

Araştırma bulgularında öğrencilerin asgari çalışma yaşını bilip bilmedikleri, çocukluk çağlarında neden çalıştıkları, çalışma nedenlerinin anne ve baba eğitim durumları ile alakalı olup olmadığı, kötü alışkanlıkları var ise eğer bunun erken yaşta çalışmaya başlamaları ile ilgili olup olmadığı, çocuk işçiliği ile mücadelede yasal mevzuatın boşlukları doldurup doldurmadığı incelenmeye çalışılmıştır.

Tablo 3: Katılımcıların Ailelerinin Gelir Durumuna Göre Çocuklukta Çalışma Nedenlerinin Karşılaştırılması

Gelir Durumu	Tanımlayıcı İstatistik	Çocukluğunuzda neden çalıştınız?					Toplam
		Aileme katkıda bulunmak	Aile baskısı	Evden uzaklaşmak	Kendi paramı kazanmak	Diğer	
0-1300 TL	F	113	2	5	98	35	253
	% satır	44,7	0,8	2,0	38,7	13,8	100,0
	% sütun	65,7	40,0	50,0	39,8	38,5	48,3
1301-2500 TL	F	41	2	4	89	32	168
	% satır	24,4	1,2	2,4	53,0	19,0	100,0
	% sütun	23,8	40,0	40,0	36,2	35,2	32,1
2501-4000 TL	F	12	1	1	45	16	75
	% satır	16,0	1,3	1,3	60,0	21,3	100,0
	% sütun	7,0	20,0	10,0	18,3	17,6	14,3
4000+ TL	F	6	0	0	14	8	28
	% satır	21,4	0,0	0,0	50,0	28,6	100,0
	% sütun	3,5	0,0	0,0	5,7	8,8	5,3

$$x^2=35,932; df=12; p=,000$$

Tablo-3 incelendiğinde, katılımcıların ailelerinin gelir durumuna göre çocuklukta çalışma nedenlerinin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmektedir ($x^2=35,932; df=12; p=,000$). Aile gelir düzeyi 0-1300 TL olan katılımcıların

büyük çoğunluğu ailesine katkıda bulunmak için çocukluğunda çalıştığını ifade ederken, diğer gelir düzeylerine sahip olan katılımcıların büyük çoğunluğu kendi paralarını kazanmak için çalıştıklarını ifade etmektedir.

Tablo 4: Katılımcıların “Çalıştığınız İş Yerini Denetlemeye Gelen Oldu Mu” Sorusuna Verdikleri Yanıtlara İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

Yanıtlar	F	%
Evet	328	60,5
Hayır	195	36,0
Cevapsız	19	3,5
Toplam	542	100,0

Tablo-4 incelendiğinde katılımcıların gelirirken, %36'sının çalıştığı yere %60,5'inin çalıştığı yere denetime denetime gelinmemiştir.

Tablo 5: Katılımcıların Ailelerinin Gelir Durumuna Göre Çocuklukta Çalışmalarının Kendilerine Kaybettirdikleri Şeylerin Karşılaştırılması

Gelir Durumu	Tanımlayıcı İstatistik	Çocukluğunuzda çalışmak size ne kaybettirdi?						Toplam
		Erken yaşta olgunlaştım	Çocukluğumu yaşayamadım	Ailemden uzaklaştım	Arkadaşlarımı kaybettim	Eğitime ara verdim	Diğer	
0-1300 TL	F	110	37	12	6	11	55	231
	% satır	47,6	16,0	5,2	2,6	4,8	23,8	100,0
	% sütun	52,4	56,9	54,5	75,0	84,6	36,4	49,3
1301-2500 TL	F	58	19	6	2	0	63	148
	% satır	39,2	12,8	4,1	1,4	0,0	42,6	100,0
	% sütun	27,6	29,2	27,3	25,0	0,0	41,7	31,6
2501-4000 TL	F	29	8	3	0	2	24	66
	% satır	43,9	12,1	4,5	0,0	3,0	36,4	100,0
	% sütun	13,8	12,3	13,6	0,0	15,4	15,9	14,1
4000+ TL	F	13	1	1	0	0	9	24
	% satır	54,2	4,2	4,2	0,0	0,0	37,5	100,0
	% sütun	6,2	1,5	4,5	0,0	0,0	6,0	5,1

$$\chi^2=26,222; df=15; p=,036$$

Tablo-5 incelendiğinde, katılımcıların ailelerinin gelir durumlarına göre çocuklukta çalışmanın kendilerine kaybettirdikleri şeylerin istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmektedir ($\chi^2=26,222; df=15; p=,036$). Katılımcıların büyük çoğunluğu erken yaşta olgunlaşmalarının çocuklukta çalışmalarından dolayı meydana geldiğini ifade etmektedir. Aile gelir düzeyi 0-1300 TL olan katılımcıların %47,6'sı, aile gelir

düzei 1301-2500 TL olan katılımcıların %39,2'si, aile gelir düzeyi 2501-4000 TL olan katılımcıların %43,9'u ve aile gelir düzeyi 4000+ TL olan katılımcıların %54,2'si erken yaşta olgunlaştıklarını ifade etmektedir. Buna ek olarak aile gelir düzeyi 1301-2500 TL olan katılımcıların %42,6'sı ve aile gelir düzeyi 4000+ TL olan katılımcıların %37,5'i diğer kategorisindeki kayıpları yaşadığını ifade etmektedir.

Tablo 6: Katılımcıların Çalıştıkları İş Kollarına Göre Çalışmaya Başlama Yaşlarının Karşılaştırılması

İş Kolları	Tanımlayıcı İstatistik	İlk kez kaç yaşında çalışmaya başladınız?							Toplam
		12 ve altı	13 yaş	14 yaş	15 yaş	16 yaş	17 yaş	17+ yaş	
Sanayi	F	52	13	20	11	6	12	8	122
	% satır	42,6	10,7	16,4	9,0	4,9	9,8	6,6	100,0
	% sütun	39,7	26,5	32,3	13,3	10,2	15,0	12,3	23,1
Turizm	F	25	11	17	25	23	16	12	129
	% satır	19,4	8,5	13,2	19,4	17,8	12,4	9,3	100,0
	% sütun	19,1	22,4	27,4	30,1	39,0	20,0	18,5	24,4
Tarım	F	17	7	8	11	5	5	5	58
	% satır	29,3	12,1	13,8	19,0	8,6	8,6	8,6	100,0
	% sütun	13,0	14,3	12,9	13,3	8,5	6,3	7,7	11,0
Sokak	F	4	1	1	4	1	3	2	16
	% satır	25,0	6,3	6,3	25,0	6,3	18,8	12,5	100,0
	% sütun	3,1	2,0	1,6	4,8	1,7	3,8	3,1	3,0
Hizmet sektörü	F	29	13	10	29	23	42	37	183
	% satır	15,8	7,1	5,5	15,8	12,6	23,0	20,2	100,0
	% sütun	22,1	26,5	16,1	34,9	39,0	52,5	56,9	34,6
İnşaat	F	4	4	6	3	1	2	1	21
	% satır	19,0	19,0	28,6	14,3	4,8	9,5	4,8	100,0
	% sütun	3,1	8,2	9,7	3,6	1,7	2,5	1,5	4,0

$$\chi^2=87,0; df=30; p=,000$$

Tablo-6 incelendiğinde, katılımcıların çalıştıkları sektörler göre çalışmaya başlama yaşlarının istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı görülmektedir ($\chi^2=87,0$; $df=30$; $p=,000$). Sanayi sektöründe çalışan katılımcıların çoğunluğu 12 yaş ve altında ve 14 yaşında çalışmaya başlamıştır. Turizm sektöründe, tarım sektöründe ve sokakta çalışan katılımcıların

çoğunluğu 12 yaş ve altında ve 15 yaşında çalışmaya başlamıştır. Hizmet sektöründe çalışmaya başlayan katılımcıların çoğunluğu 17 yaşında ve 17 yaşından sonra çalışmaya başlamıştır. İnşaat sektöründe çalışanların çoğunluğu ise 12 yaş ve altında, 13 yaşında ve 14 yaşında çalışmaya başlamıştır.

Tablo 7: Katılımcıların Çalıştıkları İş Kollarına Göre İş Kazası Geçirme Durumlarının Karşılaştırılması

İş Kolları	Tanımlayıcı İstatistik	Çocukluğunuzda çalışırken bir iş kazası geçirdiniz mi veya geçirme tehlikesi yaşadınız mı?		Toplam
		Evet	Hayır	
Sanayi	f	48	69	117
	% satır	41,0	59,0	100,0
	% sütun	35,3	18,6	23,1
Turizm	f	37	86	123
	% satır	30,1	69,9	100,0
	% sütun	27,2	23,2	24,3
Tarım	f	13	44	57
	% satır	22,8	77,2	100,0
	% sütun	9,6	11,9	11,2
Sokak	f	3	10	13
	% satır	23,1	76,9	100,0
	% sütun	2,2	2,7	2,6
Hizmet sektörü	f	29	147	176
	% satır	16,5	83,5	100,0
	% sütun	21,3	39,6	34,7
İnşaat	f	6	15	21
	% satır	28,6	71,4	100,0
	% sütun	4,4	4,0	4,1

$$x^2=22,880; df=5; p=,000$$

Tablo-7 incelendiğinde, katılımcıların çalıştıkları sektörlere iş kazası geçirme durumlarının istatistiksel olarak anlamlı düzeyde ($x^2=22,880$; $df=5$; $p=,000$) farklılaştığı görülmektedir. Tüm sektörlerde çalışan katılımcıların yarısından az bir bölümü iş kazası geçirmiştir. Sektörlere

göre iş kazası oranlarını en yüksekten en düşüğe doğru sıralayacak olursak, sanayi sektörünün en fazla iş kazası geçirilen sektör olduğu görülmektedir. Bunu turizm, inşaat, sokak, tarım ve hizmet sektörü takip etmektedir.

Tablo 8: Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Çocukların Çalışması Konusundaki Görüşlerinin Karşılaştırılması

Cinsiyet	Tanımlayıcı İstatistik	Çocuklar çalışmalı mıdır?		Toplam
		Evet	Hayır	
Kadın	F	48	156	204
	% satır	23,5	76,5	100,0
	% sütun	23,1	49,2	38,9
Erkek	F	160	161	321
	% satır	49,8	50,2	100,0
	% sütun	76,9	50,8	61,1

$$x^2=36,105; df=1; p=,000$$

Tablo-8 incelendiğinde katılımcıların çocukların çalışıp çalışmaması konusundaki görüşlerinin cinsiyetlerine göre istatistiksel olarak anlamlı düzeyde farklılaştığı

görülmektedir ($x^2=36,105$; $df=1$; $p=,000$). Kadın katılımcıların %23,5'i, erkek katılımcıların ise %49,8'i çocukların çalışması gerektiğini düşünürken, kadın

katılımcıların %76,5'i, erkek katılımcıların ise %50,2'si çocukların çalışmaması gerektiğini düşünmektedir.

SONUÇ

Çocuk işçiliği günümüzde önemli bir sosyal sorun olarak güncelliğini ve önceliğini korumaktadır. Sorun sadece az gelişmiş ülkelerde değil, sanayileşme sürecini tamamlamış gelişmiş ülkelerde de güncel bir konudur. Ancak, yapılan çalışmalar incelendiğinde çocuk işçiliğinin az gelişmiş ülke ekonomilerinde daha yaygın olduğu görülmektedir. Yapılan çalışmalar, az gelişmişlik kriterlerinin hemen hepsi ile çocuk istihdamı arasında bir "kısır döngü" ilişkisi bulunduğunu ortaya koymakta ve bu ilişki az gelişmişliğin sürekli hale gelmesinde büyük rol oynamaktadır. Çocuk işçiliği sorununun genel olarak ülkenin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik problemlerden farklı olarak ele alınamayacağı ve çözüme yönelik önlemlerin geniş çaplı politikalar gerektirdiği ortaya çıkmaktadır.

Küçük yaşlarda çalışma yaşamına başlamış olmak, eğitimden ve eğitim yoluyla kazanılacak vasıflardan geri kalmak demektir ve çocuk işçilerin yüksek gelir getiren işlerde çalışma olanağını yok etmiş bulunmaktadır. Çocukların çalışma yaşamından öncelikli olarak uzaklaştırılıp, çocukluk süreçlerini tam olarak yaşamaları ve eğitimlerini sürdürmeleri ana amaçtır. Ancak bu, küresel düzeyde gelir dağılımının daha da bozulduğu ve eşitsizliklerin giderek daha da arttığı bir dönemde, kolay ulaşılabilecek bir hedef değildir. Çalışan çocukların korunmasını amaçlayan yasal düzenlemeler uluslararası standartlara uyum sağlayacak şekilde, mevzuat oluşturulmalı ve etkin bir biçimde uygulanmalıdır.

Eğitim ve okul, çocuk işçiliğini sona erdirmeye en etkili araçtır. Temel eğitim ve mesleki eğitim yaygınlaştırılmalıdır. Eğitimin doğrudan ve dolaylı maliyetleri, yoksul ailelerin de katlanabileceği duruma getirilmeli, eğitimin kalitesi yükseltilmeli

ve gelecekte istihdam olanağı sağlar duruma getirilmelidir. Çocuk işçiliği sorunun çözümü için, yoksul ailelere iş imkânı, sağlık, eğitim, sosyal güvenlik, konut vb. temel hizmetlerin götürülmesi, gelir ve servet dağılımındaki bireysel ve bölgesel farklılıkların azaltılması gerekmektedir.

Halen sosyo-ekonomik sorunlar, göç, kayıt dışılık, çarpık şehirleşme, gayri resmi sektörün gelişimi ve örgün eğitimin yetersizliğinden kaynaklanan vs. nedenlerle çocukların büyük bir oranının çalışma hayatına katılmak zorunda kalmaktadırlar. Yapılan araştırma da göstermektedir ki, çalışan çocukların büyük çoğunluğunun genelde ekonomik ihtiyaç nedeniyle çalıştıklarını ortaya koymakta olup çocuklardan aile gelir düzeyi 0-1300 TL olanların büyük çoğunluğu ailesine katkıda bulunmak için çocukluğunda çalıştığını ifade ederken, diğer gelir düzeylerine sahip olan katılımcıların büyük çoğunluğu kendi paralarını kazanmak için çalıştıklarını ifade etmektedir.

Türkiye'de eğitim düzeyi yüksek kişilerde işsizlik oranı, eğitim düzeyi düşük olan kişilere oranla daha yüksektir. Bunun önüne geçmek için, eğitim kurumlarının kapasitesi ve verilen eğitimin kalitesi artırılmalı ve verilen eğitim imkanları yaygınlaştırılmalı ve işgücü piyasasının aradığı niteliklere sahip kişileri yetiştirmek amacıyla müfredat programı gözden geçirilmelidir. GSMH'dan eğitime en az kaynak ayıran ülkeler arasında yer alan Türkiye'de, eğitime ayrılan kaynak artırılmalıdır. Zorunlu temel eğitimin 8 yıl olması çocukların çalışma yaşını yükseltmektedir. Bu yaşın daha yükseklere çıkması için zorunlu eğitim 12 yıla çıkarılmalıdır. Mesleki eğitimin kalitesi artırılarak mesleki eğitime katılım özendirilmeli ve bu okul mezunların üniversiteye geçişlerinde kolaylıklar sağlanmasının daha iyi olacağı düşünülmektedir.

Araştırmada görüldüğü üzere %76,6 ile en fazla denetim yapılan sektör turizm sektörüdür. Turizm sektörünü tarım, sanayi, hizmet, inşaat sektörleri ve sokak

izlemektedir. Denetim yetersizliği her sektörde bulunmaktadır. Çocuk istihdamına neden olan faktörler arasında sayılan denetim yetersizliğinin giderilmesi ve çalışma hayatının etkin olarak denetlenmesini sağlamak amacıyla iş müfettişlerinin sayısı artırılmalı ve iş müfettişleri çocuk istihdamı duyarlılaştırılmalıdır. Çocuk işçiliği ile mücadelede, kaynak israfını önlemek amacıyla bu konuda çalışma yürüten kurum ve kuruluşların birbirleri ile işbirliği içerisinde çalışmasının sağlanması önem arz etmektedir.

Türkiye İstatistik Kurumunca 1994 (Ekim), 1999 (Ekim), 2006 (Ekim-Kasım-Aralık) ve 2012 (Ekim-Kasım-Aralık) yıllarında Çocuk İşgücü Anketleri uygulanmıştır. Bu anketlerin, daha sık zaman aralıklarıyla tekrarlanmasının çocuk istihdamı ile ilgili güncel verilerin temin edilebilmesine ve karşılaştırma yapılmasına olanak sağlayacaktır.

Sonuç olarak; çocuk işçiliğinin tamamen ortadan kalkması, nihai ve uzun dönemli bir hedef olmasına karşın, ülkelerdeki sosyal ve ekonomik gelişmelere bağlıdır. Bu nedenle, çocuk işçiliğini neden olan yapısal faktörler giderilmeye çalışılırken, diğer yandan kısa ve orta dönemde çalışan çocukların korunmasına ilişkin politikalar

üretilmeli ve çocuklara sağlık, eğitim ve danışmanlık hizmetleri sunulmaya çalışılmalıdır. Yerel yönetim, yerel kurum ve kuruluşlar, dünyadaki gelişmiş modellerden de yararlanarak çalışan çocukların sorunlarıyla ilgilenmeli; yeni projeler geliştirilmeli; sokakta çalışan, sokakta yaşayan çocuklara hizmet götürülmelidir. Çocukların sokağın ve iş yaşamının olumsuz etkilerinden korunabilmeleri için, onların risklere karşı bilinçlendirilmesi ve asgari sekiz yıllık zorunlu temel eğitimden yararlanmalarını desteklemek üzere Sokaklarda Çalışan Çocuklar Merkezleri belediyelerce yaygınlaştırılmalıdır. Daha çok sayıda kadının çalışma yaşamına katılması yönünde politikalar uygulanmalıdır. Kadınların çalışma yaşamına katılmaları, çocuk işgücünün elimine edilmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kamuoyunun duyarlılığını arttırmak ve çocuk işçiliğinin en kötü biçimleriyle mücadelede kamuoyunun desteği alınmalıdır, çocuk işçiliği konusunda kamuoyu bilgilendirilmeli ve duyarlılaştırılmalıdır. Çocuk işçiliği ile ülkedeki tüm taraflar birlikte ve koordineli bir şekilde mücadele etmelidir. Bu konuda hükümetler, işçi ve işveren kuruluşları, sivil toplum kuruluşları, üniversiteler birlikte hareket etmelidir.

KAYNAKÇA

1. AKINTÜRK, T. (2002). *Aile Hukuku Cilt 2*. İstanbul: Beta.
2. AKYÜZ, E. (2000). *Ulusal ve Uluslararası Hukukta Çocugun Haklarının ve Güvenliğinin Korunması*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
3. AYDIN, F. (2004). *Türkiye Tarafından Onaylanan İlo Sözleşmeleri*. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yayın No:08, Ankara, 299.
4. BEQUELE, A., & Boyden, J. (1992). *Çocuk İstihdamıyla Mücadele*. Ankara: ILO Ankara Bürosu: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Yayını.
5. BETCHERMAN, G. (2004). *Çocuk İşçiliği ve Eğitim Çocuk Hakları*. Washington DC: Dünya Bankası.
6. BOYBEK, S. (2009). *Sosyal Yardım Uygulamaları ve Çocuk İşçiliği Arasındaki İlişki: Keçiören Örneği*. Ankara: Yayımlanmış Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi, Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü.
7. BULUT, I. (1997). *Sanayide Çalışan Çocukların Psiko-sosyal Gelişim Sorunları: Sanayi Bölgelerinde Çalışan Çocukların Sorunları*. Ankara: TİSK yayını.

8. ÇATAK, B. (2006). *Çocuk işçiliği için Risk Faktörlerinin Belirlenmesi; Çocuk işçi ve Okuyan Öğrencilerin Sağlık Durumlarının Karşılaştırılması*. Denizli: Uzmanlık Tezi, Pamukkale Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı.
9. ÇOLAK, Ö. F. (1999). *Küreselleşme Beşeri Sermaye ve Çocuk İşgücü*. Ankara: TİSK Yayını No:177, Uluslararası Çalışma Teşkilatı.
10. ÇÖPOĞLU, M. (1998). *Çocuk İşçiliği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
11. ÇSGB. (2000). *Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı İş Teftiş Kurulu Başkanlığı, Çalışan Çocuklar Projesi Raporu*. Ankara: Lazer Ofset Matbaa Tesisleri.
12. ÇSGB. (2005). *Çalışan Çocukların Eğitime Yönlendirilmesi İzmir Projesi Raporu*. Ankara.
13. ÇSGB. (2006). *Türkiye’de Çocuk İşçiliği Bilgilendirme Materyali-1*. Ankara: Çalışma Genel Müdürlüğü Çalışan Çocuklar Bölümü Yayınları.
14. ÇSGB. (2007). *Çocuk İşçiliği ile Mücadele Öğretmen El kitabı*. Ankara.
15. ÇSGB. (2017). *Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı - Çalışma Genel Müdürlüğü, Çocuk İşçiliği İle Mücadele Ulusal Programı*, Ankara: Ayrıntı Basımevi
16. DPT. (1995). *Yedinci Bes Yıllık Kalkınma Planı Çocuk Özel İhtisas Komisyon Raporu*. Ankara: DPT Yayınları.
17. DUYAR, İ., & Özener, B. (2003). *Çocuk İşçiler Çarpık Gelişen Bedenler*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
18. ERBAY, E. (2008). *Çocuk İşçi Olmak-Çocuk İşçiliğine Retrospektif Bir Bakış*. Ankara: Öncü Basımevi.
19. FİDAN, F. (2004). *Çalışan Çocuk Olgusuna Sosyo- Psikolojik Bakış*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 30-49.
20. GÜNÖZ, M. (2007). *Türkiye’de Çocuk İşçiliği Sorunu Ve Çözüm Önerileri*. Ankara: ÇSGB Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü Uzmanlık Tezi .
21. İLGAZİ, A. (1996). *Dünya’da ve Türkiye’de Çocuk İstihdamı*. İstanbul: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
22. İLİK, B., & Türkmen, Z. (1994). *İstanbul Sokaklarında Çalışan Çocuklar Araştırma Projesi Dökümanı*. Ankara: ILO Türkiye Yayınları.
23. ILO. (2013). *Marking Progress Against Child Labour,"Global Estimates and Trends 2000-2012"*. Geneva: ILO.
24. ILO. *IPEC Program Belgesi*. Uluslararası Çalışma Bürosu.
25. KARAMAN, B., & Özçalık, M. (2007). *Türkiye’de Gelir Dağılımı Eşitsizliğinin Bir Sonucu: Çocuk İşgücü*. Yönetim ve Ekonomi, 26.
26. KAYHAN, N. (1997). *Çalışan Çocukların Sorunları*. Ankara: Türkiye Orman İşçileri Sendikası Yayını.
27. KLERMAN, L. (1991). *The Health of Poor Children: Problems and Programs, Children in Poverty-Child Development and Public (ed. Huston, A.)*. New York: Cambridge University Press.
28. KUMAŞ, H. (1993). *Türkiye’de Çalışan Çocuk Gerçeği ve Çalışma Koşullarının Değerlendirilmesi (İzmir Örneğinde; Ayakkabıcılık, mobilyacılık, Oto-yan Sanayi Sektörlerinde Bir Çalışma)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 47.
29. LAKSHAPATHI, P. (1993). *The Plight of Working Children in India. Child Labour: Multi-Dimensional Problem*. Delhi: Ajanta Publications.
30. MARSHALL, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Ankara: Birinci Basım, Çev.

- Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları.
31. ÖZTÜRK, M. (2007). *Türkiye'de İç Göçe Katılanların Kent Yaşamına ve Kentsel Emek Piyasalarına Etkileri*. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 261.
32. RG. (2007). *Milletlerarası Andlaşma*.
33. RG. (27 Ocak 1995). *BM Çocuk Haklarına Dair Sözleşme*. 22184.
34. SHÇEK. (2001). *VIII. Yıllık Kalkınma Planı-Çocuk Özel İhtisas Komisyonu Raporu*. Ankara: SHÇEK Genel Müdürlüğü.
35. Sönmez , N. (2006). *Polis Mevzuatı*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
36. ŞİRİN, M. R., & Sayıta, S. S. (2000). *1. İstanbul Çocuk Kurultayı: İstanbul Çocuk Raporu*. İstanbul: İstanbul Çocukları Vakfı Yayınları.
37. Şişman, Y. (2004). *Sosyal Politika Açısından Türkiye'de Çocuk ve Genç İşgücü*. Kamu-İş, Cilt:7, S:2, 30.
38. ŞİŞMAN, Y. (2012). *Sokakta Çalışan Çocukların Yaşam Koşulları ve Gelecek Beklentileri*. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 252.
39. TALAS, C. (1997). *Toplumsal Politika*. Ankara: İmge Kitapevi.
40. TAŞDEMİR, H., & Demir, H. (2002). *AB Temel Haklar Şartı*. Avrupa Çalışanları Dergisi
41. T.C. Anayasası, (1982).
42. TDK. (2011). *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
43. TİSK. (1994). *Türkiye'de Çocuk İşgücü*. Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık Sanayi A.Ş.
44. TİSK. (2006). *Sosyal Politika ve İstihdam Başlıklı AB Müktesebatı ve Türkiye*. Ankara.
45. TUTKUN, Ö. F., & Koç, M. (2013). *Çocuk Hakları Çerçevesinde Türkiye'de Çocuk Haklarına Yönelik Çalışma ve Yasal Düzenlemeler*. Ege Eğitim Dergisi, 12.
46. UNICEF. (1997). *Dünya Çocuklarının Durumu*. UNICEF Türkiye Temsilciliği Ankara: Tisimat Basım Sanayii A.Ş.
47. UNICEF. (1999). *Çocuk Haklarına Dair Sözleşme Uygulama El Kitabı*.
48. *818 Sayılı Borçlar Kanunu*. (1926).
49. *2559 Sayılı Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu*, . (1934).
50. *222 Sayılı İlköğretim ve Eğitim Kanunu*. (1961).
51. *5510 Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu*. (2006).
52. *4857 Sayılı İş Kanunu*. (2003).
53. *1593 Sayılı Hıfzısıhha Kanunu*, (1930).
54. *6356 Sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu*. (2012).
55. TÜİK, “2007 Yoksulluk Çalışması Sonuçları”, Aralık 2008, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=2080>(Erişim Tarihi:04.05.2017)
56. TÜİK, “İşgücü İstatistikleri 2017 Ocak Dönemi Sonuçları”, Nisan 2017, <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24626>, (Erişim Tarihi: 04.05. 2017).
57. http://www.tuik.gov.tr/basinOdasi/haberler/2014_6_20140203.pdf (Yayın Tarihi: 20.02.2014), (Erişim Tarihi:04.05.2017)
58. http://www.ilo.org/ankara/conventions-ratified-by-turkey/WCMS_377287/lang--tr/index.htm (Erişim Tarihi: 04.05.2017)
59. <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24626>, (Erişim tarihi: 04.05.2017)

ŞEFKAT VE TİCARET ARASINDA KALAN BİR ÇALIŞMA BİÇİMİ: YAŞLI BAKIM HİZMETLERİNDE DUYGUSAL EMEK

A TYPE OF WORK BETWEEN COMPASSION AND COMMERCE: EMOTIONAL LABOR IN ELDERLY CARE SERVICES

İşıl KALAYCI*, Metin ÖZKUL**, Hatice OĞUZ***

* Dr, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sağlık Bilimler Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, isilkalayci@sdu.edu.tr

** Prof. Dr, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, metinozkul@sdu.edu.tr

*** Öğr. Gör, Süleyman Demirel Üniversitesi, Uluborlu Selahattin Karasoy Meslek Yüksekokulu, Engelli Bakım ve Rehabilitasyon Programı, haticeoguz@sdu.edu.tr

ÖZ

Günümüz toplumlarında hizmet alış-verişi aynı zamanda duygu alışverişini içeren bir ilişkiye de yol açmaktadır. Müşteri memnuniyeti çoğu kez hizmetin kalitesi kadar sunumu sürecinde gösterilen davranışlarla da oluşmaktadır. İşgönerlerin alış-veriş sürecinde ortaya koyduğu istendik ve beklendik davranışlar duygusal emek olarak isimlendirilmektedir. Çalışma sağlık sektöründe çalışan yardımcı personellerin duygusal emek üretimini ve gösterimini etkileyen faktörler ile duygusal emek davranışının mevcut niteliğini analiz etmeye çalışılmaktadır. Örneklem 200 denekten oluşmaktadır. Grubun yarısını, Isparta Halk Eğitim Merkezi Hasta-Yaşlı Refakatçiliği kursuna kayıt yaptıran ve hastanelerde görev yapmakta olan yardımcı personeller oluşturmaktadır. Kursa kayıt yaptıran 100 kursiyerin tamamına ve kursa kayıtlı olmayan 100 personele amaçlı örneklem ile kartopu tekniğiyle ulaşılmıştır. Soru formu, yüz yüze görüşme tekniğiyle uygulanmıştır. Veriler tanımlayıcı istatistiksel yöntemlerle değerlendirilmiştir. Sağlık kuruluşlarında yardımcı personellerin yaşlı bakım hizmetinin yerine getirilmesi sırasında bazı demografik özelliklerinin, görev aldıkları kuruma ve iş hayatına ilişkin görüşlerinin, duygusal emek gösterimi özelliklerini ve emek süreci yönetimini etkilediği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Duygusal Emek, Sağlık sektörü, Yardımcı Personel, Yaşlı, Yaşlı Bakımı

Jel Kodları: I12, J24 j53, L84

ABSTRACT

Service industries are rapidly developing in today's societies. The most determinant power of the service industry is human relations. Service exchange also leads to a relationship that includes emotional exchange. Customer satisfaction is mostly derived from the behaviors exhibited during the presentation of service as well as its quality. The desired and expected behaviors exhibited by workers are called emotional labor. The aim of this study was to analyze the factors that affect the labor production and presentation of workers in the health care industry and the current quality of their emotional labor behavior. Sampling occurs 200 test subjects. Half of the group is created by assistant staff who applied to Isparta Public Education Center and work at hospitals. All of the 100 trainees applied to the course and 100 staff who did not applied to the course were got by snowball technic and purposeful sampling. Question form is applied by face to face technic. Data was evaluated by descriptive statistics methods. It is noticed that demographical features of assistant staff in health institutions during fulfilling old caring service, opinions for institutions they take part and business life affect features of emotional labor show and management of labor process.

Keywords: emotional labor, health care industry, auxiliary staff, elderly, elderly care emotional labor, health care industry, auxiliary staff, elderly, elderly care

Jel Codes: L26, O18, R11, B21.

1. GİRİŞ

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde hizmet sektörü, istihdam kapasitesi bakımından, tarım ve sanayi sektörlerini geride bırakmaya başlamıştır. Türkiye de “henüz tam anlamıyla tarım toplumu olmaktan kurtulamayan, sanayileşmesini de tamamlayamayan, bununla beraber hızlı bir şekilde hizmetler sektörünün ağırlıkta olduğu bir yapıya atlamaya çalışan ...” (Öztürk, 2007: 511) süreci yaşamaktadır.

Hizmet sektörü, farklı iş dallarını içeren, icra ettikleri hizmet üretimlerinden dolayı çeşitli işletmelerin (hastane, okul, banka gibi) oluşturdukları sektörün bütününe denilmektedir. Hizmet sektörünü diğer sektörlerden ayıran en önemli özellik, üretici-tüketici arasındaki ilişkinin, alışverişi yönlendiren temel faktör olmasıdır. Hizmet sektöründe, somut bir nesne ya da bir sistem değil, onun gördüğü işlev satılmaktadır (Aslan, 1998: 34). Bu sayede, belirli ücret karşılığında hizmet satın alan bireylerin memnuniyetinin sağlanabilmesi amacıyla, planlanmış ve üretilmiş faaliyetler ortaya çıkmaktadır. İşletmelerin ürettikleri hizmeti sunan çalışanlar ile bu hizmetten yararlanmak isteyen müşterinin iletişimi ile birlikte müşteri, işletmenin sağladığı hizmete erişmektedir. Bu tür bir alış-veriş sürecinde çalışanın yaratacağı olası bir olumsuzluk, işletmenin imajını zedeleyecek ve çalışanın da etkilenebileceği ya da çeşitli yaptırımlara maruz kalabileceği, müşteri kaybı gibi sonuçları doğuracaktır (Oğuz ve Özkul, 2016: 131). Bu nedenle, çalışanların müşteriye gösterdikleri davranışların, işletmenin amaçları doğrultusunda ve kontrollü bir şekilde oluşturulması gerekmektedir. Duygusal emek davranışının önemi de bu noktada ortaya çıkmaktadır. Eldeki çalışma duygusal emek davranışını çalışma yaşamında emek kullanımının tarihi gelişimi içindeki yerine kısaca değindikten sonra, bu tür bir emek üretiminin en çok görüldüğü ve özellikle müşterilerce beklendiği sağlık sektöründeki özelliklerini analiz etmeye çalışmaktadır.

2. ÜRETİMDEN HİZMET ENDÜSTRİSİNE EMEK DAVRANIŞININ STANDARTLAŞTIRILMASI VE DUYGUSAL EMEK KAVRAMI

Duygu sözcüğü Türkçe’de “Belirli nesne, olay veya bireylerin insanın iç dünyasında uyandırdığı izlenim” (TDK, 2017) anlamında “his” karşılığı kullanılır. Duygusal sözcüğü ise duygudan türetilmiş ve bir ismin önünde sıfat olarak kullanıldığında “Duygularla ilgili, duygulara dayanan, hissi” ya da “Duygunun ağır bastığı, duygunun aşırı etkilediği (eser veya insan)” (TDK, 2017) anlamına gelmektedir. Emek sözcüğü “Bir işin yapılması için harcanan beden ve kafa gücü” (TDK, 2017) olarak tanımlanır. Bu anlamda emek aslında “çalışma” kavramının eş anlamlısı olarak kullanılır. Emeğin içerdiği anlam bireyin içinde yaşadığı koşullara göre farklılaşabilmektedir. Emek, bireyin temel ihtiyaçlarını karşılayacak bir nesnenin elde edilebilmesine yönelik bir çaba olabileceği gibi, nesnenin elde edilmesiyle ulaşılabilecek haz ya da başarı duygusu amacına yönelik de olabilir. Ancak emek etkinliğinde bulunan birey, toplumsal ortamlarda, nedenleri ve amaçları çok karmaşık toplumsal ilişkiler içinde yaşamını sürdürür. Çoğu toplumsal ilişkilerimiz nesnelere aracılığıyla oluşturulur. Emek harcayarak oluşturduğumuz ya da elde ettiğimiz bir ürün, çoğu zaman temel bireysel ihtiyaçlarımızın doğrudan giderilmesinden ziyade çeşitli nedenlerle ihtiyaç duyduğumuz toplumsal ilişkilerimizin oluşturulmasında bir “araç” olarak kullanılır. “Alış-veriş” dediğimiz kavramın özünde de bu yatar. İster amacı açısından isterse sonuçları açısından bireysel olsa bile ya da herhangi bir toplumsal ilişkiye neden olmasa bile her emek davranışı olumlu ya da olumsuz duygu yüklüdür. Zira duygu, insanın doğasında olan bir özelliktir. ‘Alış-veriş’ sözcüğü ile isimlendirdiğimiz ilişkilerde, yalnızca birbirimizin ihtiyaçlarını karşılayacak nesnelere ya da hizmetlere değil doğamızda olan bu duygulara da taşınmış oluruz. Alış-verişin

konusu ya da anlamı ne olursa olsun, her alış-veriş aynı zamanda bir duygu aktarımıdır. Alışverişin muhataplarında olumlu ya da olumsuz izlenimler bırakan bir duygu aktarımı... Bu nedenle her emek davranışı, aynı zamanda “duygularımızın içerildiği” bir emek davranışıdır.

Çalışma hayatıyla ilgili literatürde duygusal emeğin birçok tanımları bulunmaktadır. Duygusal emek kavramı gerçekte herhangi bir olumluluk ya da olumsuzluk yüklenmesi gereken bir kavram değildir. İnsanlar arası ilişkilerin oluşumunda, ilişkinin her iki tarafının, ilişkiyi sağlayan eylemlerine doğal olarak akseden, bir anlamıyla niyet, amaç gibi... ilişkiden elde etmeye çalıştığımız yararları ifade eden, diğer bir anlamıyla üzüntü, sevinç, mutluluk gibi... eylemin gerçekleştirilmesi esnasında ya da ilişkinin sonucu olarak ortaya çıkacak beklentilerimizi içeren, istemli/istemli ancak bir çaba göstererek oluşturduğumuz anlamlı davranışlardır. İnsan için asıl olan, toplumsal yaşamdan umulan ve sağlanan yararların zeval görmeyeceği sınırlar içinde, özgürce davranışlarını sergileyebilmesidir.

Geleneksel toplumun yaşam biçiminde, çalışma davranışını, doğanın kendisine yararlı kılınması doğrultusunda sarf eden insan, bu özgürlüğünü, yine doğanın çıkardığı zorluklar çerçevesinde nispeten daha kolay kullanabilmekteydi. Oysa endüstrileşme sürecinde ortaya çıkan modern toplum koşulları ve çalışma düzeni bu özgürlükleri olabildiğince daraltmıştır. Modern yaşamın gerektirdiği işler ve işbölümü, kentleşme gibi olgular kurallı bir yaşamı gerekli kılmaktadır. Böyle bir yaşam çoğu kez bireyin kendi iradesiyle değil başkalarının iradesiyle oluşturulan sınırlar ya da ölçütlere bağlı kalarak yaşamını sürdürmesi zorunluluğuna yol açmıştır. Modern yaşamın en önemli özelliklerinden biri örgütlü çalışma yaşamıdır. Fakat bu tür bir çalışma yaşamı, bireylerin “kendiliğindenliğini” kısıtlayan bir yaşam biçimidir.

Endüstri devrimi sonrasında ortaya çıkan toplumsal sistem, bir yandan insanların

yoğun bir şekilde “kent” adı verilen mekânlarda yığılmasına neden olmuş diğer yandan da aralarındaki ilişki ve iletişimin artması ile birlikte hemen her alanda işbölümünün ve uzmanlığa dayalı bir işbirliğinin gerekliliğini ortaya koymuştur (Ritzer ve Stepnisky, 2014: 88-89). Diğer bir deyişle, geleneksel toplumda ihtiyaçlarını karşılamak için doğayla mücadele yapmak zorunda olan insan, endüstri sonrası, gittikçe artan bir şekilde diğer insanlarla olan ilişkilerini genişletip, geliştirebildiği oranda ihtiyaçlarını karşılayabilir hale gelmiştir. Geleneksel toplumda temel ihtiyaçlarını karşılamaktan öte bir amacı olmayan insan, modern toplumda, bazen ilişkide bulunduğu insanların beklentilerine uymak, bazen ilişkilerinde daha etkili olabileceğini umduğu toplumsal statülere ulaşmak için emeğini kullanır. Böylelikle diğer bireylerden üstün ya da farklı görünmek arzusu, bireyin üretim ve tüketim konularında ihtiyaç ve beklentilerini artırmıştır.

Weber endüstriyel ya da modern toplumlarının özelliği olarak biçimsel rasyonaliteye işaret eder. Öncelikle ekonomi, hukuk ve bürokraside somutlaşan biçimsel rasyonalite bazı ölçütleri içinde barındırır (Weber, 2012). Ritzer, Weber’in biçimsel rasyonalitesinin içeriğini oluşturan bu temel ölçütleri hesaplanabilirlik, verimlilik, öngörülebilirlik ve denetim olarak tespit eder (Ritzer, 2011: 138-139). McDonaldlaşma isimli eserinde bu faktörlerin hem örgütlenme biçimine, hem çalışanlara, hem de müşterilere olan etkilerini ve yansımalarını analiz etmiştir (s. 591-592). Bunlar ekonomik faaliyetin sürdürüleceği sınırlamaları belirleyen faktörler olduğu kadar sosyal yaşamın da sınırlarını çizen faktörlerdir. Artık modern insan gelenekselde olduğu gibi doğanın sınırlandırdığı ortamda etkinlik üreten değil, birbirinin ve daha önemlisi, kendisinin sınırlandırdığı ya da sınırlandırmak zorunda kaldığı bir yaşam biçimine sahiptir.

Endüstri devrimi sonrası insan ve ilişkisi olduğu her şey formelleşme ve

standartlaşma sürecine tabi olmuştur. Şehirli davranışı şehir yaşamının gereği olarak düşünülen birçok kurala bağlanmıştır. Öte yandan kurallara bağlanmış ve standartlaştırılmış davranış ekonomik hayatın üretkenliği ve verimliliği açısından vazgeçilmez bir özellik haline gelmiştir. 20. yüzyılın başlarında Weber, modern hayatın bu özelliğinin gittikçe yaygınlaşacağını “bürokrasi” kuramıyla öngörürken, aynı zaman diliminde Frederic Winslow Taylor’ın araştırmaları ve uygulamaları, çalışma yaşamında verimlilik artışının, “bilimsel” olarak tanımladığı standartlaşma ile mümkün olabileceği iddiasını ortaya koymuş ve bu iddia hemen tüm ekonomik işletmelerde uygulanma imkânı bulmuştur. Drucker’ın “produktivite devrimi” (Drucker, 1994: 53) dediği Taylor’ın bu yaklaşımı, gelişmekte olan örgütlü endüstriyel çalışma biçimine de uygundu. “Rutin işler; bir işin alt dallara bölünmesi durumunda daha az zaman, daha az emek, daha az bilgi ve beceri gerektiren işlerdir (Özkul, 2016: 93). Rasyonalite; hesaplama/zamanlama, denetleme ve verimlilik ölçütüne uygun olarak iş sürecinin olası en küçük parçalara ayrılması şeklinde tanımlanabilecek bu çalışma biçimi, mesleki işbölümünden farklı olarak bölünmüş iş süreçleriyle ilgili gerekliliklerin “rutin” ya da tekrarlanan eylemlerle yerine getirilmesi anlamına gelmektedir. Marx’ın “yabancılaşma”, Simmel’in “kültürün trajedisi” ve hatta Durkheim’in “anomi” kavramının çıkış noktasını işin rutinleşmesinden kaynaklanan bu koşullar oluşturuyordu. Rutin iş bölümünün verimliliği; olabildiğince hızlı ve standart olarak tekrarlanması gereken işgören hareketleriyle mümkündür. Taylor’ın yaklaşımının asıl odağı, bu hareketlerin işgörene nasıl kazandırılacağı ile ilgilidir. Taylor, işgörenin her şeyden evvel bilimsel yöntemlere göre seçilmesi ve eğitilmesi gerektiğini belirtir. Taylor’a göre işe uygun beden özelliklerinin tespiti ve işin üretiminde kullanılacak organların, işin gerektirdiği standart kullanım becerisini kazanmasıyla birlikte verimlilik artışı sağlanabilecekti (Taylor, 1997: 49-50).

Başlangıçta, çalışma yaşamının imalat sektörü ağırlıklı olması nedeni ile üretim sürecinin insan unsuruyla ilgili kısmında, üretimin gerektirdiği beden özelliklerinin tespiti ve kullanılacak organların ürettiği hareketlerin standartlaşması olarak ortaya çıkan bu uygulama, işgörenin kullanılacağı araç-gereçlerde, zamanın yönetilmesinde, büro işlerinde ve çalışma yaşamının hemen her alanında gittikçe genişleyen standartlaşma uygulamalarını beraberinde getirdi. Böyle bir çalışma biçimi, kuşkusuz aklı öne çıkartan duyguları ise öteleyen bir çalışma ortamına yol açtı. Teknoloji destekli “Fordist” üretim düzeni bu anlayışın çok daha yoğun olarak yaşanmasına neden oldu. Taylor’ın da içinde bulunduğu klasik örgüt yaklaşımını oluşturan düşünceler -Taylor bilimsel yönetim yaklaşımı, Fayol’un yönetim ilkeleri yaklaşımı ve Weber’in bürokrasi yaklaşımı- gerçekte çalışma hayatının duygulardan arınmakta olduğunu ya da arındırılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Ancak Mayo ve ekibince yapılan Hawthorne araştırmaları süreci, duyguların hiç de görmezlikten gelinemeyeceği anlayışının doğması açısından bir esin kaynağı oluşturdu (Baransel, Tarihsiz: 226). Hawthorne araştırmaları sonrası ortaya çıkan neo-klasik örgüt kuramlarının hemen hepsi, bir anlamda çalışma hayatında duyguların yerini tespit etme, insan motivasyonu ve çalışma davranışının yönetilmesinde kullanılacak psikolojik değişkenleri keşfetme çabalarını yansıtmaktadır (Barutçugil, 2002: 30). 1950’li yılların sonlarına doğru çalışma hayatı araştırmaları “sistem yaklaşımı” kapsamında örgüt ve çevre ilişkilerini ele alan yeni bir paradigma geliştirdi. Neo-klasik yaklaşımın etkileri ise örgüt içi çalışma ilişkilerini araştırmaya devam etti. 1980’li yıllar küreselleşme ve neo-liberal anlayışın kurumsallaşmaya başladığı yıllardır. Özellikle gelişmiş ülkelerin, üretim sektörlerini geliştirmekte olan ülkelere kaydırması, başta internet olmak üzere, cep telefonları, dijital santraller, televizyonlar vb. elektronik iletişim ve haberleşme araçları ile birlikte dünya, küresel bir ağına, her an her şeyi

görünür kıldığı küçük bir köye dönüştü. Bu değişim, ekonomik alanda hizmetler sektörünün başat istihdam alanı haline gelmesine yol açtı. İmalat sektöründe çalışan ile müşteri arasındaki ilişki, bilinmeyen ve aynı zamanda görünmeyen bağ üzerinden ya da üretilen ve satın alınan bir mal üzerinden yapılmaktaydı. Hizmet sektörü bu dolaylı ilişkiyi doğrudan bir ilişki haline getirdi. Çalışanın ve müşterinin yüz yüze geldiği bir ilişki. Endüstriyel üretimin kapalı mekânlar içinde yapıldığı ortamlarda, yöneticilerin keyfe keder kâle aldıkları duygular, şimdi, ekonomik değeri veya kâr getirme potansiyeli olan bir öneme sahipti. Bu oluşum, bilimsel bir araştırma konusu olarak ilk defa Arlie Hochschild'ın dikkatini çekti.

Çalışma yaşamında duyguların görmezlikten gelinmesi ya da dışlanması gerektiği anlayışının terk edilmesiyle birlikte, duyguların nasıl yönetileceği ve işe uygun duyguların öne çıkartılıp, uygun olmayanların nasıl gizlenileceği sorusunun cevabı aranmaya başlanmıştı. Aslında neoklasik örgüt anlayışının, bu cümledeki “nasıl” sorusunu dayandırdığı varsayım, klasik yönetim anlayışının ortaya koyduğu amaçlardan farklı değildir. Zira nasıl sorusu, yani duyguların nasıl yönetileceği ve hangi duyguların iş süreçlerinde oluşturulması gerektiği yeni bir standartlaşma arayışını akla getirmektedir. Duyguların kullanımı ve gösterimi işin gerekliliklerine uygun bir şekilde nasıl standartlaştırılabilir? Neoklasik yönetim anlayışının bu temel argümanı, günümüzde çok daha fazla geçerliliğini sürdürmekte olan bir argümandır.

Bireyler çalıştıkları mekânlara, toplumsallaşma sürecinde kazandıkları birçok özellikleri de beraberlerinde getirirler. Duyguların kaynağı insani doğamızdan kaynaklandığı kadar birçoğu da öğrenme ile ilgilidir. Örneğin yaşamımızda, neleri amaç edineceğimizi, neleri yaptığımızda başarı, neleri yapmadığımızda başarısız olacağımızı ya da öyle değerlendirileceğimizi öğreniriz. Değerlerin ve toplumsal normların yerinde ve zamanında kullanılıp kullanılmaması

bizi duygulandıran önemli sosyal faktörlerdir. Sosyalleşme süreciyle kazandıklarımızın yanında deneyimlerimizle de edindiğimiz birçok duygu vardır. Deneyimlerimiz neleri sevdiğimizi, hangi durumlarda mutlu olduğumuzu, nelerden nefret ettiğimizi ya da üzüldüğümüzü bilmemizi sağlar. Bütün bu oluşumlar çalışma yaşamına beraberimizde getirdiğimiz özelliklerdir. İş sürecinde karşılaştığımız olaylarla bu duygularımız arasında çoğu zaman istemsiz bir şekilde de olsa ilişki kurarız. Bu duygulanmalar işimizin gerektirdiği davranışları aksatmadığı sürece sorun yoktur. Ancak tersi durumlarda çalışma hayatımızı tehdit eden tepkiler görmemiz de olasıdır.

Modernleşme süreci bazı araştırmacılar tarafından bilgiye dayalı kanaatlerden, iletişim ve gözetleme araçlarının kullanımıyla oluşan çoğu kez “mesnetsiz” kanaatlere ve oradan da imajlara doğru bir değişim geçirmiştir (Baker, 2015). Baker, duyguların kanaat ve imajlardan ayrı tutulması gerektiğini belirtir. Zira kanaat ve imajlar çoğu kez, insan öznenin dışından gelen telkin ya da manipülasyonlarla oluşan bir şeydir. Oysa duygu sezgiyle oluşan, oluşumunda duygu sahibinin yaratıcılığının doğrudan etki yaptığı bir süreç bulunmaktadır (Baker, 2015: 137). Bunlar deneyimlerden, bireyin kendini ve çevresini sorgulamasından, araştırmasından ya da karşılaştırmalarından doğar. Bu açıdan değerlendirildiğinde duygusal emek kavramı gerçekte dayatılan kanaat veya imajların işgörence temsil edilmesi gereği veya eylemi olarak düşünülmelidir. Bu ise işgören davranışı ve ilişkileri açısından, öznel duyguların samimi olarak ifşa edilmesinden ziyade, beklentiler doğrultusunda müşteride ya da yöneticide oluşturulmak istenen kanaat veya imajı inşa etme çabası olarak ortaya çıkar. Eleştirel bir hüküm ortaya koymak gerekirse duygusal emek hâlihazırdaki anlamıyla gerektiğinde ve hatta her durumda “yapmacık” davranış üretme becerisi anlamına gelmektedir. Ancak her halükarda duygusal emek gösteriminden beklenen husus, günümüz çalışma yaşamında, sosyal özgeçmişleri

açısından farklı duyguları temsil etme kabiliyeti olan bireylerin, bu zenginliklerini bir kenara itip, belirli durumlarda tekdüzeleştirilmiş duygular sergilemeleridir. Duygusal emeğin bir tanımı bunu açıkça ortaya koyar; "...duygusal emek kişiler arası ilişkiler süresince örgüt tarafından istenen duyguların gösterilmesini gerektirmekte ve bireyler duygusal gösterimlerini, çalışırken üstlendikleri rollerine özgü örgütsel beklentileri karşılamak için düzenlediklerinde duygusal emek sergilemiş olmaktadır" (Morris/Feldman 1996: 987, Brotheridge/Lee, 2003: 365, akt. Seçer, H.Ş., 2012: 242)

Bu sayede, çalışanların duygu ve davranışları kurumsal amaçlara hizmet edecek şekilde denetim altına alınmaktadır (Topateş ve Kalfa, 2009: 425). Kavramın mucidi Hochschild (1983) duygusal emeği, örgüt tarafından belirlenen ve çalışanlarda bulunması istenen uygun davranışlar olarak tanımlamaktadır. Özkaplan'a (2009: 19) göre duygusal emek, sanayi işçisinin kol gücünü, bilgi teknolojisi işçisinin beyin gücünü sattığı gibi duygu işçisinin de "gülümsemelerini" satmasıdır.

3. ÇALIŞMA YAŞAMINDA DUYGUSAL EMEK DAVRANIŞININ ÖZELLİKLERİ

Bireylerin duygulanım biçimi ve duygusal çeşitliliği sayılamayacak kadar büyük bir zenginlik içerir. Ancak çalışma yaşamı ve mekânı genellikle bu zenginliğin yansıtılacağı bir ortam değildir. Zira işgörenler potansiyel olarak duygusal emeğin amaçlarıyla çelişecek şekilde, duygularını abartabilir, sahteleştirir ve bastırabilirler. Bu yüzden çalışanlardan üstlenecekleri görevleri tanımları ve onlardan bekleneni bilmeleri ve buna göre davranmaları beklenmektedir. Duyguların ifade edilmesiyle ilgili kurallar, çalışanlara, eğitim ve çalışmaya başlama sürecinde açıklanabileceği gibi, çalışma ortamı içerisinde çalışma arkadaşlarının gözlemlenmesiyle de öğrenilebilmektedir (Grandey, 2000: 95-110).

Çalışanların duygusal emeğe yönelik davranış kurallarını ve kendilerinden beklenen duyguları nasıl sergileyeceklerine ilişkin stratejiler, "iş odaklı" ve "çalışan" odaklı duygusal emek olarak iki şekilde tanımlanmaktadır. İş odaklı duygusal emek; işin özelliklerine göre uyulması gereken davranış kurallarını; çalışan odaklı duygusal emek ise çalışanın duygu yönetim süreci ve stratejilerini vurgulamaktadır (Naktiyok ve Ağırman, 2016: 791). Bu açıdan bakıldığında duygusal emek olgusunun, çalışanların iş tatminini artırması, yüksek performans ve ekonomik fayda sağlanması, verimliliğini artırması, müşteri memnuniyetinin sağlanması, duygusal bağlılığı artırması vb. olumlu sonuçları bulunurken tükenmişlik duygusunun artması, işe olan bağlılığın azalması ve işten ayrılma, rol çatışması, mobbing, yabancılaşma gibi olumsuz sonuçları da bulunmaktadır (Oğuz ve Özkul, 2016: 137). Çalışanın sergilediği yüzeysel, derinlemesine ya da samimi davranış boyutları, duygusal emeğin olumlu ve olumsuz sonuçlarını belirleyici yönde etkilemektedir.

Yüzeysel davranış, çalışanın örgütün belirlediği ve beklediği davranışları, gerçek davranışlarından farklı olarak, göstermesidir. Başka bir deyişle, bu davranış boyutu, çalışanların görevlerini yerine getirirken hissetmediği bir duyguyu hissediyormuş gibi davranması, olumsuz duyguları bastırması, müşterilere yönelik olumlu tutum göstermesi ve bu yönde jest, mimik gibi dışa yansımalarını değiştirmesidir (Ünal, 2011: 28; Köksel, 2000: 33; Oğuz ve Özkul, 2016: 148).

Derinlemesine davranış, çalışanın hissettiği duyguyu gözden geçirmesi, göstermesi gereken duyguyu yaşaması ve içten davranmasıdır. Başka bir deyişle, derin davranışta çalışanın gerçek duyguları davranış kurallarına uygundur, kurumun ondan göstermesini beklediği duygularla benzerdir ve müşteri ilişkilerinde samimiyet bulunmaktadır. Müşteri ve çalışan arasındaki iletişimin uzadığı durumlarda derin davranış tercih edilmektedir (Ünal, 2011: 29; Oğuz ve Özkul, 2016: 149).

Samimi davranışta, çalışanların gerçek duyguları ve kurumun ondan beklediği duygular birbiriyle tamamen uyusmaktadır. Samimi davranış sergileme düzeyi arttıkça duygusal emek süreci de o oranda başarılı olur (Eroğlu, 2011: 22; Oğuz ve Özkul, 2016: 148). Bu davranış türünde, çalışanlardan beklenen duygular ile gerçekte sahip oldukları duygular birbiriyle örtüştüğü için duygusal emek daha az harcanmaktadır.

Çalışanın bireysel özelliklerini şekillendiren koşullar (cinsiyeti, yaşı, empati yeteneği, kendini uyarılma becerisi, duygusal zeka kapasitesi, toplumsallaşma koşulları; aile ve akrabalık ilişkilerinin mahiyeti, köylü/şehirli olma durumu, eğitimi, medeni hali, mesleki deneyimi vb.) duygusal emek davranışını sergileme biçimini etkilemektedir. Literatürde, erkeklerin kadınlara oranla duygusal emek davranışlarını daha az sergiledikleri ve duygusal emek süreci için daha fazla çaba sarf ettikleri, kadınların ise duygusal emek davranışını sergilemeye daha kolay yöneldiği bildirilmektedir (Köksel, 2009: 18; Oğuz ve Özkul, 2016: 134). Çalışanların yaşlarının ilerlemesiyle birlikte duyguların doğal yolla ifadesi artmakta ve duygusal davranışa daha fazla başvurulduğu (Köksel, 2009: 19), eğitim seviyesi yüksek olan ve/veya mesleki tecrübesi daha fazla olan bir çalışanın duygusal emek sürecinde başarılı olduğu (Ünal, 2011: 51), empati yeteneği gelişmiş çalışanın duygusal emek sürecinde daha az zorlandığı ve başarılı olduğu bildirilmektedir (Hochschild, 1983: 162; Oğuz ve Özkul, 2016: 135).

Kurumsal amaçlar doğrultusunda farklılık gösteren duygusal davranış kuralları, çalışandan beklenen duygu ve davranış biçimlerini belirlemektedir. Çalışanların bu kuralları içselleştirmesi çalışanın duygusal emek sürecinde az çaba harcamasını ve başarılı olmasını sağlamaktadır. Benzer şekilde çalışanın duygusal emek sürecini, etkileşimin süresi, sıklığı, çeşitliliği de etkilemektedir (Çaldağ, 2010: 37; Oğuz ve Özkul, 2016: 136).

Etkileşim süresi, çalışan müşteri iletişiminin, çalışanın zamanını ne kadar aldığı ile ilgilidir. Literatürde, çalışanın müşteri iletişiminin süresinin kısa olması, kurumun çalışandan göstermesini beklediği duygusal davranışının sayı olarak az olması anlamına geldiği, iletişim süresinin kısalığı, iletişimin içeriğinin planlanabilirliğini arttırdığı bildirilmektedir (Köksel, 2009: 31). Etkileşim sıklığı, müşteri ile çalışan arasındaki etkileşimin veya çalışanın gösterdiği duygusal emek davranışının çalışma süresine oranıdır. Yapılan işte etkileşim sıklığı arttıkça, çalışanın duygusal emek harcama düzeyi de artmaktadır. Bununla birlikte yapılan iş ne kadar çok duygusal emek gösterimini gerektiriyorsa duygusal davranış kurallarının da gerekliliği o kadar fazla olacaktır. Etkileşimin çeşitliliği, müşterilere karşı gösterilmesi gereken duyguların çeşitliliğidir (Köksel, 2009: 26). Çalışan, müşterinin beklentileri doğrultusunda, görevini yerine getirirken farklı duygu yoğunlukları içinde olabilmektedir. Çalışanın, sergilemek zorunda olduğu duyguların çeşitliliği duygusal emek düzeyini etkilemektedir (Köksel, 2009: 33).

3.1. Sağlık Hizmetleri Sektöründe Duygusal Emek Davranışı

Sağlık sektörü günümüz hizmet sektörü içerisinde en hızlı gelişen alanlardan biridir. Sağlık sektörünün gelişmesinde, teknolojik ilerlemeler, bilimsel gelişmeler ve çeşitlenerek artan insan ihtiyaçları itici güçlerden bazılarını oluşturmaktadır. Sağlık hizmetleri sektörü, sağlığın korunması, hastalıkların tedavisi ve rehabilitasyon için yapılan çalışmaların (Akdur, 1999: 5) tümünü kapsamaktadır. Sağlık kurumlarında her yaş grubunda hasta bulunmasına karşın yaşam süresinin uzamasına da bağlı olarak (TÜİK, 2016, parag.1 ve 5) sık hastalanan, malignite vb. sorunlar yaşayan bakıma muhtaç yaşlılar, en hassas hasta kategorisi içinde yer alırlar (Baltes, 2007: 102; Yörük vd., 2012: 14). Yaşlılar, evde bakım hizmetinin yetersizliğine bağlı sorunlar nedeniyle (Yörük vd., 2012: 12) ve/veya hastalıklarının niteliğine göre sağlık hizmeti

almaya ihtiyaç duymaktadırlar. Bu nedenle yaşlılar sıklıkla hastaneye başvurmakta ve bazı durumlarda hastanede yatarak tedavi hizmeti almaktadır. Örneğin, İsrail’de 65 yaş üzeri bireyler hastanelerde toplam yatak sayısının 1/3’ünü işgal etmektedir (Gökbunar, vd., 2016: 116). Ülkemizde de yaşlılar hastanede, sıklıkla ve uzun süre yatak işgal eden bireyler olarak değerlendirilmektedir (Aydın vd., 2016: 11). Doğası gereği yüz yüze iletişimin (sağlık çalışanı-hasta) oldukça yoğun olduğu sağlık sektöründe sağlık çalışanları (hekim, hemşire, bakım elemanı, vb.) yaşlı hastalarla da etkileşim halindedirler. Böylesine yoğun etkileşimin hâkim olduğu bir alanda ortaya çıkan ilişkilerde duygular oldukça önemlidir. Genel olarak insan ilişkileri bireylerin duygularını yönetmeleri üzerine kuruludur (Oral ve Köse, 2011: 486). Diğer bir deyişle insanlar, alışverişte, otobüste, sokakta vb. karşılaştıkları ve iletişim kurdukları bireylere yönelik davranışlarını, duygusal tepkilerini toplumsal açıdan kabul edilebilir şekilde düzenlemeye ihtiyaç duyarlar. Bu açıdan bakıldığında, sağlık çalışanlarının, kurum içerisinde uymak zorunda olduğu kurallardan ve yoğun etkileşimlerden dolayı duygusal yükleri artmaktadır. Yardımcı personeller de, yaşlı bakım hizmetinde çalışırken, bedensel ve zihinsel emeğin yanında duygusal emek harcamaktadır.

4. YÖNTEM

Yaşlı nüfusunun artışına paralel olarak, yaşlılarının bakım sorunu dikkat çekici boyutlara ulaşmaktadır. Aileler, bu sorunun çözümü için sıklıkla, enformel yollarla yaşlı bakım hizmeti veren kişilere ulaşmaktadır. Yaşlı bakımın nitelikli ve bilinçli bir şekilde verilmesi gerektiği için hasta ve yaşlı refakatçiliğine ilişkin eğitim faaliyetleri önem kazanmıştır. Hastanelerde, hasta ve yaşlı refakatçiliği kursuna devam eden ve kursa kayıtlı olmayan yardımcı personeller yaşlı bakım hizmetinde görev alabilmektedir. Araştırma konusu, bu duruma ilişkin mesleki gözlemlerden hareketle belirlenmiş olup, sağlık

kuruluşlarında yaşlılarla en çok ilişki içindeki yardımcı personellerin duygusal emek gösterimi özelliklerinin betimlenmesini ve emeklerini olumlu/olumsuz etkileyen toplumsal, ekonomik, yönetsel ve psikolojik faktörleri analiz etmeyi hedeflemektedir. Bu doğrultuda, yardımcı personellerinin (hasta bakım personeli ve temizlik personeli) bazı demografik özelliklerinin, görev aldıkları kuruma ve iş hayatına ilişkin görüşlerinin, yaşlı bakım hizmetinin yerine getirilmesi sırasında ortaya çıkan oluşumların, duygusal emek sürecini nasıl etkilediği belirlenmeye çalışılacaktır.

4.1. Araştırmanın Örnekleme

Araştırma grubu 200 denekten oluşmaktadır. Grubun yarısını, Isparta Halk Eğitim Merkezinin (IHEM), bünyesinde yer alan hastane, huzurevi, evde bakım gibi alanlarda bakım konusunda yetişmiş eleman eksikliğini gidermek amacıyla 14.12.2015 tarihinde açılan Hasta-Yaşlı Refakatçiliği (HYR) kursuna kayıt yaptıran, kurs öncesinde ve kurs sürecinde, hastanelerde görev yapmakta olan yardımcı personeller (hasta bakım personeli ve temizlik personeli) oluşturmaktadır. Kursu kayıt yaptıran ve çalışmaya gönüllü olarak katılan 100 kursiyerin tamamına ulaşılmıştır. Daha sonra amaçlı örneklem ve kartopu tekniği ile kursa kayıtlı olmayan 100 personele daha ulaşılmıştır.

Araştırma 4 temel bileşeni içermektedir: (a) personellerin demografik ve sosyo-ekonomik durumunu içeren özellikler; (b) personellerin kurum ve iş hayatına ilişkin özellikler, (c) personellerin yaşlı bakım hizmetine ilişkin görüşleri (d) Demografik ve iş yaşamına ilişkin özellikler ile yaşlı bakım hizmetinin duygusal emeğe etkisi. Verilerin toplanmasında, araştırmacılar tarafından ilgili literatür taranarak ve yukarıdaki dört bileşeni açıklamayı sağlayan bir soru formu oluşturulmuştur. Katılımcılara çalışmanın amacı, soru formundaki sorular açıklanmış ve sözlü onayları alınmıştır. Araştırmacılar tarafından soru formu, yüz yüze görüşmeyle tekniğiyle uygulanmıştır.

4.2. Verilerin Değerlendirilmesi

Araştırmada elde edilen veriler istatistik programı kullanılarak analiz edilmiştir. Verileri değerlendirilirken tanımlayıcı istatistiksel yöntemler (sayı, yüzde, ortalama, standart sapma, chi kare testi) kullanılmıştır. Elde edilen bulgular %95 güven aralığında yorumlanmıştır.

5. BULGULAR

5.1. Personellere İlişkin Sosyo-Demografik Bilgiler

- Katılımcıların %61,5'i kadın, %38,5'i erkektir.
- Yaş ortalaması 36,43±5,50'dir.
- %47,5'i ilçe, %41'i il merkezi doğumludur.
- %73,5'i evlidir.
- %89,5'i il merkezinde ikamet etmektedir.
- %49,5'i lise, %25'i ilkokul mezunudur.

- %59'u asıl mesleğini işçi olarak tanımlarken %21,3'ünün mesleği bulunmamaktadır.

- %47'si yoğun bakım/ ameliyathanede, %27'si serviste çalışırken %11'i fotokopi, bahçe gibi destek birimlerde çalışmaktadır.

- %69,5'i hasta bakım personeli, %30,5'i temizlik personeli olarak görev yapmaktadır.

- Kurumda, %47,5'i sürekli gündüz, %45'i vardiya/shift usulü çalışmaktadır. Diğer yandan katılımcıların büyük çoğunluğu (%46) 0-2 yıl arasında görev yapmaktadır.

- Eve giren aylık gelirleri 1000-2000 TL arasında yoğunluk göstermektedir.

- Katılımcıların %77,5'i gelir düzeyini yetersiz olarak nitelendirmektedir.

Tablo 1: Demografik Özellikler

	Sayı	Yüzde (%)	Kümülatif Yüzde (%)
Cinsiyet			
Erkek	77	38,5	38,5
Kadın	123	61,5	100,0
Doğum Yeri			
İl	82	41,0	41,0
İlçe	95	47,5	88,5
Köy	23	11,5	100,0
Medeni Durum			
Evli	147	73,5	73,5
Dul	21	10,5	84,0
Bekâr	17	8,5	92,5
Boşandı	15	7,5	100,0
Eğitim Düzeyi			
İlkokul	50	25,0	25,0
Ortaokul	45	22,5	47,5
Lise	99	49,5	97,0
YO/Üniversite	6	3,0	100,0
Kurumdaki Görevi			
Hasta Bakım	139	69,5	69,5
Temizlik Personel	61	30,5	100,0
Çalışma Şekli			
Sürekli Gündüz	95	47,5	47,5
Sürekli Aksam	15	7,5	55,0
Vardiya/Shift Usulü	90	45,0	100,0
Çalışma Süresi			
0-2 yıl	92	46,0	46,0
3-5 yıl	21	10,5	56,5
6-8 yıl	32	16,0	72,5
9-11 yıl	36	18,0	90,5
12 yıl ve üzeri	19	9,5	100,0

5.2. Kurum ve İş Hayatı

- Katılımcıların %84,5'i çalıştığı kurumunu sevdiğini ifade etmiştir. Kurumun sevdiği özellikleri arasında çalışma ortamı (%44,5), kurumsal özelliğinin olması (%33,5) ve çalışma arkadaşları (12,5) önemli yer tutmaktadır.

- Katılımcıların %51,5'i açısından kurumun sevmeyen özellikleri olarak, çalışma ortamı (%43,7) ve yöneticilerin haksızlık yapıyor olması (%32,0) gösterilmiştir.

- 170 (%85) katılımcı yaptığı işi sevdiğini ifade etmiştir. İşinin sevdiği yönleri arasında insanlarla ilgilenmek (%37,1), insanlara yardım etmek (%28,8) ve insanların hayır duasını almak (%21,8) önemli yer tutmaktadır.

- 138 (%69) katılımcı yaptıkları işin sevmeyen en az bir yönünün olduğunu belirtmiştir. İşin sevmeyen özellikleri arasında işinin yorucu (%29) ve zor olması (%25,4), takdir görmemek (%23,2) ve yaşının psikolojik sorunlarının olması ve bunlarla baş etmenin kendisi için zor olması (%10,1) bulunmaktadır. Katılımcıların %27'si işinden ayrılmayı düşünmüştür. İşten ayrılmayı isteme nedenleri arasında adaletsiz iş bölümü ve işin yorucu olması önemli yer tutmaktadır.

- Katılımcıların %43,8'i işe yeni başladıkları zaman zorluk çektiklerini ifade etmiştir. %85,5'i işe ilk başlarken özel bir eğitim alınması gerektiğini düşünürken sadece %61'i özel bir eğitime tabi tutulduklarını belirtmiştir. Eğitim alan katılımcıların %49,2'si özel kursa gittiğini, %27'si iş yerinde çalışma arkadaşları tarafından eğitildiklerini ifade etmiştir.

- IHEM'in "Hasta ve Yaşlı Refakatçiliği" kursuna kayıt yaptıran nedenleri arasında,

niteliklerini artırmak (%45), kurum içerisinde pozisyonlarını ve çalışma birimini değiştirmek (%30) ve alt işverenin sözleşme yenilenmesi durumunda işte kalma olasılığını artırmak (%25) olduğunu ifade etmiştir.

- Deneklerin %50'si sosyal çevrelerinde iş verimliliğine olumlu etki eden faktörlerin bulunduğunu belirtmişlerdir. Bu faktörler arasında aileleri (%84), arkadaşları (%10) ve akrabaları (%6) bulunmaktadır.

- Katılımcıların %28,5'i iş nedeniyle ailesine ve sosyal yaşamına vakit ayıramadıklarını belirtirken %23,5'i bazen vakit ayıramadıklarını ifade etmişlerdir.

5.3. Duygusal Emek Gösteriminde Yönetici Etkisi

- Katılımcıların %60,5'i kurum yöneticilerinin motivasyonlarını artırmaya yönelik uygulamalarda bulunmadıklarını belirtirken %23'ü toplantı yapıldığını, %11'i tebrik edildiğini-ödül verildiğini, %5,5'i ise eğitim çalışmalarının yapıldığını ifade etmiştir.

- Katılımcıların %36'sı yaşlı bakım hizmeti sırasında kullandıkları beden dili konusunda yöneticilerinden baskı gördüğünü belirtmiştir. Personeller, yöneticilerinden davranış tarzına (%47,2), yaşlıya hitap tarzına (%27,8) ve konuşma tarzına (%25) yönelik baskı gördüklerini ifade etmişlerdir.

- Denekler, yaşlı bakım hizmeti verirken kurumun belirlediği kuralların dışında inisiyatif kullanmaları durumunda, yöneticilerinin uyarı cezası verebileceklerini (%42,5), iş akdine son verebileceklerini (%39) ve çalıştıkları birimi değiştirebileceklerini (%18,5) düşünmektedirler.

Tablo 2: Duygusal Emek Gösteriminde Yönetici Etkisi

Kuru Yöneticilerinin Motivasyonu Artırmaya Yönelik Uygulamaları			
	Sayı	Yüzde (%)	Kümülatif Yüzde (%)
Hiç bir şey yapılmıyor	121	60,5	60,5
Toplantı yapma	46	23,0	83,5
Tebrik etme- ödül verme	22	11,0	94,5
Eğitim çalışmaları	11	5,5	100,0
Toplam	200	100,0	
Yaşlı Bakım Hizmetiyle İlgili Olarak Amirlerin Beden Dili Konusunda Uyguladığı Baskının Varlığı			
Hayır	128	64,0	64,0
Evet	50	25,0	89,00
Bazen	22	11,0	100,0
Toplam	200	100,0	
Yaşlı bakım Hizmetiyle İlgili Olarak Amirlerin Beden Dili Konusunda Uyguladığı Baskının Konusu			
Davranış Tarzı	34	47,2	47,2
Yaşlıya Hitap Tarzı	20	27,8	75,0
Konuşma Tarzı	18	25,0	100,0
Toplam	72	100,0	
Kural Dışı İnisiyatif Kullanılma Durumunda Yöneticilerin Tepkisi			
Uyarı Cezası Vermek	85	42,5	100,0
İş Akdine Son Vermek	78	39,0	57,5
Birimi Değiştirmek	37	18,5	18,5
Toplam	200	100,0	

5.4. Yaşlı Bakım Hizmetiyle İlgili Özellikler

- Katılımcıların %37'si, yaşlı hastalarla çeşitli düzeyde sorunlar yaşamaktadır. Yaşlı bireylerle yaşadıkları sorunlar arasında iletişim sorunları (%23), yaşlının öz bakımının yapılması (%21,6) ve hastayla birlikte gelen refakatçinin yaşlıya karşı ilgisiz (%20,3) olması ön plana çıkmaktadır.

- Personeller, problemlili yaşlıların özelliklerini; sınırlı (%29,5), anlayışsız (%23), alıngan (%17) ve memnuniyetsiz olmaları (%10,5) olarak tanımlamışlardır.

- Katılımcılar, yaşlı bakım hizmeti esnasında bir hata yaptıklarında mahcup olmaktan/utanmaktan (%43,5), çalıştıkları birimin değiştirilmesinden (%26) ve işten atılmaktan (%22) korkmaktadırlar.

- Katılımcıların tamamı yaşlı hasta bakımında özverili çalışmak gerektiğini düşünmektedir. Personeller, yaşlı bakımında özverili çalışma nedenlerine ilişkin ahlaki nedenler (%30,5), empati

(duygudaşlık) kurmaları (%21,0), yaşlıların yardıma ihtiyaçları olması (%20) ve hayır duasını almak (%8) bulunmaktadır. Araştırma grubu, hem kendilerinin hem de diğer benzeri personelin, özellikle yaşlı bireyle sohbet etme, odasını temizleme, pozisyonunu değiştirme, alt bakımını ve öz bakım uygulamalarını yapma gibi uygulamalar, kendilerinde özel bir fedakârlık duygusunun oluşmasına neden olduğunu belirtmiştir. Diğer yandan yaşlının sağlığının kötü gitmesi, memnuniyetsiz olması, refakatçinin olumsuz ve ilgisiz tavırları gibi hususlardan dolayı mutsuz olduklarını da vurgulamışlardır.

- Katılımcılar, yaşlı hastalar tarafından kendilerine bağırdığını, azarlandığını (%67,5), sözünün sebepsiz yere kesildiğini (%66), eleştirildiklerini (%55) olumsuz imalı bakışlarla rahatsız edildiğini (%48,5) ve tehdit edildiklerini (%39,3) belirtmişlerdir.

- Katılımcıların %28,5'i de yaşlı hastalar tarafından zaman zaman fiziksel şiddete

maruz kaldıklarını ifade etmişlerdir.

Tablo 3: Yaşlı Bakım Hizmetiyle İlgili Özellikler

Yaşlı Hastalarla Yaşanılan Bazı Sorunlar			
	n	%	Kümülatif %
Yaşlıyla Yaşanan İletişim Sorunları	17	23,0	23,0
Yaşlının Öz bakımının Yapılması	16	21,6	44,6
Refakatçinin İlgisiz Olması	15	20,3	64,9
Yaşlının Sürekli Bir Şey İstemesi	10	13,5	78,4
Yaşlının Sürekli Sorun Yaratması	6	8,1	86,5
Yaşlının Sürekli Yataktan Kalkmak İstemesi	6	8,1	94,6
Yaşlıların Tüm Önerileri Ret Etmeleri	4	5,4	100
Toplam	74	100,0	
Yaşlı Bakımında Özverili Çalışma Nedenleri			
Ahlaki nedenlerden dolayı	61	30,5	30,5
Empati kurduğum için	42	21,0	51,5
Yaşlıların yardıma ihtiyacı olduğu için	40	20,0	71,5
İşimin hakkını vermek için	24	12,0	83,5
Hayır duasını almak için	16	8,0	91,5
Yaşlıları mutlu etmek için	14	7,0	98,5
İsten atılma korkusu	3	1,5	100
Toplam	200	100,0	
Ne Tür Fiziksel ve Psikolojik Şiddete Maruz Kalındığı			
	Evet Yanıtı		
	n	Yüzde (%)	
Yüzüne karşı bağırılma veya yüksek sesle azarlanma	135	67,50	
Sözünüzü sebepsiz yere kesilmesi	132	66,0	
Eleştirme	110	55,0	
Olumsuz imalı bakışlarla rahatsız etme	97	48,5	
Herhangi bir davranıştan rahatsız olduğunuzu bildikleri halde bu davranışı daha fazla yapma	93	46,5	
Orada değilmişsiniz gibi davranma	92	46,0	
İstemediğiniz ya da bilgi ve deneyiminizin olmadığı bir görevi yapmanızı isteme	92	46,0	
Sizi sözel veya yazılı tehdit etme	79	39,3	
Dini ya da siyasi görüşünüzü dikkate alarak ilişki kurma	79	39,5	
Sürekli olarak bir eksiginizi ya da hatanızı dile getirme	79	40,0	
Gülünç duruma düşürme	61	30,5	
Mesleki yetersizliğinizi dile getirme	61	30,5	
Fiziksel şiddetle tehdit edilme	57	28,5	

5.5. Duygusal Emek Davranışı Sergileme Durumu

- Kurumun yaşlı hastalara göstermesini istediği duyguları gerçekten hissediyormuş gibi gösterenlerin çoğunluğu kadındır (%60,9). Kadınlar erkeklere göre duygusal

emek davranışını daha fazla sergilemektedir.

- 34-43 yaş aralığında bulunan katılımcılar (%68), duygusal emek davranışını daha fazla sergilemektedir.

- Evli çalışanlar (%73,3) duygusal emek davranışına daha çok yönelmektedir.

- Katılımcıların eğitim seviyesi yükseldikçe duygusal emek davranışına yönelim artmaktadır.

- Katılımcıların işini sevme durumu ve işten ayrılma niyeti duygusal emek davranışı sergileme sürecini etkilemektedir.

5.5.1. Derin Davranış Boyutu

- Katılımcıların %91,5'inin yaşlılara göstermesi gereken duyguları (şefkat, güler yüz, sabır vb.) hissedebilmek için çaba harcadığı (cinsiyete, medeni duruma, eğitim düzeyine ve işinden ayrılmayı düşünme durumuna göre anlamlı olduğu $p<0.05$),

- %95'inin kurumun yaşlılara göstermesini istediği duyguları gösterdiği (medeni durumuna göre anlamlı olduğu $p<0.05$),

- %61,5'inin yaşlılarla ilgilenirken bunaldığını ve rahatsız olduğunu belli etmemeye çalıştığını (cinsiyete, medeni duruma, eğitim düzeyine, işini sevme durumuna ve işinden ayrılmayı düşünme durumuna göre anlamlı olduğu $p<0.05$).

- %80,5'inin yaşlılara, kaliteli hizmet vermek için gerçek duygularını göstermemeye çalıştığı (medeni duruma ve eğitim düzeyine göre anlamlı olduğu $p<0.05$) saptanmıştır.

5.5.2. Yüzeysel Davranış Boyutu

- Katılımcıların %60'nın görevini yaparken, içinden gelmediği bir şeyi içinden geliyormuş gibi gösterdiği (medeni duruma, eğitim düzeyine ve işini sevme durumuna göre anlamlı olduğu $p<0.05$).

- %77,5'inin yaşlılara hizmet verirken duygularını kontrollü bir şekilde dışarı yansıttığı (cinsiyete, medeni duruma, eğitim düzeyine ve işinde ayrılmayı düşünme durumuna göre anlamlı olduğu $p<0.05$).

- %51,5'inin yaşlılara hizmet verirken tiyatro sahnesinde rol almış gibi davrandığı (cinsiyete, medeni duruma ve eğitim düzeyine göre anlamlı olduğu $p<0.05$).

- %54,5'inin yaşlılarla ilişkisinde insani etkileşime girmeden sadece işini yaptığı (cinsiyete, eğitim düzeyine, işini sevme durumuna ve işinden ayrılmayı düşünme durumuna göre anlamlı olduğu $p<0.05$) tespit edilmiştir.

5.5.3. Samimi Davranış Boyutu

- %84'ünün yaşlıların hissettiklerini rahatlıkla anladığı ve onlara karşılık verdiğini (cinsiyete, medeni duruma, eğitim düzeyine, işini sevme durumuna, işinde ayrılmayı düşünme göre anlamlı olduğu $p<0.05$),

- %82,5'inin yaşlılara gösterilen duyguların kendiliğinden ortaya çıktığı (cinsiyete, medeni duruma, eğitim düzeyine, işini sevme ve işinden ayrılmayı düşünme durumuna göre anlamlı olduğu $p<0.05$),

- %94,5'inin yaşlılara sergilediği duygularda samimi olduğu (medeni duruma ve eğitim düzeyine göre anlamlı olduğu $p<0.05$),

- %87,5'inin işini iyi yapabilmek için göstermesi gereken duyguları gerçekten hissettiği (medeni duruma göre anlamlı olduğu $p<0.05$) tespit edilmiştir.

6. TARTIŞMA

İş gücü açısından bir istihdam alanı olan kamu sektöründe, alt işverene bağlı olarak çalışan işçiler önemli bir yer tutmaktadır (Gazanfer, 2015: 257). İş kanununda (İş Kanunu, 2003: madde. 2) alt işverenler, asıl işverenin mal veya hizmet üretimine ilişkin yardımcı işlerinde veya işin bir alanı için işçilerini çalıştıran kurumlar olarak tanımlanmaktadır. Çalışmamızda katılımcıların tümü kamuya ait sağlık kurumlarında, alt işverenlere bağlı olarak, işçi pozisyonunda görev yapmaktadırlar.

Bireylerin toplumsal rollerini belirleyen temel unsurlardan biri olarak cinsiyet, aynı zamanda çalışma yaşamını da nitelendirmektedir. Bireylerin cinsiyet farklılığına dayalı olarak sosyalizasyonu toplumsal beklentilerini etkilemekte ve

cinsiyetler arasında, duyguların yönetim ve dışa yansıtılması bakımından belirgin farklılıklar görülmesine neden olmaktadır (Solmuş, 2004: 28). Bu durum, çalışma yaşamında, duygusal emek sürecine yansımaktadır. Duygusal emek kavramına ilişkin literatüre göre, kadın çalışanlar erkek çalışanlara göre duygusal emek davranışını sergilemede daha başarılıdır. Çünkü kadınlar duygularını daha çok kullanmakta ve onları dışsal etkilere göre şekillendirebilmede yeteneklidir. Erkekler ise doğal davranmayı ve duygularını doğrudan yansıtmayı tercih etmektedirler (Köksel, 2009: 18). Bu nedenle, duygusal emek harcamayı gerektiren mesleklerde kadın çalışanlar daha sık tercih edilmektedir (Oral ve Köse, 2011: 467). Araştırmamızda, kadın katılımcıların oranının yüksek olduğu ve cinsiyetin duygusal emek davranışını sergilemede etkili olduğu tespit edilmiştir. Kadın çalışanların yaşlı bakım hizmetinde, derin (göstermesi gereken duyguları hissetmek için çaba harcama, ilgilenirken rahatsız olduğunu belli etmemeye çalışma), yüzeysel (tiyatro sahnesinde rol almış gibi davranma ve insani etkileşime girmeden sadece işini yapma) ve samimi duygusal emek harcama durumuna (yaşlıların hissettiklerini rahatlıkla anlama ve onlara karşılık verme, gösterilen duyguların kendiliğinden ortaya çıkması) ilişkin verilen yanıtlar anlamlıdır ($p<0,05$). Bu bulgumuz literatürü destekler niteliktedir (Köksel, 2009: 18; Oral ve Köse, 2011: 467; Oğuz ve Özkul, 2016: 146).

Duygusal emek sürecine etki eden faktörlerden biri de çalışanın medeni durumudur. Sorumlulukları fazla olan evli çalışanların bireysel başarı arzusu daha yüksektir. Bu yüzden evli çalışanlar bekâr çalışanlara göre, işlerini yaparken başarılı olmak istemekte ve mevcut durumlarını iyileştirebilmek için risk almaktan kaçınmakta, daha çok çaba harcamakta, kendilerinden beklenenleri istenildiği gibi yapmakta ve daha fazla duygusal emek harcamaktadırlar (Öz, 2007: 25; Eroğlu, 2011: 260; Oğuz ve Özkul, 2016: 146). Araştırmamızda, literatüre benzer şekilde, katılımcıların medeni durumunun, duygusal

emek davranışının tüm boyutları üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir ($p<0,05$).

Araştırmamızda, katılımcıların çoğunluğunun literatüre benzer şekilde (İlhan vd., 2006: 435; Gazanfer, 2015: 262; İslamoğlu ve Yıldırım, 2016: 184; Ulukan ve Yılmaz, 2016: 96), dinamik bir iş gücünü oluşturan genç yetişkinlerden oluştuğu ve büyük çoğunluğunun eğitim seviyesinin lise düzeyinde olduğu görülmektedir. Eğitim durumu çalışanların duygusal emek sürecini yönetmelerinde etkili olan faktörlerden biridir (Ünal, 2011: 51; Oğuz ve Özkul, 2016: 134). Araştırmamızda, katılımcıların eğitim düzeyinin yaşlı bakım hizmetinde, derin davranış (göstermesi gereken duyguları hissedebilmek için çaba harcama, bunaldığını ve rahatsız olduğunu belli etmemeye çalışma ve gerçek duygularını göstermemeye çalışma), yüzeysel davranış (içinden gelmediği bir şeyi içinden geliyormuş gibi gösterme, duygularını kontrollü bir şekilde dışarı yansıtma, tiyatro sahnesinde rol almış gibi davranma ve insani etkileşime girmeden sadece işini yapma) ve samimi davranış sergileme durumu (yaşlıların hissettiklerini rahatlıkla anlama ve onlara karşılık verme, gösterilen duyguların kendiliğinden ortaya çıkması, kendisinden beklenen duygu ve davranışların, sahip olduğu duygu ve davranışlarla aynı olması, sergilediği duygularda samimi olması) etkilediği tespit edilmiştir ($p<0,05$).

Çalışanların iş doyumunu, motivasyonunu ve verimliliğini artıran, değişime, gelişime uyum sağlamaya yardımcı olan eğitim, bireyin, işin gerekliliklerine uygun bilgi, beceri ve tutum kazanmasına yardımcı olmaktadır. Bu sayede sağlık kurumunun hizmet kalitesi artmakta, hasta gereksinimleri uygun şekilde karşılanmakta, iş kazaları ve hatalar azaltılmakta, kurum içi ilişkiler ve kuruma bağlılık düzeyi güçlenmektedir (Serbest ve Ulupınar Alıcı, 2010: 99; Görmüş ve Kahya, 2014: 37; Çalışkan, 2015: 72). Eğitim seviyesinin yükselmesiyle birlikte, özellikle de mesleki eğitim anlamında, çalışanın mesleğine karşı farkındalığı

artmakta ve çalışan, görevlerini yerine getirirken, daha titiz davranmaktadır. Bu durum, çalışanın daha fazla duygusal çaba içine girmesine, duygusal emek sürecinin bilinçli yönetilmesine ve başarısının artırmasına olanak sağlamaktadır (Ünal, 2011: 51). Araştırmamızda katılımcıların %85,5'i iş için özel bir eğitim alınması gerektiğini vurgulamıştır. İşe başlarken özel bir eğitimin alınması gerektiğini vurgulayan katılımcıların %49,2'si özel bir kursa gittiklerini, %27'si iş yerinde eğitim aldıklarını belirtmiştir. Herhangi bir eğitim almadan işe başlayanlar ise işin gerekliliklerini kendi çabalarıyla (%23,8), iş ortamındaki deneyimleriyle ve arkadaşlarından öğrendiklerini, %4,1'i de kendi doğal davranışlarının işe uygun olduğunu belirtmiştir. Katılımcılara IHEM'in "Hasta ve Yaşlı Refakatçiliği" kursuna kayıt yaptırma nedenleri sorgulandığında, niteliklerini artırmak, kurum içinde pozisyonlarını ve çalışma birimini değiştirmek ve alt işverene sözleşme yenilenmesi durumunda, kendisinin işte kalma olasılığını artırmak olduğunu vurgulamışlardır.

İş yaşamı, bireyin hayatını idame ettirmesi için gerekli ekonomik kazancın sağlanmasında önemli bir işleve sahiptir (Eğinli, 2010: 35). Araştırmamızda, iş yaşamı değerlendirildiğinde, katılımcıların tamamı asgari ücret ile geçimini sağlamakta ve büyük çoğunluğu gelirini yetersiz olarak nitelendirmektedir. Bulgularımız literatürü destekler şekildedir (Güzel, 2010: 28; Gazanfer, 2015: 262; Ulukan ve Yılmaz, 2016: 100; İslamoğlu ve Yıldırım, 2016: 179).

Çalışanların çalıştıkları kuruma ve işe yönelik olumlu ve olumsuz tutumları iş doyumunu etkilemektedir. İş doyumunu, kurumdan, işten, ücretten, çalışma koşullarından, sosyal güvenceden, kişisel gelişim olanaklarından doyum sağlama şekline dolaylı farklı şekillerde görülebilmektedir (Eğinli, 2010: 35). Araştırmamızda, katılımcıların çalışma süresinin 0-2 yıl gibi kısa olması işçilerin geçici süre çalışmasına bağlanabilmektedir. Katılımcıların %47,5'i gündüz mesaisinde,

%45'i ise vardiya sistemiyle çalışmaktadır ve yöneticilerin talebi doğrultusunda fazla mesai yapmaktadırlar. Yani katılımcıların çalışma saatleri uzun ve düzensizdir. Literatürde, alt işverene bağlı işçilerin emeklerinin sömürüldüğü, haklarının gasp edildikleri, ağır iş koşullarında, uzun ve düzensiz mesai saatlerinde çalıştıkları, strese girdikleri ve geçici çalışmasına bağlı kıdem tazminatından da faydalanamadıkları bildirilmektedir (Güzel, 2010: 28; Gazanfer, 2015: 261). Katılımcılarımızın büyük çoğunluğu çalışma ortamı, çalışma arkadaşları ve kurumsal özelliği olması nedeniyle kurumu sevdiklerini, bunun yanında insanlarla ilgilenmek, yardım etmek ve onların hayır duasını almak gibi gerekçelerle yaptıkları işi sevdiklerini belirtmişlerdir. Çalışanların işini sevmesi duygusal emek süreci açısından önemlidir. Araştırmamızda, katılımcıların işini sevmesinin derin davranış (yaşlılarla ilgilenirken bunaldığını ve rahatsız olduğunu belli etmemeye çalışma), yüzeysel davranış (içinden gelmediği bir şeyi içinden geliyormuş gibi gösterme, tiyatro sahnesinde rol almış gibi davranma ve insani etkileşime girmeden sadece işini yapma) ve samimi samimi davranış sergileme durumu (yaşlıların hissettiklerini rahatlıkla anlamakta ve onlara karşılık verme, gösterilen duyguların kendiliğinden ortaya çıkması) etkilediği saptanmıştır ($p<0,05$). Literatürde, çalışanın işini sevmesi ve işe bağlılığı, kuruma olan bağlılığını artırdığı (Tutar, 2007: 115; Oğuz ve Özkul, 2016: 145) ve bireyin derin ve samimi davranışlar sergilemesine yardımcı olduğu bildirilmektedir (Ünal vd., 2011: 218). Diğer yandan çalışanın, kurumla ilgili olarak sevmeyi özelliği arasında ise çalışma ortamı ve yöneticilerin haksızlık yapması belirtilirken; işin sevilmeden özellikleri arasında da yorucu olması bulunmaktadır. İş doyumuna yönelik, sağlık alanında çalışanlarla yapılan çeşitli çalışmalar bulgularımızı desteklemektedir. Kamu hastanesinde çalışan kadın işçilerin çalışma koşullarından memnun olmadığı, yöneticilerin çalışanlar arasında ayrımcılık yapmalarından şikâyetçi oldukları ve çok yoruldukları belirlenmiştir (Ulukan ve

Yılmaz, 2016: 102-103). Temizlik işçilerinin çok az bir kısmının çalışma ortamından memnun olduğu ve çalışma ortamında yönetsel sıkıntı olduğunu düşündükleri saptanmıştır (İlhan vd., 2006: 435). Tıbbi sekreterlerin çalışma ortamında, ortak değer ve inançlarını paylaştıkları çalışma arkadaşlarından memnun oldukları, yöneticilerden ise memnun olmadıkları belirlenmiştir (Ünalın vd., 2006: 8). Aile hekimleri ve aile sağlığı elemanlarının orta düzeyde iş doyumlarının olduğu (Tekin vd., 2014: 138), hemşirelerin öncelikli olarak çalışma sistemindeki sorunlar nedeniyle iş koşullarından memnun olmadıkları saptanmıştır (Akyüz, 2015: 26).

Çalışanların, çalışma arkadaşlarından, yönetim şeklinden memnun olması ve iş doyumunun yüksek olması durumunda işten ayrılma niyetine sahip olmadıkları görülmektedir (Çekmecelioğlu, 2005: 36). Ancak işten ayrılma niyeti olan çalışanlar ise yaptıkları işe ve kurumun amaçlarına yoğunlaşmamakta ve verimliliğin düşmesine neden olmaktadır (Çekmecelioğlu, 2014: 26). Aynı zamanda, çalışanın işinden ayrılmayı düşünmesi, duygusal emek davranışının sonuçları itibarıyla önemlidir. Araştırmamızda, katılımcıların %27'si çeşitli nedenlerle işten ayrılmayı düşündüklerini belirtmiştir. İşten ayrılma düşüncesinin, katılımcıların derin davranış (yaşlılara göstermesi gereken duyguları hissedebilmek için çaba harcama, bunaldığını ve rahatsız olduğunu belli etmemeye çalışma), yüzeysel davranış (duygularını kontrollü bir şekilde dışarı yansıtırma, insani etkileşime girmeden sadece işini yapma) ve samimi davranış sergileme durumu (yaşlıların hissettiklerini rahatlıkla anlamakta ve onlara karşılık verme, gösterilen duyguların kendiliğinden ortaya çıkması) üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir ($p < 0,05$). Güzel ve arkadaşlarının, çalışanların işten ayrılma niyetlerinin derin duygusal emek sürecini etkilediğini bildirmesi bulgumuzu desteklemektedir (Güzel vd., 2013: 120).

Çalışanın iş yaşamını etkileyen faktörlerden birisi olan motivasyon, bireyin amacını gerçekleştirebilmek için, çeşitli uyarıcıların

etkisiyle birlikte, kendi arzu ve isteklerine göre davranabilmesidir (Sökmen ve Ekmekçioğlu, 2013: 91). Kurum yöneticilerinin, çalışanın verimliliğini ve performansını artırmak amacıyla onu motive etmesi gerekmektedir (Altındağ ve Akgün, 2015: 282). Motive olan birey, bilgi üretmekte, becerilerini sergileyebilmekte ve sorumluluk almaktan çekinmemekte, yeteneklerini gösterme fırsatı bulmakta, işini istekle ve dikkatle yapmakta, işe olan bağlılığını arttırmaktadır (Vural, 2009: 102; Yılmaz ve Eroğlu, 2010: 65; Altındağ ve Akgün, 2015: 282; Oğuz ve Özkul, 2016: 138). Kurum içerisinde motivasyonu artırmaya yönelik uygulamalar, çalışanın kurumsal davranış kurallarına uyum sürecini olumlu yönde etkilemektedir (Vural, 2009: 102). Grandey, çalışanları destekleyen ve motive eden stratejilerin, hem verimliliği hem de çalışanların işe bağlılığını arttırdığını bildirmektedir (Grosserand, 2003; Akt. Çaldağ, 2010: 23). Araştırmamızda ise, katılımcılar (%60,5), kurum yöneticilerinin motivasyonu artırmaya yönelik uygulamalarda bulunmadıklarını belirtmektedir.

Yaşlı bakımı; yaşlının ihtiyaçları doğrultusunda, sağlığını sürdüren ve kötüye gitmesini önleyen, sağlığına yeniden kavuşmasını sağlayan ve bireyin yaşam kalitesini yükselten profesyonel hizmetlerdir (Seyyar, 2013: 173). Yaşlılara verilen bakım, hem bakım verenlerin hem de yaşlı bireyin yaşam kalitesini etkileyen önemli sorunlardan birisidir. Yaşlı bakımının sorun olması yaşlı bakımının zorluğu ve bakım yükünün ağırlığı ile ilişkilidir. Bakım yükü, yaşlının bakımıyla ilgilenen bireylerin yaşadığı fiziksel, psikolojik ya da duygusal, sosyal ve finansal sorunlar olarak tanımlanmaktadır (Arpacı, 2009: 63). Literatürde, bakım yükünü etkileyen faktörler arasında yaşlının ve bakım verenin yaşı, cinsiyeti, gelir düzeyi, sosyal destek durumu, ruhsal durumu vb. bulunmaktadır (Şirzai vd., 2015: 164; Selçuk ve Avcı, 2016: 1). Çalışmamızda, katılımcıların %37'si yaşlılarla iletişim sorunları başta olmak üzere yaşlının öz bakımının yapılmasından

şikâyetçi olmaktadır. Literatürde, bakım hizmeti verenlerin, yaşlı bakımında karşılaştığı sorunlar içerisinde iletişim sorunları, hastaya pozisyon verme, kişisel temizlik, mesane bakımı gibi konular yer almaktadır (Karahan ve İslam, 2013: S5; Şirzai vd., 2015: 164; Selçuk ve Avcı, 2016: 3). Birinin bakım gereksinimlerini üstlenme ve sağlama işi, bakım veren ve alan iki kişinin, emek gerektiren bir takım eylemlerini içermektedir. Bu doğrultuda her bakıma yönelik eylem ahlaki değerlerle de ilişkilendirilebilmektedir. Bakım verenin güçlü, bakıma muhtaç kişinin ise güçsüz olması, aralarında dengesiz bir güç ilişkisini ortaya çıkarmaktadır. Bakım ilişkisinin eşitsiz bir güç ilişkisine dayanması ve bakıma muhtaç kişinin güveninin istismar edilme olasılığı yüzünden ahlaki değerler oldukça önem taşımaktadır (Dinç, 2010: 72). Çalışmamızda, personeller yaşlıyla sohbet ettiğinde, odasını temizlediğinde, pozisyonunu değiştirdiğinde ve alt bakımını yaptığında özel bir fedakârlık duygusu içinde olduğunu ve özellikle ahlaki nedenlerden dolayı özverili davrandıklarını belirtmişlerdir. Diğer yandan çalışmamızda katılımcılar, yaptıkları işlerde hastanın duasını aldıkları için özverili davrandıklarını ifade etmişlerdir. Çolak (2011: 171), hadislerde hastalık halindeki kişilerin acizlik ve çaresizlik içinde Allah'a yöneldiği, içten ve samimi olduğunu ve din açısından hastanın duasının alınmasının önerildiğini bildirmektedir. Çalışanlar kurumu ve iş sorumluluklarını benimsediğinde, özverili davranmaktan kaçınmamaktadır. Aslında çalışanın kuruma karşı özverili davranışı kurumsal bağlılığının bir ifadesidir. Duygusal emek süreci özellikle sağlık alanında özverili olmayı gerektiren bir süreçtir. Bundan dolayı kurumsal bağlılığı yüksek olan ve işinde özverili davranmaktan kaçınmayan çalışanlar duygusal emek harcama sürecinde daha başarılı olabilmektedirler (Oğuz ve Özkul, 2016: 122). Özverili çalışma sürecinin önemli faktörlerinden biri olan empati kurma, bireyin başkalarının duygu ve düşüncelerine objektif yaklaşarak, onların ihtiyaçlarına duyarlı olabilmeyi sağlamaktadır. Bireyin istek ve ihtiyaçlarını

belirlemek, duruma onun tarafından bakabilmek, hizmet alan bireyin istek ve ihtiyaçlarının daha iyi anlaşılmasını sağlamakta ve çalışana başarılı kılmaktadır. Bu sayede çalışan, hizmet alan bireye karşı doğru yaklaşımı geliştirebilecek ve doğru davranış şeklini sergileyebilecektir (Hochschild, 1983: 162; Steinberg ve Figart, 1999: 19; Gürüz ve Eğinli, 2008: 32; Dökmen, 1987: 135; Oğuz ve Özkul, 2016: 133). Hochschild (1983), empati kabiliyetinin duygusal emek gerektiren işlerde önemli olduğunu vurgulamıştır. Araştırmamızda personelin %21'inin, yaşlı hastalarla ilgilenirken empati kurdukları ve bu sayede özverili şekilde çalıştıkları tespit edilmiştir.

Kurumda, görevlerini yaparken hata yapan ya da kurumun kuralları dışında hareket eden çalışana yönelik çeşitli yaptırımlar uygulanabilmektedir. Çalışana uygulanan yaptırımlar, onun disiplinli bir şekilde çalışmasını sağlamakta ve kurumsal davranış kurallarına uyma konusunda daha dikkatli olabilmektedir. Bu durumda çalışan, kurum kurallarına da daha bağlı kalabilmekte ve duygusal emek sürecinde başarılı olmak için daha fazla çaba harcayabilmektedir (Akçit, 2011: 51). Araştırmamıza, konu olan personel, yaşlı bakım hizmeti esnasında, bir hata yaptıklarında mahcup olmaktan ya da utanmaktan, çalıştıkları birimin değiştirilmesinden ve işten atılmaktan korkmaktadırlar.

Sağlık hizmeti verilen kurumlarda bazı sağlık bakım profesyonelleri, yaşlılara karşı ön yargı ve negatif tavrı eylemlerde, faaliyetlerde bulunabilmektedir. Bu durumun nedenleri arasında yaş ayrımcılığı da bulunmaktadır (Hecht, 1998: 138). Yaş ayrımcılığı, ırkçılık, cinsiyet ve diğer ayrımcılık şekillerine benzer şekilde bireyin kronolojik yaşını temel alan ve mantıksız, negatif tavır, eylem, faaliyetler ve ön yargılardan oluştuğu düşünülebilir (Çilingiroğlu ve Demirel, 2004: 225). Yaş ayrımcılığına ilişkin tutum ve davranışların üzerinde "dil kullanımının" önemli etkisi bulunmaktadır (Myers ve Shannonhouse, 2013: 156). Ayrımcılık yaratan sözcükler

kocakarı, hasta, moruk, bunak, cadaloz, yaşlı kurt, bağımlı, bakıma muhtaç, işe yaramaz, yetersiz, yalnız kişi, eski kafalı, beceriksiz, modası geçmiş, depresif vb.dir (Hecht, 1998: 136; North ve Fiske, 2013: 8; Kalaycı vd., 2015: 28; Yazıcı vd., 2015: 83). Çalışmamızda katılımcılar, literatüre benzer şekilde, sorunlu yaşlı hastaların özelliklerini sınırlı, anlayışsız, alıngan, memnuniyetsiz, bakıma muhtaç, olayları farklı açıdan gören ve çok konuşan olarak tanımlamışlardır. Yaş ayrımcılığı, yaşlı bireylerin tedavi süreçlerini ve bakım kalitesini olumsuz etkileyebilmektedir (Hecht, 1998: 138; Yazıcı vd., 2016: 610).

Sağlık kurumlarında yaşanan sorunlar arasında şiddet önemli bir yer tutmaktadır. Şiddet her toplumda, her ekonomik düzeyde, etnik ve dini yapıda ortaya çıkabilmektedir. Ancak şiddetin başlangıcı ve bitişinin tanımlanması bireylere, toplumsal ve kültürel değerlere göre farklılık gösterebildiği ve bu davranışlar ahlak, ideoloji, kültürel durum ve günlük yaşam deneyimleriyle şekillenebildiği için tanımını yapmada zorlukları bulunmaktadır (Reemtsma, 1998: 8). Bu nedenle sağlık kurumlarında hatta genel olarak toplumda, sadece yaralanma gibi ciddi durumlar şiddet olarak algılanabilmektedir (Annagür, 2010: 161). Çeşitli sağlık kurumlarında yapılan araştırmalarda, hasta ve yakınları tarafından personele yönelik uygulanan fiziksel ve psikolojik şiddet sıklığı dikkat çekmektedir (Sucu vd., 2007: 158; Gökçe ve Dünder, 2008: 27; Akça vd., 2014: 6). Sağlık kurumunda psikolojik şiddet, belirli bir sıklıkta ve bir süredir devam eden, çalışan tarafından olumsuz olarak algılanan, agresif ve düşmanca davranışlardır. Burada, şiddet mağduru ile şiddeti uygulayanlar arasında güç dengesizliği bulunmaktadır. Güç dengesizliği kurumsal hiyerarşiden kaynaklanan resmi bir güç farkı olabileceği gibi, kişisel, durumsal veya toplumsal güç farklarından da kaynaklanabilmektedir. Bu durumda mağdur olan çalışan, kendisini savunamayacağı hissine kapılabilmektedir (Güngör, 2007: 9). Çalışmamızda da literatüre benzer şekilde, katılımcılar yaşlı hastalardan sıklıkla psikolojik ve fiziksel

şiddet görmekteyler. Katılımcılar yaşadıkları psikolojik şiddet eylemleri arasında; kendilerine bağırlımasını veya yüksek sesle azarlanma, sözünün sebepsiz yere kesilmesi, haksızca eleştirilme, mesleki yetersizlik suçlamasına maruz kalma, gülünç duruma düşürülme, tehdit edilme vb. eylemlerin bulunduğunu beyan etmişlerdir.

7. SONUÇ

Tipik bir endüstri toplumunda üretim faktörleri rasyonalite ilkelerine göre örgütlenirken, gelişmekte olan ülkelerde, özellikle bu faktörlerin insan unsurunu oluşturan girişimci (çoğu kez bunlar aynı zamanda işverendir) ve işgören faktörlerinde, daha geleneksel özellikler etkili olmaktadır. Literatür de de dile getirilen bu durumu Seçer, Hyunh ve arkadaşlarına atfen şu şekilde belirtir: “Duygusal emek, duygu ve düşünceleri bir araya getirmeye ilişkin Doğu bakış açısının tersine, rasyonel zekayı duygusal bedenden ayırmaya yönelik Descartes geleneği içindeki Batı kurgusu olarak da görülmektedir” (Hyunh vd., 2008: 196. akt. Seçer, H.Ş., 2012: 243-244)

Türkiye gibi endüstrileşme sürecine sonradan katılmış ülkelerde çalışma yaşamının, özellikle Batı endüstri toplumlarındaki ekonomik örgütlenme biçimleri ile her hususta örtüştüğü düşünülemez. Örneğin “endüstriyel ilişkiler” bakımından hemen her dönemde birçok eksiklikler görülmektedir. Kutsal 1970’li yıllarda, Türkiye’nin, Batı endüstri toplumlarından en önemli temel farkının; birçok işletme açısından, çalışma ortamının düzenlenmesinde temel koşul olan işçi-işveren ilişkilerinin sendikal kurumlaşmalar eliyle ve toplu müzakere ve sözleşmelerle yaratılmaması, ilişki ve düzenlemelerin geleneksel yöntemlerle sürdürülmesi olduğuna değinir (1973: 45-46). O’nun tespitlerine göre, Batı’da endüstriyel ilişkiler her şeyden önce klasik siyasi özgürlüklerin ürünüdür. Bu anlamda, 1970’li yılların koşullarında Türkiye henüz demokratik örgütlenme özgürlüğü açısından

birçok eksikliklere sahiptir. Var olanı kadarıyla sahip olunan demokratik ortam ise henüz kısa bir geçmişe sahip olduğu için, olması gereken endüstriyel ilişkiler düzeyinde gelenekselleşmemiştir (Kutal, 1973: 46). Ayrıca Kutal, mevcut endüstriyel ilişkilerde tarımsal yapıya özgü geleneksel ilişki ve davranışların hakim olduğunu belirtir. Bunlar arasında; örneğin görece en önemli nedenlerden birisi işgücünün kaynağının önemli oranda köy kökenli olmasıdır. “Köylü-işçi” tipolojisini temsil eden çalışanlar, genel olarak bir fabrika işçisinin sahip olması gereken genel davranış özelliklerine sahip değildir. Özellikle de temel eğitim ve mesleki eğitim açısından henüz endüstriyel çalışmanın gerektirdiği “mesleki ilişkiler geleneğini” temsil etmekten uzaktırlar (Kutal, 1973: 47)

Türkiye’de çalışma koşulları günümüze uzanan süreç içinde birçok açıdan gelişme göstermiştir. Ancak sermaye birikimi ve ekonomik büyümeye yön veren dinamikler açısından gelişmiş endüstriyel ülkeler karşısında edilgen ya da onları takip ve taklit eden bir düzeyde kalması gibi nedenler çalışma ilişkilerinin geçmişe göre gelişmesine rağmen yeterli bir seviyeye gelmesini de engellemektedir. Ayrıca çalışma ortamında, işgörenin gerek işiyle ilgili, gerek iş arkadaşlarıyla ilgili ve gerekse işverenle olan ilişkilerinde mesleğin gerektirdiği profesyonel ilişkilerden ziyade geleneklerin etkisi büyük oranda devam etmektedir.

Çalışmamızın denek grubunu oluşturan bireyleri de bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Daha açık bir ifadeyle çalışmaya konu olan işgörenlerden elde edilen verileri üç genel özelliğin belirlendiği bir çalışma yaşamı içinde değerlendirmek gerekmektedir: Her şeyden evvel çalışmaya konu olan işgörenler taşeron bir firmaya bağlı olarak bireysel sözleşme bağı ile işlerini yürütmektedirler. Bu tür bir sözleşme, işgören açısından istihdam güvencesizliğinin sürekli hissedilmesi anlamına gelir (Swerke, Hellgren vd., 2002, akt. Seçer, B., 2012: 346). Denek grubumuzu oluşturan bireylerin hali hazırda bir sağlık kuruluşunda çalışmasına rağmen

gönüllü olarak bir kurs sürecine katılma isteği duymasının en önemli nedeni bu güvencesizliktir. Denek grubunun, davranışlarıyla ilgili olarak yüzeysel, derin ve samimi duygu boyutuna yönelik cevaplarının tümünde yüksek derecede anlamlılık bulunmaktadır. Bu veriler işgörenlerin cevaplarının gerçekte çelişkili olduğunu göstermektedir. Ancak bunun nedeninin de istihdam güvencesizliği ile ilgili olabileceğinin dikkate alınması gerekir. Zira bireylerin güvencesizlik konumu, kendilerini korumaya yönelik strateji arayışına yol açmakta, dolayısıyla gündelik pratiklerinde beklentilere uygun cevap verme alışkanlığı kazanmalarına neden olmaktadır.

İkinci özellik, iş güvencesizliğinden kaynaklanan davranış boyutu belirsizliğini de telif eden bir özelliktir. Bu da, işgörenlerin davranışlarının görece samimi davranış boyutu çerçevesinde değerlendirilebileceğidir. Zira, denek grubunun, yaşlı bakım hizmetlerini sunarken yaptıkları işle ilgili davranışlarını; doğrudan işin kendisiyle bağlantılı olarak görmekten (%13,5) ziyade, kişisel ve toplumsal ahlaki anlayışlarının ve dini inançlarının gerektirdiği bir “fedakarlık” ya da yaşlı ve hasta birisinin “duasını almak” şeklinde nitelendirmelerini, henüz profesyonel meslek davranış ve düşüncesini temsil edemediklerinin bir göstergesi olarak kabul etmek gerekir. Bunun diğer bir kanıtı da, işgörenlerin yaşlı hastanın gösterdiği çeşitli davranışları sorun olarak tanımlamalarıdır. Profesyonel bir çalışan, yaşlı ve hasta olan bir bireyin zaten “sorunları” olduğu için sağlık kuruluşunda bulduklarını kabullenmiş olması gerekir. İşin özünün “zaten bu sorunlarla ilgilenmek olduğu” bilincinin henüz yerleşmediği dikkate alındığında, yardımcı personelin, davranışlarıyla ilgili referans kaynağı olarak, daha çok kendi ahlaki ve dinsel kabullerinin etkisi altında olduğu bir kez daha söylenebilecektir. Ayrıca burada değinilmesi gereken bir husus da duygusal emek davranışının üretildiği ortamın yönetilmesidir. Duygusal emek üretiminin ana hedefi müşterinin ya da davranışın

muhababı durumundakilerin memnun edilmesidir. Bu nedenle duygusal emek davranışının önemli özelliklerinden biri de “nitelik düzeyi yüksek bir çalışma biçimine işaret etmesidir” (Payne, 2009, akt. Seçer, H.Ş., 2012: 245). Dolayısıyla duygusal emek üreticisi emek sürecini yönetebildiği oranda başarılıdır. Çalışma grubumuzun duygusal emek davranışının muhababı olan yaşlı hastalarla ilgili dile getirdiği sorunlar, bu süreci başarılı bir şekilde yönetemediklerini göstermektedir.

İkinci özelliğın oluşumunda da etkili olan bir üçüncü özellik ise, duygusal emek gösteriminin işveren baskısından ziyade sahip olunan kültürel değerlerin baskısı ile oluşturulduğudur. Denek grubunun yaklaşık %60'ı kırsal yaşam biçiminin yaygın olduğu yerleşim birimlerinde doğmuştur. Bu durum onların toplumsallaşma sürecinde belirleyici bir rol oynamıştır. Kırsal alanlar, cemaat ilişkilerinin şehirlere nazaran hala baskın olduğu toplumsal alanlardır. Dini ve ahlaki değerler, davranış üretiminde öncelikli referans kaynağıdır. Şehirlerde ise daha bireyci ve pragmatik ilişkiler önceliklidir. Bir karşılaştırma sonucu olarak söyleyebiliriz ki kent ortamında toplumsallaşmış bireyler, mesleki davranışlarıyla ilgili nedenselliklerini, bireysellikleri ve çıkarları çerçevesinde belirlerken, kır kökenliler, toplumsal çevreyi daha çok dikkate alan değer yönelimli davranışları üretmeye gayret ederler. Birey davranışının öznelliğini belirleyen ve kişilik oluşumunun bileşenleri olan treytlerin etkisi, sosyalleşme sürecinde maruz kalınan toplumsal çevre telkinlerinin bireydeki karşılıkları ile yön kazanır (Orhan, 2011: 370). Ne tür duyguların ne tür ortamlarda, nasıl kullanılacağı sosyalleşme ile öğrenilir. Sosyalleşme her şeyden önce kültür aktarımı ya da kültürün içselleştirilmesi sürecidir. Değerlerin aynı kültürel koşullarda bireyler tarafından benzer bir şekilde içselleştirilmesi en olası sonuçlardan biridir. Bu durum, aynı ortamdaki bireyler açısından, davranışın bu değerler doğrultusunda üretilmesini sağlayacak şekilde denetlenmesine imkan

verir. Araştırmaya katılan işgörenlerin işlerinin gerektirdiği davranışları oluşturmalarının bir nedeni değerlerin içselleştirilmesi olduğu kadar, bir diğer nedeni de bu değerlerin gereklilikleri doğrultusunda davranış üretme gereği duymalarını sağlayan, görece homojen bir sosyal çevre ortamında işlerini yapmalarındır. Burada şunu da ilave etmek gerekir ki, işverenin işgörenden beklediği duygusal emek gösterimi konusunda, mesleki ve profesyonelce belirlenmiş normlar yoktur ve bunu temel alan bir eğitim çalışması da düzenlenmemiştir. Dolayısıyla işgören nasıl ki temsil ettiği geleneksel değerleri referans alarak işini yapmaya çalışıyorsa, işverenin beklentileri de duygusal emek gösteriminin bu geleneksellik çerçevesinde üretilmesiyle sınırlıdır. İşverenin geleneksellik çerçevesinde davranış üretilmesi beklentisi işgörenlerin çoğu tarafından “işten çıkarma”, “birim değiştirme” gibi ağır yaptırımlarla ya da daha azının verdiği cevapla “uyarma” cezasıyla güvence altına alınmaya çalışılmaktadır. Yöneticilerin duygusal emek gösterimine yönelik Tablo 2’de sunulan veriler, böyle bir duruma işaret etmektedir. Ancak işverenin bu tür bir yaklaşımının sakıncaları oldukça çoktur. Bunlardan biri her birey eşit koşullarda toplumsallaşma süreci yaşamadıkları için, onlardan aynı konularda homojen davranışlar bekleyemeyiz. Benzer bir durum hasta beklentileri ve davranışları açısından da geçerlidir. Geleneksel değerlerin referans alınması temelinde ortaya çıkan davranışların başarılı bir duygusal emek gösterimine yol açabilmesi için hastaların ve yakınlarının da bakım hizmetleriyle ilgili beklentilerini, benzeri bir referans çerçevesini dikkate alarak belirlemesi gerekir. Bu ise her zaman, her hasta açısından mümkün olmayabilir. Diğer yandan işveren tarafının da yapılan işi profesyonelce kurgulamadığı söylenebilir. Bunun önemli bir sebebi işin gerektirdiği davranışların üretilmesiyle ilgili olarak “işgörenlerin önemli bir nitelik sahibi olmasının gerekmediğine” dair işveren kanaatidir. Böyle bir kanaat işvereni, işgörene yönelik, “yerinin kolayca

doldurabileceği” düşüncesine iter ki bunun bir olumsuz sonucu müşteri memnuniyetsizliğidir; Araştırma grubunun yaşlı hasta davranışlarıyla ilgili şikayetlerinin nedenlerinin bir kaynağı da bu noktada aranmalıdır. Ayrıca işverenin duygusal emek yönetimine yönelik bu tavrının işgücü devrine ve olması gerekenden daha yüksek çıkması olası bir işgücü maliyetine yol açacağını da belirtmek gerekir. Bu durumun akla getirdiği diğer bir husus da, taşeron firmaların işi alırken içinde bulunduğu rekabet koşullarının nasıl olduğuyla ilgilidir. Isparta gibi görece küçük bir şehirde işverenin çekineceği ya da onu daha profesyonel davranmaya itecek rekabet baskısı olmayabilmektedir. Bu da, firma sahiplerinin, yöneticilerin ya da işverenin, profesyonelliği fazla önemsememesi gibi bir sonuca yol açacağı kuşkusuzdur.

Yukarıda belirlediğimiz sınırlar içinde değerlendirmeye çalıştığımız araştırma verilerine göre, duygusal emek gösteriminin yönetici inisiyatifli doğrultusunda şekillenmekten çok bireylerin kendi inisiyatifleri doğrultusunda oluştuğunu söyleyebiliriz. Bu doğrultuda olmak üzere; sağlık kuruluşlarında yaşlılarla en çok ilişki içindeki yardımcı personellerin bazı demografik özellikleri, görev aldıkları kuruma ve iş hayatına ilişkin görüşleri, yaşlı bakım hizmetinin yerine getirilmesi sırasında ortaya çıkan oluşumlar, onların duygusal emek gösterimi özelliklerini ve emek süreci yönetimin etkilediği ve yön verdiği belirlenmiştir. Böyle bir duygusal emek gösteriminin tüm işgörenler açısından benzer stantarlarda üretilmesinin her zaman mümkün olmayacağı açıktır. İşgörenlerin gönüllü kurs talebi de bunun önemli bir işaretidir. Dolayısıyla duygusal emek üretiminin en önemli koşulunun başta istihdam güvencesi olmak üzere, iş sürecindeki demokratik ilişkiler, her kademedeki personelin davranış üretiminde benzer davranış yönelimlerini edinmesi, toplumsallaşmayla edinilen değerlerin işin gereklilikleriyle bağının eğitim süreçleriyle kurulmasıdır. Nitelikli bir duygusal emek, çalışan bireyin yaşamının her yönünde

benzer duyguları yaşaması ile mümkündür. Duygusal yönden parçalanmış bir yaşam iş süreçlerinde oluşturulması gereken davranışlara da yansiyacaktır. Bu nedenle çalışan bireylerin gelir, eğitim, refah düzeyi, iş dışındaki ve işyerindeki ilişkilerinden duyduğu memnuniyet duygusal emek üretimini kolaylaştıracaktır. Özellikle duygusal emek gösteriminin nitelikli derin ve samimi olmasının en çok beklendiği sağlık kuruluşları ve sosyal bütünleşikliğinin en çok mümkün olduğu yaşlı bakımı gibi hizmet alanlarında, bu koşullara daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Zira bu tür hizmet alanlarında yapılan olumlu düzenlemeler işgörenin potansiyel kabiliyetini daha iyi kullanmasını sağlamakta (Korczyński, 2002, akt. Legge; 2006: 316, akt. Seçer, H.Ş.: 2012: 266), iş doyumunu, işe bağlılığını ve iş verimini artırmakta dolayısıyla örgütsel yarar daha üst düzeyde elde edilebilmektedir.

Hastane ve alt işveren yöneticilerinin, yardımcı personellerin çalışma ortamına ve koşullarına yönelik yapacakları düzenlemeler (liyakata dayalı işe alma, iş güvencesi, örgütsel adalet duygusunun yaratılması vb), onları motive edecek sistemler (ücrette artış, ödül, eğitim gibi) yardımcı personellerin kurumsal davranış kurallarına uyum sürecini olumlu yönde etkileyebilecek ve duygusal emek sürecini etkin yönetmesini sağlayabilecektir. Bu sayede işgören, hizmet alan yaşlı bireye karşı doğru yaklaşımı geliştirebilecek ve doğru davranış şeklini sergileyebilecektir. Ayrıca yardımcı personeller yaşlı bireyin duygu ve düşüncelerine objektif yaklaşarak, istek ve ihtiyaçlarına duyarlı olabileceklerdir. Bu sayede yaşlı hastaların kurumda buldukları süre içerisinde yaşam kalitesi yükseltilerek ve daha mutlu olabileceklerdir.

KAYNAKÇA

1. AKÇA, N., YILMAZ, A. ve IŞIK, O. (2014). “Sağlık Çalışanlarına Uygulanan Şiddet: Özel Bir Tıp Merkezi Örneği”, Ankara Sağlık Hizmetleri Dergisi, 13(1): 1-11.
2. AKÇİT, V. (2011). Örgütlerde Ödüllendirme ve Cezalandırmanın Örgüt Çalışanlarının Performansına Etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
3. AKDUR, R. (1999). Türkiye’de Sağlık Hizmetleri ve Avrupa Topluluğu Ülkeleri İle Kıyaslanması, Uzmanlık Tezi, A.Ü.T.F. Halk Sağlığı Anabilim Dalı, Ankara.
4. AKYÜZ, İ. (2015). “Hemşirelerin Tükenmişlik ve Depresyon Düzeylerinin Çalışma Koşulları ve Demografik Özellikler Açısından İncelenmesi”, İşletme Ve İktisat Çalışmaları Dergisi, 3(1): 21-34.
5. ARPACI, F. (2009). “Yaşlıya Bakan Kadınların Bakım Yüklerinin İncelenmesi”, Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi, 1: 61-72.
6. ANNAGÜR, B. (2010). “Sağlık Çalışanlarına Yönelik Şiddet: Risk Faktörleri, Etkileri, Değerlendirilmesi ve Önlenmesi”, Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 2(2): 161-173.
7. ALTINDAĞ, E. ve AKGÜN, B. (2015). “Örgütlerde Ödüllendirmenin İşgören Motivasyonu ve Performansı Üzerindeki Etkisi”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12(30): 281-297.
8. ASLAN, H. (1998). Hizmet Ekonomisi, Alfa Yayınları, İstanbul.
9. AYDIN, L., YÖNT, G. H., BAYAT, E. ve GÜNAY, B. (2016). “Hemşirelerin Yaşlılara Yönelik Tutumları Ve Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi”, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Hemşirelik E-dergisi, 3(1): 10-18.
10. BAKER, U. (2015). Kanaatlerden İmajlara, (Çev.) ABUŞOĞLU, H., Birikim Kitapları, İstanbul.
11. BALTES B, P. (2007). “Sınırlarımızla Yüzleşmek: Yaşlılıkta Saygınlık”, (Çev.) ŞAHİN, A., GeroBilim, 1: 99-107.
12. BARANSEL, A. (Tarihsiz). Çağdaş Yönetim Düşüncesinin Evrimi, c. 1. İkinci Baskı, İstanbul Üniversitesi Yay. No.3295, İstanbul.
13. BARUTÇUGİL, İ. (2002). Organizasyonlarda Duyguların Yönetimi, Kariyer Yayıncılık, İstanbul.
14. ÇALDAĞ, M.A. (2010). Duygusal Emek Davranışlarının Sağlık Çalışanlarında İş Sonuçlarına Etkileri, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
15. ÇALIŞKAN, H. (2015). “Bir Ağız ve Diş Sağlığı Merkezi Çalışanlarının Hizmet İçi Eğitim Faaliyetlerinin Sürecine ve Etkinliğine İlişkin Görüşlerinin Analizi”, Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 18(1): 71-76.
16. ÇEKMECELİOĞLU, H. G. (2014). “Göreve ve İnsana Yönelik Liderlik Tarzlarının Örgütsel Bağlılık, İş Performansı ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkileri”, KOSBED, 28: 21 - 34.
17. ÇEKMECELİOĞLU, H. G. (2005). “Örgüt İkliminin İş Tatmini Ve İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi: Bir Araştırma”, CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 6(2): 23-39.
18. ÇİLİNGİROĞLU, N. ve DEMİREL, S. (2004). “Yaşlılık ve Yaşlı Ayrımcılığı”, Turkish Journal of Geriatrics, 7(4): 225-230.
19. ÇOLAK, A. (2011). “Hasta Ziyareti İle İlgili Hadisler Bağlamında Bir İnceleme”, EKEV Akademi Dergisi, 15(48): 161-176.
20. DİNÇ, L. (2010). “Bakım Kavramı ve Ahlaki Boyutu”, Hacettepe University

- Faculty of Health Sciences Nursing Journal, 17(2): 74-82.
21. DÖKMEN, Ü. (1987). “Empati Kurma Becerisi ile Sosyometrik Statü Arasındaki İlişki”, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 20(1-2): 183-207.
 22. DRUCKER, P.F. (1994). Kapitalist Ötesi Toplum, (Çev.) ÇORAKÇI, B., İnkılâp Kitapevi, İstanbul.
 23. EĞİNLİ, A. T. (2010). “Çalışanlarda İş Doyumu: Kamu Ve Özel Sektör Çalışanlarının İş Doyumuna Yönelik Bir Araştırma”, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 23(3): 35-52.
 24. EROĞLU, E. (2011). İletişimci Liderlik: Yöneticilerin İletişimci Biçimleri Üzerine Bir Araştırma, Literatürk Yayınları, Konya.
 25. GAZANFER, K. (2015). “Kamudaki Taşeron İşçiler Üzerine Bir Alan Araştırması: Adıyaman Örneği”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 14(55): 257-267.
 26. GÖKÇE, T. ve DÜNDAR, C. (2008). “Samsun Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi’nde Çalışan Hekim ve Hemşirelerde Şiddete Maruziyet Sıklığı ve Kaygı Düzeylerine Etkisi”, Turgut Özal Tıp Merkezi Dergisi, 15(1): 25-28.
 27. GRANDEY, A. A. (2000). “Emotion regulation in the workplace: a new way to conceptualize emotional labor”, Journal of Occupational Health Psychology, 5(1): 95-110
 28. GÖKBUNAR, A. R., ALPARSLAN, U. ve DURAMAZ, S. (2016). “Yaşlı Nüfusa Yönelik Sağlık Harcamalarının Azaltılmasında Kamusal Politikaların Önemi”, International Journal of Economic ve Social Research, 12(1): 109-122.
 29. GÜNGÖR, M. (2007). Çalışma Hayatında Psikolojik Taciz Olgusu: Türkiye’de Hizmet Sektörüne İlişkin Bir Araştırma, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
 30. GÖRMÜŞ, A. Ş. ve KAHYA, V. (2014). “Hizmet İçi Eğitim Programlarının Kamu Çalışanlarının Motivasyonuna Etkisi: Eti Maden İşletmelerinde Bir Uygulama”, Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 1(1): 37-49.
 31. GÜRÜZ, D. ve EĞİNLİ, A.T. (2008). İletişim Becerileri: Anlamak-Anlatmak- Anlaşmak, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
 32. GÜZEL, A. (2010). “Alt İşveren Uygulamasında Güvencesiz Bir Sisteme Doğru”, Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi, (27), 4: 15-28
 33. GÜZEL, F. Ö., ATILLA GÖK, G. ve BÜYÜKER İŞLER, D. (2013). “Duygusal Emek ve İşten Ayrılma Niyeti İlişkisi: Turist Rehberleri Üzerinde Bir Araştırma”, Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi, 10(3): 107-123.
 34. HECHT, M. L. (1998). Communicating Prejudice, Sage Publication, California.
 35. HOCHSCHILD, A.R. (1983). The Managed Heart: The Commercialization of human feeling, University of California Press, Berkeley and Los Angeles.
 36. İLHAN, M. N., KURTCEBE, Z. Ö., DURUKAN, E. ve KOŞAR, L. (2006). “Temizlik İşçilerinin Sosyodemografik Özellikleri Ve Çalışma Koşulları İle İş Kazası Ve Meslek Hastalığı Sıklığı”, Fırat Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi, 20(6): 433-439.
 37. İSLAMOĞLU, E. ve YILDIRIMALP, S. (2016). “Kamu Sektöründe Çalışan Taşeron Kadın İşçilerin Sorunları”, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, 11(2): 175-197.

38. İŞ KANUNU. T.C. Resmi Gazete, 25134, 22 Mayıs 2003.
39. KARAHAN, A. Y. ve İSLAM, S. (2013). “Fiziksel Engelli Çocuk Ve Yaşlı Hastalara Bakım Verme Yükü Üzerine Bir Karşılaştırma Çalışması”, Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 3(5): 1-7.
40. KALAYCI, I., YAZICI, S. Ö. ve ŞENKAYNAĞI, A. (2015). “Yaşlı Yakınlarının Şiddet Algısı: Süleyman Demirel Hastanesi Örneği”, Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi, (1): 22-33
41. KÖKSEL, L. (2009). İş Yaşamında Duygusal Emek ve Ampirik Bir Çalışma, Yüksek Lisans Tezi, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
42. KUTAL, M. (1973). Türkiye’de İşyeri Seviyesinde İşçi İşveren İlişkileri (Sorunlar-Tedbirler), TİSK Yay., Ayyıldız Matbaası, Ankara.
43. MYERS, J. ve SHANNONHOUSE, L. (2013). Multicultural Issues in Counselling "Combating Ageism: Advocacy for Older Person", L. Courtland, USA.
44. NAKTİYOK, A. ve AĞIRMAN, ÜH. (2016). “İş Odaklı Duygusal Emek ve Duygusal Tükenme Arasındaki İlişkide Çalışan Odaklı Duygusal Emek ve Mesleki Bağlılığın Aracılık Etkisi”, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 30(4): 789-809.
45. NORTH, M. ve FİSKE, S. (2013). “Subtyping Ageism: Policy issues in succession and consumption”, Soc Issues Policy Rev, 7(1): 36–57.
46. OĞUZ, H. ve ÖZKUL M. (2016). “Duygusal Emek Sürecine Yön Veren Sosyolojik Faktörler Üzerine Bir Araştırma: Batı Akdeniz Uygulaması”, Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 7(16): 130-154.
47. ORAL, L. ve KÖSE, S. (2011). “Hekimlerin Duygusal Emek Kullanımı ile İş Doyumu ve Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Araştırma”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 16(2): 463-492.
48. ORHAN, K. (2011). “Kültürlerarası Endüstri İlişkileri Analizi İçin Bir Dayanak Olarak Hofstede”, ss.367-387, 12. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Kongresi, 7-10 Ekim 2010, Aydoğdu Ofset, Ankara.
49. ÖZ, E. Ü. (2007). Duygusal Emek Davranışlarının Çalışanların İş Sonuçlarına Etkisi, Beta Yayınları, İstanbul.
50. ÖZKUL, M. (2016). Örgüt Sosyolojisi, Fakülte Kitabevi Yayınları, Isparta.
51. ÖZTÜRK, M. (2007). “Türkiye’de ve Dünyada Yeni Sendikal Perspektifler”, Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, (53): 477-514.
52. REEMTSMA, J.P. (1998). Vahşeti Kavramak, (Çev.) ATEŞMAN, E., Ayı Yayınları, İstanbul.
53. RİTZER, G. (2011). Sosyoloji Kuramları, (Çev.), HÜLÜR, H., De ki yayınları, Ankara.
54. RİTZER, G. ve STEPNIŠKY, J. (2014). Sosyoloji Kuramları, (Çev.), HÜLÜR, H., De ki yayınları, Ankara.
55. SEÇER, H.Ş. (2012). “Duygusal Emek: Teorik Yaklaşımlar, İşleyiş ve Sonuçları”, ss. 235-274, (Ed.) Keser, A., Yılmaz, G., Yürür, S., Çalışma Yaşamında Davranış, 2.Baskı, Umutepe Yayınları, İzmit-Kocaeli.
56. SEÇER, B. (2012). “İş Güvencesizliği: Türleri, Başa Çıkma Süreci, Belirleyici ve Sonuçları”, ss. 345-386, (Ed.) Keser, A., Yılmaz, G., Yürür, S., Çalışma Yaşamında Davranış, 2.Baskı, Umutepe Yayınları, İzmit-Kocaeli.
57. SERBEST, Ş. ve ALICI, S. U. (2010). “Özel Bir Hastane Grubunda Çalışan Hemşirelerin Kurumdaki Hizmet İçi Eğitim Uygulamalarına İlişkin

- Görüşleri”, Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi, 18(2): 98-105.
58. SELÇUK, K. T. ve AVCI, D. (2016). “Kronik Hastalığa Sahip Yaşlılara Bakım Verenlerde Bakım Yükü ve Etkileyen Etmenler”, SDÜ Sağlık Bilimleri Dergisi, 7(1): 1-9.
59. SEYYAR, A. (2013). Engelli ve Yaşlı Hizmetlerinde Sosyal Bakım, 3. Baskı, Rağbet Yayınları, İstanbul.
60. SOLMUŞ, T. (2004). İş Yaşamında Duygular ve Kişilerarası İlişkiler, Beta Basım, İstanbul.
61. SÖKMEN, A. ve EKMEKÇİOĞLU, E. B. (2013). “Yönetici Etik Davranışlarının Sınır Birim Çalışanlarının Motivasyon Ve İş Tatmini Üzerindeki Etkisi: Adana’da Bir Araştırma”, İşletme Araştırmaları Dergisi, 5(4): 87-104.
62. SUCU, G., CEBECİ, F. ve KARAZEYBEK, E. (2007). “Acil Birim Çalışanlarına Hasta ve Yakınları Tarafından Uygulanan Şiddet”, Türkiye Acil Tıp Dergisi, 7(4): 156-162.
63. STEINBERG, J. R. ve FİGART, D.M. (1999). “Emotional Labor Since The Managed Heart”, ANNALS, AAPSS, (561): 8-25.
64. ŞIRZAI, H., ÜNSAL DELİALİOĞLU, S., SARI, İ. F. ve ÖZEL, S. (2015). “İnme ve Bakım Verme Yükü”, FTR Bil Der, 18(3): 162-169.
65. TAYLOR, F. W.(1997). Bilimsel Yöntemin İlkeleri, (Çev.) BAHADIR, H., Çizgi Kitabevi, Konya.
66. TEKİN, Ç., BOZKIR, Ç., SAZAK, Y. ve ÖZER, A. (2014). “Malatya İl Merkezinde Çalışan Aile Hekimleri ile Aile Sağlığı Elemanlarının, Aile Hekimliği Uygulaması Hakkındaki Görüşleri, İş Doyumu Düzeyleri ve Etkileyen Faktörler”, Fırat Tıp Dergisi, 19(3): 135-139.
67. TOPATEŞ, H. ve KALFA, A. (2009). “Yeni Çalışma İlişkileri Bağlamında Örgütsel Yurttaşlık ve Duygusal Emek”, ss.423-431, Uluslararası Sosyal Haklar Sempozyumu, 22-23 Ekim 2009, Antalya.
68. TUTAR, H. (2007). “Erzurum’da Devlet ve Özel Hastanelerde Çalışan Sağlık Personelinin İşlem Adaleti, İş Tatmini ve Duygusal Bağlılık Durumlarının İncelenmesi”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi 12(3): 97-120.
69. TÜRK DİL KURUMU (TDK). (2017). “Büyük Türkçe Sözlük”, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.592c0503a7d984.18041422,22.05.2017
70. TÜRKİYE İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ (TÜİK). (2016). “Hayat Tabloları, 2013-2015”, www.tuik.gov.tr/PdfGetir.do?id=21509, 14.04.2017,
71. ULUKAN, C. N. ve YILMAZ, D. Ö. (2016). “Kamu Sağlık Sektöründe Çalışan Taşeron Kadın İşçiler: Samsun ve Ordu İli Örneği”, Çalışma ve Toplum, 1: 87-114.
72. ÜNAL, A. (2011). Örgütsel Güvenin Duygusal Emeğe Etkisi: İstanbul’da Yerleşik Dört ve Bir Yıldızlı Otel İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adapazarı.
73. ÜNAL, A., TÜRKAY, O. ve TAŞAR, O. (2011). “Motivasyonel ve Yapısal Etkenler Altında Duygusal Emeğin İşe Bağlılığa Etkisi”, ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 7(14): 201-222.
74. ÜNALAN, D., ÇETİNKAYA, F., ÖZYURT, Ö. ve KAYABAŞI, A. (2006). “Bir Üniversite Hastanesinde Çalışan Sekreterlerde İş Memnuniyeti”, Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 9(1): 1-18.
75. WEBER, M. (2012). Ekonomi ve Toplum, C. I-II. (Çev.) BOYACI, L., Yarı Yayınları, İstanbul.

76. VURAL, A.B. (2009). İnsan Kaynakları Yönetimi: Etkinlikte İletişim Odaklı Bir Yaklaşım, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir.
77. YAZICI, S. Ö., KALAYCI, I., KAYA, E. ve TEKİN, A. (2016). “Attitudes of Students Studying In Health Related Departments towards the Elderly”, University of Gaziantep Journal of Social Sciences, 15(2): 601-614.
78. YAZICI, S. Ö., KALAYCI, I., KAYA, E ve TEKİN, A. (2015). “Yaşlı Bakım Programı Öğrencilerinin Yaşlı Ayrımcılığına İlişkin Tutumları”, Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi, 8(2): 77-87.
79. YILMAZER, A. ve EROĞLU, C. (2010). Davranış Bilimleri ve Örgütsel Davranış, Detay Yayıncılık, Ankara.
80. YÖRÜK S, ÇALIŞKAN T. ve GÜNDOĞDU H. (2012). “Balıkesir Devlet Hastanesi Evde Bakım Hizmet Biriminden Hizmet Alan 65 Yaş Ve Üzeri Yaşlı Bireylerin Bakım Alma Nedenleri Ve Sağlanan Hizmetlerin Belirlenmesi”, Balıkesir Sağlık Bilimleri Dergisi, 1: 12-5

İŞ KANUNU VE DEVLET MEMURLARI KANUNU KAPSAMINDA ÇALIŞANLARIN EBEVEYNLİĞE İLİŞKİN HAKLARI

PARENTING RIGHTS OF WORKERS IN THE SCOPE OF LABOUR CODE AND CIVIL SERVANTS CODE

Suat UĞUR*, Ömer UĞUR**

* Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, suatugur@yahoo.com

** Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, omerugur.imu@gmail.com

ÖZ

Ebeveynliğin önemi dikkate alınarak Türk hukukunda gerek işçi gerek memurlar bakımından özel düzenlemeler öngörülmüştür. Bu düzenlemeler kapsamında ebeveynler hem doğum hem de evlat edinme durumlarında çeşitli haklara sahiptir. Tanınan haklar arasında ücretli ve ücretsiz izinler bulunduğu gibi çalışma sürelerinde sınırlama ve hafif işlere kaydırma gibi uygulamalar da yer almaktadır. Özellikle 6663 sayılı Kanunla değiştirilen ve eklenen hükümler de dikkate alındığında konunun incelenmesi önem arz eder. Söz konusu haklar çalışmamızda İş Kanunu ve Devlet Memurları Kanunu kapsamında ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Böylelikle ebeveynliğe ilişkin olarak memur ve işçilere tanınmış olan hakları kıyaslama imkânı da doğmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Ebeveynlik, Doğum, Evlat Edinme, Analık İzni, Ücretsiz İzin*

Jel Kodları: *J13, J16, J65, K31*

ABSTRACT

Special regulations have been made in Turkish law for both workers and civil servants considering the importance of parenting. Under these regulations, parents have various rights both in terms of birth and adoption. Those rights include paid and unpaid leave as well as restrictions on working hours and shifting workers to light duties. Considering the provisions amended and added with the Law no. 6663, it is important to examine the subject. These rights were evaluated in this article separately under the Labor Code and Civil Servants Code.. In this way, the possibility of comparing the parenting rights recognized for civil servants and workers also arised.

Keywords: *Parenting, Childbirth, Adoption, Maternity Leave, Unpaid Leave*

Jel Codes: *J13, J16, J65, K31*

1. GİRİŞ

Mevzuatımızda çalışanların farklı durumlarına yönelik çeşitli düzenlemeler bulunmaktadır. Aile hayatının önemi nedeniyle ebeveynliğe ilişkin ayrı düzenlemelerin de yapılması gerekmiştir. Bu kapsamda gerek doğum gerekse evlat edinme yoluyla gerçekleşen ebeveynlik durumu Türk hukukunda çeşitli yönleriyle

ele alınarak ebeveynleri ve çocukları koruyucu hükümler getirilmiştir.

Bağımlı çalışan statüsünde olan ve klasik anlamda işçi ve memur olarak bilinen çalışanlar 4857 Sayılı İş Kanunu¹ ve 657

¹ R.G. Tarih: 10.06.2003, Sayı: 25134.

Sayıli Devlet Memurları Kanunu² kapsamında ayrı ayrı düzenlenmiştir. Bununla birlikte ebeveyn olmaları durumunda bazı benzer haklardan yararlanabilmeleri mümkün olmaktadır. Öte yandan ebeveynlik durumunun Sosyal Güvenlik Hukuku bakımından da sonuçları vardır. Ancak mevcut çalışmada makul bir genişlik sağlamak adına konunun kapsamı İş Kanunu ve Devlet Memurları Kanununda tanınan ebeveynlik haklarıyla sınırlandırılmıştır.

Çalışmamızda öncelikle İş Kanunu kapsamında anneliğe ve evlat edinmeye ilişkin düzenlemeler incelenecek; sonrasında aynı durumlar Devlet Memurları Kanunu'nda yer alan düzenlemeler ışığında değerlendirilecektir. Böylelikle hem anne hem de babayı ilgilendiren hakların dolaylı olarak işçiler ve memurlar açısından da mukayese edilmesi imkânı olacaktır.

2. İŞ KANUNU KAPSAMINDA EBEVEYNLİĞE İLİŞKİN DÜZENLEMELER

İş Kanunu'nda yer alan ebeveynliğe dair düzenlemeler niteliklerindeki farklılıktan ötürü analığa ilişkin düzenlemeler ve evlat edinmeye ilişkin düzenlemeler olarak iki ayrı başlık altında incelenecektir.

2.1. Analığa İlişkin Düzenlemeler

2.1.1. Analık Hali İzni

Gebelik³ süreci ve doğum sonrasındaki dönem her aşamasında ayrı tehlikeleri barındırmakla birlikte İş Kanunu'nun 74. maddesinde kadın işçilerin doğumdan önce sekiz ve doğumdan sonra sekiz hafta olmak üzere toplam on altı haftalık süre için

çalıştırılmamalarının esas olduğu kabul edilmiştir. Yine gebeliğin çoğul gebelik olması halinde doğumdan önce çalıştırılmayacak sekiz haftalık süreye iki haftalık süre daha eklenerek kadın işçinin toplamda on sekiz hafta çalıştırılmayacağına esas olduğu düzenlenmiştir. Bu dönemler özellikle anne ve çocuk bakımından sağlık risklerinin yükseldiği ve kadın işçilerin dinlenerek geçirmesi gerektiği dönemlerdir. Öte yandan kadın ve bebekten kaynaklanan sağlık risklerinin yanına işyerinin ve işin niteliğinden kaynaklanan riskler de eklendiğinde analık hali iznine ilişkin yasal düzenleme yapma gereği doğmuştur.

Kadın işçilerin doğumdan önce sekiz hafta çalıştırılmamaları esastır. Ancak sağlık durumları uygun olduğu takdirde, hekim onayı ve kadın işçinin isteğiyle doğumdan önceki üç haftaya kadar kadın işçilerin işyerinde çalışabilmesi mümkün kılınmıştır. Böyle bir durumda, kadın işçilerin çalıştığı süreler doğum sonrası izin sürelerine eklenir. Buna göre doğumdan önce yalnızca üç hafta doğum izni kullanan kadın işçi, doğumdan sonra on üç hafta analık hali izni kullanacaktır⁴. Sağlık durumu doğumdan önceki üç haftaya kadar çalışmaya elverişli olan bir kadının isteği halinde işveren ilgili düzenleme doğrultusunda izin kullandırmak zorundadır (Süzek, 2017:883). Yine kadın işçinin erken doğum yapması nedeniyle doğumdan önce kullanamadığı izin süreleri, doğumdan sonraki izin sürelerine eklenecektir. Böylelikle her ihtimalde kadın işçinin toplamda on altı haftalık (çoğul gebelikte on sekiz haftalık) analık hali izni kullanması sağlanmaktadır. Öte yandan bu süreler işçinin sağlık durumuna ve işin özelliğine göre doğumdan önce ve sonra gerekli olması durumunda hekim raporuyla belirtmek suretiyle artırılabilir. Hatta hekim, vereceği raporla bu sürelerin uzatılmasına karar vermişse artık işverenin buna rıza göstermesi ya da kadın işçinin bu izni istemesi önem arz etmeyecektir (Akyiğit, 2006:1891; Köseoğlu ve Kaya, 2011:55; Ateş, 2011:155-156).

² R.G. Tarih: 23.07.1965, Sayı: 12056.

³ Gebelik TDK'da "gebe olma durumu, hamilelik" şeklinde tanımlanmış olmakla birlikte özellikle tıp literatüründe hamilelik yerine gebelik kavramı tercih edilmektedir. 4857 sayılı İş Kanunu ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nda bu hususta kavram birliği sağlanmamış olup kimi yerlerde hamilelik kimi yerlerde gebelik kavramları kullanılmıştır. 5510 ve 6331 sayılı kanunlarda ise hamilelik kavramına yer verilmemiş; gebelik tercih edilmiştir. Çalışmamızda da kavram birliğini sağlamak adına gebelik kavramı kullanılacaktır.

⁴ Çoğul gebelik durumunda bu süre 15 hafta olacaktır.

Doğumda veya doğum sonrasında annenin ölümü hâlinde ise doğum sonrası kullanılmayan süreler babaya kullanılır⁵. Bu noktada kanunda bebeğin canlı doğması ya da izin sürecinde hayatta olmasına ilişkin bir koşul belirtilmemiştir. Madde metninde geçen ifade ise “*annenin ölümü halinde kullanılmayan süreler*” şeklindedir. Bu nedenle babanın kullanacağı izin süresinin tespitinde anne hayatta olsaydı kullanabileceği sürelerin dikkate alınması gerekir. Dolayısıyla bebeğin hayatını kaybetmesi halinde kadın işçi analık hali izni halen kullanılabileceğinden, doğumda veya sonrasında annenin ölümü hâlinde bebek hayatta olsun ya da olmasın babanın müteveffa anne tarafından kullanılmayan izinden faydalanacağı söylenebilir.

Babanın kullanabileceği izin süresi, ölen annenin doğum sonrası kullanmadığı sürelerle sınırlıdır. Annenin doğum sonrası izin süresi kural olarak sekiz haftalık bir süredir. Ancak annenin doğum öncesi sekiz haftalık izin süresinin belirli bir kısmının, annenin sağlık durumunun uygun olması ve hekimden onay alması sonucunda, doğum sonrası süreler eklenmesi durumunda nasıl hareket edileceğine ilişkin kanunda açık bir ifade yer almamaktadır. Böyle bir durumda ölen annenin doğum sonrası izin süresi esasen sekiz hafta ile doğumdan önce kullanmadığı izin sürelerinin toplamıdır. Dolayısıyla babanın kullanacağı izin süresi belirlenirken yalnızca sekiz haftalık süre değil, annenin doğumdan önce kullanmadığı doğum izni süreleri de dikkate alınarak hesaplama yapılmalıdır.

Belirtmek gerekir ki annenin ölümünün doğumdan önce gerçekleşmesi durumunda baba, söz konusu izinleri kullanamayacaktır. Zira ilgili düzenleme bu hakkı yalnızca doğumda veya doğum sonrasında annenin ölümü hâlinde babaya tanımaktadır.

Doğuma ilişkin olarak Kanunda tanınmış olan bu iznin kullanımı bir nedene

bağlanmış olduğundan bu neden, yani doğum olayı, ortaya çıktığında çalışan bu izni kullanma hakkına sahip, işveren de bu izni kullandırma yükümlülüğü altındadır (Ulusoy, 2017:746).

Analık hali izninde geçen sürelerin, yıllık ücretli izin hakkının hesaplanmasında dikkate alınacağı İş Kanunu m. 55/1-(b) bendinde hüküm altına alınmıştır. Buna göre kadın işçinin toplamda kullanacağı on altı haftalık (çoğul gebelik durumunda on sekiz hafta) doğum izni, yıllık ücretli izne hak kazanmak için gereken bir yıllık kıdem hesabında çalışılmış gibi kabul edilecektir. Yine doktrinde bu izin kapsamında geçen sürelerin kadın işçinin kıdem ve kıdeme ilişkin diğer hakları bakımından da hizmet süresi olarak sayılacağı savunulmaktadır (Köseoğlu ve Kaya, 2011:59; Özer, 2009:133; Akyiğit, 2006:1900).

Analık hali izninin bitiminden sonra kadın işçi, ayrıca çalışma koşullarında esaslı değişikliğe ilişkin bir rıza alınmadıysa, izinden önceki çalışma koşullarında işine geri dönecektir. Bu husus İstihdam ve Meslek Konularında Kadın ve Erkeğe Eşit Muamele ve Fırsat Eşitliği İlkesinin Uygulanmasına Dair 5 Temmuz 2006 tarihli Avrupa Parlamentosu ve Konseyi'nin 2006/54/EC Sayılı Yönergesinin (Direktifinin) "*Analık (Doğum) İzninden Dönüş*" başlıklı 15. maddesinde de yer almaktadır (Aydın, 2014:231 vd.)⁶. Bu maddeye göre: "*Doğum iznindeki bir kadının, doğum izninin bitiminden sonra işine veya eşdeğer bir pozisyona kendisi için daha dezavantajlı olmayan koşul ve şartlarda geri dönmeye ve çalışma koşullarında yokluğu sırasında yararlanmış olacağı her türlü iyileştirmeden yararlanmaya hakkı vardır.*"

⁵ 29.01.2016 tarihinde 6663 sayılı Kanunun 22 maddesi ile eklenen cümle uyarınca.

⁶ Article 15: "A woman on maternity leave shall be entitled, after the end of her period of maternity leave, to return to her job or to an equivalent post on terms and conditions which are no less favourable to her and to benefit from any improvement in working conditions to which she would have been entitled during her absence."

Yargıtay, analık hali izninden sonra işe döndüğünde farklı bir görevde çalıştırılmak istenen bir kadın işçinin açtığı davayı değerlendirmiştir. Olayda kadın işçiye analık hali iznini kullanması sebebiyle kabulü mümkün olmayan daha alt bir görev teklif edilmiş ve bu teklifin işçi tarafından kabul edilmemesi üzerine de işçinin iş sözleşmesinin feshedilmiştir. Yüksek Mahkeme de yukarıda bahsedilmiş olan Yönergenin ilgili maddesine de değinerek davalının eylemlerinin ayrımcılık tazminatına hükmedilmesini gerekli kıldığını ifade etmiştir⁷.

4857 sayılı Kanununun 104. maddesinde gebe veya doğum yapmış kadınları 74. maddedeki hükümlere aykırı olarak doğumdan önceki veya sonraki sürelerde çalıştıran veya ücretsiz izin vermeyen işveren veya işveren vekiline bin iki yüz Türk Lirası idari para cezası verileceği düzenlenmiştir. Söz konusu hakkın kullanılmasında işçi açısından iş sözleşmesinin haklı nedenle feshine de olanak tanıyabileceği değerlendirilmelidir.

2.1.2. Sağlık Muayenesi İzni

Hiç şüphe yok ki kendi içinde pek çok riski barındıran gebelik süreci, gerek annenin gerekse bebeğin sağlığı için yakından takip edilmesi gereken bir süreçtir. Bu bağlamda Kanunda öngörülen analık hali izninin dışında da gebe işçinin devam etmesi gereken periyodik muayeneler olacaktır. İş Kanunu'nun 74. maddesinin 4. fıkrasında bu husus "*hamilelik süresince kadın işçiye periyodik kontroller için ücretli izin verilir*" şeklinde düzenlenmiştir.

Düzenlemede açıkça belirtildiği gibi kadın işçinin periyodik kontrollere gitmesi sebebiyle çalışmadan geçirdiği süreler ücretli izin olarak kabul edilecektir. Öte yandan bu sürelerin, kadın işçinin yıllık ücretli izin süresinden düşülmesi de söz konusu değildir. Zira ilgili düzenleme "*yıllık ücretli izin*" kavramını değil, yalnızca "*ücretli izin*" kavramını kullanmıştır. "*Ücretli izin*" kavramına İş Kanunu'nun Ek Madde 2'sinde yer alan "*işçiye; evlenmesi veya evlat edinmesi ya da ana veya babasının, eşinin, kardeşinin, çocuğunun ölümü hâlinde üç gün, eşinin doğum yapması hâlinde ise beş gün ücretli izin verilir*" şeklindeki düzenlemede de rastlanılmaktadır. Buradaki ücretli izin yıllık ücretli izin sürelerinden düşülmek üzere, işçilere çalışmadığı süreler için de ücret ödenmesinin öngörüldüğü izindir. Bu nedenle kadın işçinin periyodik kontroller nedeniyle çalışmadığı süreler için de ücret almaya devam edeceği ve bu sürelerin yıllık ücretli izin haklarından düşülmeyeceği söylenmelidir.

Bunun yanında periyodik kontrollerin ne sıklıkla yapılacağına ilişkin kanunda bir düzenleme bulunmamaktadır. Bu durumda kontrollerin sıklığını, kontrolleri gerçekleştirecek olan hekim belirleyecektir (Ulusoy, 2017:749; Ateş, 2011: 153). Öyle ki kadın işçinin ve bebeğin sağlık durumuna göre periyodik kontrollerin sıklığı değişebilecektir.

2.1.3. Ücretsiz İzin Hakkı

Doğum öncesi ve sonrasındaki toplam 16 haftalık (çoğul gebelikte 18) dönem anne ve bebek için önemlidir. Ayrıca bu sürelerden sonraki dönem de çocuğun bakımı ve yetiştirilmesi bakımından ayrı bir öneme sahiptir. İş Kanunu'nda yer alan düzenlemeler incelendiğinde kadın işçinin tüm çalışma süresini veya haftalık çalışma süresinin yarısını kapsayan iki ayrı ücretsiz izin hakkı seçeneği olduğu görülmektedir.

⁷ Yarg. 9. HD, T. 29.11.2011, E. 2009/19835, K. 2011/46440; Yüksek Mahkeme doğum izni dönüşünde işi değiştirilmek istenen ve bu nedenle istifaya zorlanan bir işçiye ilişkin bir başka davada davacı işçinin önerilen işte çalışmayacağını belirtmesine rağmen davalı işverenin işçinin doğum yapmadan önceki işinde çalıştırılmayacağını açıklamasını iş sözleşmesinin işverence eylemli feshi olarak kabul etmiştir. Buna göre de davacı işçinin daha sonra verdiği istifa dilekçesi feshin davalı işverence yapıldığı gerçeğini değiştiremeyecektir (Yarg. 9. HD., T. 23.06.2008, E. 2007/41015, K. 2008/17093). Kararın değerlendirilmesi için bkz.: (Özdemir, 2009)

2.1.3.1. Haftalık Çalışma Süresinin Yarısı Kadar Ücretsiz İzin Hakkı

Ücretsiz izin seçeneklerinden ilki İş Kanunu'nun 74. maddesinde öngörülen⁸, doğum yapan kadın işçi için haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin hakkıdır. Kadın işçinin talebi üzerine faydalanabileceği bu hak birinci doğumda altmış gün, ikinci doğumda yüz yirmi gün, sonraki doğumlarda ise yüz seksen gün süreyle sınırlandırılmıştır. Çoğul doğum hâlinde bu süreler otuzar gün eklenir. Çocuğun engelli doğması hâlinde ise gerçekleşen doğumun kaçınıcı doğum olduğuna bakılmaksızın süre üç yüz altmış gün olarak uygulanacaktır.

Haktan faydalanabilmek için işçinin işverenden talepte bulunması gerekmektedir. Bu talep, haktan faydalanmak isteyen işçi tarafından en az bir ay önce işverene yazılı olarak bildirilmelidir. İş Kanunu'nda bu talebin ne zamana kadar gerçekleştirilmesi gerektiğine dair bir hüküm bulunmamaktadır. Doktrinde bir görüşe göre hakkın yarım çalışma ödeneği ile bağlantısı da göz önünde tutularak, analık hali izninin bitiminden 30 gün içinde talebin gerçekleştirilmesi gerektiği savunulmaktadır (Çelik vd., 2016:599). Bir diğer görüş ise Kanun veya Yönetmelikte öngörülmemiş olan 30 günlük sınırlamanın getirilmesini isabetsiz bulmakta; otuz gün geçtikten sonra da bu hakkın kullanılabilmesini, ancak yarım çalışma ödeneğinden başvuru tarihinden itibaren kalan süre kadar yararlanılabileceğini savunmaktadır (Köseoğlu, 2017:106). Kanaatimizce de talebin yapılmasına ilişkin 30 günlük süre ilgili haktan yararlanabilmek için değil, yarım çalışma ödeneği alabilmek için aranan bir koşuldur. Öyle ki İşsizlik Sigortası Kanunu'nun⁹ yarım çalışma ödeneğine ilişkin ek madde 5'in devamında, başvuruda gecikilen sürenin doğum ve evlat edinme sonrası yarım çalışma ödeneği almaya hak

kazanılan toplam süreden düşülerek ödeme yapılacağı hüküm altına alınmıştır.

İK m. 74/2'nin son cümlesi uyarınca kadın işçinin ücretsiz izin hakkına ilişkin hükümlerden yararlandığı süre içerisinde süt iznine ilişkin hükümler uygulanmaz. Bu nedenle kadın işçi ilgili sürelerde gerçekleştireceği çalışmalarında süt izni kullanamayacaktır.

Haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin hakkından faydalanabilmek için çocuğun hayatta olması şarttır. Kadın işçi bakımından bu haktan faydalanması zorunlu olmayıp işçinin isteğine bırakılmıştır. Ancak böyle bir talep gelmesi durumunda işverenin kadın işçiye maddede belirtilen sürelerle ücretsiz izin vermesi zorunludur.

Kadın işçi, belirlenen bu süreler içerisinde haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin kullanacaktır. Bu iznin nasıl kullanılacağına ilişkin kanun veya yönetmelikte açık bir düzenleme yoktur. Bir görüşe göre işçi bu izni çalışma günlerinin yarısında çalışıp yarısında çalışmamak şeklinde kullanılabileceği gibi, her çalışma gününde yarım gün çalışılarak da kullanılabilecektir (Çelik vd., 2016:601). Bizim de katılmakta olduğumuz bir diğer görüş ise iznin her gün yarım gün çalışma biçiminde kullanılması gerektiğini savunmaktadır. Gerçekten de bu haktan faydalanan işçinin süt izni hakkından faydalanamaması da bu görüşü destekler niteliktedir (Köseoğlu, 2017:107). Zira haftanın üç günü çalışıp kalan günlerde çalışmama şeklinde gerçekleştirilecek bir uygulamada kadın işçinin süt izninden faydalanamaması, bebeğin haftanın üç günü kadının çalıştığı sürelerde emzirilememesi sonucunu doğuracaktır. Bu da yasanın amacıyla uygun düşmez.

Kanun koyucu söz konusu hakkın kullanılması bakımından işçinin haftalık çalışma süresinin yarısında çalışmasını yarısında ise izinli olmasını öngörmüştür. Bu nedenle işçi, ücretsiz izinli olarak geçireceği haftalık çalışma sürelerinin yarısını birleştirmek suretiyle toplu izin

⁸ 29.01.2016 tarihinde 6663 sayılı Kanun'un 22. maddesiyle ilgili fıkralar eklenmiştir.

⁹ R.G.,Tarih: 08.09.1999, Sayı: 23810.

kullanamayacaktır (Çelik vd., 2016:601; Köseoğlu, 2017:107).

2.1.3.2. Altı Aya Kadar Ücretsiz İzin

Haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin hakkının yanında İş Kanunu'nun 74. maddesinin 6. fıkrasında kadın işçiye isteği halinde doğum izninin tamamlanmasından sonra altı aya kadar ücretsiz izin verileceği de düzenlenmiştir. Çocuğun bakımı ve sağlığının korunması bu düzenlemenin amacını oluşturur (Ekonomi, 2015:26; Yamakoğlu ve Karaçöp, 2014:486).

Burada da ilk seçenekte olduğu gibi kadın işçinin talebi halinde işverenin ücretsiz izin vermesi kanundan kaynaklanan bir zorunluluktur (Süzek, 2017:884; Narmanlioğlu, 2014:732-733; Taşkent ve Kurt, 2014:41; Ateş, 2011:160; Yamakoğlu ve Karaçöp, 2014:486). İlk seçenekten farklı olarak burada kadın işçi, altı aya kadar belirleyebileceği çalışma sürelerinin yarısı değil, tamamı için ücretsiz izinli olacaktır. Öte yandan kadın işçi bu izin hakkını kullanmak zorunda değildir. İşveren, ücretsiz izin hakkını kullanmak istemeyen işçisini zorlayamayacaktır (Bacak ve Yiğit, 2007:18). Buna ilişkin Yargıtay 9. Hukuk Dairesi'nde görülen bir davada Yüksek Mahkeme de işverenin doğum yapan işçi yerine başka işçiler işe alması nedeniyle doğum yapan işçiyi işe başlatmak yerine ücretsiz izin almaya zorlamasını hizmet akdinin işveren tarafından sonlandırılması olarak değerlendirmiştir (Yarg. 9. HD., T. 14.10.2002, E. 2002/4141, K. 2002/19030, Günay, 2015:2292).

Düzenlemenin lafzında 6 aya kadar ücretsiz izin, on altı haftalık analık hali izninin tamamlanmasından (çoğul gebelik halinde on sekiz haftalık süreden) sonra verileceği yer almaktadır. Buradan hareketle doktrinde kadın işçinin bu izni ancak çalışamayacağı süreyi takiben kullanabileceği, daha sonra talep edemeyeceği ileri sürülmüştür (Ekonomi, 2015:25-26; Ulusoy, 2017:753). Yine analık hali izninin tamamlanmasından sonra, önce yıllık ücretli izin hakkının kullanılıp ardından ücretsiz izne çıkılması

da kanunun lafzına ve özüne aykırılık teşkil eder. Zira yıllık ücretli izin işçinin dinlenerek geçirmesi gereken bir süre iken kadın işçinin çocuğun bakımı ve sağlığını korumak için çaba harcarken bu amaca ulaşabilmesi mümkün değildir (Ekonomi, 2015:25vd.; Yamakoğlu ve Karaçöp, 2014:487).

Öte yandan her ne kadar doktrinde 6 aya kadar ücretsiz izin hakkının İK m. 13/5'te düzenlenen kısmi süreli çalışma hakkından sonra da kullanılabileceğini savunan bir görüş bulursa da (Ulusoy, 2017:753) kanaatimizce bu mümkün değildir. Zira kısmi süreli çalışma hakkının düzenlenmiş olduğu İK m. 13/5'te bu hakkın İK m. 74'te öngörülen izinlerin bitiminden sonra mecburi ilköğretim çağının başladığı tarihi takip eden ay başına kadar talep edilebileceği belirtilmiştir. Mevzuatta yeterince net düzenleme yapılmamasının yanı sıra yargı kararlarının da olmaması beraberinde bazı uygulama farklılıklarını ortaya çıkarabilecektir.

2.1.4. Kısmi Süreli Çalışma Hakkı

İş Kanunu'nun 13. maddesine eklenen fıkıyla¹⁰ İK m. 74'te öngörölmüş olan analık hali izni ve ücretsiz izin haklarının bitiminden sonra mecburi ilköğretim çağının başladığı tarihi takip eden ay başına kadar herhangi bir zamanda anne ya da babadan birinin kullanabileceği kısmi süreli çalışma hakkı getirilmiştir. İşçinin bu düzenleme uyarınca yapacağı kısmi süreli çalışma talebi işveren tarafından karşılanacak ve geçerli fesih sebebi sayılmayacaktır.

Kısmi süreli çalışma talebinde bulunmanın koşulları *Analık İzni veya Ücretsiz İzin Sonrası Yapılacak Kısmi Süreli Çalışmalar Hakkında Yönetmeliğin*¹¹ 10. maddesinde düzenlenmiştir. Buna göre anne ya da babadan birinin kısmi süreli çalışma talebinde bulunabilmesi için ebeveynlerden ikisinin de çalışması şarttır. Ancak aynı maddede bu şarta ilişkin istisnalar da

¹⁰ 29.01.2016 tarihinde 6663 sayılı Kanunun 21. maddesiyle

¹¹ R.G., Tarih: 08.11.2016, Sayı: 29882

getirilmiştir. İstisnalardan ilki ebeveynlerden birinin sürekli bakım ve tedavisini gerektiren bir hastalığının olmasıdır. Söz konusu hastalığın tam teşekküllü hastane ya da üniversite hastanesinden alınacak doktor raporuyla belgelendirilmesi koşuluyla diğer ebeveyn kısmi süreli çalışma hakkından faydalanabilecektir. Diğer bir istisna ise velayetin mahkemece eşlerden birine verilmesi hâlinde çocuğun velayetine sahip ebeveynin talepte bulunması durumudur. Çocuğun velayetine sahip olmayan ebeveynin çalışmıyor olması, diğer ebeveynin bu haktan faydalanmasını engellemektedir. Öte yandan Yönetmeliğin 10. maddesinin 2. fıkrasında kısmi süreli çalışma talebi şartlarının, sadece başvuru sırasında aranacağı; bu şartların kısmi süreli çalışma sırasında kaybedilmesi durumunda söz konusu hakkın devam edeceği düzenlenmiştir.

Kısmi süreli çalışma hakkından faydalanmak isteyen işçi, bu haktan faydalanmaya başlamadan en az bir ay önce talebini yazılı olarak işverene bildirmelidir¹². İşçinin talebinde kısmi süreli çalışmaya başlayacağı tarih ile tercih edeceği çalışma düzenine göre çalışma gün ve saatleri yer alacaktır. Buna göre işçi eğer tüm iş günlerinde çalışacak ise çalışmanın başlama ve bitiş saatlerini, haftanın belirli günlerinde çalışacak ise tercih edilen iş günlerini işverene sunduğu talepte belirtir. Öte yandan işçi, eşinin çalıştığına dair belgeyi de kısmi süreli çalışma talebine eklemek zorundadır. Ayrıca işçinin, analık izninin veya ücretsiz izin hakkının bitiminden itibaren çocuğun mecburi ilköğretim çağının başladığı tarihi takip eden ay başına kadar herhangi bir zamanda kısmi süreli çalışma talebinde bulunabileceği belirtilmiştir¹³.

Kısmi süreli çalışmanın belirlenen günlük ve haftalık çalışma süresi içerisinde yapılacağı zaman aralığı, o yerin

gelenekleri, işçinin yapmakta olduğu işin niteliği ve işçinin talebi dikkate alınarak işveren tarafından belirlenecektir. Buna göre işçi haftanın belirli günlerinde tüm gün ya da haftanın her günü yarım gün çalışma seçeneklerinden birini seçecek; işveren ise işçinin talebini de dikkate alarak çalışmanın yapılacağı zaman aralığını belirleyecektir. Kısmi süreli çalışan işçinin ücret ve paraya ilişkin bölünebilir menfaatleri gerçekleştireceği çalışma süresine orantılı olarak ödenecektir. İşçi tarafından gerçekleştirilen talebin işverence karşılanmaması durumunda işçi İK m. 24'e dayanarak iş sözleşmesini haklı nedenle derhal feshedebilecektir (Köseoğlu, 2017:117).

İşçinin 6 aya kadar kullanabileceği ücretsiz izin süresini keserek kısmi süreli çalışma hakkından faydalanabilmesi de mümkündür¹⁴. Bu bağlamda kısmi süreli çalışma hakkından faydalanmaya başlayabilmek için İK m. 74/6 kapsamında kullanılmakta olan altı aya kadar ücretsiz iznin sona ermesi şartı aranmamıştır.

Yönetmeliğin 11. maddesine göre usulüne uygun olarak yapılan kısmi süreli çalışma talebi, bildirim tarihinden itibaren en geç bir ay içinde işveren tarafından karşılanacaktır. İşveren; işçiye, talebin karşılandığını yazılı olarak bildirir. İşçinin talep dilekçesine işveren tarafından süresi içinde cevap verilmemesi hâlinde talep, işçinin dilekçesinde belirtilen tarihte veya bu tarihi takip eden ilk iş gününde geçerlilik kazanmış sayılacaktır.

Bu haktan faydalanan işçi, dilediğinde tam zamanlı çalışmaya dönebilir. Tam zamanlı çalışmaya geri dönmek isteyen işçi, bunu işverene en az bir ay önce yazılı olarak bildirir. Ancak tam zamanlı çalışmaya geri dönen işçi aynı çocuk için bir daha bu haktan faydalanamaz. İK m. 13/5'in dördüncü cümlesine göre, kısmi süreli çalışmaya geçen işçinin tam zamanlı çalışmaya başlaması durumunda yerine işe

¹² İK. m. 13/5 ve ilgili Yönetmeliğin 8. maddesinin 3. fıkrası uyarınca

¹³ Analık İzni veya Ücretsiz İzin Sonrası Yapılacak Kısmi Süreli Çalışmalar Hakkında Yönetmeliğin 8. maddesinin 1. fıkrasında

¹⁴ İlgili Yönetmeliğin 8. maddesinin 2. fıkrasında ise işçinin İK m. 74/6 kapsamında

alınan işçinin iş sözleşmesi ise kendiliğinden sona erecektir.

Son olarak İK m. 13/5 kapsamında hangi sektör veya işlerde kısmi çalışma yapılabileceği ile uygulamaya ilişkin usul ve esaslar Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca çıkarılacak yönetmelikle belirleneceği düzenlenmiştir. Bakanlıkça çıkarılan *Analık İzni veya Ücretsiz İzin Sonrası Yapılacak Kısmi Süreli Çalışmalar Hakkında Yönetmeliğin* 12. maddesinde de bu kapsamda kısmi süreli çalışma yapılabilecek işler belirlenmiştir. Buna göre “*özel sağlık kuruluşlarında ilgili mevzuat uyarınca mesul müdür, sorumlu hekim, laboratuvar sorumlusu ve sağlık hizmetinden sayılan işlerde tam zamanlı çalışması öngörülenler tarafından yerine getirilen işlerde*”; “*nitelikleri dolayısıyla sürekli çalışmaları için durmaksızın birbiri ardına postalar hâlinde işçi çalıştırılarak yürütülen sanayiden sayılan işlerde*”; “*nitelikleri dolayısıyla bir yıldan az süren mevsimlik, kampanya veya taahhüt işlerinde*” ve “*iş süresinin haftanın çalışma günlerine bölünmesi suretiyle yürütülmesine nitelikleri bakımından uygun olmayan işlerde*” kısmi süreli çalışma ancak işverenin uygun bulması hâlinde yapılabilecektir. Yönetmeliğin 16. maddesinde de sağlık hizmetinden sayılan işler; hekimler ve tıpta uzmanlık mevzuatına göre uzman olanlar, hemşire, ebe ve optisyenler ile 11/4/1928 tarihli ve 1219 sayılı Tababet ve Şuabatı San’atlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun’un¹⁵ ek 13. maddesinde tanımlanan diğer meslek mensupları tarafından yerine getirilen işler şeklinde tanımlanmıştır. Bunun dışında kalan işlerde ise işverenin uygun bulma şartı aranmaksızın kısmi süreli çalışma yapılabilmektedir.

2.1.5. Ücretsiz İzin ve Kısmi Süreli Çalışma Haklarının Birlikte Kullanılması

Kullanılması kanunen zorunlu tutulmuş olan analık hali izninin bitiminden sonra hak sahiplerinin talep etmeleri halinde

haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin hakkı, altı aya kadar ücretsiz izin hakkı ve kısmi süreli çalışma hakkından faydalanabileceği düzenlenmiştir. Fakat kanunda bu haklar öngörülmüş olmakla birlikte hangi sıralama içerisinde kullanılacaklarına ilişkin kimi hususlarda açıklık bulunmamaktadır.

Öngörülen üç iznin de ancak analık hali izninden itibaren kullanılabileninde şüphe yoktur. Yine kanunda açıkça düzenlenmiş olan bir diğer durum da kısmi süreli çalışma hakkının İK m. 74’te öngörülen izinlerin bitiminden sonra kullanılabilenidir. Buna göre analık hali izninden sonra eğer talep etmişse işçi, öncelikle haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin hakkı veya altı aya kadar ücretsiz izin hakkını kullanacak; sonrasında kısmi süreli çalışma hakkından faydalanabilecektir.

Bahse konu izinlerde tartışmalı nokta esasında haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin hakkı ile altı aya kadar ücretsiz izin hakkının kullanım sıralamasındadır. İK m. 74/2’de haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin hakkının, doğum sonrası analık hâli izninin bitiminden itibaren belirli sürelerle kullanılabilen düzenlenmiştir. Yine İK m. 74/6’da altı aya kadar ücretsiz izin de analık hali izninin bitiminden itibaren kullanılabilen hüküm altına alınmıştır. Buna göre her iki hak da kanunda yer alan düzenlemeye göre analık hali izninin bitiminden itibaren kullanılabilen haklardır. Bu durumda işçinin iki haktan da birlikte yararlanmak istemesi durumunda nasıl bir yol izleneceği tartışmaya açıktır.

Bir ihtimale göre kanun koyucunun bu iki hakkın kullanımını bilinçli olarak analık hali izninin bitiminden itibaren olacak şekilde düzenlediği; böylelikle iki hakkı aslında seçimlik olarak kullanılmayı amaçladığı söylenebilecektir. Bu durumda işçi analık hali izninden sonra bahse konu ücretsiz izin haklarından ancak birini talep edebilecek; sonrasında ise yine talebi üzerine kısmi süreli çalışma hakkından

¹⁵ R.G., Tarih: 14.04.1928, Sayı: 863.

faaydalanabilecektir¹⁶. Ancak aileye ve çocuk yetiştirmeye verilen önem artarken, her ikisini de koruyan bu haklara dair byylesine kısıtlayıcı bir yorum yapmak kanaatimizce isabetli olmayacaktır.

Bir diğer ihtimal ise iki haktan da sırasıyla faydalanılabilen ihtimaldir. Daha önce de ifade edildiği gibi İş Kanunu'nda haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin hakkına ilişkin talebin ne zamana kadar gerçekleştirilmesi gerektiğine dair bir hüküm bulunmamaktadır. Doktrinde ise hakkın yarım çalışma deneği ile bağlantısı da göz önünde tutularak, analık hali izninin bitiminden 30 gün içinde talebin gerçekleştirilmesi gerektiğini savunan bir görüş mevcuttur (elik vd., 2016:599). Aynı şekilde altı aya kadar ücretsiz izin hakkının ne zamana kadar talep edilebileceğine dair de Kanunda açık bir düzenleme yer almamaktadır. Yine doktrinde bu hakkın ancak işçinin çalışamayacağı süreyi takiben kullanılabileceği, daha sonra talep edilemeyeceği ileri sürülmüştür (Ekonomi, 2015:25-26; Ulusoy, 2017:753). Bu bilgiler ışığında ücretsiz izne ilişkin iki haktan da faydalanmak isteyen bir işçinin, analık hali izni bitiminden sonra öncelikle haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin hakkını, sonrasında ise altı aya kadar ücretsiz izin hakkını kullanması gerektiği söylenebilecektir.

Doktrinde yer alan yorumlar takip edildiğinde yukarıdaki sonuca ulaşılsa da esasında bu sonuç hayatın olağan akışı içerisinde isabetsiz bir durum yaratmaktadır. Öyle ki analık hali izni kullanılırken 16 hafta (oğul gebelik durumunda 18 hafta) alışmayan işçi, bu izin sonrasında bir süre haftalık çalışma süresinin yarısı kadar çalışacak; bu hakkın bitiminden sonra ise tekrar altı aya kadar ücretsiz izin alarak hiç çalışmamaya başlayacaktır. Oysa isabetli olacak düzen işçinin bir dönem çalışıp sonrasında tekrar

bir dönem çalışmadığı değil; kademeli olarak iş hayatına geri döndüğü düzendir. O halde analık hali izni nedeniyle çalışmayan işçi öncelikle altı aya kadar ücretsiz izin kullanarak çalışmamaya devam etmeli, sonrasında haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin hakkını kullanarak yarım süreli çalışma yoluyla iş hayatına tekrar adapte olmalıdır. Böylelikle anne, çocuğun anneye daha fazla ihtiyaç duyduğu doğum sonrası ilk dönemlerde kullanmakta olduğu ücretsiz izin sayesinde gününün tamamını çocuğuyla geçirebilme imkânına da sahip olacaktır.

Bu açıklamalara rağmen, 4447 sayılı İşsizlik Sigortası Kanunu ek madde 5'te yer alan düzenlemeye göre yarım çalışma ödeneğinden faydalanabilmek için analık hâli izninin bittiği tarihten itibaren 30 gün içinde Kuruma başvuruda bulunulması şart koşulmaktayken işçinin önerdiğimiz sıralama içerisinde izinleri kullanıp hak kaybına uğramaması mümkün görünmemektedir. Öyle ki aynı ek maddedeki düzenlemeye göre mücbir sebepler dışında başvuruda gecikilen süre, yarım çalışma deneği almaya hak kazanılan toplam süreden düşülerek ödeme yapılacaktır. Buna göre işçi, talep ettiği takdirde altı aya kadar ücretsiz izin hakkını kullandıktan sonra haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin hakkını kullanabilecektir. Ancak bu hakkı kullanırken faydalanabileceği yarım çalışma deneği hesaplanırken işçinin başvuruda geciktiği süre düşülecektir (Köseoğlu, 2017:106). Gerek sistemin daha düzenli işlemesi gerekse işçilerin hak kaybına uğramasının önlenmesi için yarım çalışma ödeneğine dair bir kanun değişikliğinin gerekli olduğu söylenebilecektir. İşçilerin altı aya kadar ücretsiz izin hakkını kullandıktan sonra da yarım çalışma ödeneğinden faydalanabileceklerini ngren bir düzenleme, sorunun çözümü için yeterli olacaktır.

2.1.6. Süt İzni

Anne sütünün çocuk gelişiminde çok önemli olduğu bilinmektedir. Kadın

¹⁶ Belirtmek gerekir ki çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınca ıkarılan yönetmelikte belirlenen bazı işlerde kısmi süreli çalışma hakkından faydalanmak işveren onayına bırakılmıştır.

işçilerinin çocuklarının bu imkândan mahrum kalmalarını önlemek adına İş Kanunu'nun 74. maddesinde süt iznine ilişkin bir düzenlemeye de yer verilmiştir. Anne kadın işçiler, bir yaşından küçük çocuklarını emzirmeleri için günde toplam bir buçuk saat süt izni kullanabileceklerdir. Bu sürenin hangi saatler arasında ve kaç bölünerek kullanılacağını belirleme yetkisi de işçinin kendisine bırakılmıştır. Ancak doktrinde emziren kadın işçinin bu yetkisini kullanırken iyi niyet kuraları ile işyerinin ve üstlendiği işin şartlarını göz önünde bulundurması gerektiği de ifade edilmektedir (Ekonomi, 2015:44).

Kadın işçi süt iznini süt izni sırasında geçen süreler günlük çalışma süresinden sayılır. Bu husus hem süt izninin düzenlendiği İK m. 74'te hem de çalışma süresinden sayılan hallerin düzenlendiği İK m. 66'da belirtilmiştir. Bu nedenle kadın işçilerin süt izni kullandıkları dönemlere ilişkin olarak ücretlerinde bir kesintiye gidilemez. Süt izninin çalışma süresinden sayılmasına ilişkin düzenleme annenin, bebeğin ve ailenin korunması gibi sosyolojik nedenlerle getirilmiştir (Mollamahmutoğlu vd., 2014:1228).

Çoğul gebelik halinde bu sürelerin artırılıp artırılmayacağı hususu, ilgili maddede düzenlenmemiştir. Doktrinde bir görüşe göre çoğul gebelik olsa da süt izni günde toplam bir buçuk saati geçmemelidir (Taşkent ve Kurt, 2014:42; Ateş, 2011:164). Zira annenin günde toplam bir buçuk saatlik sürede birden fazla çocuğunu emzirmesinde herhangi bir engel bulunmamaktadır (Taşkent ve Kurt, 2014:42). Kanaatimizce bir buçuk saatlik sürede bir çocuğu emzirmek ile birden fazla çocuğu emzirmek arasında fark olduğu tartışmasızdır. Ancak diğer izinler bakımından Kanunda ayrıca çoğul gebelik durumu düzenlenmişken süt izni bakımından düzenlenmemiş olduğu göz önünde bulundurulduğunda çoğul gebelik durumunda da sürenin günde bir buçuk saat olarak uygulanacağı savunulabilir. Mevcut durum böyle olmakla birlikte mevzuata çoğul gebelik durumunda süt izni süresini

nispeten daha fazla belirleyen bir hüküm eklenmesi isabetli olacaktır.

Uygulamada kadın işçilerin süt izinlerini her gün kullanmak yerine, toplu bir biçimde kullandığı da görülmektedir. Ancak süt izni her gün için ayrı ayrı bir buçuk saat olarak kullanılır. Gerçekten de süt izninin toplu şekilde kullanılması ne kanuna ne de hükmün getiriliş amacına uygun değildir (Taşkent ve Kurt, 2014:42; Ekonomi, 2015:45; Ateş, 2011:163).

İşverenin kadın işçiye süt iznini kullandırmaması durumunda bunun hukuki sonuçlarının ne olacağı da önem arz eder. Kadın işçinin süt izni kullandırılmadan çalıştırıldığı bir olayda ilk derece mahkemesi, işverenin kullandırılmayan süt izinlerine ilişkin olarak süt izni alacağı ödenmesine hükmetmiştir. Temyiz edilen karar Yargıtay 7. Hukuk Dairesinde görülmüş ve işverence süt izni verilmemesinin yaptırımının 4857 sayılı Kanunun 104. maddesinde öngörülmüş olduğu; süt izni verilmemesi durumunda işçiye ilave bir ücret ödeneceğinin sözleşme ile kararlaştırılabileceği; fakat somut olayda süt izni verilmemesi durumunda işçiye ilave bir ücret ödeneceğine dair taraflar arasında bir sözleşme hükmü bulunmadığı gerekçesiyle süt izni alacağı hesaplanarak sonuca gidilen ilk derece mahkemesi kararı bozulmuştur¹⁷.

Her ne kadar Yargıtay vermiş olduğu kararda işverence süt izni verilmemesinin yaptırımının 4857 sayılı Kanunun 104. maddesinde öngörülmüş olduğunu belirtmişse de esasında 104. maddede yalnızca gebe ve doğum yapmış kadınları çalıştıran veya ücretsiz izin vermeyen işverenler için idari para cezası öngörülmüştür. Kadın işçilere süt izni verilmemesi bakımından ise herhangi bir yaptırım getirilmemiştir (Ekonomi,

¹⁷ Yarg. 7. HD., 28.05.2015 T., 2015/2923 E., 2015/10572 K., emsal.yargitay.gov.tr, 27.06.2017; Kullandırılmayan süt izinlerini fazla çalışma alacağı olarak değerlendiren ilk derece mahkemesinin kararını aynı gerekçeyle bozan Yargıtay kararı için bkz: Yarg. 9. HD., 01.05.2007 T., 2007/4893 E., 2007/13796 K., (Özel, 2011:325-326)

2015:25-26; Özel, 2011:328; Taşkent ve Kurt, 2014:42-43). Bu yönüyle Yargıtay'ın vermiş olduğu kararın isabetli olmadığı değerlendirilmesi yapılabilecektir.

Süt izninin amacının, annenin emzirme nedeniyle kazanç kaybına uğramasını önlemek olduğu gerekçesiyle Yargıtay'ın kararını isabetli gören bir görüş de bulunmaktadır (Ateş, 2011:163). Buna karşılık doktrinde yer alan bir diğer görüşe göre süt izninin kullandırılmaması hususunda kanunda bulunan yaptırım boşluğu hâkimin Türk Medeni Kanunu¹⁸ m. 1'de kendisine tanınmış olan "kural koyma yetkisi"ni kullanmasıyla çözülebilecektir. Bu noktada hâkimin söz konusu yetkiyi kullanırken, 4857 sayılı İş Kanunu'nun 27. maddesinde düzenlenen yeni iş arama iznini vermeyerek işçiyi çalıştıran işveren için öngörülmuş bulunan yaptırımı göz önünde tutması gerektiği savunulmaktadır (Taşkent ve Kurt, 2014:43). Bizim de katılmakta olduğumuz bir diğer görüş ise süt izni verilmeyip çalıştırılan işçinin kullandırılmayan süt izni sürelerine ilişkin ücret alacağının doğduğunu, çalışılan süreye günlük süt izni sürelerinin de eklenmesi sonucunda ulaşılan çalışma süresine göre fazla çalışma veya fazla sürelerle çalışma alacağının söz konusu olacağını savunmaktadır (Ekonomi, 2015:39-43; Akyiğit, 2006:1902).

Süt izninin kullandırılmamasının bir diğer sonucu olarak kadın işçinin İK. m. 24/II-f bendine göre haklı nedenle fesih imkanına kavuşması gösterilebilir (Ekonomi, 2015:46; Akyiğit, 2006:1902). Gerçekten de çocuğun menfaatleri gözetilerek kanunla kadın işçiye tanınmış olan süt izni hakkının kullandırılmaması, kanunla getirilmiş olan bir çalışma şartının uygulanmaması olarak değerlendirilebilecektir.

2.1.7. Çalışma Sürelerinde Sınırlama

Mevzuatımızda gebe ve emziren kadınların çalışma sürelerine ilişkin olarak çeşitli sınırlamalar öngörülmüştür. Bunlardan ilki *Kadın Çalışanların Gece Postalarında Çalıştırılma Koşulları Hakkında*

*Yönetmeliğin*¹⁹ 9. maddesinde düzenlenmiş olan gece postalarında çalıştırılma yasağıdır. Bu düzenlemeye göre kadın çalışanlar, gebe olduklarının doktor raporuyla tespitinden itibaren doğuma kadar; emziren kadın çalışanlar ise doğum tarihinden başlamak üzere kendi mevzuatlarındaki hükümler saklı kalmak kaydıyla bir yıl süre ile gece postalarında çalıştırılmayacaktır. Fakat emziren anne veya çocuğunun sağlığı açısından gerekli olduğunun işyerinde görevli işyeri hekiminden alınan raporla belgelenmesi halinde bir yıllık süre altı ay daha uzatılacaktır.

*Gebe veya Emziren Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmeliğin*²⁰ 9. maddesinde gebe veya emziren çalışanların günlük çalışma sürelerine de sınırlama getirilmiştir. Buna göre gebe veya emziren çalışanlar günde yedi buçuk saatten fazla çalıştırılmazlar. Yine *İş Kanununa İlişkin Fazla Çalışma ve Fazla Sürelerle Çalışma Yönetmeliğinin*²¹ m. 8/1-(c) bendine göre gebe, yeni doğum yapmış ve çocuk emziren işçilere fazla çalışma yaptırılmaz. Belirtmek gerekir ki yönetmelikte sınırlanan husus fazla çalışma yaptırılmaktır. Buna göre iş sözleşmesinde haftalık çalışma süresi 45 saatin altında belirlenmiş olan işçilere fazla sürelerle çalışma yaptırılmasının önünde bir engel bulunmamaktadır.

Çalışma sürelerine ilişkin bir diğer sınırlama ise gece çalıştırılma yasağıdır. Aynı yönetmeliğin 8. maddesinin ilk fıkrasında kadın çalışanların gebe olduklarının sağlık raporuyla tespitinden itibaren doğuma kadar geçen sürede gece çalışmaya zorlanamayacakları düzenlenmiştir. O halde kadın çalışanların gece çalışmayı kabul etmeleri halinde gece çalıştırılmaları mümkünken, bu onayı vermeden çalıştırılmaları mümkün değildir. İlgili maddenin ikinci fıkrasında ise doğumu izleyen bir yıllık döneme ilişkin

¹⁸ R.G., Tarih: 08.12.2001, Sayı: 24607.

¹⁹ R.G., Tarih: 24.07.2013, Sayı: 28717

²⁰ R.G., Tarih: 16.08.2013, Sayı: 28737.

²¹ R.G., Tarih: 06.04.2004, Sayı: 25425.

düzenleme getirilmiştir. Buna göre kadın çalışanlara doğumu izleyen bir yıl boyunca gece çalışması yaptırılması yasaktır. Öte yandan bir yıllık sürenin sonunda kadın çalışanın gece çalışmasının sağlık ve güvenlik açısından sakıncalı olduğu sağlık raporu ile belirlenirse raporda belirlenen dönem boyunca da gece çalıştırılmayacaktır.

2.1.8. Hafif İşlere Kaydırma

İş Kanunu'nda gebe kadın işçiye sağlanan bir diğer imkân, hekim raporu ile gerekli görüldüğü takdirde, sağlığına uygun daha hafif işlerde çalıştırılmasıdır. İK m. 74/5'te yer alan bu düzenlemeye göre gebe kadın işçinin sağlığına uygun daha hafif işlere kaydırılması durumunda işçinin ücretinde bir indirim yapılması da söz konusu olmayacaktır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki bu imkândan faydalanabilmek için gebe kadın işçinin daha hafif işlerde çalışması gerekliliğinin hekim raporuyla tespit edilmesi gerekmektedir. Yoksa salt kadın işçinin talebi üzerine işverenin iş koşullarında böyle bir değişikliğe gitme yükümlülüğü yoktur. Yine gebe kadın işçiye tanınan bu imkân, işçinin doğum yapmadan önceki döneminde faydalanabileceği bir imkândır. Zira düzenlemenin kapsamı gebe kadın işçilerdir. Doğumla birlikte kadın işçinin gebelik vasfı sona ereceğinden işverenin doğumdan sonra İK m. 74/5 anlamındaki yükümlülüğü ortadan kalkacaktır.

Çalışılan işyerinde gebe kadın işçinin sağlığına uygun daha hafif bir işin bulunmaması durumunda nasıl bir yol izleneceği *Gebe veya Emziren Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmeliğin*²² 7. maddesinin 3. fıkrasında düzenlenmiştir. Buna göre gebe kadın işçinin başka bir işe aktarılması mümkün değilse, işçinin isteği halinde ücretsiz izinli sayılması sağlanacak ve ücretsiz izinli olarak geçirilen bu süre yıllık ücretli izin hakkının hesabında dikkate alınmayacaktır.

2.2. Evlat Edinmeye İlişkin Düzenlemeler

2.2.1. Kısmi Süreli Çalışma

Evlat edinmeye ilişkin hususlar 4857 sayılı Kanun'un çeşitli maddelerinde yer almaktadır. Bunlardan ilki İK m. 13/5'te düzenlenen kısmi süreli çalışma imkânıdır. 6663 sayılı Kanun'un²³ 21. maddesiyle 29.01.2016 tarihinde eklenen fıkra göre çocuk sahibi olan ebeveynlerden birinin kullanabildiği bu hak, üç yaşını doldurmuş bir çocuğu eşiyle birlikte veya münferiden evlat edinenler tarafından da çocuğun fiilen teslim edildiği tarihten itibaren kullanılabilir. Kısmi süreli çalışma hakkına ilişkin olarak yukarıda bahsedilen hususlar burada da geçerli olmakla birlikte evlat edinme durumuna özgü bir takım farklılıklar da vardır.

Buna göre İş Kanunu'nun 74. maddesinde öngörülen izinlerin bitiminden sonra mecburi ilköğretim çağının başladığı tarihi takip eden ay başına kadar herhangi bir zamanda ebeveynlerden biri, eğer münferiden evlat edinilmişse evlat edinen işçi, kısmi süreli çalışma talebinde bulunabilecektir.

İK m. 13/5'te yer alan düzenlemeye göre ebeveynlerden birinin çalışmaması hâlinde, çalışan eş kısmi süreli çalışma talebinde bulunamayacaktır. Ancak münferiden evlat edinme durumunun ayrıca incelenmesi, münferiden evlat edinmeden neyin anlaşılması gerektiğini de açıklığa kavuşturmak bakımından önemlidir. Kural olarak Türk Medeni Kanunu'nun 306. maddesine göre eşler, ancak birlikte evlât edinebilirler; evli olmayan kişiler ise birlikte evlat edinemezler. İlk bakışta münferiden evlat edinmeden evli olmayan bir kişinin tek başına evlat edinmesi anlaşılabilir. Ancak bir kişinin evlilikten önce münferiden evlat ediniş sonrasında evlenmiş olması mümkündür. Diğer bir ihtimal de TMK m. 307/2 uyarınca, otuz yaşını doldurmuş olan eşin, diğer eşin ayırt etme gücünden sürekli olarak yoksunluğu veya iki yılı aşkın süreden beri nerede

²² R.G., Tarih: 16.08.2013, Sayı: 28737.

²³ R.G., Tarih: 10.02.2016, Sayı: 29620.

olduğunun bilinmemesi ya da mahkeme kararıyla iki yılı aşkın süreden beri eşinden ayrı yaşamakta olması yüzünden birlikte evlât edinmesinin mümkün olmadığını ispat etmesi hâlinde, tek başına evlât edinebildiği durumdur. Bu gibi durumlarda kişi evli olmakla birlikte münferiden evlat edinmiş kişi kabul edilecektir.

Yönetmeliğin 10. maddesinin 1/(c) bendine göre üç yaşını doldurmamış bir çocuğun münferiden evlat edinilmesi durumunda, “ebeveynlerden birinin çalışmaması hâlinde, çalışan eşin kısmi süreli çalışma talebinde bulunamayacağına ilişkin hüküm” uygulanmayacaktır. Buna göre münferiden evlat edinmiş olan ve fakat aynı zamanda evli de olan bir ebeveyn, eşi çalışmıyor olsa dahi kısmi süreli çalışma talebinde bulunabilecektir.

2.2.2. Analık Hali İzni

Evlat edinmeye ilişkin bir diğer düzenleme de İK m. 74/1 son cümlede yer alan, evlat edinen eşlerden birine ya da münferiden evlat edinilmişse evlat edinene tanınan sekiz haftalık analık hali iznidir²⁴. Her ne kadar kanun metninde evlat edinen eşlerden birine veya evlat edinene analık hâli izni kullanılır ifadesine yer verilmişse de bu izin yalnızca kadın işçiler için düzenlenmiş değildir. Erkek işçi de koşulların bulunması halinde söz konusu izinden faydalanabilecektir.

İlgili hüküm uyarınca bu izinden faydalanabilmek için üç yaşını doldurmamış olan bir çocuğun evlat edinmesi gerekmektedir. Öte yandan sekiz haftalık izin süresi çocuğun aileye fiilen teslim edildiği tarihten itibaren başlayacaktır. Bu izin bakımından da işverenin onayına gerek bulunmamaktadır.

²⁴ Analık hali 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu'nun 15. maddesinin 2. fıkrasında “...gebeliğinin başladığı tarihten itibaren doğumdan sonraki ilk sekiz haftalık, çoğul gebelik halinde ise ilk on haftalık süreye kadar olan gebelik ve analık haliyle ilgili rahatsızlık ve engellilik halleri...” olarak tanımlanmıştır. Her ne kadar evlat edinme durumunda analık hali tanımında yer alan unsurlar bulunmasa da kanun koyucu bahse konu izni analık hali izni olarak isimlendirmiştir.

Evlat edinen eşlerden birine ya da münferit evlat edinmede evlat edinene tanınan bu iznin kullanılması ve kullanılmasının sonuçları anneliğe ilişkin düzenlemeler başlığı altında verilmiştir.

2.2.3. Ücretsiz İzin

Evlat edinen işçiler İK m. 74/2'ye göre haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin kullanma hakkından da faydalanabileceklerdir. Kanunda birinci, ikinci ve sonraki doğumlar için artan miktarlarda ücretsiz izin hakkı tanınırken evlat edinme bakımından böyle açık bir düzenleme yapılmamıştır. Ancak evlat edinmede kullanılacak hakkın süresi de birinci evlat edinmede altmış gün, ikinci evlat edinmede yüz yirmi gün, sonrakilerde ise yüz seksen gün olarak kabul edilmelidir (Çelik vd., 2016:600).

Bu haktan faydalanabilmek için evlat edinilen çocuğun yine üç yaşını doldurmamış olması ve evlat edinen işçinin de talepte bulunması gereklidir. Diğer haklardan farklı olarak burada “evlat edinen eşlerden birine” değil, “kadın veya erkek işçilere istekleri hâlinde” haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz izin verileceği düzenlenmiştir. Dolayısıyla bu düzenleme yorumlanırken evlat edinen kadın ve erkek işçilerin bu haktan aynı anda faydalanabileceği savunulabilecektir. Öte yandan İK m. 74/2'nin son cümlesinde çocuğun engelli doğması hâlinde bu sürelerin üç yüz altmış gün olarak uygulanacağı belirtilmiştir. Bu hükmün evlat edinme durumuna kıyasen uygulanmasının sonucu olarak, evlat edinilen çocuğun engelli olması hâlinde bu sürenin üç yüz altmış gün olarak uygulanması gerekir.

Evlat edinme durumunda haftalık çalışma süresinin yarısı kadar ücretsiz iznin dışında altı aya kadar süreyle ücretsiz izin kullanma hakkı da bulunmaktadır. İK m. 74/6'da yer alan düzenlemeye göre üç yaşını doldurmamış çocuğu evlat edinme hâlinde eşlerden birine veya evlat edinene analık hali izninin kullanılmasından sonra altı aya kadar ücretsiz izin verilir. Ücretsiz izin

olarak verilen bu süre, yıllık ücretli izin hakkının hesabında dikkate alınmayacaktır.

2.2.4. Mazeret İzni

4857 sayılı Kanun'un "Mazeret İzni" başlıklı Ek Madde 2'sinde işçiye evlenmesi veya evlat edinmesi ya da ana veya babasının, eşinin, kardeşinin, çocuğunun ölümü hâlinde üç gün, eşinin doğum yapması hâlinde ise beş gün ücretli izin verileceği düzenlenmiştir. Bu kapsamda eşiyile birlikte ya da münferiden evlat edinen işçiye üç gün ücretli izin verilecektir.

3. DEVLET MEMURLARI KANUNU KAPSAMINDA DÜZENLEMELER

Devlet Memurları Kanunu'nda²⁵ yer alan ebeveynliğe dair düzenlemeler İş Kanunu kapsamındaki gibi olduğu gibi niteliklerindeki farklılıktan ötürü yine analığa ilişkin düzenlemeler ve evlat edinmeye ilişkin düzenlemeler olarak iki ayrı başlık altında incelenecektir.

3.1. Analığa İlişkin Düzenlemeler

3.1.1. Analık İzni

657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun mazeret izinlerini düzenleyen 104. maddesinde kadın memura; doğumdan önce sekiz, doğumdan sonra sekiz hafta olmak üzere toplam on altı hafta süreyle analık izni verileceği düzenlenmiştir. Çoğul gebelik durumunda ise doğum öncesi sekiz haftalık analık izni süresine iki hafta daha eklenecektir.

İşçilerde olduğu gibi memurlarda da kadının sağlık durumunun çalışmaya uygun olduğu hekim raporuyla belgelendiği takdirde, istek üzerine, doğumdan önceki üç haftaya kadar kurumda çalışmak mümkündür. Bu durumda doğum öncesindeki rapora dayanarak fiilen çalışılan süreler doğum sonrası analık izni süresine eklenecektir. Doğumun erken gerçekleşmesi sebebiyle, doğum öncesi analık izninin kullanılamayan bölümü de

doğum sonrası analık izni süresine ilave edilir.

Beklenen doğumun doğum öncesi analık izninin başlaması gereken tarihten önce gerçekleşmesi durumunda, doğum tarihi ile analık izninin başlaması gereken tarih arasındaki süre de doğum sonrası analık iznine ilave edilecektir²⁶. Bir örnekle açıklamak gerekirse beklenen doğum tarihinden on hafta önce doğum yapan kadın açısından bebeğin doğduğu tarih ile analık izninin başlaması gereken tarih arasındaki iki haftalık süre doğum sonrası analık iznine ilave edilecektir. Bunun yanında kadın memurun erken doğum nedeniyle hiç kullanamamış olduğu 8 haftalık doğum öncesi analık izni de doğum sonrası izne eklenecek ve kadın memur toplamda 18 hafta analık izni kullanacaktır. Kadın memurun geç doğum yapması halinde ise doğum öncesi analık izninde fazladan geçen süreler 13.04.2016 tarihli Resmi Gazetede Yayımlanmış olan 6 seri numaralı *Kamu Personeli Genel Tebliği*'nin²⁷ I/A/5/(a) bendine göre doğum sonrası analık izni süresinden düşülmeyecektir.

Tebliğin I/A/6/(a) bendinde ölü doğum yapan memurun, sağ doğum yapan memura verilen doğum öncesi ve doğum sonrası analık izninden aynı şekilde yararlanacağı belirtilmiştir. Ancak düşük yapılması durumu bu kapsamda değerlendirilmemiş; aynı maddenin (b) bendinde memurun düşük mü yoksa ölü doğum mu yaptığı hususunda tabip tarafından verilen rapora göre karar verileceği ifade edilmiştir.

Bu açıklamaların yanında belirtmek gerekir ki söz konusu Tebliğin I/A/3/(ç) bendinin ikinci cümlesine göre sağlık durumunun çalışmaya uygun olduğunu tabip raporu ile belgelendirmeden bu süre içinde Kurumunda çalışmaya devam eden memurun fiilen çalıştığı süreler doğum sonrası analık izni süresine eklenmeyecektir. Yine memur analık iznini

²⁶ 29.01.2016 tarihinde 6663 sayılı Kanununun 6. maddesi ile eklenen cümle uyarınca.

²⁷ R.G. Tarih: 13.04.2016, Sayı: 29683.

²⁵ R.G. Tarih: 23.07.1965, Sayı: 12056.

kullanırken hastalık izni, mazeret izni, yıllık izin gibi kanuni izinlerini kullanması mümkündür. Ancak, Tebliğin I/A/3/(d) bendine göre bu kanuni izin süreleri de doğum sonrası analık izni süresine ilave edilmeyecektir.

Doğumda veya doğum sonrasında analık izni kullanılırken annenin ölümü hâlinde, isteği üzerine memur olan babaya anne için öngörülen süre kadar izin verilecektir. Burada öngörülen süre kadın memurun doğum öncesi analık izninden kullandığı süre veya erken doğum yapma gibi durumlara göre her olay için ayrı değerlendirilmelidir.

Son olarak, 6 seri numaralı *Kamu Personeli Genel Tebliği*'nin²⁸ I/A/2/(b) bendinde analık izninin kesintisiz kullanılması gerektiğinden, bu iznin parça parça kullanılamayacağı belirtilmiştir.

3.1.2. Yarım Gün İzin

Doğum yapan kadın memurların faydalandığı bir diğer hak 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 104/F maddesinde düzenlenen yarım gün mesai hakkıdır. İlgili düzenlemeye göre doğum sonrası analık izni süresi sonunda kadın memur, isteği hâlinde analık izni bitiminde başlamak üzere birinci doğumda iki ay, ikinci doğumda dört ay, sonraki doğumlarda ise altı ay süreyle günlük çalışma süresinin yarısı kadar çalışabilecektir²⁹. Çoğul doğumlarda bu sürelere birer ay ilave edilir. Öte yandan çocuğun engelli doğması veya doğumdan sonraki on iki ay içinde çocuğun engellilik durumunun tespiti hâllerinde de yarım gün mesaiye ilişkin bu süreler on iki ay olarak uygulanacaktır.

Kadın memurun bu haktan faydalanabilmesi için çocuğun hayatta olması şarttır. Ölü doğum ya da çocuğun analık izni kullanımı sırasında ölmesi hâllerinde bu hakkın kullanılması mümkün değildir. 6 seri numaralı *Kamu Personeli*

Genel Tebliği'nin³⁰ I/C/3/(c) bendine göre yarım gün izin hakkını kullanmakta iken çocuğun ölümü halinde memur bu iznin kalan süresini de kullanamayacaktır.

İlgili Tebliğin I/C/2/(b) bendine göre yarım gün izin süresinin tespitinde memurun doğum yapması esas alınacak olup, bu süre memurun hayatta olan çocuklarının sayısına göre belirlenmeyecektir. Buna göre memurun ölü doğum yapmasından sonra bir çocuğunun doğması ve yarım gün izin talep tarihinde çocuğunun hayatta olması halinde bu memurun yarım gün izin süresi dört ay olacaktır.

Kadın memurun çalışma süresinin yarısı kadar çalışma yaptığı dönemlerde süt izninden faydalanma imkânı yoktur. Gerçekten de süt izninin verilmesindeki amaç çocuğun anne sütünden mahrum kalmasının önüne geçmektir. Çalışma süresinin yarısı kadar çalışma yapan kadın memur çocuğunu emzirme imkânına sahip olacağından ayrıca süt izni kullanılması hakkı tanınmamıştır.

657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nun 104/F maddesi ile düzenlenen çalışma süresinin yarısı kadar çalışma hakkının dışında aynı Kanun'un 43 numaralı ek maddesinde de farklı bir kapsamda çalışma süresinin yarısı kadar çalışma hakkı düzenlenmiştir. Bu düzenlemeye göre doğum yapan memurlar doğum sonrası analık izninin veya 104 üncü maddenin (F) fıkrası uyarınca kullanılan iznin, eşi doğum yapan memurlar ise babalık izninin bitiminden sonra çocuğun mecburi ilköğretim çağının başladığı tarihi takip eden ay başına kadar olan dönemde, haftalık çalışma saatlerinin normal çalışma süresinin yarısı olarak düzenlenmesini talep edebileceklerdir. Bu kapsamdaki memurun çalışma saatleri ilgili kurum tarafından belirlenir. 104. maddenin (F) fıkrasındaki düzenlemede olduğu gibi burada da çalışma süresinin yarısı kadar çalışılan dönemde kadın memura ayrıca süt izni verilmeyecektir.

²⁸ R.G. Tarih: 13.04.2016, Sayı: 29683.

²⁹ Bu hak, 6 seri numaralı *Kamu Personeli Genel Tebliği*'nin I/C. maddesinde "Yarım Gün İzin" olarak isimlendirilmiştir.

³⁰ R.G. Tarih: 13.04.2016, Sayı: 29683.

104. maddenin (F) fıkrasındaki düzenlemeden farklı olarak burada yalnızca doğum yapan kadın memur değil, eşi doğum yapan erkek memur da haktan faydalanabilmektedir. Öte yandan birinci doğumda iki ay, ikinci doğumda dört ay, sonraki doğumlarda ise altı aylık süre sınırlamaları 43 numaralı ek maddede çok daha geniş düzenlenmiştir. Öyle ki burada memur, doğum sonrası analık izninin veya 104 üncü maddenin (F) fıkrası uyarınca kullanılan iznin, eşi doğum yapan memurlar bakımından ise babalık izninin bitiminden sonra çocuğun mecburi ilköğretim çağının başladığı tarihi takip eden ay başına kadar olan dönemde bu haktan faydalanabilmektedir.

Bu düzenlemeden yararlanan memura, yarım zamanlı çalışmaya başladığı tarihi izleyen ay başından itibaren, mali haklar ile sosyal yardımlarına ilişkin her bir ödeme unsurunun yarısı esas alınarak ödeme yapılacaktır. Ancak ödemelerden fiili çalışmaya bağlı olanları hakkında ilgili mevzuat hükümleri uygulanmaya devam eder. Derece yükselmesi ile kademe ilerlemesi için aranan süreler açısından bu şekilde çalışılan dönemdeki hizmet süreleri ise yarım olarak dikkate alınacaktır.

Bu kapsamda yarım zamanlı çalışmaya başlayan memur, talebi üzerine normal zamanlı çalışmaya geri dönebilir. Ancak bu durumda aynı çocuk için bir daha bu haktan yararlanamayacaktır. Normal zamanlı çalışmaya dönmek isteyen memur, başvuru tarihini izleyen ay başından itibaren geçerli olmak üzere bu çalışma düzenine dönebilecektir.

3.1.3. Aylıksız İzin

657 sayılı Kanunun 108. maddesinin (B) fıkrasına göre, doğum yapan memura analık izni süresinin veya 657 sayılı Kanunun 104. maddesinin (F) fıkrası uyarınca talebi üzerine kullanabileceği yarım gün mesai hakkının bitiminden itibaren istekleri üzerine yirmi dört aya kadar aylıksız izin verilecektir. Danıştay'da görülen bir davada talep üzerine bu iznin kullandırılması konusunda idarenin yasa hükmü uyarınca

bağlı yetki içerisinde olduğuna hükmedilmiştir³¹.

Aynı izinden eşi doğum yapan erkek memur da doğum tarihinden itibaren faydalanabilecektir. 6 seri numaralı *Kamu Personeli Genel Tebliği*'nin³² I/Ç/2/(b) bendine göre bu iznin erkek memur tarafından kullanılmasında memurun eşinin Devlet memuru olup olmadığına bakılmayacaktır. Aynı maddenin (c) bendinde eşlerin her ikisinin de memur olması halinde, doğum sebebiyle verilen aylıksız iznin, süreleri içerisinde her iki eşe aynı dönemde veya birbirini takip edecek şekilde kullandırılmasının mümkün olduğu da belirtilmiştir. Yine doğum sebebiyle verilen aylıksız iznin, yirmi dört aylık sürenin aşılması kaydıyla parça parça kullanılması da mümkündür.

Memurların 108. maddenin (B) fıkrası kapsamında kullanacağı aylıksız izin, kademe ve derecelere etkisi bakımından da özellik arz eder. 6663 sayılı Kanun'un 5. maddesiyle birlikte 29.01.2016 tarihinde getirilen düzenlemeye göre 108. maddenin (B) fıkrası uyarınca kullanılan aylıksız izin süreleri, her yıl için bir kademe ilerlemesi ve her üç yıl için bir derece yükselmesi verilmek suretiyle değerlendirilecektir.

Öngörülen izinlerin birlikte kullanılmasına ilişkin daha önce değindiğimiz durumun³³ bir benzeri burada da mevcuttur. Fakat işçiler için öngörülen düzenlemelerden farklı olarak burada memurun doğum izninden sonra öncelikle yarım gün mesai hakkından, sonrasında aylıksız izin hakkından faydalanabileceği açıkça düzenlenmiştir. Kanunun açık hükmü böyle olmakla birlikte kanaatimizce daha önce işçiler bakımından da savduğumuz gibi memurun önce analık izni, sonrasında aylıksız izin ve bundan sonra yarım gün mesai hakkından faydalanması doğum yapan memurun kademeli bir biçimde

³¹ Dan. 5. D.B., 21.12.2015 T., 2013/8964 E., 2015/10687 K., <http://emsal.danistay.uyap.gov.tr>, 28.06.2017.

³² R.G. Tarih: 13.04.2016, Sayı: 29683.

³³ Bkz.: 2.1.5.Ücretsiz İzin ve Kısmi Süreli Çalışma Haklarının Birlikte Kullanılması

çalışma hayatına dönmesini sağlamak bakımından daha isabetli olacaktır.

3.1.4. Yarım Zamanlı Çalışma

657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'na eklenen ek madde 43'te kendisi veya eşi doğum yapan memurların ayrıca süt izni verilmeksizin haftalık çalışma saatlerinin normal çalışma süresinin yarısı olarak düzenlenmesini talep edebilecekleri düzenlenmiştir. Düzenlemeye göre bu hak doğum yapan memur tarafından doğum sonrası analık izninin veya yarım gün mesai hakkının, eşi doğum yapan memurlar tarafından ise babalık izninin bitiminden, ilgili mevzuatı uyarınca çocuğun mecburi ilköğretim çağına başladığı tarihi takip eden ay başına kadar olan dönemde kullanılabilir.

Bu fıkra hükmünden yararlanan memura, yarım zamanlı çalışmaya başladığı tarihi izleyen ay başından itibaren, mali haklar ile sosyal yardımlarına ilişkin her bir ödeme unsurunun yarısı esas alınarak ödeme yapılacağı aynı maddede düzenlenmiştir. Yine haktan faydalananların fiili çalışmaya bağlı ödemeleri hakkında ilgili mevzuat hükümlerinin uygulanmaya devam olunacağı da belirtilmiştir. Derece yükselmesi ile kademe ilerlemesi için aranan süreler açısından ise bu şekilde çalışılan dönemdeki hizmet süreleri yarım olarak dikkate alınacaktır.

Haktan faydalanmak isteyen memurun çalışma saatleri ilgili kurum tarafından belirlenecektir.

Bu kapsamda yarım zamanlı çalışmaya başlayan memurun, aynı çocuk için bir daha bu haktan yararlanmamak kaydıyla başvuru tarihini izleyen ay başından geçerli olmak üzere normal zamanlı çalışmaya dönebileceği de aynı maddede hüküm altına alınmıştır.

Ek madde 43'ün son fıkrasında yarım zamanlı çalışma hakkının kullanımına ilişkin usul ve esaslar ile bu haktan yararlanamayacak memurları; hizmet sınıfı, kadro unvanı, kurum veya teşkilat bazında birlikte veya ayrı ayrı belirlemeye Bakanlar

Kurulu yetkili kılınmıştır. Ancak henüz buna ilişkin bir belirleme yapılmamıştır.

3.1.5. Süt İzni

İş Kanunu'nda işçiler için düzenlenmiş olan süt izni, kadın memurlar için 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'nda da düzenlenmiştir. Buna göre kadın memur, çocuğunu emzirmesi için doğum sonrası analık izni süresinin bitim tarihinden itibaren ilk altı ayda günde üç saat, ikinci altı ayda ise günde bir buçuk saat süt izni kullanabilecektir. İş Kanunu kapsamında kullanılan süt izninin çoğul gebelik durumunda nasıl kullanılacağına ilişkin bir açıklık bulunmadığı daha önce ifade edilmişti. Buna karşın memurlar bakımında 6 seri numaralı *Kamu Personeli Genel Tebliği*'nin³⁴ I/B/2/(b) bendinde çoğul doğumlarda da süt izni süresinin aynı olduğu açıkça belirtilmiştir.

Devlet Memurları Kanunu'nda öngörülmuş olan süt izni İş Kanunu'ndan daha geniştir. İş Kanunu'na göre süt izni bir yaşından küçük çocukların emzirmeleri için günde toplam bir buçuk saat süreyle verilmekteydi. Burada ise bir yaşından küçük çocuklar için değil; analık izni bitiminden sonra bir yıllık süre için süt izni düzenlenmiştir. Yine burada süt izninin ilk altı ayında günde bir buçuk değil üç saat süt izni kullanılmaktadır.

Süt izninin hangi saatler arasında ve günde kaç kez kullanılacağını belirlemek de kadın memurun tercihine bırakılmıştır. Kadın memurun süt izni sırasında fiili çalışmaya bağlı her türlü ödemeler hariç olmak üzere malî hakları ile sosyal yardımlarına dokunulmamaktadır.

Tartışılması gereken bir nokta, kullanıldığı döneme göre günde üç saat ve bir buçuk saat olarak belirlenen süt izninin kadın memurun günlük çalışma süresine göre değişip değişmeyeceğidir. Bir diğer ifadeyle günde 8 saat çalışan ile 8-16 veya 24 saatlik çalışma düzenlerinde çalışan özellikle sağlık sektöründeki memurların

³⁴ R.G. Tarih: 13.04.2016, Sayı: 29683.

günlük süt izni süresinin farklılık arz edip etmeyeceği incelenmelidir.

Esasında çalışma düzenleriyle bağlantılı olarak süt iznine ilişkin yapılacak değerlendirmeden önce 657 sayılı Kanun'un 101. maddesinin ikinci fıkrası gereğince, kadın memurlara gebeliğin yirmi dördüncü haftasından itibaren ve doğumdan sonraki iki yıl süreyle gece nöbeti ve gece vardiyası görevi verilemeyeceğini hatırlatmak gerekir. Bu nedenle kadın memurun doğumdan sonra bir yıl süre için kullanacağı süt izni sırasında 657 sayılı Kanun'un 101. maddesi gereği 8-16 ya da 24 saatlik çalışma düzenleri gibi gece nöbeti veya vardiyası içeren düzenlerde çalışması mümkün değildir. Ancak gece nöbeti veya gece vardiyası yaptırılmamakla birlikte günlük mesai süresinin üzerinde çalıştırılan kadın memurlara verilecek süt izni süresinin, çalışılan süreyle oranlanmak üzere hesaplanarak kullandırılması hakkaniyet açısından yerinde olacaktır. Buna göre kadın memurun 8 saat değil de 10 saat çalıştığı bir günde 3 saat yerine 3 saat 45 dakika; 1,5 saat yerine ise 1 saat 53 dakika süt izni kullandırılması isabetli olacaktır.

3.1.6. Çalışma Sürelerinde Sınırlama

Çalışma sürelerinde sınırlamalardan ilki gebe veya emziren çalışanın günlük çalışma süresine ilişkin sınırlamadır. *Gebe veya Emziren Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmeliğin* 9. maddesinde yer alan düzenlemeye göre gebe veya emziren çalışan günde yedi buçuk saatten fazla çalıştırılmazlar. Söz konusu yedi buçuk saatlik süreye dinlenme süreleri dâhil değildir.

Çalışma sürelerine ilişkin bir diğer sınırlama olan gece çalışmalarına ilişkin sınırlamalar Kadın Çalışanların Gece Postalarında Çalıştırılma Koşulları Hakkında Yönetmelik ve Gebe veya Emziren Kadınların Çalıştırılma Şartlarıyla Emzirme Odaları ve Çocuk Bakım Yurtlarına Dair Yönetmelikte yer almaktadır. Ancak her iki yönetmeliğin “uygulamada öncelik” başlıklı

maddelerinde yönetmelik hükümlerinin uygulanmasında öncelikle çalışanın tabi olduğu ilgili mevzuat hükümlerinin dikkate alınacağı belirtildiğinden 657 sayılı Kanun'da gece çalışmasına ilişkin yer alan hükmün önceliği bulunmaktadır.

657 sayılı Kanun'un 101. maddesinde günün yirmi dört saatinde devamlılık gösteren hizmetlerde çalışan devlet memurlarının çalışma saat ve şekillerinin kurumlarınca düzenleneceği kural olarak hüküm altına alınmıştır. Ancak gebelik durumu, barındırdığı sağlık risklerinden; doğum sonrasındaki süreç ise çocuk gelişimindeki öneminden ötürü istisna olarak düzenlenmiştir. Buna göre kadın memurlara gebeliğin yirmi dördüncü haftasından önce hekim raporunda belirtilmesi koşuluyla ve her hâlde gebeliğin yirmi dördüncü haftasından itibaren ve doğumdan sonraki iki yıl süreyle gece nöbeti ve gece vardiyası görevi verilemeyecektir.

Danıştay'da görülen bir davada icapçı nöbetinin (ev nöbeti) dahi, kişinin gece kurumda kalmamasına rağmen, kurumdan çağrıldığı takdirde kuruma gitmesi ve çalışması gerekmesi nedeniyle gece nöbeti kapsamında olduğu sonucuna varılmış ve bu nöbetin söz konusu sınırlama karşısında davacı tıp doktoruna bu nöbet görevinin verilemeyeceğine hükmedilmiştir³⁵.

3.2. Evlat Edinmeye İlişkin Düzenlemeler

3.2.1. Mazeret İzni

6663 sayılı Kanununun 6. maddesiyle 29.01.2016 tarihinde 657 sayılı Kanununun 104. Maddesinin (A) bendine eklenen cümle ile memurların evlat edinme haline ilişkin mazeret izni getirilmiştir. Buna göre eşiyile birlikte veya münferit olarak evlat edinen memurlar ya da memur olmayan eşin münferit olarak evlat edinmesi hâlinde memur olan eşlerine sekiz hafta süre ile mazeret izni verilecektir.

Bu izne hak kazanabilmek için evlat edinilen çocuğun üç yaşını doldurmamış

³⁵ Dan. 5. D.B., 09.11.2015 T., 2013/7100 E., 2015/8746 K., <http://emsal.danistay.uyap.gov.tr>, 28.06.2017.

olması gerekir. 8 haftalık süre çocuğun teslim edildiği tarihten itibaren başlar. Yine evlatlık kararı verilmeden önce çocuğun fiilen teslim edildiği durumlarda da bu iznin uygulanacağı hüküm altına alınmıştır.

6 seri numaralı *Kamu Personeli Genel Tebliği*'nin³⁶ II/B/1(b) bendinde her iki eşin de memur olması ve üç yaşını doldurmamış bir çocuğun birlikte evlat edinilmesi halinde bu izin hakkından her iki eşin de yararlanacağı düzenlenmiştir.

3.2.2. Yarım Gün İzin

657 sayılı Kanunun 104. maddesinin (F) bendinde üç yaşını doldurmamış bir çocuğu eşiyile birlikte veya münferit olarak evlat edinen memurlara ve memur olmayan eşin münferit olarak evlat edinmesi hâlinde memur olan eşe belirli sürelerle günlük çalışma süresinin yarısı kadar çalışabilme imkânı tanınmıştır³⁷. Bu haktan faydalanabilmek için talepte bulunulması gereklidir. Çalışma süresinin yarısı kadar çalışma, madde 104/(A)'da düzenlenmiş olan sekiz haftalık mazeret izninin bitiminden itibaren kullanılabilir.

Çalışma süresinin yarısı kadar çalışmanın süresi birinci evlat edinmede iki ay, ikinci evlat edinmede dört ay, sonraki evlat edinmelerde ise altı aydır. Evlat edinilen çocuğun engelli olması veya evlat edinmeden sonraki on iki ay içinde çocuğun engellilik durumunun tespiti hâllerinde bu süreler on iki ay olarak uygulanacaktır. Memurun bu haktan faydalanırken çalışacağı süreler, ilgili kurum tarafından belirlenir.

6 seri numaralı *Kamu Personeli Genel Tebliği*'nin³⁸ II/C/2/(b) bendinde her iki eşin de memur olması ve üç yaşını doldurmamış bir çocuğun birlikte evlat edinilmesi halinde yarım gün izin hakkından istekleri halinde her iki eşin de yararlanabileceği belirtilmiştir.

³⁶ R.G. Tarih: 13.04.2016, Sayı: 29683.

³⁷ Bu hak, 6 seri numaralı Kamu Personeli Genel Tebliğinin II/C. maddesinde "Yarım Gün İzin" şeklinde isimlendirilmiştir.

³⁸ R.G. Tarih: 13.04.2016, Sayı: 29683.

Yine Tebliğe göre izin süresinin belirlenmesinde dikkate alınan çocuk sayısının tespitinde öz veya evlatlık ayrımı gözetilmeyecektir. Buna göre bir sağ çocuğu olan memurun ölü doğum yapmasını müteakip bir çocuğu evlat edinmesi ve talep tarihinde evlat edinilen çocuğun hayatta olması halinde bu memurun yarım gün izin süresi altı aydır.

3.2.3. Aylıksız İzin

657 sayılı Kanunun aylıksız iznin düzenlendiği 108. maddesinin (C) bendinde evlat edinenlerin aylıksız iznine ilişkin düzenleme yer almaktadır. Buna göre üç yaşını doldurmamış bir çocuğu eşiyile birlikte veya münferit olarak evlat edinen memurlar ve memur olmayan eşin münferit olarak evlat edinmesi hâlinde memur olan eşler talep etmeleri halinde yirmi dört aya kadar aylıksız izin kullanabileceklerdir.

Aynı maddedeki düzenlemeye göre aylıksız izin, aynı kanunun m. 104/(A) fıkrası uyarınca verilen sekiz haftalık izin veya m. 104/(F) fıkrası uyarınca kısmi süreli çalışma yapılması hâlinde bu çalışmanın bitiminden itibaren kullanılır. Evlat edinen her iki eşin memur olması durumunda, eşlerin de talep etmesi halinde toplamda yirmi dört aylık süreyi geçmeyecek şekilde, birbirini izleyen iki bölüm hâlinde eşlere kullanılabilir.

3.2.4. Yarım Zamanlı Çalışma

Bir çocuğu eşiyile birlikte veya münferit olarak evlat edinen memurlar ve memur olmayan eşin münferit olarak evlat edinmesi hâlinde memur olan eşler, ilgili mevzuatı uyarınca çocuğun mecburi ilköğretim çağının başladığı tarihi takip eden ay başına kadar olan dönemde haftalık çalışma saatlerinin normal çalışma süresinin yarısı olarak düzenlenmesini 657 sayılı Kanun'un ek madde 43 uyarınca talep edebilmektedirler³⁹.

Talepte bulunan memurlar yarım zamanlı çalışmaya ilişkin hükümlerden, çocuğun fiilen teslim edildiği tarihten veya m.

³⁹ 657 sayılı Kanuna 29.01.2016 tarihinde 6663 sayılı Kanun'un 10. maddesiyle eklenmiştir.

104/(A) fıkrası uyarınca sekiz haftalık iznin ya da m. 104/(F) fıkrası uyarınca çalışma süresinin yarısı kadar çalışma hakkının kullanılması hâlinde bunların bitiminden itibaren yararlanır. Yarım zamanlı çalışma dönemine ilişkin çalışma saatleri ilgili kurum tarafından belirlenir.

Yarım zamanlı çalışmaya devam etmek istemeyen memur başvurması halinde, aynı çocuk için bir daha bu haktan yararlanmamak kaydıyla, başvuru tarihini izleyen ay başından geçerli olmak üzere normal zamanlı çalışmaya dönebilir.

Yarım zamanlı çalışmadan yararlanan memura, yarım zamanlı çalışmaya başladığı tarihi izleyen ay başından itibaren, mali haklar ile sosyal yardımlarına ilişkin her bir ödeme unsurunun yarısı esas alınarak ödeme yapılacaktır. Fiili çalışmaya bağlı ödemeler hakkında ise ilgili mevzuat hükümleri uygulanmaya devam eder. Derece yükselmesi ve kademe ilerlemesi için aranan süreler açısından bu şekilde çalışılan dönemdeki hizmet süreleri de yarım olarak dikkate alınır.

4. SONUÇ

Dünya genelinde çocukların gelişimine verilen önem artmaktadır. Çocuğun gelişiminde en etkili faktörün anne olmasından dolayı, anne olan kadınlara çalışma mevzuatında bazı ayrıcalıkların verildiği bilinmektedir. Son yıllarda kadınların istihdamını artırmaya yönelik teşvikler genişletilmekte ve söz konusu ayrıcalıkların bazıları çalışan babalara da yansıtılmaktadır. Bu bağlamda çalışmamızda Türk hukukunda ebeveynlere tanınmış olan haklar işçi ve memurlar bakımından incelenmiş; özellikle 6663 sayılı Kanunla getirilen yenilikler işlenmiştir.

Belirtilen doğrultuda genişletilen imkânların neticesinde çalışan ebeveynler gerek doğum öncesi gerekse doğum sonrası çeşitli haklara sahip olmuşlardır. Ailenin

korunması ve gelecek nesillerin daha sağlıklı oluşabilmesi için yapılan düzenlemelerin çalışma hayatını etkilediği görülmektedir. Söz konusu düzenlemeler bir yandan kadınları daha fazla çalışma hayatına dâhil etmekte, bir yandan doğurganlık oranlarını artırarak yaşlanan nüfusu dengelemektedir.

Değnilmesi gereken bir diğer husus evlat edinmeye ilişkin mevzuatımızda öngörölmüş düzenlemelerdir. Ebeveynlik yalnızca doğum sonucunda gerçekleşmez. Gerçekten de toplumda pek çok kişi ya da aile evlat edinme yoluyla ebeveyn sıfatına kavuşmaktadır. Doğum ile aileye katılan çocukların gelişimi önemli olduğu kadar, evlat edinilen çocuğun gelişimi de önemlidir. Bu bağlamda anneliğe ilişkin düzenlemeler ile evlat edinmeye ilişkin düzenlemeler arasında paralelliğin sağlanmış olması isabetlidir.

Çalışanlar lehine olan değişikliklerin işverenler açısından bazı olumsuzluklara neden olabileceği söylenebilir. Söz konusu düzenlemeler ile işverenlerin özellikle kadınları çalıştırmaları verimlilik açısından bazı sorunları ortaya çıkarabilmektedir. Özellikle küçük ve orta ölçekteki özel sektör işverenleri bu durumdan daha çok etkilenmektedir. Bu nedenle ebeveynlere yönelik düzenlemelerin tüm tarafları gözeterek şekilde yapılması, bundan etkilenebilecek kesimlerin haklarının da gözetilmesi önem taşımaktadır. Bu bağlamda yine mevzuatımızda öngörölmüş olan ve gebelik nedeniyle çalışmayan kimselerin yerinin geçici süre için doldurulması bakımından önem arz eden diğer istihdam yöntemlerinin verimliliği de ayrı bir tartışma konusudur. Kanun koyucu olarak devletin başta kadınları, çocukları ve devamında ebeveynleri önemsemesi beklenmelidir. Ancak işverenlerin çekinceleri de dikkate alınmalı ve sosyal devlet ilkesi çerçevesinde dengeleyici politikalar izlenmelidir.

Bu kapsamda gerek işçi gerekse memur çalışma biçimlerinin uygulamada ortaya çıkan farklılıkları da azaltılmaya çalışılmalıdır. Çalışmamızda İş Kanunu ve

Devlet Memurları Kanunu açısından çalışanların ebeveynlik hakları irdelenerek söz konusu farklılıklar genel olarak ortaya koyulmuştur. İşçi ve memurlara ebeveynliğe ilişkin olarak tanınan haklarda öngörülen süreler ve kullanılan kavramlar bakımından ufak farklılıklar bulunmakla birlikte düzenlemelerin genel olarak birbirine paralel olduğunu söylemek

mümkündür. Bunun yanında mevzuatta öngörülmemiş olmakla birlikte uygulama karşılaşılabilecek bazı durumlar gelecekte yargı kararlarıyla neticeye kavuşacaktır.

KAYNAKÇA

1. AKYİĞİT, E. (2006). 4857 Sayılı İş Kanunu Şerhi, C. II, 2. Bası, Seçkin Yayınevi, Ankara.
2. ATEŞ, M. (2011). Türk Hukukunda Hastalık ve Analığın Hizmet Akdine Etkileri, Beta Yayınevi, İstanbul.
3. AYDIN, F. (2014). Çalışma Mevzuatı İle İlgili Avrupa Birliği Direktifleri, Kayıhan Ajans, Ankara.
4. BACAĞ, B. / YİĞİT, Y. (2007). “Türk İş Hukukunda Kadın İşçilerin Çalışma Koşullarına İlişkin Düzenlemelerin Değerlendirilmesi”, Kamu-İş Dergisi; C. 9, S. 2.
5. ÇELİK, N. ve CANIKLIOĞLU, N. ve CANBOLAT, T. (2016). İş Hukuku Dersleri, 29. Bası, Beta Yayınevi, İstanbul.
6. EKONOMİ, M. (2015). “Doğum Yapan Kadın İşçilere Verilmesi Gereken Süt İzninin Çalışma Süresinden Sayılma Özelliği ve Hukuki Sonuçları”, s. 21-47, Legal İSGHD, C. 12, S. 47.
7. GÜNAY, C. İ. (2015). İş Kanunu Şerhi, C. 2, 4. Baskı, Yetkin Yayınevi, Ankara.
8. KÖSEOĞLU, A. C. (2017). “Türk İş Hukukunda Analık”, s. 97-124, İş ve Hayat Dergisi, S. 4.
9. KÖSEOĞLU, A. C. ve KAYA, A. (2011). “Türk İş Hukukunda Kadın İşçilerin Korunması”, s. 45-79, Legal İSGHD, 2011/29.
10. MOLLAMAHMUTOĞLU, H. ve ASTARLI, M. ve BAYSAL, U. (2014). İş Hukuku, 6. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara.
11. NARMANLIOĞLU, Ü. (2014). İş Hukuku Ferdi İş İlişkileri I, 5. Baskı, Beta Yayınevi, İstanbul.
12. ÖZDEMİR, B. (2009). “Doğum İzni Dönüşünde İşinin Değiştirilmesi İstene ve Bu Yolda Baskı Yapılarak İstifa Ettirilen İşçinin İşe İade Davası”, s. 100-109, Sicil İş Hukuku Dergisi, Aralık/2009.
13. ÖZEL, K. (2011). “Karar İncelemesi Bir Yargıtay Kararı Işığında Süt İzinlerinin Hukuki Niteliği”, s. 325-330, Çalışma ve Toplum Dergisi, S. 28, 2011/1.
14. ÖZER, H. D. (2009). “Doğum İzninin İşçinin Kıdemine ve İş Sözleşmesinin Feshine Etkisi”, s. 123-136, Çalışma ve Toplum Dergisi, S. 21, 2009/2.
15. SÜZEK, S. (2017). İş Hukuku, 13. Bası, Beta Yayınevi, İstanbul.
16. TAŞKENT, S. ve KURT, D. (2014). “Uluslararası Düzenlemeler Çerçevesinde Türk İş Mevzuatında Kadın İşçinin Korunması”, s. 29-50,

- Çalışma ve Toplum Dergisi, S.40, 2014/1.
17. ULUSOY, T. (2017). “Bir Sosyal Koruma Olarak İş Kanunu’nda Gebe ve Yeni Doğum Yapan Kadın Çalışanlara Yönelik İzinler ve Kısmi Süreli Çalışma Hakkı Üzerine Güncel Gelişmelerin Değerlendirilmesi”, s. 741-766, Çalışma ve Toplum Dergisi, S. 53, 2017/2.
18. YAMAKOĞLU, E. ve KARAÇÖP, E. (2014), “İş Hukukunda Ücretsiz İzin Uygulamaları”, MÜHFHAD, Prof. Dr. Ali Rıza Okur’a Armağan, C. 20, S. 1.

GÜVEN ENDEKSLERİNDEKİ DEĞİŞİMLERİN HİSSE SENEDİ PİYASALARINA ETKİLERİ: BORSA İSTANBUL ÖRNEĞİ

THE EFFECTS OF CHANGES IN CONFIDENCE INDEXES ON STOCK EXCHANGE MARKETS: EVIDENCE FROM BORSA İSTANBUL

Hayrettin USUL*, Engin KÜÇÜKSİLLE**, Sadık KARAOĞLAN***

* Prof. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, hayrettin.usul@ikc.edu.tr

** Yrd.Doç.Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, engin.kucuksille@ikc.edu.tr

*** Arş. Gör., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, sadik.karaoglan@ikc.edu.tr

ÖZ

Bu çalışmanın temel amacı; tüketici ve reel kesim güven endekslerindeki değişimlerin 2007:01-2017:01 döneminde Borsa İstanbul 100 (BİST 100) endeksine etkisini incelemektir. Bu bağlamda verilere Kapetanios, Shin ve Snell (2006) tarafından geliştirilen KSS eşbütünleşme testi uygulanmış ve hem Tüketici Güven Endeksi ile BİST 100 endeksi, hem de Reel Kesim Güven Endeksi ile BİST 100 endeksi arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Oluşturulan modellerin uzun ve kısa dönem eşbütünleşme katsayıları incelendiğinde; Tüketici ve Reel Kesim Güven Endekslerinin hisse senedi piyasalarını kısa ve uzun dönemde pozitif etkiledikleri, uzun dönemde Tüketici Güven Endeksinin, BİST 100 endeksi üzerinde pozitif etkisinin Reel Kesim Güven Endeksine göre daha fazla, kısa dönemde ise Reel Kesim Güven Endeksinin pozitif etkisinin Tüketici Güven Endeksine göre daha fazla olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tüketici Güven Endeksi, Reel Kesim Güven Endeksi, KSS Eşbütünleşme Testi.

Jel Kodları: D53, O16

ABSTRACT

The main aim of this study is to examine the effect of changes in consumer confidence index and real sector confidence index on Borsa İstanbul 100 Index in the period of 2007:01 – 2017:01. We applied KSS cointegration test, developed by Kapetanios, Shin and Snell (2006); and determined that both Consumer Confidence Index – BIST 100 Index and Real Sector Confidence Index – BIST 100 Index are cointegrated. We also analyzed the short and long run relationships between the variables. According to the findings; both Consumer and Real Sector Confidence Indexes affect BIST 100 Index positively in the short and long run. However, in the long run Consumer Confidence Index has more positive impact on BIST 100 than Real Sector Confidence Index has and vice versa in the short run.

Keywords: Consumer Confidence Index, Real Sector Confidence Index, KSS Cointegration Test.

Jel Codes: D53, O16

1. GİRİŞ

Hisse senedi piyasaları bir ülkenin ekonomisinin en önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Hatta gelişmiş ülkelerde hisse senedi piyasaları ekonominin barometresi olarak görülmektedir. Bu nedenle hisse senedi fiyatlarını etkileyen unsurlar finans alanında en fazla araştırılan konulardan birisi olmuştur. Yapılan araştırmalar sonucunda hisse senedi piyasalarını etkileyen unsurlar; makroekonomik, işletmelere özgü ve yatırımcı psikolojisine ve duyarlılığına bağlı etkenler olarak sıralanabilir.

Bir ülkede hisse senedi piyasalarına para girişi sağlanabilmesi için temel şartlardan bir tanesi; o ülke ekonomisine duyulan güvenin artmasıdır. Güven kelime anlamı olarak “herhangi bir şeye karşı endişe duymadan inanma ve bağlanma duygusu” olarak tanımlanabilir. Ekonomik güven ise; ülkede yaşayan tüketicilerin ve tüm sektör üreticilerinin ülke ekonomisinin geleceğine yönelik olarak duydukları beklentileri ifade etmektedir.

İktisadi karar birimlerinin ülke ekonomisinin geleceğine yönelik beklentilerinde ortaya çıkacak bir belirsizlik süreci; tüketicilerin tüketim, işletmelerin ise üretim ve yatırım kararlarında değişikliklere gitmelerine neden olabilir. Bu nedenle tüketim harcamalarında ve dolayısıyla üretimde ortaya çıkacak dalgalanmalar, ülkelerin öncelikle Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH), işsizlik ve enflasyon gibi makroekonomik verilerinde değişikliklere neden olabilir. Tüketicilerin belirsiz koşullar altındaki tüketimleri ve reel kesimin talebin düşmesi nedeniyle üretimi kısması, GSYİH'nın daralmasına neden olabilir. Daralan GSYİH doğal olarak işsizlik ve üretim kesintilerine yol açabilir. Belirsizliğin ortadan kalktığı ve hem tüketicilerin hem de reel kesimin ekonomiye olan güveninin arttığı dönemlerde ise ekonominin canlanma süreci başlayacaktır (Arısoy, 2012: 305). Beklentilerin olumluya dönmesi ve ekonomiye olan güvenin artması sadece

ülkenin makroekonomik göstergelerini değil, aynı zamanda finansal piyasalarını da olumlu etkileyecektir.

Türkiye’de hem tüketicilerin, hem de üreticilerin ülke ekonomisinin geleceğine ilişkin duydukları güveni açıklayan endeks, ekonomik güven endeksidir. Ekonomik güven endeksi verileri Türkiye’de her ay Türk İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayınlanmaktadır. Ekonomik güven endeksinin oluşturulurken, beş alt daldan elde edilen anket sorularına verilen cevaplar kullanılmaktadır. Bu beş anadal: Tüketici Güven Endeksi, Reel Sektör Güven Endeksi, Perakende Sektörü Güven Endeksi, Hizmet Sektörü Güven Endeksi ve İnşaat Sektörü Güven Endeksi’dir. Bu çalışmada Tüketici ve Reel Sektör Güven Endekslerindeki değişimlerin Borsa İstanbul 100 endeksi üzerindeki etkisini araştırmak amaçlanmıştır.

Tüketici Güven Endeksi oluşturulurken Aylık Tüketici Eğilim Anketi’nden faydalanılmaktadır. Aylık Tüketici Eğilim Anketi; tüketicilerin kişisel mali durumlarını, ekonomiye ilişkin mevcut durum değerlendirmelerini ve gelecek dönem beklentileri ile yakın gelecekteki harcama ve tasarruf eğilimlerinin ölçülmesini sağlayan bir ankettir (http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1104).

Reel Kesim Güven Endeksi oluşturulurken İktisadi Yönelim Anketi’nden faydalanılmaktadır. İktisadi yönelim anketi, firmaların üst düzey yöneticilerinin ekonomik verilerle ilgili yakın geçmişe ilişkin değerlendirmeleri, mevcut duruma ilişkin görüşleri ve geleceğe ilişkin beklentilerini göz önüne alarak imalat sanayinin kısa dönemdeki eğilimlerini yansıtan aylık eğilim anketidir (<http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TCMB+TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatis tikler/Eg ilim+Anketleri/Iktisadi+Yonelim+I statistikleri+ve+Reel+Kesim+Guven+Endeksi>).

Çalışmanın bundan sonraki kısımlarında öncelikle güven endeksleri ile hisse senedi piyasaları arasındaki ilişkileri inceleyen

çalışmalara yer verilmiştir. Ardından çalışmanın metodolojisi bölümünde uygulama yöntemi açıklanmış ve bulgulara değinilmiştir. Sonuç bölümünde ise elde edilen bulgulara değinildikten sonra çalışma bulgularının önceki çalışmalarla karşılaştırılması yapılmıştır.

2. LİTERATÜR

Ekonomik güven endeksleri ile hisse senedi piyasası arasındaki ilişki pek çok yazar

tarafından incelenmiştir. Bu çalışmada Reel kesim güven endeksi, tüketici güven endeksi ve yatırımcı duyarlılığı ile hisse senedi piyasası arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar incelenmiştir. Literatür incelenmesi iki kısımdan oluşmaktadır. Literatürü özetinin birinci kısmını dünyada yapılan bazı çalışmaların özeti yer alırken ikinci kısımda ise Türkiye ile ilgili yapılan bir kısım çalışmaların özeti yer almaktadır.

Tablo 1: Türkiye Dışındaki Diğer Ülkelerde Yapılan Benzer Çalışmalar

Dünyadaki Çalışmalar					
Çalışma	Metod	Dönem	Ülke	Değişkenler	Bulgular
Eppright vd. (1998)	MVAR	1978:01 - 1992:08	ABD	Tüketici beklenti endeksi, tüketici harcamaları	Tüketici harcamaları, tüketici beklentilerinden ekonomik faktörlere göre daha fazla etkilenmektedir.
Kahneman ve Tversky'nin (1979)	Beklenti Teorisi	-	Genel	Yatırımcı psikolojisi ve duyarlılığı, finansal piyasalar	Yatırımcı psikolojisi ve duyarlılığının, hisse senedi getirileri arasındaki ilişki önem kazanmıştır.
Otoo (1999)	Regresyon analizi	1980:06 - 1999:06	ABD	Tüketici güven endeksi, Hisse senedi Fiyatı	Tüketici güven endeksindeki artışın, hisse fiyatlarındaki artıştan kaynaklandığını tespit etmiştir.
Fisher ve Statman (2003)	Korelasyon Matrisi, Regresyon	1977:05 - 2000:12	ABD	Tüketici güven endeksi, Hisse getirisi	Tüketici güven endeksi ve hisse fiyatları aynı yönde hareket etmektedir.
Utaka (2003)	VAR	1982:Q4 - 2000:Q3	Japonya	Tüketici güven endeksi, GSYİH	Uzun dönemde değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulunmazken, kısa dönemde tüketici güven endeksinin ekonomik büyüme üzerine etkisi pozitif ve anlamlı olduğunu bulmuştur.
Jansen ve Nahuis (2003)	Granger nedensellik analizi	1986:01 - 2001:12	11 Avrupa Ülkesi	Tüketici güven endeksi, hisse senedi piyasası	Almanya dışındaki ülkelerde hisse senedi getirileri ile tüketici sezgileri arasında pozitif ilişki olduğunu belirtmişlerdir. Hisse senedi getirilerinden tüketici güven endeksinde doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Dünyadaki Çalışmalar					
Çalışma	Metod	Dönem	Ülke	Değişkenler	Bulgular
Brown ve Cliff (2004)	VAR	1965:03 - 1998:12 (hem haftalık hem de aylık)	ABD	Hisse senedi getirisi, yatırımcı sezgileri	Geçmiş hisse senedi getirilerinin yatırımcı sezgileri üzerinde anlamlı bir etki meydana getirdiğini bulmuşlardır.
Christ ve Bremmer (2003)	Eşbütünleşme, Granger Nedensellik Analizi	1978:01 - 2003:01, NASDAQ için 1984:10 - 2003:01	ABD	Hisse senedi fiyatı, tüketici güven endeksi	Hisse senedi fiyatındaki artışın, tüketici güven endeksini arttırdığını tespit etmişlerdir.
Eduardo ve Brito (2004)	Granger Nedensellik Analizi	1978:Q1-2003Q1	ABD	Güven endeksi, yatırım ve tüketim	Tüketim ve yatırımdan, güven endeksine doğru nedensellik tespit edilmiştir.
Bandopadhyaya ve Jones (2006)	EKK	Temmuz 2, 2003 - Temmuz 1, 2004	ABD	Hisse Senedi Piyasası Duyarlılık Endeksi, NYSE	Oluşturulan endeksin borsa endeksi üzerinde etkili olduğunu tespit etmişlerdir.
Dunn ve Mirzaie (2006)	Granger nedensellik analizi	1996:11-2002:04	ABD	Üretim sektörü, tüketici güven endeksi	Genel güven endeksi, üretim sektörü için güven endeksi ve üretim dışı sektörler için güven endeksleri arasındaki ilişki incelenmiştir.
Kling ve Gao (2008)	VAR, Granger Nedensellik, EGARCH	20 Nisan 2001 başlayarak günlük veri kullanılmıştır. (597 gözlem)	Çin	Yatırımcı sezgileri, Hisse senedi piyasası	Uzun dönemde bu iki değişken arasında bir ilişkinin varlığını tespit edemezken, kısa dönemde piyasa getirisi pozitif iken yatırımcıların iyimser olduklarını belirtmişlerdir.
Schmeling (2009)	Granger nedensellik analizi, Panel Sabit etkiler modeli, Yatay Kesit Analizi	Ülkelere göre değişken	18 Sanayi Ülkesi	Tüketici güven endeksi, Hisse senedinin beklenen getirisi	Yatırımcı duyarlılığının hisse senedi getirileri üzerinde negatif tahmin gücü olduğunu tespit etmişlerdir.
Lee, Shleifer ve Thaler (1991)	Çeşitli Analizler	1960 - 1987	ABD	Yatırım ortaklıkları iskontosu, yatırımcı duyarlılığı	Yatırımcı duyarlılığı teorisi üzerine yapılan öncü çalışmalardandır. Yatırım ortaklıkları iskontosu ile yatırımcı duyarlılığı arasında ilişkinin mevcut olduğunu söylemişlerdir.
Leonard ve Shull (1996)	Panel Regresyon analizi	İki Dönem	ABD	Yatırım Ortaklıkları, Hisse senetlerinin getirileri	Yatırımcı duyarlılığı ile hisse senedi getirileri arasında ilişki bulunmuştur.

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2: Türkiye’de Yapılan Benzer Çalışmalar

Çalışma	Metod	Dönem	Ülke	Değişkenler	Bulgular
Canbaş ve Kandır (2006)	Regresyon Analizi	1997:01 - 2005:07	Türkiye	Yatırımcı Duyarlılığı, İMKB Sektör Endeks Getirileri	Yatırımcı duyarlılığının endeksler üzerine negatif etkisi olduğu sonucuna varmışlardır.
Korkmaz ve Çevik (2009)	Dinamik Nedensellik Analizi	1987:12 - 2008:10	Türkiye	Reel kesim güven endeksi, İMKB 100 endeksi	İMKB 100 endeksi getirisi ile güven endeksi arasında geri bildirim etkisi mevcuttur ve eş zamanlı olarak birbirlerini etkilemektedirler.
Olgaç ve Temizel (2008)	Eşbütünleşme	2004:01 - 2007:05	Türkiye	Tüketici Güven Endeksi, İMKB 30 Endeksi	İMKB 30 endeksinin, tüketici güven endeksinin pozitif yönde etkilediğini tespit etmişlerdir.
Topuz (2011)	Granger Nedensellik Analizi	2004:01 - 2009:01	Türkiye	Tüketici güven endeksi, Hisse senedi fiyatları	Tüketici güven endeksi ile hisse senetleri fiyatları arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur
Çelik, Aslanoğlu ve Uzun (2010)	Eşbütünleşme, Etki Tepki Analizi	2008:01 - 2009:10	Türkiye	Tüketici güven endeksi, faiz oranı, döviz kuru, borsa endeksi	Hisse senedi ile tüketici güven endeksi arasında negatif ilişki olduğu sonucuna varmışlardır.
Görmüş ve Güneş (2010)	Granger Nedensellik Analizi, GARCH-M, OLS	2002:1 - 2008:12	Türkiye	Tüketici güven endeksi, reel döviz kuru, hisse senedi piyasası	CNBC-e Tüketici Güven Endeksinin, hisse senedi fiyatlarını pozitif etkilediğini tespit etmişlerdir.

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

3. METODOLOJİ VE BULGULAR

3.1. Veri Seti

Bu çalışmada, 2007:M1 – 2017:M1 dönemi aylık veriler kullanılarak, iki farklı model tahmin edilerek sınanmıştır. Bağımlı değişken olarak hem birinci modelde hem de ikinci modelde BİST 100 ulusal endeksi, birinci modelde açıklayıcı değişken olarak Reel Kesim Güven Endeksi (RKGE) ikinci modelde ise Tüketici Güven Endeksi (TGE) olarak kullanılmıştır. Bu değişkenlere ait serilerin logaritması alınmış ve analize uygunlukları araştırılmıştır. RKGE ve TGE verisi Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) resmi web adresinden, BİST verisi ise

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB)-Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS)’nden elde edilmiştir.

3.2. Model

Çalışmanın temel amacını oluşturan RKGE ve TGE ile BİST100 endeksi arasındaki ilişkiyi incelemek için iki farklı model oluşturulmuştur. Bu modeller aracılığıyla RKGE’nin BİST üzerindeki etkisi ve TGE’nin BİST üzerindeki etkisi ayrı ayrı olarak incelenmiştir. Çalışmanın temel amacı, RKGE ve TGE’deki değişimlerin BİST 100 endeksi üzerindeki etkilerini incelemek olduğu için modelde BİST 100 endeksinin t dönemindeki değeri bağımlı

değişken olarak alınmıştır. Bu değer ele alınırken, güven endekslerinin açıklandığı ilgili aya ait tarih o ayın güven endeksi olarak yansımaktadır. Ancak açıklanan verinin BİST100 endeksi verisi üzerindeki etkisi bir sonraki ayın ilgili güven endeksinin açıklandığı tarihe kadar sürmektedir. Dolayısıyla ilgili güven endeksinin açıklandığı tarih, o ayın güven endeksi olarak alınmış, ancak BİST 100 endeksi ise sonraki ay açıklanan güven endeksi tarihindeki değer olarak göz önünde bulundurulurak özdeşleştirilmiştir.

Örneğin; 15 Mart tarihinde açıklanan Mart ayı TGE'nin BİST 100 üzerindeki etkisini incelemek için, 16 Nisan tarihinde açıklanan TGE verisinden bir önceki gün olan 15 Nisan tarihindeki BİST 100 endeksi verisi kullanılmıştır. Çalışmaya ilişkin modeller aşağıda sunulmuştur:

$$\text{Model I: } BİST_t = a_0 + a_1 RKG E_t + u_t \quad (1)$$

$$\text{Model II: } BİST_t = \beta_0 + \beta_1 TGE_t + u_t \quad (2)$$

3.3. Metodoloji

İki seri arasındaki eşbütünlüşme ilişkisi ilk olarak 1987 yılında Engle ve Granger tarafından incelenmiş ve geliştirilmiştir. Kapetanios vd. (2006), Engle-Granger eşbütünlüşme testini geliştirerek KSS eşbütünlüşme ilişkisini inceleyen yeni bir test oluşturmuşlardır. Bu testin temel hipotezi; değişkenler arasında eşbütünlüşme ilişkisi yoktur şeklindeyken, alternatif hipotezi değişkenler arasında doğrusal olmayan uzun dönem ilişkisinin varlığı şeklindedir ve temel hipoteze karşı alternatif hipotez sınanmaktadır. Bu testte, modele konu olabilecek deterministik değişkenlere göre aşağıdaki regresyon modellerinden biri dikkate alınır (Kapetanios vd., 2006: 288):

$$y_t = a_0 + a_1' x_t + u_t \quad (3)$$

$$y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \beta_2' x_t + u_t \quad (4)$$

Bu modeller benzer bir şekilde ve eşit yaklaşımla tekrar şöyle ifade edilebilir:

$$y_t^* = a_1' x_t^* + u_t^* \quad (5)$$

$$y_t^+ = \beta_1' x_t^+ + u_t^+ \quad (6)$$

Denklem 5 ve 6'da yer alan * ve + üst indisleri sırasıyla değişkenlerin ortalamadan (sabitten) ve hem ortalamadan (sabitten) hem de trendden arındırılmış şeklini ifade etmektedir. KSS testinde, kalıntıların üssel düzgün geçişli otoregressif bir sürece uygunluğu alternatif hipotez altında sınanır. Kalıntıların, üssel düzgün geçişli otoregressif modelle modellenme süreci şöyle ifade edilebilir;

$$u_t = y_t - \beta_x' x_t \quad (7)$$

Denklem 7'de β_x ; kx1 boyutunda kointegrasyon parametrelerinin vektörü, burada bazı varsayımlar altında u_t şöyle yazılabilir;

$$u_t = \beta u_{t-1} + \gamma u_{t-1} g(\theta; u_{t-c}) + e_t \quad (8)$$

Bu modelde $g(\cdot)$ değeri 0 ile 1 arasında değişen geçiş fonksiyonunu, c , geçiş parametresini, θ ise rejimler arası geçişin hızını gösteren düzgünleştirici parametreyi göstermektedir (Van Dijk vd., 2002: 3). Buradaki $g(\cdot)$ geçiş fonksiyonunun üssel $(1 - e^{-\varphi(u_{t-1}-c)^2})$ olması halinde aşağıdaki model elde edilir.

$$u_t = \beta u_{t-1} + \gamma u_{t-1} [1 - e^{-\varphi(u_{t-1}-c)^2}] + e_t \quad (9)$$

Bu modelde $e_t \sim iid(0, \vartheta^2)$ özelliğini gösterirken, $\varphi \geq 0$ kısıtı bulunmaktadır. Burada parametreler yeniden yazılabilir (Maki, 2006:1303):

$$\Delta u_t = \theta u_{t-1} + \gamma u_{t-1} [1 - e^{-\varphi(u_{t-1}-c)^2}] + e_t \quad (10)$$

Burada $\theta = \beta - 1$ 'dir. Temel hipotez altında $\theta = 0$ ve $\varphi = 0$ sınanırken, alternatif hipotez $\theta = 0$, $\varphi > 0$ ve $-2 < \gamma < 0$ 'yi yani iki değişken arasında doğrusal olmayan uzun dönem bir ilişki olduğu test edilebilir. Hem temel hem de alternatif hipotez altında $\theta = 0$ 'dir. Buna göre model tekrar şöyle yazılabilir:

$$\Delta u_t = \gamma u_{t-1} [1 - e^{-\varphi(u_{t-1}-c)^2}] + e_t \quad (11)$$

Burada eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını gösteren temel hipotez $\varphi=0$, doğrusal olmayan eşbütünleşme ilişkisinin var olduğunu ifade eden alternatif hipoteze karşın $\varphi>0$ ve $-2<\gamma<0$ 'yi sınamayla test edilebilir.

Kapetanios vd. (2006) çalışmalarında birinci mertebeden Taylor serisi yaklaşımını denklem 11'e uygulayarak aşağıdaki modeli elde etmişlerdir:

$$\Delta u_t = \delta u_{t-1}^3 + e \quad t = 1, 2, \dots, T \quad (12)$$

Kalıntıların otokorelasyonlu olması halinde bu modeli şöyle genişletmek mümkündür:

$$\Delta u_t = \delta u_{t-1}^3 + \sum_{i=1}^p \rho_i \Delta u_{t-i} + e \quad (13)$$

Denklem 13'de p, uygun gecikme uzunluğunu ifade etmektedir. Campbell ve Perron (1991: 155) çalışmalarında Schwert (1989:9) tarafından önerilen maksimum gecikme uzunluğunun hesaplanmasının ardından, gecikme uzunluklarını test sonucu anlamlı hale gelene kadar birer azaltarak uygun gecikme uzunluğunun hesaplanabileceğini belirtmişlerdir. Denklem 14'te p_{max} , maksimum gecikme uzunluğunu, T ise gözlem sayısını belirtmektedir.

$$p_{max} = 12. \left(\frac{T}{100}\right)^{1/4} \quad (14)$$

Denklem 13'te Kapetanios vd. (2006)'nin önermiş oldukları, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olmadığını gösteren temel hipotez ($\delta=0$), kalıntıların üssel düzgün geçişli otoregresif modele uygunluk gösterdiğini belirten alternatif hipoteze ($\delta<0$) karşın t istatistiği (denklem 14'de

görüldüğü gibi) kullanılarak sınanabilir (Yılancı, 2009:210):

$$t = \frac{\delta}{se(\delta)} \quad (15)$$

Bu t istatistiği asimptotik olarak normal dağılıma uygunluk göstermediğinden, Kapetanios vd. (2006: 289) çalışmalarında uygun kritik değerleri simülasyon yoluyla elde etmişlerdir.

4. BULGULAR

KSS eşbütünleşme testinde uzun dönem denge ilişkisini incelerken serilerin aynı düzeyde durağan olması gerekmektedir. Dolayısıyla ilk olarak çalışmaya konu olan değişkenlere ait serilerin birim kök içerip içermediği Augmented Dickey Fuller (1981) (ADF) birim kök testi ile incelenmiş ve sonuçlar Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 3'de ADF birim kök testi ile değişkenlerin durağanlıkları sınanırken maksimum gecikme uzunluğu 12 olarak belirlenmiştir. Tablo 3'deki bulgular incelendiğinde BİST, RKGE ve TGE değişkenlerinin düzeyde durağan olmadığı ancak birinci farkları alındığında I(1) durağanlaştığı görülmektedir.

Tablo 3 : ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Düzyer Değeri	1. Fark
BİST	-1.43 [1]	-8.52 [0]
RKGE	-2.53 [5]	-5.23 [4]
TGE	-0.52 [9]	-3.29 [12]

Not: [] içindeki değer uygun gecikme uzunluğunu ifade eder. 2.90 ise %5 anlamlılık düzeyi için kritik değerdir.

I(1)'de durağanlaşan bu değişkenler arasında uzun dönem ilişkisini incelemek için eşbütünleşme analizine geçilmiştir. Tablo 4'de Model 1 ve Model 2'yi oluşturan değişkenler arasındaki eşbütünleşme test sonuçları yer almaktadır. KSS eşbütünleşme testi uygulanırken $[[KSS]]_c$ olan ortalamalardan (sabitten) arındırılmış şekilde test istatistiği elde edilmiştir. Analizden elde edilen sonuçlar incelendiğinde, Model 1'i oluşturan BİST

ve RKGE arasında %1 anlamlılık düzeyinde doğrusal olmayan eşbütünlük ilişkisinin mevcut olduğu, Model II'yi oluşturan BİST ve TGE arasında %10 anlamlılık düzeyinde doğrusal olmayan eşbütünlük ilişkisinin var olduğu sonucuna varılmaktadır.

Tablo 4: KSS Eşbütünlük Testi Sonuçları

	Test İstatistiği	Kritik Değerler		
		%1	%5	%10
Model I	-8.42 [8]	-3.84	-3.28	-2.98
Model II	-3.08 [5]	-3.84	-3.28	-2.98

Not: [] içindeki değer uygun gecikme uzunluğunu ifade eder.

Uzun dönem eşbütünlük katsayısının tahmini Dinamik En Küçük Kareler (DEKK – DOLS) yöntemi ile tahmin edilmiştir. Çalışmada hem Model I hem de Model II için uzun dönem eşbütünlük katsayıları Reel Kesim Güven Endeksi (RKGE)'nde yaşanan %1 oranındaki artış(azalış) BİST 100 Ulusal Endeksi (BİST) %1.53 oranında artırmakta(azaltmaktadır). Tüketici Güven Endeksi (TGE)'deki %1'lik artış(azalış) BİST 100 Ulusal Endeksi (BİST) %1.65'lik artışa(azalışa) neden olmaktadır.

$$\text{Model I için } \Delta BİST_t = a_0 + a_1 \Delta RKGE_t + a_2 ETC_{t-1} + u_t \quad (16)$$

$$\text{Model II için } \Delta BİST_t = \pi_0 + \pi_1 \Delta TGE_t + \pi_2 ETC_{t-1} + w_t \quad (17)$$

Denklemler 16 ve 17, DEKK yöntemiyle incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Kısa Dönem Hata Düzeltme Modeli Tahmin Sonuçları

	Sabit Terim	$\Delta RKGE$	ΔTGE	ETC_{t-1}	R^2	JB
Model I	0.01	1.22*** [9.18]	-	-0.19*** [3.30]	0.41	0.58
Model II	0.01	-	0.46* [1.76]	-0.12** [2.48]	0.17	0.21

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. [] içindeki değerler t istatistiklerini ifade eder. Newey – West yöntemi aracılığıyla otokorelasyon ve değişen varyans problemleri giderilmeye çalışılmıştır. JB: Jarque-Bera normallik testinin olasılık değerleridir.

Tablo 6'daki bulgular incelendiğinde hem Model I'de hem de Model II'de hata düzeltme teriminin katsayıları negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu için hata düzeltme mekanizması çalışmaktadır. Dolayısıyla uzun dönemde denge ilişkisi

DEKK ile ayrı ayrı tahmin edilmiş ve elde edilen bulgular Tablo 5'de sunulmuştur.

Tablo 5: Uzun Dönem Eşbütünlük Katsayıları

	Sabit Terim	RKGE	TGE	R^2	JB
Model I	3.53	1.53*** [22.43]	-	0.92	0.25
Model II	3.48	-	1.65*** [4.15]	0.82	0.07

Not: ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir. [] içindeki değerler t istatistiklerini ifade eder. Newey – West yöntemi aracılığıyla otokorelasyon ve değişen varyans problemleri giderilmeye çalışılmıştır. JB: Jarque-Bera normallik testinin olasılık değerleridir.

Tablo 5'deki sonuçlara göre, Türkiye'de Kısa dönem analizi (Hata düzeltme modeli) için uzun dönem analizinden elde edilen hata terimlerinin bir gecikmeli değeri (ETC_{t-1}) ile analize konu olan değişkenlerin farkı alınmış formları kullanılır. Kullanılan hata düzeltme modelleri Model I ve Model II için yazılıp ayrı ayrı yazılıp şöyle ifade edilmiştir:

çinde olan serilerde kısa dönemde bazı sapmalar meydana gelebilmektedir. Bu sapmaların zaman içinde ortadan kalkması ve tekrardan denge noktasına gelebilmesi için hata düzeltme mekanizmasının çalışması gerekmektedir. Ayrıca hata

düzeltilme mekanizmasının çalışması yapılan uzun dönem analizinin de güvenilir olduğunun bir göstergesidir. Kısa dönemde hem RKGE hem de TGE, BİST üzerinde pozitif etkiye sahiptir. Bu etki de istatistiki olarak anlamlı ve güvenilirdir.

5. SONUÇ

Bu çalışmada gerek tüketicilerin, gerekse reel sektörde çalışan üst düzey yöneticilerin Türkiye ekonomisine ilişkin beklentilerinin Borsa İstanbul 100 endeksini etkileyip etkilemediği araştırılmıştır. Çalışma öncesi beklentiler; hem tüketici hem de reel sektörün ekonomiye ilişkin beklentilerinin hisse senedi piyasalarıyla pozitif bir ilişki içerisinde olduğu yönündedir. Çünkü tüketicilerin ve reel kesimin ekonomiye olan güvenlerinin artması; tüketimi, üretimi ve firmaların yatırım kararlarını olumlu etkileyecek, artan güven ortamı aynı zamanda da finansal piyasalara yansiyacaktır.

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ve Türk İstatistik Kurumu tarafından elde edilen veriler, Kapetanios, Shin ve Snell (2006) tarafından geliştirilen KSS eşbütünleşme testi ile incelenmiş ve hem kısa hem de uzun dönemde Tüketici ve Reel Kesim Güven Endeksleri'nin BİST

100 Endeksini pozitif etkiledikleri tespit edilmiştir. Uzun dönemde Tüketici Güven Endeksinin BİST 100 üzerindeki etkisi Reel Kesim Güven Endeksine göre daha fazla iken, kısa dönemde Reel Kesim Güven Endeksi BİST 100 endeksini daha olumlu etkilemektedir. Elde edilen bulgular konu ile ilgili önceki yapılan araştırmalarla karşılaştırıldığında; Görmüş ve Güneş (2010) ve Fisher ve Statman (2003) çalışmalarının bulgularına paralel sonuçlara ulaşıırken, Çelik, Aslanoğlu ve Uzun (2010)'un bulgularıyla uyuşmayan sonuçlar elde edilmiştir. Bunun nedeni; Çelik, Aslanoğlu ve Uzun (2010)'un çalışma döneminin, yönteminin bu çalışmada uygulanan yöntemden farklı olması ve eşbütünleşme analizinde hisse senedi piyasasından farklı olarak döviz kurları ve faiz oranlarına yer vermesi olabilir.

Bu çalışma, doğrusal olmayan eşbütünleşme analizi ile güven endeksleri ve hisse senedi piyasalarını incelediğinden finans literatürüne bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Aynı zamanda hisse senedi yatırımcılarına da güven endekslerinin BİST100 endeksi üzerindeki etkisini göstererek, kısa ve orta vadede portföylerini oluştururken fikir vereceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

1. ARISOY, İ. (2012). Türkiye Ekonomisinde İktisadi Güven Endeksleri ve Seçilmiş Makro Değişkenler Arasındaki İlişkilerin VAR Analizi. Maliye Dergisi, 162, 304-315.
2. BANDOPADHYAYA, A., & Jones, A. L. (2006). Measuring investor sentiment in equity markets. Journal of Asset Management, 7(3-4), 208-215.
3. BREMMER, D. S., & Christ, K. P. (2003). The relationship between consumer sentiment and stock prices. In Annual Conference of the Western Economic Association International, Denver, USA.
4. BROWN, G. W., & Cliff, M. T. (2004). Investor sentiment and the near-term stock market. Journal of Empirical Finance, 11(1), 1-27.
5. CAMPBELL, J. Y., & Perron, P. (1991). Pitfalls and opportunities: what macroeconomists should know about unit roots. NBER macroeconomics annual, 6, 141-201.
6. CANBAŞ, S., & Kandır, S. Y. (2006). Hisse Senedi Getirilerinde Yatırımcı Psikolojisinin Etkisinin Yatırım Ortaklıkları İskontosu İle İncelenmesi. Muhasebe ve Finansman Dergisi, (29).

7. CELIK, S., Aslanoglu, E., & Uzun, S. (2010). The Relationship between Consumer Confidence and Financial Market: Variables in Turkey during the Global Crisis. *Topics in Middle Eastern and North African Economies*, 134.
8. DICKEY, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 1057-1072.
9. DIJK, D. V., Teräsvirta, T., & Franses, P. H. (2002). Smooth transition autoregressive models—a survey of recent developments. *Econometric reviews*, 21(1), 1-47.
10. DUNN, L. F., & Mirzaie, I. A. (2006). Turns in consumer confidence: An information advantage linked to manufacturing. *Economic Inquiry*, 44(2), 343-351.
11. ENGLE, R. F., & Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica: journal of the Econometric Society*, 251-276.
12. EPPRIGHT, D. R., Arguea, N. M., & Huth, W. L. (1998). Aggregate consumer expectation indexes as indicators of future consumer expenditures. *Journal of Economic Psychology*, 19(2), 215-235.
13. FISHER, K. L., & Statman, M. (2003). Consumer confidence and stock returns. *The Journal of Portfolio Management*, 30(1), 115-127.
14. GÖRMÜŞ, Ş., & Güneş, S. (2010). Consumer Confidence, Stock Prices and Exchange Rates: The Case of Turkey. *Applied Econometrics and International Development*, 10(2).
15. JANSEN, W. J., & Nahuis, N. J. (2003). The stock market and consumer confidence: European evidence. *Economics Letters*, 79(1), 89-98.
16. KAHNEMAN, D., & Tversky, A. (1979). Prospect theory: An analysis of decision under risk. *Econometrica: Journal of the econometric society*, 263-291.
17. KAPETANIOS, G., Shin, Y., & Snell, A. (2006). Testing for cointegration in nonlinear smooth transition error correction models. *Econometric Theory*, 22(02), 279-303.
18. KLING, G., & Gao, L. (2008). Chinese institutional investors' sentiment. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 18(4), 374-387.
19. KORKMAZ, T., & Çevik, E. İ. (2009). Reel Kesim Güven Endeksi ile İMKB 100 Endeksi Arasındaki Dinamik Nedensellik İlişkisi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt 38, No: 1, 24-37.
20. LEE, C., Shleifer, A., & Thaler, R. H. (1991). Investor sentiment and the closed-end fund puzzle. *The Journal of Finance*, 46(1), 75-109.
21. LEONARD, D. C., & Shull, D. M. (1996). Investor sentiment and the closed-end fund evidence: Impact of the January effect. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 36(1), 117-126.
22. LORIA, E., & Brito, L. (2004). Is the Consumer Confidence Index a sound predictor of the private demand in the United States?. *Estudios de economía aplicada*, 22(3), 727-728.
23. MAKI, D. (2006). Non-linear adjustment in the term structure of interest rates: a cointegration analysis in the non-linear STAR framework. *Applied Financial Economics*, 16(17), 1301-1307.
24. OLGAÇ, S., & Temizel, F. (2008). Yatırımcı Duyarlılığı Hisse Senedi Getirileri İlişkisi: Türkiye Örneği. *TISK Academy/TISK Akademi*, 3(6).

25. OTOO, M. W. (1999). Consumer sentiment and the stock market. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=205028, (Erişim Tarihi: 20.05.2017)
26. SCHMELING, M. (2009). Investor sentiment and stock returns: Some international evidence. *Journal of empirical finance*, 16(3), 394-408.
27. SCHWERT, G. W. (1989). Tests for unit roots: A Monte Carlo investigation. *Journal of Business & Economic Statistics*, 7:147-160.
28. TOPUZ, Y. V. (2011). Tüketici Güveni ve Hisse Senedi Fiyatları Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Örneği. *AİBÜ-İİBF Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 7, Sayı: 1, 53-65.
29. UTAKA, A. (2003). Confidence and the real economy-the Japanese case. *Applied Economics*, 35(3), 337-342.
30. YILANCI, V. (2009). Fisher Hipotezinin Türkiye İçin Sınanması: Doğrusal Olmayan Eşbütünleşme Analizi. *Ataturk University Journal of Economics & Administrative Sciences*, 23(4).
31. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1104 (Erişim Tarihi: 10/03/2017)
32. <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TCMB+TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Egilim+Anketleri/Iktisadi+Yonelim+Istatistikleri+ve+Reel+Kesim+Guven+Endeksi> (Erişim Tarihi: 12/02/2017)
33. <http://evds.tcmb.gov.tr/>
34. <http://www.tuik.gov.tr>

**BORSA İSTANBUL KURUMSAL YÖNETİM ENDEKSİ'NDE
(XKURY) VOLATİLİTENİN ETKİSİ: ARCH, GARCH ve SWARCH
MODELLERİ İLE BİR İNCELEME**

**THE EFFECT OF VOLATILITY IN THE BORSA İSTANBUL
CORPORATE GOVERNANCE INDEX (XKURY): AN EXAMINATION
WITH THE ARCH, GARCH AND SWARCH MODELS**

Şeyma ÇALIŞKAN ÇAVDAR*, **Alev Dilek AYDIN****

* Yrd. Doç. Dr., Haliç Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, seymacaliskan@halic.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Haliç Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, dilekaydin@halic.edu.tr

ÖZ

Bu çalışma Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksi'nin (XKURY) volatilitelerini ARCH, GARCH ve SWARCH modelleri yardımıyla ve endeksin 03.03.2014 ile 10.03.2017 arasındaki günlük kapanış verilerini kullanarak incelemeyi amaçlamaktadır. Finansal piyasalarda volatiliteler yani oynaklık en önemli risk ölçüm aracı olarak görülmekte ve volatilitenin ölçümü de araştırmacılar arasında giderek daha fazla ilgi çeken bir araştırma konusu haline gelmektedir. Bu çalışmadaki ana amacımız herhangi bir hareketlenmeden veya asimetrik bilgidan dolayı volatilitenin artmasından ötürü XKURY'nin bu durumdan etkilenip etkilenmediğini belirlemektir. Dolayısıyla bu çalışma Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksi'nin (XKURY) riskini belirlenen dönem için ölçmektedir. Ampirik bulgularımız bize SWARCH modellerinin ARCH ve GARCH modellerine göre volatiliteleri ölçmede daha başarılı bir performans sergilediğini göstermektedir. Dolayısıyla, araştırmacılar çalışma yaparken ARCH ve GARCH modellerine alternatif olarak SWARCH modellerini de kullanabilirler.

Anahtar Kelimeler: ARCH, GARCH, Volatiliteler, SWARCH

Jel Kodları: G10, G17

ABSTRACT

This paper aims to examine the volatility of Borsa İstanbul Corporate Governance Index (XKURY) by means of ARCH, GARCH and SWARCH models and by using the daily closing values of the index between 03.03.2014 and 10.03.2017. Volatility is considered as one of the most important measures of risk in the financial markets and measuring volatility has been one of the most attractive areas of research for the researchers. Our main goal in this research is to determine whether XKURY is influenced from any kind of movements or from any asymmetric information due to an increase in volatility. Therefore, this study evaluates the risk of XKURY for the determined time period. Our empirical findings indicate that the SWARCH models perform better in forecasting the volatility than the ARCH and GARCH models. The researchers therefore can employ the SWARCH models as an alternative to the ARCH and GARCH models when conducting studies.

Keywords: ARCH, GARCH, Volatility, SWARCH

Jel Codes: G10, G17

1. GİRİŞ

Risk ve getiri kavramları modern finans teorisinde önemli bir yere sahiptir çünkü finansal yatırımcılar elde ettikleri sermayeyi gelir elde etme amaçlı olarak yatırıma yönlendirdiklerinde bu sermayenin bir bölümünü kaybetme olasılığıyla karşı karşıya olduklarını bilmektedirler. Dolayısıyla yatırımcılar için yüksek risk ve belirsizliğin olduğu finansal piyasalarda gelir elde etme amaçlarını gerçekleştirebilmek için etkin bir risk yönetimi hayati bir öneme sahiptir. Etkin bir risk yönetimi denince akla, yatırım yapılan menkul kıymetlerin gelecekteki durumlarının, getiri ve risk düzeyi bağlamında iyi analiz edilmesi gelmektedir.

Volatilité, risk yönetimindeki en temel kavramlardan bir tanesidir ve kısaca, bir menkul kıymetin fiyatının veya piyasanın genelini belli bir zaman dilimindeki dalgalanma özelliği olarak tanımlanabilir. Son yirmi yılda, özellikle de 2008 finansal krizinden bu yana finansal piyasaların içinde yer alan tüm kesimlerin dikkatle izledikleri en önemli gelişmelerden bir tanesi finansal piyasalarda görülen yüksek volatilitedir. Kuşkusuz bu artışta dünya genelinde ekonomide yaşanan gelişmeler ve siyasi istikrarsızlıkların payı büyüktür. Son yaşanan finansal krizden sonra yatırımcıların bir kısmı büyük miktarlarda kazanç elde ederken, bir kısmı da önemli kayıplar vermiştir. Bu durum ise finansal piyasalarda yaşanan volatilitenin tahmin edilmesine ve modellenmesine olan ilgiyi arttırmıştır.

Finansal piyasaları tam olarak gelişimini tamamlamamış Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde siyasi ve ekonomik belirsizlikler yatırımcılar arasında risk algısının artmasına yol açmaktadır. Bu belirsizlik ortamı ve yüksek volatilité ise adeta bir kısır döngü şeklinde finansal piyasaların daha fazla gelişmesine engel olmaktadır. Bir piyasadaki riski ölçmek için volatilitenin ölçülmesi konusu kadar volatilitenin kaynağını da değerlendirmek gerekmektedir. Volatilitenin en önemli nedenleri olarak ekonomide yaşanan

belirsizlikler, piyasalardaki olumlu ya da olumsuz beklentilerin artması, politik istikrarsızlık ve makro ekonomideki dengesizlikler gösterilebilir. Böyle volatil bir piyasa kuşkusuz, uzun vadeli düşünen kurumsal yatırımcılardan çok, kısa vadeli yatırımcılar ve spekülátörler için çekici olmaktadır.

Volatilité, piyasa aktörleri ve diğer ilgili kesimler tarafından riskin ölçümünde kullanıldığı için özel bir öneme sahiptir. Yakın bir zamana kadar volatilité kavramı standart sapma ile ifade edilmiştir. Halbuki volatilité anlam olarak dalgalanma ya da oynaklık demektir ve günümüzde finansal değişkenler için varyansın sabit olduğu varsayımı büyük ölçüde geçerliliğini kaybetmiştir. Bu nedenle günümüzde değişen varyans ve kovaryans modellenmesine olanak sağlayan çeşitli ekonometrik yöntemler geliştirilmiş, volatilitenin bu özelliğinden dolayı doğrusal zaman serileri yerine doğrusal olmayan zaman serisi teknikleri kullanılmaya başlanmıştır.

Günümüzde yüksek frekanslı günlük finansal verilerin kullanıldığı çalışmalarda önde gelen volatilité modellemelerinden birisi olarak koşullu değişen varyans modellemeleri kullanılmaktadır. Koşullu değişkenliği modellemede en iyi sonuçları veren modeller olarak ise ARCH ve GARCH tipi modeller ön plana çıkmaktadır. Açılımı yapıldığında Otoregresif Koşullu Değişen Varyans anlamına gelen ARCH modeli Robert F. Engle (1982) tarafından geliştirilmiştir. Sonrasında ise ARCH modeli Bollerslev (1986) tarafından geliştirilerek Genişletilmiş ARCH (GARCH) modeli elde edilmiştir. Bu model, temelinde, varyansın da zaman geçtikçe geçmiş dönem varyanslarına bağlı olarak değiştiği varsayımına dayanmaktadır. Böylece GARCH ile volatilité tahminlerinde biraz daha gelişme sağlanmıştır. Her iki modelin de temel özelliği, genellikle zaman serilerinin büyük çoğunluğunda görülen dönemler arası bağımlılık ile değişen

varyansı modelleyebilmesidir. Ayrıca her iki model de serinin geçmiş değerlerinden başka veriye ihtiyaç duymadan volatilitiyi basit bir şekilde modelleyebilmektedirler.

Ancak ARCH ve GARCH modellerinin volatilité üzerindeki şoklara karşı simetrik tepki vermesi, finansal verilerin geniş dağılımlara sahip olması, buna ek olarak zaman içinde volatilitelerinin değişmesi ve otokorelasyonlu bir yapıya sahip olmaları nedeniyle araştırmalarda sağlıklı sonuçlar elde edilememeye başlanmıştır. Bu olumsuzlukları giderebilmek adına araştırmacılar değişik varyans modelleri geliştirmişlerdir. Bu sorunları ortadan kaldırmaya yönelik olarak geliştirilen GARCH modellerinin başında EGARCH, TGARCH, AGARCH, QGARCH, IGARCH, NGARCH, VGARCH, ARCH-M ve Augmented GARCH gibi modeller gelmektedir. Bunlara ek olarak Hamilton ve Susmel (1994), modellerin oynaklık analizlerinde bazı eksik yönlerin olduğunu belirlemiş ve alternatif olarak Markov Switching Autoregressive Conditional Heteroscedasticity (MS-ARCH ya da SWARCH), yani Markov Geçişli Ardışık Bağımlı Koşullu Değişen Varyans'ı geliştirmişlerdir. Bu anlamda SWARCH modeli Box ve Jenkins'in sabit parametrelili, dağılımın durağan olduğunu varsayan doğrusal zaman serisi modellerine alternatif olarak önerilmiş bir modeldir.

Bu çalışmanın amacı 31.08.2007 tarihinde faaliyete geçen Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksi'nin (XKURY) risklilik derecesinin, dolayısıyla günlük verilerinin volatilitésinin değerlendirilmesidir. Bunun için 03.03.2014 ile 10.03.2017 tarihleri arasındaki XKURY günlük kapanış verileri kullanılmıştır. Yapılan bu tahminlerin öngörü performanslarının değerlendirilmesi için ise ARCH, GARCH ve SWARCH tipi modeller kullanılmıştır.

Çalışmanın geri kalanında ilk olarak konuyla ilgili yapılmış önde gelen yerli ve yabancı çalışmaların yer aldığı literatür taraması kısmı yer almaktadır. İzleyen bölümde ARCH ve GARCH modelleri hakkında kısaca bilgi verilecektir.

Sonrasında araştırmanın amacı, yöntemi, analizi, bulguları ve bulguların yorumlandığı uygulama kısmı gelmektedir. Çalışmamız sonuç bölümüyle sona ermektedir.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Küreselleşme ve finansal piyasalarda meydana gelen belirsizlikler ve artan risk miktarı volatilitiyi de arttırmaktadır. Özellikle son yaşanan finansal krizle birlikte araştırmacılar volatilitenin modellenmesi, tahmini ve ölçümü üzerine yoğunlaşmıştır. Buna dair gelişmiş ülkelerde yapılmış çalışmalar geniş bir teorik çerçevede ele alınırken, aynı şeyi geliştirmekte olan birçok ülke için söylemek zordur. Geliştirmekte olan ülke piyasalarına dair yapılan çalışma sayısı, veri yetersizliği, bu ülkelerde sıkça yaşanan siyasi ve ekonomik şoklar ile krizler sonucu ekonometrik modelleme yapmanın güçleşmesi nedeniyle sınırlı kalmıştır.

Finansal piyasalarda volatilitenin ölçümünde daha çok ARCH ve GARCH modelleri tercih edilmektedir. Literatürde gerek finansal varlıkların, gerekse borsa endekslerinin volatilité düzeyinin ölçülmesine yönelik modellerin kurulması ve bu modellerin tahmin güçlerinin ölçülmesine yönelik olarak yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Buna karşın volatilité modellerinin performanslarının karşılaştırılması ile ilgili olarak literatürde netlik söz konusu değildir. Bu konudaki en önemli sorun ise volatilitenin gözlem veya başka bir yöntemle doğrudan görülebilmesinin mümkün olmamasıdır.

Fong (1997), çalışmasında SWARCH modelinin verileri standart ARCH modellerine göre daha doğru bir şekilde açıkladığını ve daha düşük bir volatilité ısrarcılığına sahip olduğunu göstermiştir. McMillian (2000), İngiltere borsasındaki volatilitiyi ölçmeyi hedefleyen çalışmasında, GARCH ve hareketli ortalamalar metodlarının çok daha iyi sonuçlar verdiğini bulmuştur. Siourounis (2002) çalışmasında, Yunan borsasında

negatif şokların günlük getiriler üzerinde asimetrik etkiye neden olduğu ve politik ve ekonomik belirsizliğin volatilitiyi arttırdığı sonucuna varmıştır. Buna karşın yüksek volatilité dönemlerinde serinin ortalamasının da değişmediğini belirlemiştir.

Singapur borsası volatilitésini A.B.D., İngiltere, Hong Kong ve Japonya borsaları volatiliteleri ile birlikte inceledikleri çalışmalarında Bala ve Pramatre (2004) GARCH modellerini kullanmışlardır. Araştırma, Singapur borsası ile diğer borsaların volatilitelerinin arasında yüksek derecede korelasyon olduğu sonucuna ulaşmıştır. Pan ve Zhang (2006), Çin'in Shanghai borsası için günlük volatilitiyi ölçmede GARCH T ve APARCH-N modelinin en uygun modeller olduğunu belirlemişlerdir. Leeves (2007), çalışmasında, Endonezya borsasında ARCH ve GARCH etkilerini 1990 ve 1999 yılları arası dönem için araştırmıştır. Günlük veriler kullandığı çalışmasında, ele alınan dönemde bu etkilerin varlığını tespit etmiştir. Parvaresh ve Bavaghar (2012), Tahran borsasında volatilitiyi ölçmeyi amaçlayan araştırmalarında CHARARCH modelinin bu iş için daha uygun bir model olduğunu belirlemişlerdir.

ARCH ve GARCH modellerini kullanarak finansal piyasalarda en doğru ve en iyi tahmini yapabilen volatilité tahmin modelini belirlemeye yönelik yapılan diğer bazı çalışmalar ise Kumar (2006), Alberg vd. (2008), Racicot ve Theoret (2010), Chand vd. (2012), Popovici (2015), Murari (2015) gibi araştırmacılara aittir. Bu çalışmalar sonucu kesin bir genelleme yapılamasa bile araştırmacılar en iyi tahmini veren modellerin GARCH ve EGARCH modelleri olduğunu ileri sürmektedirler.

Literatürde birçok araştırmacı SWARCH modellerini kullanarak başarılı çalışmalara imza atmışlardır. Cai (1994), A.B.D.'deki devlet tahvili getirilerinin volatilitésini analiz etmek için SWARCH modeli kullanmıştır. SWARCH modeli volatilitiyi ölçmenin yanı sıra birçok ekonomik ve

finansal zaman serisindeki değişimin modellenmesi için de araştırmacılar tarafından tercih edilmiştir. Bu çalışmalardan bazıları döviz kuru analizi (Engle ve Hamilton, 1990 ; Engle, 1994; Choudhry ve Hassan 2015), faiz oranları (Sola ve Drifill, 1994; Garcia ve Perron, 1996; Gray, 1996), vadeli işlem piyasaları (Chow, 1998) gibi alanlarda yapılmıştır.

Türkiye'de risk ve getiri yapısının belirlenmesi, volatilitenin modellenmesi ve tahminine yönelik çalışmalar 1990'lı yıllardan itibaren artış göstermiştir. Dağlı (1996), 1976-1992 dönemini kapsayan çalışmasında İMKB'nin risk ve getiri yapısını diğer bazı gelişmekte olan ülke hisse senedi piyasalarıyla karşılaştırarak incelemiştir. Araştırmanın sonucu en yüksek dördüncü getirinin ve en yüksek ikinci riskin İMKB'de olduğunu ortaya koymuştur. İlginç bir şekilde sonuçlar, oluşan bu yüksek riskin getiri ile telafi edilemediğini ortaya koymuştur.

Gökçe (2001), 1989-1997 dönemini kapsayan ve ARCH ailesine ait modeller kullanarak İMKB'deki volatilitiyi en iyi şekilde tahmin edecek modeli araştırmıştır. Araştırma sonuçları GARCH (1,1) modelinin bu konudaki en iyi model olduğunu belirlemiştir.

Özer ve Türkyılmaz (2004), 2001 krizinin Türk finansal piyasalarındaki etkilerini incelemeyi amaçladıkları çalışmalarında İMKB-100 Endeksi değerlerini ve Ocak 2000 ile Mart 2002 arasındaki A.B.D. Doları kuru değerlerini kullanmışlardır. Kriz öncesi sabit döviz kuru kullanıldığı için ARCH etkisine rastlayamayan araştırmacılar, İMKB-100 Endeksi getirisini modellemek içinse en iyi yöntemin EGARCH (1,1) modeli olduğunu belirlemişlerdir.

Mazıbaş (2005), birçok farklı simetrik ve asimetrik GARCH modeli kullanarak İMKB Bileşik, Mali, Hizmet ve Sınai Endeksleri'ndeki volatilitiyi ölçmeyi amaçlayan çalışmasında 1997-2004 yılları arasındaki döneme ait günlük, haftalık ve aylık verileri kullanmıştır. Çalışmanın sonucu haftalık ve aylık verilere dayalı

tahminlerin günlük verilere dayalı tahminlerden daha doğru sonuçlar verdiğini ortaya koymaktadır.

Bu çalışmalara ek olarak, çeşitli dönemler için İMKB-100 Endeksi'nin volatilitelerini modelleyerek en uygun yöntemin hangisi olduğunu bulmaya yönelik olarak yapılmış diğer bazı çalışmalara Akar'ın (2007), Sevüktekin ve Nargeleçekenler'in (2008), Atakan'ın (2009) ve Gürış vd.'nin (2011), Şahin vd.'nin (2015) ve Demir'in (2016) çalışmaları örnek olarak verilebilir.

3. METODOLOJİ

3.1. ARCH GARCH ve SWARCH Modelleri

ARCH modelleri, koşullu varyansın zamana bağlı olarak değişimine izin veren ve belirli bir zaman için serilerin varyansını tahmin etmeyi sağlayan yöntemlerdir. Bununla birlikte bu yöntem, koşulsuz varyansı sabit kabul etmektedir. Standart ARCH (q) modelleri aşağıdaki gibi gösterilebilir : (Engle, 1982)

$$r_t = \phi_0 + \sum_{i=1}^m \phi_i r_{t-i} + u_t$$

$$u_t = h_t^{1/2} \varepsilon_t$$

$$h_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^q \alpha_i u_{t-i}^2$$

Yukarıdaki denklemlerde ;

r_t : XKURY endeksinin t anındaki logaritmik getirisini,

u_t : otokorelasyonsuz endeks getirisini,

h_t : r_t nin koşullu varyansını,

ε_t : birbirinden bağımsız dağılılan rassal değişkenleri göstermektedir.

Engle, Lilien ve Robins (1987), ortalama denklemine koşullu varyansın açıklayıcı

değişken olarak eklendiği ARCH-M (Ortalamada Otoregresif Şartlı Değişen Varyans) modelini geliştirmişlerdir. Bu modelin ARCH modelinden en önemli farkı, değişen koşullu varyansların hata terimi aracılığıyla dolaylı olarak değil de doğrudan denkleme girerek koşullu varyansın ortalamaya olan etkisini incelemesidir. Kısaca bu modelin koşullu ortalaması koşullu varyansa bağlıdır.

ARCH modeli çok basit olmasına karşın volatilité sürecinin yeterli bir şekilde tanımlanabilmesi için çok sayıda parametrenin kullanılması gerekmektedir (Tsay, 2002: 93). ARCH modellerinde tahmin yapılırken hata teriminin gecikmesinin modelde yer alması ve çok sayıda parametrenin tahminini gerektirmesi bakımından yaşanan zorluklarından dolayı Genelleştirilmiş ARCH (GARCH) modeli Bollerslev (1986) tarafından geliştirilmiştir. Genel olarak GARCH (p,q) modeli :

$$h_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^q \alpha_i u_{t-i}^2 + \sum_{j=1}^p \gamma_j h_{t-j}$$

olarak gösterilebilir. GARCH (1,1) modelinin pek çok ekonomik zaman serisine uygulanması mümkündür ve ayrıca model, çeşitli yöntemlerle genişletilebilir ve düzenlenebilir. Yani GARCH (1,1) modeli gecikme terimlerinin eklenmesiyle GARCH (p,q) modeline genişletilebilir (Kendirli ve Karadeniz, 2012 : 99). GARCH modelleri sadece volatilitenin ölçüsü olarak değil, aynı zamanda volatilité üzerinde şokların etkisinin kalıcı olup olmadığını gösteren bir araçtır.

GARCH modelleri ilk geliştirildikleri dönemden bu yana önemli değişikliklere maruz kalmışlardır. Bunun nedeni yapılan değişikliklerle modellerin sorunlarının giderilmeye çalışılmasıdır. Yapılan ampirik çalışmalarda, riskli varlıkların getirisiyle ilgili kötü haberlerin iyi haberlere nazaran gelecekte daha büyük volatilitéye neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. "Kaldıraç etkisi" olarak bilinen bu etkiyi simetrik GARCH modelleriyle öngörmek olası değildir. Kaldıraç etkisinin temel nedeni, hisse senedinin borsa fiyatındaki düşüşün

firmanın borç oranını yükselterek firmanın riskini arttırması, bunun da volatilitenin artmasına yol açmasıdır (Kutlar ve Torun, 2013: 8). Bu nedenle kaldıraç etkisini göz önünde bulunduran ve volatilitenin asimetrik özelliklerini kapsaması için geliştirilen birçok GARCH modeli bulunmaktadır. Bunların başlıcaları şöyledir: Engle (1990) tarafından geliştirilen Asimetrik GARCH (A-GARCH) modeli, Nelson (1991) tarafından geliştirilen Üstel GARCH (E-GARCH) modeli, Glosten, Jagannathan ve Runkle (1993) tarafından geliştirilen GJR-GARCH modeli, Sentena (1992) tarafından geliştirilen kuadratik GARCH (Q-GARCH) modeli ve Zokaian'ın (1994) geliştirdiği eşik GARCH (T-GARCH) modelidir.

ARCH ve GARCH modelleri volatilitenin tahminlerinde sıklıkla kullanılmakla birlikte, bu modellerin zayıf öngörü performansı, yani koşullu volatilitenin olduğundan daha büyük tahmin edilmesi gibi nedenlerden dolayı SWARCH modelleri geliştirilmiştir. Bazı araştırmacılar, ARCH ve GARCH modellerinin sürecin içinde varolan yapısal değişimlerden kaynaklandığını savunmaktadırlar (Lamoureux ve Lastrapes, 1990). Bu nedenle, modellerde yapısal değişimlere veya rejim değişimlerine olanak veren bir volatilitenin modeli kullanmak gerekmektedir. ARCH ve GARCH modellerinin zaman içinde değişen model spesifikasyonu şu şekilde gösterilebilir : (Bautista, 2003).

$$r_t = \phi_0 + \sum_{i=1}^s \phi_i r_{t-i} + e_t$$

$$e_t = u_t \sqrt{g(s_t)}$$

$$u_t = h_t^{1/2} \varepsilon_{t,N(0,1)}$$

$$h_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^q \alpha_i u_{t-i}^2$$

Yukarıdaki denklemlerde, s_t Markov zinciriyle ifade edilen, gözlemlenemeyen rassal değişkenleri, yani volatilitenin durumunu gösterir. Kısaca bu denklemler

markov dönüşümlü (markov switching) ya da dönüşümlü (switching) ARCH (SWARCH (k,q)) modeli olarak adlandırılır. $g(s_t)$ ARCH modelindeki sabit varyans faktörüdür. Ayrıca, söz konusu denklemlerde; r_t , ortalama günlük endeks getirisini, r_{t-i} , i dönem önceki günlük endeks getirisini, $\alpha_0, \alpha_1, \dots, \alpha_i$ koşullu varyans denklemine ait parametreleri, h_t koşullu varyansı, göstermektedir.

4. İSTATİSTİKSEL ANALİZ VE BULGULAR

Finansal piyasalarda risk faktörlerinden olan volatilitenin piyasalarda yatırım kararları alınırken dikkate alınması gerekmektedir. Bu araştırmanın amacı, Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksi'nin (XKURY), piyasalarda oluşan herhangi bir hareketlenme veya asimetrik bilgi akışı sonucu volatilitenin etkilenip etkilemeyeceğinin ortaya konulmasıdır. Ayrıca, XKURY endeksinin volatilitenin durumunun da değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Bu çalışmada 03.03.2014 ile 10.03.2017 tarihleri arası Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksi (XKURY) günlük kapanış verileri kullanılmıştır. Endeks günlük kapanış verileri finans.mynet.com adlı internet sitesinden grafik üzerinden toplanmıştır. Finansal zaman serileri yüksek frekanslı ve uzun hafızalı veriler olduklarından kendilerine özgü özellikleri vardır. Bu nedenle bu verilere uygun modeller kullanılmalıdır. Çalışmada XKURY günlük verilerinin volatilitenin tahmin edilmesi ve tahminlerin öngörü performanslarının değerlendirilmesi için ARCH, GARCH ve SWARCH tipi modeller kullanılmıştır.

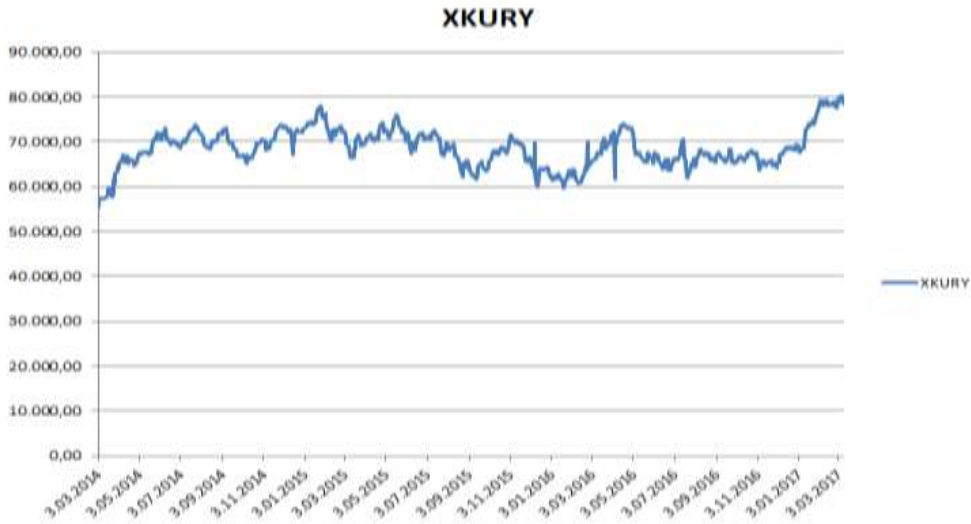
Çalışmamızın bulgularına geçmeden önce Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksi'nin (XKURY) genel özelliklerinden bahsetmekte fayda

görüyoruz. XKURY'de yer alan şirketler kurumsal yönetim ilkelerini en iyi şekilde uygulayan ve derecelendirme şirketleri tarafından bu ilkelere uyma notu 10 üzerinden en az 7 olan şirketlerden oluşmaktadır. Dolayısıyla bu endeks Borsa İstanbul'da yer alan birçok endekse göre daha istikrarlı ve daha az volatil bir seyir izlemektedir. Şekil 1'de çalışma dönemimiz olan 03.03.2014 ile 10.03.2017 dönemi için XKURY endeksinin genel seyri görülmektedir. Bu dönemde genel anlamda XKURY kapanış değerleri 60.000 ile 80.000 arasında bir seyir izlemiştir. 03.07.2014 ile 03.07.2015 arasındaki bir yıllık dönemde ise endeks 70.000 değeri etrafında daha yatay bir seyir izlemiştir. Bu tarihten 03.05.2016 tarihine kadar endeks 60.000 ile 70.000 arasında hafif volatil bir şekilde gidip gelmiştir. 03.01.2017 tarihinden itibaren ise endeks yükseliş trendine girmiş ve 03.03.2017 itibarıyla 80.000 rakamına ulaşmıştır. XKURY'yi volatilitenin açısından değerlendirmek

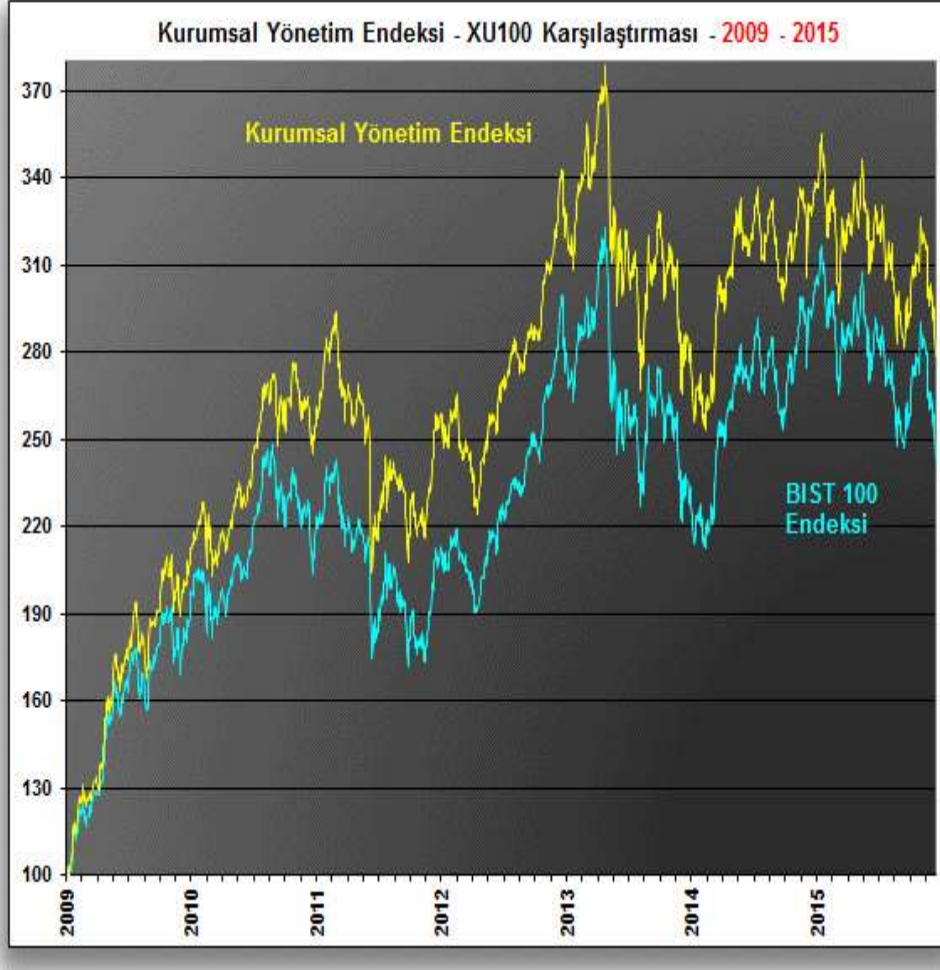
gerekirse Şekil 1'den de görüldüğü üzere endeks çok volatil bir seyir izlememiştir.

Grafik 1'de ise Borsa İstanbul (BIST) 100 ile XKURY endekslerinin 2009-2015 dönemi için karşılaştırmalı getiri grafiği yer almaktadır. XKURY volatilitenin açısından istikrarlı bir seyir izlerken aynı zamanda Borsa İstanbul (BIST) 100 endeksine göre anılan dönem için çok daha iyi bir getiri sağlamıştır. XKURY bu dönemde %278 artış kaydederken, BIST 100 endeksinin getiri oranı %243 olarak gerçekleşmiştir. Bu da bize kurumsal yönetim ilkelerine önem veren firmaların daha istikrarlı olduğu kadar daha iyi de bir getiri performansı sergilediklerini göstermektedir.

Şekil 1: 03.03.2014 ile 10.03.2017 Dönemi Arasında XKURY Endeksinin Genel Seyri

Grafik 1: Borsa İstanbul (BIST) 100 ile XKURY Endekslerinin
2009-2015 Dönemi için Karşılaştırmalı Getiri Grafiği

Modellerimizde kullanılmak üzere Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksi'nin (XKURY) günlük getirisi için r_t , $r_t = 100 \times [\ln(XKURY_t) - \ln(XKURY_{t-1})]$ logaritmik dönüşümü yapılmıştır. Çalışmada ARCH(1), ARCH (2), GARCH (1,1), SWARCH (2,2) ve SWARCH (3,2) modelleri kullanılmış ve XKURY için en uygun modelin SWARCH (2,2) modeli olduğu tespit edilmiştir.

Çalışmada kullanılan veri seti zaman serisi olduğu için, ARCH, GARCH ve SWARCH modelleri tahmininden önce durağanlık testi

yapılması gerekmektedir. Durağanlık testlerinde yaygın şekilde birim kök testleri kullanılmaktadır. Bu testlerin amacı serinin birim kök içerip içermediğini belirlemektir. Eğer seri birim kök içeriyorsa o serinin durağan olmadığı sonucuna varılır.

Yapılan durağanlık testi sonuçları Tablo 1'e aktarılmış ve XKURY getiri serisine ilişkin ADF test istatistikleri ve PP testi sonuçlarına göre serinin %5 anlamlılık düzeyinde durağan olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 1 : XKURY Endeksi Birim Kök Testi Sonuçları

	Augmented Dickey Fuller (ADF) Testi		Philips Perron (PP) Testi	
	ADF Değeri	p-Olasılık	PP Değeri	p-Olasılık
XKURY	-31.4217	0.0017	-32.1011	0.0010

Tablo 2: XKURY Endeksi İçin Alternatif ARCH, GARCH ve SWARCH Modelleri Tahmini

Değişken	ARCH (1)	ARCH (2)	GARCH (1,1)	SWARCH (2,2)	SWARCH (3,2)
Ortalama Denklemi					
$r_t = \phi_0 + \phi_1 r_{t-1} + \varepsilon_t$					
Sabit	0.527*	0.728*	0.933*	0.610*	0.512*
r_{t-1}	0.144*	0.224*	0.361*	0.172*	0.183*
Varyans Denklemi					
$h_t = \alpha_0 + \alpha_1 u_{t-1}^2 + \alpha_2 h_{t-1} + \alpha_3 v_t$					
Sabit	0.293*	0.329*	0.946*	0.870*	0.961*
u_{t-1}^2	0.231*	0.189*	0.109*	0.077**	0.358**
u_{t-2}^2		0.172*			0.125*
u_{t-3}^2					0.213*
h_{t-1}			0.738*		
p_{11}				0.972*	0.965*
p_{22}				0.941**	0.968*
p_{33}					0.973**
g_2				5.532*	3.714*
g_3					14.973**
AIC	-1712,648	-1716,091	-1706,21	-1721,264	-1713,495
SIC	-1793,033	-1727,121	-1718,51	-1799,671	-1728,362
*Tahmin edilen katsayı % 1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel anlamlıdır.					
** Tahmin edilen katsayı %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel anlamlıdır.					

Tablo 3 : Model Yapılarına Ait Hesaplanan Israrcılık Değerleri

Model Tipi	Parametre Sayısı	AIC	SC	Israrcılık Katsayısı (Persistence)
ARCH(1)	4	-1712,648	-1793,033	0,231
ARCH (2)	5	-1716,091	-1727,121	0,361
GARCH (1,1)	5	-1706,21	-1718,51	0,847
SWARCH (2,2)	8	-1721,264	-1799,671	0,077
SWARCH (3,2)	9	-1713,495	-1728,362	0,696

Tablo 2'de Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksi (XKURY) için yapılan alternatif ARCH, GARCH ve SWARCH modellerinin maksimum olabilirlik yöntemiyle elde edilmiş tahmin sonuçları yer almaktadır. Bir koşullu değişen varyans modelinin en uygun model olarak birtakım şartlara sahip olması gerekmektedir. Bunlar, en küçük Akaike Bilgi Kriteri (AIC) (Akaike, 1976) ve Schwarz Bilgi Kriteri'ne (SIC) (Schwarz, 1978) sahip olması, parametrelerin anlamlı çıkması, parametre kısıt koşullarının sağlanması, varyans denklemi katsayılarının pozitif olması ve bu katsayıların toplamının birden küçük çıkmasıdır (Çabuk, Özmen ve Kökçen, 2011 : 15).

Kurumsal yönetim Endeksi'nde (XKURY) volatilitenin etkisini değerlendirebilmek için ARCH, GARCH ve SWARCH modelleri kullanılarak analizler gerçekleştirilmiştir. Bu analizlerin yer aldığı Tablo 2 değerlendirildiğinde AIC ve SIC bilgi kriterlerine göre SWARCH (2,2) modelinin, endeksin volatilitenin modellenmesinde en iyi sonucu verdiği söylenebilir. Modeller değerlendirilirken çeşitli gecikme sayıları kullanılarak olası durumlar değerlendirilmiş ve en uygun ve anlamlı modeller Tablo 2'ye aktarılmıştır. GARCH (1,1) modelinde yani koşullu varyans denkleminde, ısrarcılık değerleri her bir model için hesaplanmış ve Tablo 3'e aktarılmıştır. ϕ katsayısı ARCH etkisini, α katsayısı ise GARCH etkisini göstermektedir. $(\phi + \alpha)$ değeri ise geçmiş dönemdeki değişimlerin etkisinin şimdiki dönemdeki volatiliteye veya değişime etkisini göstermektedir.

Yani Tablo 2'den hareketle;

$$(\phi + \alpha) = 0.109 + 0.738 = 0.847$$

olarak hesaplanmıştır.

$(\phi + \alpha)$ toplamının 1'den küçük olması serinin durağanlık özelliği gösterdiğini ve volatilitenin tahmininin mümkün olduğu anlamına gelmektedir. Yani bu sonuç bize parametrelerin pozitif olma kısıtını

sağladığı ve bu parametrelerin anlamlı olduğunu göstermektedir. Bu toplam 1'e yaklaştıkça XKURY endeksinde meydana gelen herhangi bir şokun etkisinin uzun süreli olacağı veya yarılanma süresinin uzun zaman alacağı anlaşılmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, XKURY endeksinde herhangi bir şok veya asimetrik bilgi söz konusu olduğunda, bu şokun endeks üzerindeki etkisini görmek zaman alabilmektedir.

Bununla birlikte;

$$1 - 0.109 - 0.738 = 0.153 < 1$$

şeklinde hesaplanan sonuç ise XKURY serisinde şokun etkisinin geçici olup olmadığını ölçmek için kullanılmaktadır. 0.153 değeri, şokun etkisinin geçici olduğunu göstermekle birlikte, sonucun 1'den oldukça küçük değer alması, şokun yarılanma süresinin veya etkisinin azalmasının uzun zaman alacağı anlamına gelmektedir (Adlığ, 2009). Modelden görüleceği üzere cari dönem volatilitenin üzerindeki değişkenliğin yaklaşık % 10,9'luk kısmı beklenmeyen getiriler ve geçmiş dönem şoklarından ve yaklaşık %73,8'lik kısmı ise önceki dönem koşullu varyansından kaynaklanmaktadır.

Tablo 2'deki özet istatistiklerden ve Tablo 3' den hareketle ARCH ve GARCH modelleri için oldukça yüksek olan $(\phi + \alpha)$ toplamının SWARCH modelleri için çok daha düşük olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle GARCH (1,1) değeri 0.847 olarak bulunmuş ve şokların uzun süreli etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. SWARCH (2,2) için ise bu değer 0.077'e, SWARCH (3,2) için 0.696'ya düşmüştür. SWARCH modelleri sayesinde şokların uzun süreli etkisi gerilemiştir. Bu ısrarcılık değerleri, yani şokların etkisinin kalıcı olup olmadığı değerlendirildiğinde, SWARCH(2,2) modelinin en uygun model olduğu sonucuna varılabilir. Sistemdeki volatilitenin yarılanma sürelerine yönelik araştırmalar sayesinde yatırımcılar olası bir şok durumunda yatırımlarını hangi finansal piyasalara yönlendirebileceklerine dair ipucu elde edebilmektedirler. Çünkü bir

endekste meydana gelen fiyat anomalisi şok öncesi seviyesine geldiğinde diğer bir endekste şokun etkisi halen devam etmektedir. Böylece yatırımcılar için piyasalar arası aynı nitelikteki finansal araçlarla arbitraj imkânı doğmaktadır.

Bu sonuçları değerlendirmek gerekirse Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksi'nde (XKURY) kısa vadeden ziyade uzun vadeli volatilitenin varlığı tespit edilmiştir. Bu durum aslında biraz da XKURY'nin yapısından kaynaklanmaktadır. 2007 yılında hesaplanmaya başlanan bu endekste Mart 2017 itibarıyla 50 şirket yer almaktadır. Bu endeks kurumsal yönetimi en iyi uygulayan firmalardan oluşmaktadır. Zira bu şirketler bu endekste yer alabilmek için SPK tarafından lisanslandırılan derecelendirme kuruluşları tarafından her yıl derecelendirme notlamasına tabi tutulmaktadır. Bunun sonucunda da XKURY'de etkin bir piyasanın özellikleri görülmekte, şeffaflık ilkesi gereği bu endeks piyasaya gelen haberleri diğer endeks piyasalarına göre daha kısa bir zamanda, daha net, daha doğru ve anlaşılır bir biçimde yansıtmaktadır. Bu nedenle, bu endekste volatilitenin, diğer birçok endekse göre kısa bir dönem aralığında değil de daha uzun vadeli olarak görülmekte, bu durum da spekülasyona dayalı kar oranı olasılığını azaltmaktadır.

5. SONUÇ

Bilindiği gibi volatilitenin kısa zaman döneminde finansal varlık getirilerinde belirli ortalamalardan sapmalar anlamına gelmektedir. Temel nedenlerden uzak gerçekleşen bu yapay dalgalanmalar işlem hacmine olumsuz etki yapmaktadır. Özellikle belirsizliğin artış gösterdiği böyle dönemlerde, ekonomik ve sosyal beklentiler piyasalarda volatilitenin artışlarına neden olmaktadır. Meydana gelen yüksek volatilitenin küçük yatırımcıyı piyasadan uzaklaştırmakta, spekülörlere haksız kazanç sağlamakta, uzun vadeli yatırımcılardan ziyade kısa vadeli yatırımcıları piyasalara çekmektedir.

Piyasaların derinleşmesi ve istikrara kavuşması için volatilitenin minimize edilerek makul ve istikrarlı bir yapıya kavuşturulması önemlidir. Bu nedenle gerekli güven ortamının sağlanması, yatırımcıların elindeki atıl durumdaki fonların sermaye piyasalarına aktarımının sağlanması ve şeffaflığı arttıracak şekilde yatırımcılara yönelik bilgi akışının artırılması gerekmektedir.

Risk ve getiri kavramları volatilitenin tespitinde rol oynayan temel kavramlardır. Durağan dönemlerde aynı seyreden zaman serilerinin, belirsizlik, özellikle de kriz dönemlerinde büyük oynaklıklar göstermesi nedeniyle sabit varyans olanaksız hale gelmiştir. Böylece de finansal serilerde geleneksel zaman serisi modellerinin kullanılması mümkün olmaktan çıkmış ve değişen varyansın modellenmesine imkan sağlayan çeşitli ekonometrik zaman serileri geliştirilmiştir.

Bu çalışmada koşullu değişen varyans modelleri olarak da bilinen ARCH, GARCH ve Markov dönüşümlü ARCH (SWARCH) modelleri kullanılarak Borsa İstanbul Kurumsal Yönetim Endeksi'ndeki (XKURY) volatilitenin modellenmeye çalışılmıştır. Yapılan analizler sonucunda Akaike Bilgi Kriteri (AIC) ve Schwartz Bilgi Kriteri (SIC) değerlendirme sonuçlarına göre SWARCH (2,2) modelinin, XKURY endeksinin günlük getiri serisindeki volatilitenin modellenmesinde en iyi sonucu veren model olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca XKURY endeksinde kısa vadeden ziyade uzun vadeli volatilitenin varlığı tespit edilmiştir. Bu sonuca ek olarak çalışmamız, XKURY endeksinin volatilitenin Borsa İstanbul çatası altındaki birçok endeksten daha düşük olduğunu göstermiştir. Nitekim Şahin vd. (2005) de, bu sonucu destekler nitelikte 2007 ile 2013 dönemleri arasında XKURY endeksinin volatilitenin BIST 100 endeksinin göre daha düşük seviyede gerçekleştiği sonucuna ulaşmışlardır.

Çalışmamızın sonuçları değerlendirildiğinde bulgularımızın, literatürde yapılan birçok çalışmanın

sonuçlarıyla paralellik gösterdiği söylenebilir. Bu bağlamda SWARCH modellerinin finansal zaman serilerindeki volatilitiyi ARCH ve GARCH modellerinden daha başarılı bir şekilde açıkladığına dair literatürdeki bir takım bulguları destekleyen bir sonuca varılmıştır. Literatürdeki bu yöndeki çalışmalara örnek olarak Engle ve Hamilton'ın (1990), Engle'in (1994), Sola ve Drifill'in (1994), Garcia ve Perron'un (1996), Gray'in (1996) ve Chow'un (1998) ve Demir'in (2015) yapmış olduğu çeşitli çalışmalar örnek verilebilir. Yani bu çalışmamızda volatilité modellemesinde, ARCH tipi modeller yerine SWARCH tipi modellerin kullanılmasının daha iyi sonuçlar verdiği

bulgusuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda araştırmacılar volatilité tahmininde bulunurken SWARCH tipi modelleri alternatif olarak değerlendirebilirler.

İleriye yönelik çalışmalara bir öneri olması açısından ise sadece Kurumsal Yönetim Endeksi (XKURY) değil, Borsa İstanbul çatısı altındaki diğer endekslerin de volatilitelerinin ölçümüne yönelik çalışmalar yapılabilir. Hatta bu endekslerin volatiliteleri birbirleriyle karşılaştırılabilir. Buna ek olarak araştırmacılar, Borsa İstanbul'daki endekslerin yanı sıra diğer gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerin borsa endekslerinin volatilitelerini de ölçerek bu endeksleri birbirleriyle karşılaştırabilirler.

KAYNAKÇA

- ADLIĞ, G. Ş. (2009). "Finansal Piyasalarda Ardışık Bağlanımlı Koşullu Varyans Etkileri, Oynaklık Tahmini ve Türkiye Üzerine Bir Uygulama. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üni. Sosyal Bil. Enst.
- AKAIKE, H. (1976). "Canonical Correlation Analysis of Time Series and the Use of an Information Criterion" in Raman K. Mehra and Dimitri G. Lainiotis, (eds.), System Identification: Advances and Case Studies, New York: Academic Press.
- ALBERG, D., HAIM, S ve RAMI, Y. (2008). "Estimating Stock Market Volatility Using Asymmetric GARCH Models". Applied Financial Economics, 28: 1201-1208.
- ATAKAN, T. (2009). "İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda Değişkenliğin (Volatilitenin) ARCH-GARCH Yöntemleri İle Modellenmesi". Yönetim Dergisi, 62, 48-61.
- BALA, L. ve GAMINI, P. (2004). "Stock Market Volatility: Examining N. America, Europe and Asia". Econometric Society 2004 Far East Meeting, No: 479.
- BAUTISTA, C.C. (2003). "Stock Market Volatility in the Philippines". Applied Economics Letters, 10: 315-318.
- BOLLERSLEV, T. (1986). "Generalized Autoregressive Conditional Heteroscedasticity". Journal of Econometrics, 31: 307-327.
- CAI, J. (1994). "A Markov Model of Switching-regime ARCH." Journal of Business and Economic Statistics, 12: 309-316.
- CHAND, S., KAMAL, S ve IMRAN, A. (2012). "Modeling and Volatility Analysis of Share Prices Using ARCH and GARCH Models". World Applied Sciences Journal, 19(1): 77-82.
- Choudhry, T. and Hassan, S. S. (2015). Exchange Rate Volatility and UK Imports from Developing Countries: Effect of the Global Financial Crisis. *Proceedings of the Second European Academic Research Conference on Global Business, Economics, Finance and Banking (EAR15Swiss Conference)* ISBN: 978-1-63415-477-2 Zurich-Switzerland, 3-5 July, 2015 Paper ID: Z594.
- CHOW, Y. F. (1998). "Regime Switching and Cointegration Tests of the Efficiency of Futures Markets".

- The Journal of Futures Markets, 18: 871-901.
12. ÇABUK, A.H., ÖZMEN, M. ve KÖKCEN, A. (2011). "Koşullu Varyans Modelleri: İMKB Serileri Üzerine Bir Uygulama". Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi. 15(2): 1-18.
 13. DAĞLI, H. (1996). Türkiye'nin Risk ve Getiri Açısından Gelişen Hisse Senedi Piyasaları Arasındaki Yeri. İşletme ve Finans Yayınları.
 14. DEMİR, S. (2016). Modelling the Conjectural Effects of on Volatility in Emerging Markets: Comparison Between GARCH Models and Markov Switching (MS) Model. *Proceedings of the International Conference of Strategic Research in Social Science and Research*. 14-16 October, 2016, Antalya.
 15. DICKEY, D.A. ve FULLER, W.A. (1979). "Autoregressive Time Series with a Unit Root". Journal of the American Statistical Association, 74: 427-431.
 16. ENGLE, C. (1994). "Can the Markov Switching Model Forecast Exchange Rates?". Journal of International Economics, 36: 151-165.
 17. ENGLE, C. ve HAMILTON, J. D. (1990). "Long Swings in the Dollar: Are they in the Data and Do Markets Know it?". American Economic Review, 80: 689-713.
 18. ENGLE, R. F. (1982). "Autoregressive Conditional Heteroscedasticity with Estimates of the Variance of United Kingdom Inflation". *Econometrica*, 50: 987-1007.
 19. ENGLE, R. F., LILIEN, M. D. ve ROBINS, P.R. (1987). "Estimating Time Varying Risk Premia in the Term Structure: The Arch-M Model". *Econometrica*, 55(2): 391-407.
 20. FONG, W.M. (1997). "Volatility Persistence and Switching ARCH in Japanese Markets". *Financial Engineering and the Japanese Markets*, 4: 37-57.
 21. GARCIA, R. ve PERRON, P. (1996). "An Analysis of the Real Interest Rate Under Regime Shifts". *The Review of Economics and Statistics*, 78: 111-125.
 22. GLOSTEN, L. R., JANANNATHAN, R. ve RUNKLE, D. (1993). "On the Relation Between the Expected Value and the Volatility of the Nominal Excess Return on Stocks". *Journal of Finance*, 48: 1779-1801.
 23. GÖKÇE, A. (2001). "İstanbul Menkul Kıymetler Borsası Getirilerindeki Volatilitenin ARCH Teknikleri ile Ölçülmesi". *Gazi Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 36.
 24. GRAY, S. F. (1996). "Modelling the Conditional Distribution of Interest Rates as a Regime-switching Process". *Journal of Financial Economics*, 42: 27-62.
 25. GÜRİŞ, S. ve SAÇAKLI, S.İ. (2011). "İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda Hisse Senedi Getiri Volatilitelerinin Klasik ve Bayesyen GARCH Modelleri İle Analizi". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13: 153-172.
 26. HAMILTON, J. D. ve SUSMEL, R. (1994). "Autoregressive Conditional Heteroskedasticity and Change in Regime". *Journal of Econometrics*, 64: 307-333.
 27. KENDİRLİ, S. ve KARADENİZ, G. (2012). "2008 Kriz Sonrası İMKB 30 Endeksi Volatilitelerinin Genelleştirilmiş ARCH Modeli ile Tahmini". *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*.
 28. KUMAR, S. S. S., (2006). "Forecasting Volatility – Evidence from Indian Stock and Forex Markets". *Indian Institute of Management Kozhikode*, <http://dspace.iimk.ac.in/bitstream/2259/289/1/ForecastingVolatility.pdf> (Erişim Tarihi: 18.03.2017).

29. KUTLAR, A. ve TORUN, P. (2013). "İMKB 100 Endeksi Günlük Getirileri İçin Uygun Genelleştirilmiş Farklı Varyans Modelini Seçimi". Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, (42):1-24.
30. LAMOUREUX, C. G. ve LASTRAPES, W.D. (1990). "Persistence in Variance, Structural Change and the GARCH Model". Journal of Business and Economic Statistics, 8: 225-234.
31. LEEVES, G. (2007). "Asimetric Volatility Of Stock Returns During The Asian Crisis: Evidence From Indonesia". International Review Of Economics And Finance, 16: 272-286.
32. MAZIBAŞ, M. (2005). "İMKB Piyasalarındaki Volatilitenin Modellenmesi ve Öngörülmesi: Asimetrik Garch Modelleri İle Bir Uygulama". VII. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi, 26-27 Mayıs.
33. MCMILLIAN, D., SPEIGHT, A. ve APGWILYM, O. (2000). "Forecasting UK Stock Market Volatility". Applied Financial Economics, 10, 435-488.
34. MURARI, K. (2015). "Exchange Rate Volatility Estimation Using GARCH Models, with Special Reference to Indian Rupee Against World Currencies". IUP Journal of Applied Finance. (21): 1, 22-37.
35. NELSON, D. (1991). "Conditional Heteroscedasticity in Asset Returns: A New Approach," *Econometrica*, 59: 347-370.
36. ÖZER, M. ve TÜRKYILMAZ, S. (2004). Türkiye Finansal Piyasalarında Oynaklıkların ARCH Modelleri ile Analizi. T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, No:1593, Eskişehir.
37. PAN, H. ve ZHANG, Z. (2006). "Forecasting Financial Volatility: Evidence From Chinese Stock Market", Working Paper In Economics and Finance, No:06/02, 1-29.
38. PARVARESH, M. ve BAVAGHAR, M. (2012). "Forecasting Volatility in Tehran Stock Market with GARCH Models". Journal of Basic and Applied Scientific Research, 2(1), 150-155.
39. PHILLIPS, B.C.P. ve PERRON, P. (1988). "Testing for a Unit Root in Time Series Refression". Biometrika, 75(2): 335-346.
40. POPOVICI, O. C. (2015). "A Volatility Analysis of the Euro Currency and the Bond Market". Financial Studies. (19): 1, 67-79.
41. RACICOT, F. E. ve RAYMOND, T. (2010). "Forecasting Stochastic Volatility Using The Kalman Filter: An Application to Canadian Interest Rates and Price-Earnings Ratio". The Ieb International Journal of Finance, 2010 (1): 28-47.
42. SCHWARZ, G. (1978). "Estimating the Dimension of a Model". Annual of Statistics, 6: 461-464.
43. SENTENA, E., (1992). Quadratic ARCH Models. A Potential Interpretation of ARCH Models, London School of Economics Financial Markets Study Group Discussion Paper.
44. SEVÜKTEKİN, M. ve NARGELEÇEKENLER, M. (2008), "İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda Getiri Volatilitésinin Modellenmesi ve Önraporlanması". Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 61: 243-265.
45. SIOUROUNIS, G.D. (2002). "Modelling Volatility and Testing for Efficiency in Emerging Capital Markets: The Case of The Athens Stock Exchange". Applied Financial Economics, 12: 47-55.
46. SOLA, M. ve DRIFFIL, J. (1994). "Testing the Term Structure of Interest Rates Using a Stationary Vector Autoregression with Regime Switching". Journal of Economic Dynamics and Control, 18: 601-628.

47. ŞAHİN, Ö., ÖNCÜ, M.A. ve SAKARYA, Ş. (2015). "BIST 100 ve Kurumsal Yönetim Endeksi Volatilitelerinin Karşılaştırmalı Analizi". C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi. (16): 2, 107-126.
48. TSAY, S. R. (2002). Analysis of Financial Time Series. New York: John Wiley & Sons, Inc.
49. ZOKAIAN, J.M. (1994). "Threshold Heteroscedastic Models". Journal Of Economic and Dynamic Control, 18: 931-55.

**BORSA İSTANBUL'DA HİSSE SENEDİ GETİRİLERİNİ
ETKİLEYEN MAKROEKONOMİK FAKTÖRLER:
BIST SİNAİ ENDEKSİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

**MACROECONOMIC FACTORS THAT AFFECTING
STOCK RETURNS IN BORSA ISTANBUL:
A RESEARCH ON BIST INDUSTRIAL INDEX**

Değer ALPER*, **Esen KARA****

* Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, dalper@uludag.edu.tr

** Dr., esencimilli@uludag.edu.tr

ÖZ

Yapılan araştırmaların büyük bir kısmı hisse senedi piyasası ile makroekonomik değişkenler arasında birtakım ilişkilerin varlığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı Borsa İstanbul'da döviz kuru, faiz oranı, enflasyon oranı, altın fiyatları, para arzı, petrol fiyatları, dış ticaret dengesi ve sanayi üretim endeksi verilerinin hisse senedi getirilerine olan etkilerini BIST Sınai Endeksi (XUSIN) bağlamında 2003:01 - 2017:02 dönemi için etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırma analizi yardımıyla incelemektir. Analiz bulguları, reel hisse senedi getirilerinin çoğunlukla kendi gecikmeli değerlerinin etkisi altında kaldığına, bununla birlikte reel hisse senedi getirileri değişkeninin varyansındaki değişimleri açıklamada etkili olan diğer değişkenlerin önem sırasına göre altın fiyatları, dış ticaret dengesi, sanayi üretim endeksi ve faiz oranı olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca elde edilen sonuçlar doğrultusunda enflasyon oranı, para arzı, reel petrol fiyatları değişkenlerinin reel hisse senedi getirilerindeki değişimleri açıklamada önemsiz kaldıkları ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: *Hisse Senedi Getirileri, Makroekonomik Faktörler, Borsa İstanbul, Varyans Ayrıştırma ve Etki Tepki Analizi*

Jel Kodları: *G10, G30.*

ABSTRACT

Many researches show that there is a relationship between stock market and macroeconomic variables. In this context, the aim of this study is to examine the effects of exchange rate, interest rate, inflation rate, gold prices, money supply, oil prices, foreign trade balance and industrial production index data on stocks in the Istanbul Stock Exchange in the context of BIST Industrial Index (XUSIN). The data set used in the study consists of the period 2003: 01 - 2017: 02. Findings from the impulse-response and variance decomposition analyzes suggest that the real stock returns are mostly affected by their lagged values. In addition to this, the other variables that are effective in explaining the changes in the variance of the real stocks variable are gold prices, foreign trade balance, industrial production index and interest rate in order of importance. Furthermore, according to the obtained results it can be stated that inflation rate, money supply and real oil prices are insignificant in explaining the changes in the real stock returns.

Keywords: *Stock Returns, Macroeconomic Variables, Borsa Istanbul, Variance Decomposition and Impulse-Response Analyzes.*

Jel Codes: *G10, G30.*

1. GİRİŞ

Hisse senedi piyasaları, sermaye oluşumunu ve büyümeyi destekleyen sürdürülebilir ekonomik başarının sağlanmasında önemli bir role sahiptir. Hisse senedi piyasaları yalnızca hisse senedi alım satımı yapılan pazarlar değil, aynı zamanda fonların toplanması, risklerin paylaşılması ve servetin aktarılması yoluyla fon arz edenler ile fon talep edenleri buluşturan ortamlardır. Dolayısıyla hisse senedi piyasaları, kaynakların en üretken yatırım fırsatlarına akışını sağlamaları bakımından ülke ekonomileri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (Imegi, 2014: 80). Bu bağlamda gerek gelişmiş ülkeler ve gerekse gelişmekte olan ülkelerde son yıllarda yaşanan gelişmeler doğrultusunda, firmaların değerini ifade eden hisse senedi fiyatlarına etki eden faktörlere yönelik birçok araştırmanın yapıldığı görülmektedir.

Hisse senedi piyasalarında işlem gören hisse senedi fiyatları firma temelli faktörlerin (firma performansı, kar payları, gelirler, yönetim kurulu değişikliği, yeni yönetimin atanması, yeni varlıkların ortaya çıkması vb.) (Imegi, 2014:81; Kurz vd., 2005) yanı sıra faiz oranları, enflasyon, döviz kuru, para arzı, altın fiyatları, petrol fiyatları, dış ticaret dengesi, sanayi üretim endeksi, ekonomik büyüme gibi bazı temel makroekonomik değişkenlerden de etkilenebilmektedir. Hisse senedi fiyatları ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişki, teorik hisse senedi değerlendirme modellerinde de açıkça yer almaktadır. Bu modellere göre, bir hisse senedinin piyasa fiyatı, gelecekte sağlayacağı tüm nakit akışlarının bugünkü değerine eşittir. Dolayısıyla, nakit akışlarını ve istenen getiri oranını (iskonto oranı) etkileyen tüm makroekonomik değişkenler, hisse senetlerinin değerini de etkileyecektir. Örneğin, enflasyon ve faiz oranlarında meydana gelen artışlar, döviz kurlarındaki dalgalanmalar vb. gelişmeler, bir taraftan riski yükselterek iskonto oranının artmasına yol açacak, diğer taraftan nakit akışlarında da değişime neden olabilecektir. Öte yandan bu durum hisse senedi fiyat

oynaklığının artmasına sebep olabilecek ve yatırımcıların tahvil gibi daha az riskli varlıklara kaymalarına neden olabilecektir. (Prempeh, 2016: 1-2).

Makroekonomik değişkenler, hisse senedi piyasasında işlem gören hisse senetlerinin seçiminde önemli bir işleve sahiptir. Bu nedenle yatırımcılar, portföylerini yönetmek için gelecek getirileri üzerinde önemli bir etkiye sahip olan değişkenler hakkında bilgi sahibi olmak isterler (Attari ve Safdar, 2013: 309-310). Firmaya ait nakit akışlarını ve genel sistematik riski belirlemede makroekonomik değişkenlerin önemi göz önünde bulundurulduğunda, makroekonomik koşullar ile hisse senedi piyasası arasındaki ilişki dikkat çekmektedir. Kar payı iskonto modeli ve arbitraj fiyatlama teorisi, makroekonomik değişkenlerin davranışının hisse senedi fiyatlarına dâhil olduğu önemli bir teorik çerçeve sunmaktadır. Bu modeller üretim, enflasyon, faiz oranları, döviz kurları vb. makroekonomik faktörlere ilişkin beklenen veya beklenmeyen yeni bilgilerin ortaya çıkışını tahmin etmektedir ve makroekonomik faktörlerin beklenen temettü, iskonto oranı veya her ikisi üzerindeki etkisinden dolayı, hisse senedi fiyat veya getirilerinin değişeceğini öngörmektedir. Gelecekteki kazançların ve dolayısıyla nakit akışlarının makroekonominin sağlıklı işleyişi ile olan ilgisi sebebiyle, makroekonomik ortaya çıkabilecek değişikliklerin, hisse senedi fiyatları üzerinde bir değişim yaratması beklenmektedir (Chinzara, 2100: 27-28).

Bu çalışmanın amacı Borsa İstanbul'da döviz kuru, faiz oranı, enflasyon oranı, altın fiyatları, para arzı, petrol fiyatları, dış ticaret dengesi ve sanayi üretim endeksi verilerinin hisse senedi fiyatına olan etkilerini BIST Sınai Endeksi (XUSIN) bağlamında araştırmaktır. Çalışmada söz konusu endeksin seçilme nedeni kullanılan makroekonomik verilerin özellikle üretim yapan sanayi şirketleri üzerinde bir etkisinin bulunacağını düşünülmesidir. Bu amaçla, söz konusu makroekonomik faktörler ile XUSIN endeksi arasındaki ilişki 2003:01 - 2017:02 dönemi için etki-

tepki analizi ve varyans ayrıştırma analizi yardımıyla incelenmiştir. Çalışmanın kullanılan veri seti ve makroekonomik değişkenlerden birine uygulanan bir birimlik şok karşısında reel hisse senedi getirisinin bu değişime vermiş olduğu tepkileri gösteren etki tepki fonksiyonlarını ortaya koyması bakımından literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışmada giriş bölümünü takiben öncelikle literatür araştırmasına yer verilmiş, ardından araştırmanın amacı, kapsamı, yöntemi ve bulguları üzerinde durulmuş, son olarak elde edilen bulgular doğrultusunda genel bir değerlendirme yapılmıştır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Makroekonomik değişkenler ile hisse senedi getirileri arasındaki ilişkiyi farklı ekonometrik yöntemlerle araştıran çalışmalarda genellikle döviz kuru, faiz oranı, enflasyon oranı, altın fiyatları, petrol fiyatları, para arzı, gayri safi yurtiçi hasıla, cari işlemler hesabı, doğrudan yabancı yatırımlar, portföy yatırımları, emisyon hacmi, dış ticaret dengesi, sanayi üretim endeksi gibi değişkenler kullanılmıştır (Aggarwal: 1981; Chen vd.: 1986; Cihangir ve Kandemir: 2010; Liu ve Shrestha: 2008; Özer vd: 2011; Patra ve Poshakwale: 2006; Rapach: 2001; Wongbangpo ve Sharma: 2002). Genel bir değerlendirmeye yapıldığında, araştırmaya esas alınan endekse ve araştırma yapılan ülkelerin makroekonomik koşullarına göre hisse senedini etkileyen makroekonomik göstergelerin farklılık gösterdiği ifade edilebilir.

Aggarwal (1981) bu konudaki öncü çalışmalardan biri olan makalesinde 1974 - 1978 dönemi için aylık frekanstaki verileri kullanarak ABD efektif döviz kuru değişimlerinin Amerikan hisse senedi fiyatları (NYSE, S&P 500 ve DC 500 endeksleri) üzerindeki etkisini basit regresyon modeli yardımıyla incelemiştir. Elde edilen bulgular, hisse senedi fiyatlarıyla döviz kurları arasında pozitif

yönlü bir ilişkinin varlığını ve söz konusu ilişkinin kısa dönemde daha güçlü olduğunu ortaya koymuştur.

Bir başka öncü çalışmada Chen vd. (1986) makroekonomik değişkenlerdeki yeniliklerin hisse senedi piyasalarında riske neden olup olmadıklarını araştırmıştır. Yapılan analiz neticesinde kısa ve uzun dönem faiz oranları arasındaki fark, yüksek ve düşük dereceli tahviller arasındaki fark, beklenen ve beklenmeyen enflasyon oranları ve endüstriyel üretim gibi risk kaynaklarının hisse senedi piyasa getirisi üzerinde etkili olduğu, buna karşın petrol fiyatları ile hisse senedi getirileri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı tespit edilmiştir.

Rapach (2001), on altı sanayileşmiş OECD ülkesi (Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Finlandiya, Fransa, Almanya, İrlanda, İtalya, Japonya, Hollanda,, Yeni Zelanda, Norveç, İspanya, İngiltere, ABD) için 1957:1 - 2000:1 dönemine ilişkin verileri kullanarak enflasyonla hisse senedi fiyatları arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemiştir. Gerçekleştirilen etki-tepki analizi neticesinde enflasyon trendindeki bir yükselmenin reel hisse senedi değerinde güçlü bir azalmaya neden olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Wongbangpo ve Sharma (2002), 1985 - 1996 dönemine ait aylık frekanstaki verileri kullanarak Endonezya, Malezya, Filipinler, Singapur ve Tayland ülkelerine ait piyasalarda işlem gören hisse senedi fiyatları ile nominal GSMH, M1 para arzı, kısa vadeli faiz oranları ve döviz gibi makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda Filipinler, Singapur ve Tayland piyasalarında faiz oranları ile hisse senedi fiyatları arasında negatif bir ilişkinin varlığı, Endonezya ve Malezya piyasalarında ise, söz konusu değişkenler arasında pozitif bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Yapılan analizlerden elde edilen bir başka bulgu Endonezya ve Filipinler'de yüksek enflasyonun para arzı ile hisse senedi fiyatları arasındaki uzun dönemli negatif ilişki üzerinde etkili olduğudur.

Ayrıca Malezya, Singapur ve Tayland piyasalarında parasal genişlemenin hisse senedi fiyatları üzerinde pozitif bir etkisinin bulunduğu; Endonezya, Malezya ve Filipinler’de döviz kurundaki değişimlerin hisse senedi fiyatları ile pozitif; Singapur ve Tayland piyasalarında ise negatif yönde bir etkisinin olduğu ifade edilmiştir.

Patra ve Poshakwale (2006), 1990:01 - 1999:12 dönemine ilişkin aylık frekanstaki verileri kullanarak Yunan borsasında işlem gören hisse senedi fiyatları ile tüketici fiyat endeksi, para arzı ve döviz kuru arasındaki kısa uzun dönemli ilişkiyi eşbütünleşme ve Granger nedensellik testi yardımıyla araştırmıştır. Analiz bulguları enflasyon ve para arzı ile hisse senedi fiyatları arasında kısa ve uzun dönemli bir denge ilişkisinin varlığını ortaya koymuştur.

Samitas ve Kenourgios (2007), 1990:1 - 2004:3 dönemi için ABD’nin yabancı küresel etki olarak analize dahil edildiği durumda, eski (İngiltere, Fransa, İtalya, Almanya) ve yeni (Polonya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya ve Macaristan) Avrupa ülkelerinde ulusal ve uluslararası makroekonomik değişkenlerin kısa ve uzun dönem hisse senedi getirilerini açıklayıp açıklamadığını incelemiştir. Çalışmada nedensellik ve eşbütünleşme analizleri uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlar Avrupa ülkelerinin hisse senedi piyasalarının yabancı ülke hisse senedi piyasaları ile tam olarak entegre olmadıklarına işaret etmektedir. Bununla birlikte, ABD’de meydana gelen ekonomik gelişmelerin uzun dönemde eski Avrupa ülkeleri üzerinde önemli bir etkisinin bulunduğu, buna karşın yeni Avrupa ülkelerinde yerel ekonomik gelişmelere kıyasla daha az etkide bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca tüm ülkelerde faiz oranları ile hisse senedi fiyatları arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu ifade edilmiştir.

Humpe ve Macmillan (2007), ABD ve Japonya’da 1965:01 - 2005:6 dönemine ait aylık frekanstaki verileri kullanarak tüketici fiyat endeksi, para arzı ve uzun vadeli faiz oranlarının hisse senedi fiyatlarını uzun dönemde etkileyip etkilemediğini

koentegrasyon analizi yardımıyla araştırmıştır. Elde edilen bulgular, ABD’de hisse senedi fiyatları ile endüstriyel üretim arasında negatif; tüketici fiyat endeksi ve uzun dönem faiz oranları ile pozitif yönde bir ilişkinin bulunduğuna işaret etmektedir. Para arzı ile hisse senedi fiyatları arasında ise, pozitif fakat anlamsız bir ilişki bulunmuştur. Japonya’da ise, hisse senedi fiyatlarının endüstriyel üretimle pozitif, para arzıyla negatif ilişkili olduğu ortaya konmuştur.

Liu ve Shrestha (2008), 1992:01 – 2001:12 dönemi için aylık frekanstaki verileri kullanarak Çin hisse senedi piyasası endeksleri ile para arzı, endüstriyel üretim, enflasyon, döviz kuru ve faiz oranları arasındaki ilişkiyi koentegrasyon analizi yardımıyla araştırmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgular oldukça spekülasyon bir yapıda olan Çin borsasında makroekonomik değişkenler ile hisse senedi fiyatları arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin bulunmadığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte yapılan ayrıntılı analizler uzun dönemde hisse senedi piyasasının performansının makroekonomik değişkenler ile pozitif olarak ilişkili olduğuna işaret etmektedir.

Alam ve Uddin (2009), 15 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için (Avustralya, Bangladeş, Kanada, Şili, Kolombiya, Almanya, İtalya, Jamaika, Japonya, Malezya, Meksika, Filipinler, Güney Afrika, İspanya ve Venezuela) 1988:1 - 2013:5 dönemine ait aylık frekanstaki verileri kullanarak panel veri analizi yardımıyla faiz oranları ile hisse senedi piyasası arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmalarında, faiz oranlarındaki değişmelerin hisse senedi fiyatları üzerinde negatif bir etkisinin olduğunu tespit etmişlerdir.

Sohail ve Hussain (2009), 2002:12 - 2008:6 dönemine ilişkin aylık frekanstaki verileri kullanarak VECM modeli yardımıyla Pakistan piyasasında işlem gören hisse senedi fiyatları ile makroekonomik değişkenlerle tüketici fiyat endeksi, sanayi üretim endeksi, reel efektif döviz kuru ve

para arzı arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkisiyi araştırmıştır. Analiz neticesinde tüketici fiyat endeksinin hisse senedi getirileri üzerinde negatif bir etkisinin olduğu ifade edilmiştir. Araştırmadan elde edilen bir diğer bulgu, uzun dönemde sanayi üretim endeksi, reel efektif döviz kuru ve para arzının hisse senedi getirisini pozitif yönde etkilediği şeklindedir. Ayrıca yapılan varyans ayrıştırma analizi sonuçları 5 makroekonomik değişken arasından en fazla tüketici fiyat endeksinin hisse senedi fiyatları üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Hosseini vd. (2011), 1999:01 - 2009:01 için aylık frekanstaki verileri kullanarak Çin ve Hindistan piyasalarında ham petrol fiyatları, M2 para arzı, sanayi üretimi ve faiz oranları ile hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmada eşbütünleşme analizi ve VECM modelinden yararlanılmıştır. Analiz bulguları her iki ülke için de söz konusu makro değişkenler ile hisse senedi fiyatları arasında kısa ve uzun dönemde bir ilişkinin olduğuna işaret etmektedir. Buna göre uzun dönemde petrol fiyatlarının Çin piyasasında işlem gören hisse senetleri üzerinde pozitif bir etkisinin bulunduğu, Hindistan piyasasında ise söz konusu etkinin negatif olduğu tespit edilmiştir. Sanayi üretiminin yalnızca Çin piyasası üzerinde negatif bir etkisinin olduğu, enflasyondaki artışın her iki ülkede de hisse senedi fiyatları ile pozitif bir ilişki içinde olduğu ortaya konmuştur. Ayrıca, kısa dönemde enflasyon ile Çin piyasası hisse senedi endeksi arasında pozitif bir eşzamanlı ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Enflasyonun Hindistan piyasası hisse senedi endeksi üzerinde ise gecikmeli bir negatif etkisinin olduğu ifade edilmiştir.

Forson ve Janrattanagul (2013), 1990:01 - 2009:12 dönemi için aylık frekanstaki verileri kullanarak Tayland piyasasında işlem gören hisse senedi fiyatları ile para arzı, tüketici fiyat endeksi, faiz oranları ve sanayi üretim endeksi arasındaki uzun dönemli ilişkiyi eşbütünleşme ve Granger nedensellik analizleri yardımıyla araştırmıştır. Analizden elde edilen bulgular söz konusu makroekonomik verilerle hisse

senedi fiyatları arasında uzun dönemli bir denge ilişkisinin olduğunu, para arzı ile hisse senedi fiyatları arasında güçlü bir pozitif yönlü ilişkinin bulunduğunu, buna karşın sanayi üretim endeksi ve tüketici fiyat endeksinin hisse senedi fiyatları üzerinde negatif yönlü bir etkisinin olduğunu ortaya koymuştur.

Chia ve Lim (2015), 1980 - 2011 dönemi için 3 aylık frekanstaki verileri kullanarak sanayi üretimi, enflasyon, para arzı, faiz oranları ve döviz kuru verilerinin Malezya piyasasında işlem gören hisse senedi piyasalarının fiyatları üzerindeki etkisini ARDL sınır testi yardımıyla araştırmıştır. Elde edilen bulgular uzun dönemde hisse senedi fiyatlarının para arzı ve faiz oranlarından pozitif, enflasyondan ise negatif yönde etkilendiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca parasal genişleme ve reel faiz oranlarından hisse senedi fiyatlarına doğru bir nedenselliğin olduğu tespit edilmiştir.

Linck ve Decourt (2016), 2000 - 2010 dönemi için aylık frekanstaki verileri kullanarak Brezilya piyasasında işlem gören hisse senetleri ile faiz oranları, GSMH ve enflasyon oranı arasındaki ilişkiyi çokdeğişkenli regresyon analizi yardımıyla araştırmıştır. Analiz bulguları yalnızca faiz oranları ile GSMH'nin istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde hisse senedi fiyatlarını etkilediğini ortaya koymaktadır.

Benzer şekilde Türkiye'de hisse senedi getirileri ile makroekonomik göstergeler arasındaki ilişki farklı dönemler için farklı analiz yöntemleri kullanılarak araştırılmıştır. Yılmaz vd. (1997), 1990:01 - 2003:12 dönemi için hisse senedi fiyatları ile döviz kuru, faiz oranı, dış ticaret dengesi, para arzı ve sanayi üretim endeksi arasındaki ilişkiyi en küçük kareler tahmin yöntemi, Johansen-Juselius eşbütünleşme testi, Granger nedensellik testi ve VEC modeli ile yardımıyla araştırmışlardır. EKK tahmin sonuçlarına göre hisse senedi fiyatları ile tüketici fiyat endeksi, döviz kuru, faiz oranı, para arzı ve dış ticaret dengesi arasında istatistiksel olarak anlamlı

ilişkiler bulunmuşken, sanayi üretim endeksi ile hisse senedi fiyatları arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır. Yapılan eşbütünleşme analizi neticesinde hisse senedi fiyatları ile tüketici fiyat endeksi, faiz oranı ve sanayi üretim endeksi arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı ortaya konmuştur. Granger nedensellik analizi sonucunda ise hisse senedi fiyatları ile para arzı ve döviz kuru değişkenleri arasında iki yönlü; hisse senedi fiyatları ile tüketici fiyat endeksi ve faiz oranı arasında ise, tek yönlü ve söz konusu değişkenlerin hisse senedi fiyatlarının nedeni olduğu şeklinde bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. VEC modelinden elde edilen hisse senedi fiyatları varyans ayrıştırma analizi neticesinde ise, hisse senedi fiyatlarının en fazla kendi şoklarından, daha sonra sırasıyla faiz oranı, tüketici fiyat endeksi, dış ticaret dengesi, para arzı, döviz kuru ve sanayi üretim endeksi şoklarından etkilendiği ifade edilmiştir.

Kasman (2003), hisse senedi fiyatları ile döviz kuru arasındaki nedenselliği araştırdığı çalışmada uzun dönemde döviz kuru ile hisse senedi getirilerinin birlikte hareket ettiğini ortaya koymuştur. Ayrıca, İMKB 100 endeksi, mali endeks ve hizmetler endeksi ile döviz kuru arasında iki yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığından, sını endeksi ile döviz kuru arasında ise, döviz kurundan endekse doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığından söz etmiştir. Benzer şekilde Dizdarlar ve Derindere (2008), 2005:01-2007:12 dönemi için yaptıkları çalışmada ele aldıkları 14 makroekonomik değişkenin İMKB 100 endeksi ile olan ilişkisini regresyon analizi yardımıyla araştırmışlar ve yalnızca döviz kurunun istatistiksel olarak anlamlı şekilde İMKB 100 endeksini etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Karamustafa ve Karakaya (2004), enflasyon oranı ile borsa performansı arasındaki uzun ve kısa dönem ilişkilerini inceledikleri çalışmada enflasyonun işlem hacmi ve işlem miktarı üzerinde ters yönlü bir etkisinin olduğunu, buna karşın kısa dönemde enflasyonun işlem hacmi ile

pozitif yönlü bir ilişkisinin bulunduğunu, işlem miktarını ise etkilemediğini ortaya koymuşlardır. Çalışmadan elde edilen bir diğer bulgu, uzun ve kısa dönemde enflasyonun işlem gören şirket sayısı üzerinde etkili olmadığıdır. Çalışmada kullanılan İMKB 100 endeksi değeri ve piyasa değeri ile enflasyon arasında ise istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.

Zügül ve Şahin (2009), 2004:01-2008:12 dönemi için İMKB 100 endeksi ile dolar döviz kuru, M1 para arzı, faiz oranı ve tüketici fiyat endeksi arasında bir ilişki olup olmadığını tespit etmek amacıyla yaptıkları çalışmalarında doğrusal regresyon yöntemi yardımıyla M1 para arzı, döviz kuru ve faiz oranı ile hisse senedi getiri endeksi arasında negatif yönlü bir ilişkinin olduğunu, buna karşın enflasyon oranıyla İMKB 100 endeksi arasında pozitif yönlü bir ilişkinin varlığını ortaya koymuşlardır.

Cihangir ve Kandemir (2010), 1998-2002 dönemi için aylık frekanstaki verileri kullanarak arbitraj fiyatlama modeli ile yaptıkları çalışmada, İMKB 30 endeksi ile kapasite kullanım oranı, altın fiyatları, döviz kuru, hazine bonusu faiz oranları, para arzı, tüketici fiyat endeksi ve ihracatın ithalatı karşılama oranı arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Elde edilen bulgulara göre yalnızca tüketici fiyat endeksinin hisse senedi fiyatını anlamlı olarak etkilediği ifade edilmiştir.

Karcıoğlu ve Özer (2014), dış ticaret dengesi, faiz oranı, para arzı, petrol fiyatları, sanayi üretim endeksi tüketici fiyat endeksi ve yabancı portföy yatırımlarının BIST imalat sektöründe yer alan firmaların hisse senetleri üzerindeki etkisini panel veri analizi yöntemiyle araştırmışlar ve döviz kuru, faiz oranı, para arzı ve petrol fiyatlarıyla hisse senedi getirileri arasında anlamlı ilişkilerin olduğunu buna karşın altın fiyatları, dış ticaret dengesi, sanayi üretim endeksi ve yabancı portföy yatırımları ile hisse senedi getirileri arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığını tespit etmişlerdir.

Özer vd. (2011), 1996:01-2009:12 dönemi için İMKB 100 endeksi ile faiz oranı, para arzı, dış ticaret dengesi, sanayi üretim endeksi, altın fiyatları, döviz kuru ve tüketici fiyat endeksi arasında bir ilişki olup olmadığını tespit etmek için yaptıkları çalışmada en küçük kareler tahmin yöntemi, Johansen-Juselius eşbütünleşme testi, Granger nedensellik testi ve VEC modellerini uygulamışlardır. Yapılan eşbütünleşme testi sonucunda hisse senedi fiyatı ile tüketici fiyat endeksi, faiz oranı, para arzı, dış ticaret dengesi ve sanayi üretim endeksi değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı ortaya konmuştur. Granger nedensellik analizi neticesinde ise, hisse senedi fiyatları ile döviz kuru değişkeni dışında tüm değişkenlerle tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Nedenselliğin yönünün fiyat endeksi, dış ticaret dengesi ve faiz oranından İMKB 100 endeksine doğru; altın fiyatları, para arzı ve sanayi üretim endeksi için ise, İMKB 100 endeksinden söz konusu makroekonomik faktörlere doğru olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca VEC modelden elde edilen hisse senedi fiyatları varyans ayrıştırma sonuçlarına göre hisse senedi fiyatlarının en fazla kendi şoklarından, daha sonra sırasıyla dış ticaret dengesi, sanayi üretim endeksi, tüketici fiyat endeksi, faiz oranı, para arzı, altın fiyatları, döviz kuru ve değişkenlerinin şoklarından etkilendiği tespit edilmiştir.

Altıntaş ve Tombak (2011), 1987 - 2008 dönemi için üç aylık frekanstaki verilerle yaptıkları çalışmalarında hisse senedi fiyatlarının belirlenmesinde rol oynayan reel ve parasal değişkenler arasındaki ilişkileri VAR yöntemi ve Granger nedensellik testleriyle araştırmışlardır. Elde edilen bulgular neticesinde hisse senedi fiyatları ile uluslararası rezervler, reel döviz kuru ve ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı; parasal genişleme arasında ise negatif ve anlamlı bir uzun dönem ilişkisi ortaya konmuştur. Granger nedensellik testi sonucunda ise, uzun dönemde reel büyüme, parasal büyüklük, reel döviz kuru ve uluslararası rezervlerden hisse senedi

fiyatlarına doğru nedensel etkinin varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca, hisse senedi fiyatlarıyla parasal büyüme arasında çift yönlü bir kısa dönem nedensellik ilişkisinin bulunduğu, buna karşılık reel döviz kurundan hisse senedi fiyatlarına doğru tek yönlü bir kısa dönem nedensellik ilişkisinin var olduğu ifade edilmiştir.

Aktaş ve Akdağ (2013), 2008 - 2012 dönemi için aylık frekanstaki verileri kullanarak mevduat faiz oranı, tüketici fiyat endeksi, döviz kuru, işsizlik oranı, sanayi üretim endeksi, ihracat tutarı, kapasite kullanım oranı, altın fiyatları, tüketici güven endeksi ve ham petrol fiyatları ile BIST 100 endeksi arasındaki ilişkiyi çoklu doğrusal regresyon yöntemi ve Granger nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonucunda elde edilen bulgular, mevduat faiz oranının, tüketici fiyat endeksinin, dolar kurunun, kapasite kullanım oranının ve tüketici güven endeksinin BIST 100 endeksi üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduklarını göstermektedir. Ayrıca, Granger nedensellik analizi neticesinde faiz oranı ve kapasite kullanım oranı ile BIST 100 endeksi arasında iki yönlü; dolar kuru, tüketici fiyat endeksi ve tüketici güven endeksi ile BIST 100 endeksi arasında tek yönlü bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Kaya vd. (2013), 2002:1 - 2012:6 dönemini için BIST 100 endeksi ile faiz oranı, para arzı, sanayi üretim endeksi ve döviz kuru arasındaki ilişkileri çoklu doğrusal regresyon yardımıyla incelemişlerdir. Yapılan analiz neticesinde M2 para arzı ile hisse senedi getirileri arasında pozitif yönlü bir ilişkinin varlığı, buna karşın dolar kuru ile BIST 100 endeksi arasında negatif yönlü bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bununla beraber incelenen dönemde hisse senedi getirileri ile faiz oranları ve sanayi üretim endeksi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır.

Topcu (2014), TCMB tarafından belirlenen makroekonomik değişkenlerin bileşkesinden oluşan bileşik öncü göstergeler ile hisse senedi fiyatları

arasındaki eşbütünleşme ve nedensellik ilişkisini 2011:01 - 2014:02 dönemi için araştırmıştır. Yapılan eşbütünleşme ve Granger nedensellik analizleri sonucunda öncü göstergeler ile hisse senedi piyasası arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunmadığı ve öncü göstergelerden hisse senedi piyasasına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığı ortaya konulmuştur.

Poyraz ve Tepeli (2014), 1995:12 - 2011:11 dönemi için, hisse senedi fiyatları ile enflasyon, para arzı, döviz sepeti, altın fiyatları, hazine bonusu faiz oranı ve sanayi üretim endeksi arasındaki ilişkileri, çoklu regresyon modeli, korelasyon analizi ve Granger nedensellik testleri yardımıyla araştırmışlardır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre, hisse senedi fiyatlarını en olumsuz etkileyen iki faktör hazine bonusu faiz oranları ve döviz kurudur. Buna karşın para arzı ve sanayi üretim endeksi ile BIST 100 endeksi arasında pozitif bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Tüketici fiyat endeksinin ise hisse senedi fiyatları

üzerinde bir etkiye sahip olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca Granger nedensellik analizi neticesinde hazine bonusu faiz oranları ve döviz kuru ile BIST 100 endeksi arasında iki yönlü; BIST 100 endeksinden para arzı ve sanayi üretim endeksine doğru tek yönlü bir nedenselliğin varlığı ortaya konmuştur.

3. ARAŞTIRMANIN AMACI VE KAPSAMI

Bu çalışmanın amacı Borsa İstanbul'da makroekonomik değişkenlerin hisse senedi fiyatına olan etkilerini araştırmaktır. Bu amaçla, döviz kuru, faiz oranı, enflasyon oranı, altın fiyatları, para arzı, petrol fiyatları, dış ticaret dengesi ve sanayi üretim endeksi verilerinin BIST Sınai Endeksi (XUSIN) ile olan ilişkisi, Ocak 2003 - Şubat 2017 dönemi için etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırma analizi yardımıyla incelenmiştir. Araştırmada ele alınan veri setine ilişkin bilgi Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Çalışmada Kullanılan Veriler

Seri	Tanım	Kaynak
Döviz Kuru (DLR)	(Günlük) (TL dönüşümü yapılmış) (USD) ABD Doları (Döviz Satış)	TCMB
Faiz Oranı (FO)	Mevduat Faiz Oranları (Aylık) 3 Ay Vadeli Ağırlıklandırılmış Mevduat	TCMB
Enflasyon Oranı (EO)	Fiyat Endeksi (Tüketici Fiyatları) (2003=100) (Aylık)	TÜİK
Altın Fiyatları (AF)	Altın Fiyatları (Ortalama)-Serbest Piyasa (Aylık, TL) Külçe Altın Satış Fiyatı (TL /Gr)	TCMB
Para Arzı (M1)	M1 Parasal Göstergeler (Haftalık(Cuma) Geçici Veriler, Bin TL)	TCMB
Reel Petrol Fiyatları (RPF)	Üretici fiyatları endeksi (ÜFE, 2003=100) kapsamındaki ham petrol endeksi / Tüketici fiyatları endeksi (TÜFE, 2003=100)	TÜİK
Dış Ticaret Dengesi (DTD)	İhracat: Dış Ticaret İhracat Miktar Endeksi-BEC Sınıflamasına Göre (2003=100) (Aylık) / İthalat: Dış Ticaret İthalat Miktar Endeksi-BEC Sınıflamasına Göre (2003=100) (Aylık)	TÜİK
Sanayi Üretim Endeksi (SUE)	Sanayi Üretim endeksi (2003=100) (Aylık)	TCMB
Reel Hisse Senedi Getirisi (RHG)	(BIST Sınai Fiyat Endeksi)-(TÜFE, 2003=100)	TCMB

4. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

4.1. Birim Kök Testi

Zaman serisi analizlerinde seriler arasında ekonometrik olarak anlamlı ilişkilerin elde edilebilmesi, analizi yapılan serilerin durağan olması şartına bağlıdır. Eğer zaman serisi verileri durağan değilse, elde edilen regresyon modellerine dayanılarak yapılan tahminler gerçeklikten uzak olacaktır (Gujarati, 2004: 792). Bir zaman serisinin durağan olması için, serinin ortalaması ile varyansının zaman içerisinde sabit kalması ve iki dönem arasındaki kovaryansın, bu kovaryansın hesaplandığı döneme değil de yalnızca iki dönem arasındaki uzaklığa bağlı olması gerekmektedir. Başka bir ifadeyle, eğer bir zaman serisi durağansa, ne zaman ölçülürse ölçülsün, varyansı, ortalaması ve kovaryansı (farklı gecikmelerde) hep aynı değere sahip olacaktır (Gujarati, 2004: 797).

Zaman serilerinin durağan olup olmadığının araştırılmasında, genellikle, birim kök testlerinden yararlanılmaktadır. Bu testler arasında en çok tercih edilen yöntem ise, Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testidir (Tam, 2013: 3495). Dickey ve Fuller (1979), birim kök testlerinde kullanılmak üzere üç denklem ortaya koymuşlardır. Bunlardan ilki (1.1), basit bir rassal yürüyüş sürecidir. İkinci denklemde (1.2), modele sabit terim eklenmiştir. Üçüncü denklem (1.3) ise, hem sabit hem de trend terimi içermektedir (Enders, 2015: 206).

$$\Delta y_t = \gamma y_{t-1} + u_t \quad (1.1)$$

$$\Delta y_t = \alpha_0 + \gamma y_{t-1} + u_t \quad (1.2)$$

$$\Delta y_t = \alpha_0 + \alpha_2 \text{trend} + \gamma y_{t-1} + u_t b \quad (1.3)$$

DF (1979) birim kök testinde, hata terimlerinin beyaz gürültü (White Noise) sürecine sahip olduğu varsayılmaktadır. Ancak, regresyon modelinin kalıntılarında otokorelasyon olması durumunda, EKK tahminlerinin sağlıklı yapılabilmesi için, DF birim kök testinde kullanılan regresyon denklemlerindeki bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri, regresyon modeline

bağımsız değişken olarak eklenerek DF testi geliştirilmiş ve Genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) birim kök testini ortaya konulmuştur (Gujarati, 2004: 817). DF testinde olduğu gibi ADF birim kök testinde de, sabitsiz ve trendsiz, sabitli ve trendsiz, sabitli ve trendli olacak şekilde üç farklı model tahmini yapılarak, serilerin birim kök içerip içermediği araştırılmaktadır.

$$\Delta y_t = \gamma y_{t-1} + \sum_{j=1}^k \gamma_j \Delta y_{t-j} + u_t \quad (1.4)$$

$$\Delta y_t = \alpha_0 + \gamma y_{t-1} + \sum_{j=1}^k \gamma_j \Delta y_{t-j} + u_t \quad (1.5)$$

$$\Delta y_t = \alpha_0 + \alpha_2 \text{trend} + \gamma y_{t-1} + \sum_{j=1}^k \gamma_j \Delta y_{t-j} + u_t \quad (1.6)$$

Yukarıdaki denklemlerde, y_t durağanlık testinin uygulandığı değişkeni; Δ , fark operatörünü; α_0 , sabit terimi; α_2 , doğrusal deterministik trendi (zaman trendi); γ , bilinmeyen otoregresif parametreyi; k , değişkenler arasındaki otokorelasyon sorununu engelleyen optimal gecikme uzunluğunu; u_t hata terimini ifade etmektedir.

Modellerin tahmininde, 'seri durağan değildir ve seride birim kök vardır' ($\gamma = 0$) boş hipotezi, alternatif hipoteze karşı ($\gamma < 0$) test edilir. Tahmin edilen regresyon denklemlerinde ele alınan serinin durağan olup olmadığını tespit etmek için, γ parametresine bakılır. Eğer γ parametresinin ' τ ' (tau) istatistiğinin mutlak değeri, McKinnon kritik değerinden küçükse, boş hipotez reddedilemez ve serinin durağan olmadığı sonucuna varılır. Bu durumda zaman serilerinin farkları alınarak durağanlık sağlanana kadar teste devam edilir (Gujarati, 2004: 815-816).

Çalışmada öncelikle ele alınan serilerin durağan oldukları derecelerin belirlenmesi amacıyla Augmented Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi kullanılmış, ardından seriler arasındaki dinamik ilişkileri belirleyebilmek amacıyla VAR modeli kapsamında varyans ayrıştırma ve etki tepki analizleri gerçekleştirilmiştir.

4.2. Vektör Otoregresyon Modeli

Sims (1980) tarafından geliştirilen Vektör Otoregresyon Modeli (VAR), bir veya daha fazla sayıda bağımlı değişkenin yer aldığı ve değişkenler arasında içsel veya dışsal değişken ayrımı yapmaya ihtiyaç duyulmayan bir regresyon sistemidir. Her bir değişkenin kendi geçmiş değerleri ile diğer değişkenlerin şimdiki ve geçmiş değerlerinin yer aldığı bu modeller sistemi, zaman serileri analizine dinamik bir yapı kazandırmış ve tahminler için tutarlı bir yol sunmuştur (Stock ve Watson, 2001: 101).

İki değişkenli (y_t ve z_t) bir VAR modeli, göre eşitlik (1.7) ve (1.8)'deki gibi yazılabilir. Burada y_t değişkeni kendi geçmiş değeri ile z_t 'nin şimdiki ve geçmiş değerlerinden, z_t değişkeni ise kendi geçmiş değeri ile y_t 'nin şimdiki ve geçmiş değerlerinden etkilenmektedir. Modelde, y_t ve z_t 'nin durağan olduğu, beyaz gürültü özelliğine sahip u_{yt} ve u_{zt} hata terimlerinin standart sapmalarının σ_y ve σ_z olduğu ve u_{yt} ile u_{zt} 'nin birbirinden bağımsız oldukları varsayılmaktadır (Enders, 2004: 286).

$$y_t = b_{10} - b_{12}z_t + y_{11}y_{t-1} + y_{12}z_{t-1} + u_{yt} \quad (1.7)$$

$$z_t = b_{20} - b_{21}y_t + y_{21}y_{t-1} + y_{22}z_{t-1} + u_{zt} \quad (1.8)$$

(1.7) ve (1.8) numaralı denklemler yapısal VAR'ı gösterirken, (1.9) ve (1.10) numaralı denklemler standart formdaki VAR'ı göstermektedir. Bu ikisi arasındaki fark, yapısal modelin ekonomik teoriden türetilmiş olup birçok kısıtlamayı içermesinden, standart formun ise, makroekonomik verilerden elde edilip söz konusu kısıtlamaları içermemesinden ileri gelmektedir (Stock ve Watson, 2001: 103; Jacobson vd., 1999: 4; Enders, 2004: 286).

$$y_t = a_{10} + a_{11}y_{t-1} + a_{12}z_{t-1} + e_{1t} \quad (1.9)$$

$$z_t = a_{20} + a_{21}y_{t-1} + a_{22}z_{t-1} + e_{2t} \quad (1.10)$$

Yukarıda ifade edilen iki boyutlu VAR modelinin yanı sıra genel bir VAR modeli

ise, eşitlik (1.11)'deki gibi yazılabilir. Bu model gecikme sayısı göz önünde bulundurularak VAR(p) modeli olarak ifade edilmektedir. Denklemden, y_t , değişken vektörü; c , sabit terimi; A_1 , parametre matrisini; u_t ise, hata terimi vektörünü simgelemektedir (Swot ve Wang, 2006: 386).

$$y_t = c + A_1y_{t-1} + A_2y_{t-2} + \dots + A_p y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (1.11)$$

4.3. Etki-Tepki Analizi

VAR modelinin tahmin edilmesi neticesinde, elde edilen parametreleri yorumlamak yerine, sistemin tahmini neticesinde elde edilen artıkların analizi ile geleceğe yönelik yorumlar yapılabilmektedir. VAR sisteminin tahmini ile elde edilen artıkların analizinde kullanılan tekniklerden biri olan etki-tepki analizi, sistemde yer alan rassal hata terimlerinden birinde meydana gelen bir standart hatalık şokun (değişimin) sistemdeki içsel değişkenlerin cari ve gelecekteki değerleri üzerinde yaratacağı etkileri göstermektedir (Stock ve Watson, 2001: 106).

Etki-tepki analizi iki değişkenli VAR matris formunda eşitlik (1.12)'deki gibi yazılabilir.

$$\begin{bmatrix} y_t \\ z_t \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} a_{10} \\ a_{20} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{bmatrix} \begin{bmatrix} y_{t-1} \\ z_{t-1} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} u_{yt} \\ u_{zt} \end{bmatrix} \quad (1.12)$$

Hareketli ortalama sunumu, $\{\varepsilon_{yt}\}$ ve $\{\varepsilon_{zt}\}$ serileri bağlamında eşitlik (1.13)'teki gibi veya daha öz bir formda eşitlik (1.14)'teki gibi gösterilebilir.

$$\begin{bmatrix} y_t \\ z_t \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} \bar{y} \\ \bar{z} \end{bmatrix} + \sum_{n=0}^{\infty} \begin{bmatrix} \Phi_{11}(i) & \Phi_{12}(i) \\ \Phi_{21}(i) & \Phi_{22}(i) \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \varepsilon_{yt-i} \\ \varepsilon_{zt-i} \end{bmatrix} \quad (1.13)$$

$$x_t = \mu + \sum_{j=1}^p \Phi_j \varepsilon_{t-j} \quad (1.14)$$

Buradaki dört öge $\Phi_{jk}(0)$ etki çarpanlarıdır ve Φ_i 'nin katsayıları ε_{yt} ve ε_{zt} şoklarının $\{y_t\}$ ve $\{z_t\}$ serilerinin tüm zaman yolu üzerindeki etkilerini ortaya çıkarmak amacıyla kullanılabilir. Bir örnekle

açıklamak gerekirse, $\Phi_{12}(0)$, ε_{zt} 'deki bir birimlik değişimin (şokun) $\{y_t\}$ üzerindeki ani etkisidir. Benzer şekilde $\Phi_{11}(1)$ ve $\Phi_{12}(1)$ sırasıyla $\{\varepsilon_{yt-1}\}$ ve $\{\varepsilon_{zt-1}\}$ 'deki bir birimlik değişimlerin y_t üzerindeki bir dönemlik etkileridir. Dört terimden oluşan söz konusu katsayılar kümesi $\Phi_{11}(i)$, $\Phi_{12}(i)$, $\Phi_{21}(i)$, $\Phi_{22}(i)$ etki-tepki fonksiyonları olarak adlandırılmaktadır (Enders, 2015: 294-295).

4.4. Varyans Ayırıştırması

Serilerdeki değişimin nedenlerini belirlemek üzere kullanılan tekniklerden bir diğeri de istatistikî şokların değişkenler üzerindeki sayısal etkileri test eden varyans ayırıştırması yöntemidir. VAR modelinin hareketli ortalamalar bölümünden elde edilen varyans ayırıştırması, bir değişkene ilişkin öngörü artıklarının (hata payı) varyansının, diğer değişkenler tarafından açıklanma oranı olarak ifade edilebilir. Varyans ayırıştırması yönteminde, değişkenlerin kendilerinde ve diğer değişkenlerde meydana gelen şokların kaynakları yüzde olarak ortaya konmaktadır. Başka bir deyişle, kullanılan değişkenlerde meydana gelecek bir değişimin yüzde kaçının kendisinden, yüzde kaçının diğer değişkenlerden kaynaklandığı tespit edilmektedir. Eğer verilen şok, bir değişkene ilişkin ileriye dönük hata payı varyansının büyük bir yüzdesini açıklayabiliyorsa, söz konusu değişkenin analizde içsel olduğu kabul edilecektir. Bir değişkende meydana gelen değişmelerin büyük bir bölümünün kendisindeki şoklardan kaynaklanması

durumunda ise, bu değişkenin dışsal olarak hareket ettiği söylenebilecektir (Enders, 2015: 302).

5. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

Hisse senedi fiyatları ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi inceleyebilmek için öncelikle serilerin durağan olup olmadığının belirlenmesi gerekmektedir. Araştırmada ele alınan serilerin birim kök sınaması ADF birim kök testi yardımıyla yapılmıştır. Tüm seriler için sabit terimli ve trendli modelin ADF birim kök testi için doğru model olduğuna karar verilmiş ve test sonuçları Tablo 2'de sunulmuştur. Birim kök testi için kullanılacak denklemden gecikme uzunluğunun (p) belirlenmesinde, Akaike Bilgi Kriteri (AIC) kullanılmıştır.

Tablo 2'de verilen ADF birim kök testi sonuçları incelendiğinde, enflasyon oranı ve dış ticaret dengesi serileri dışındaki tüm serilerin düzey değerleri itibarıyla elde edilen test istatistiklerinin, MacKinnon (1996) kritik değerlerinden küçük olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, söz konusu serilerin birim kök içerdiği ya da düzeyde durağan olmadığını ifade eden boş hipotezler reddedilememektedir. Serilerin birinci farkları alındıktan sonra elde edilen test istatistikleri ise, kritik değerlerden küçük olduğu için boş hipotezler reddedilmekte ve serilerin durağan olduğunu ifade eden alternatif hipotezler, istatistiksel olarak % 1 anlam düzeyinde kabul edilmektedir.

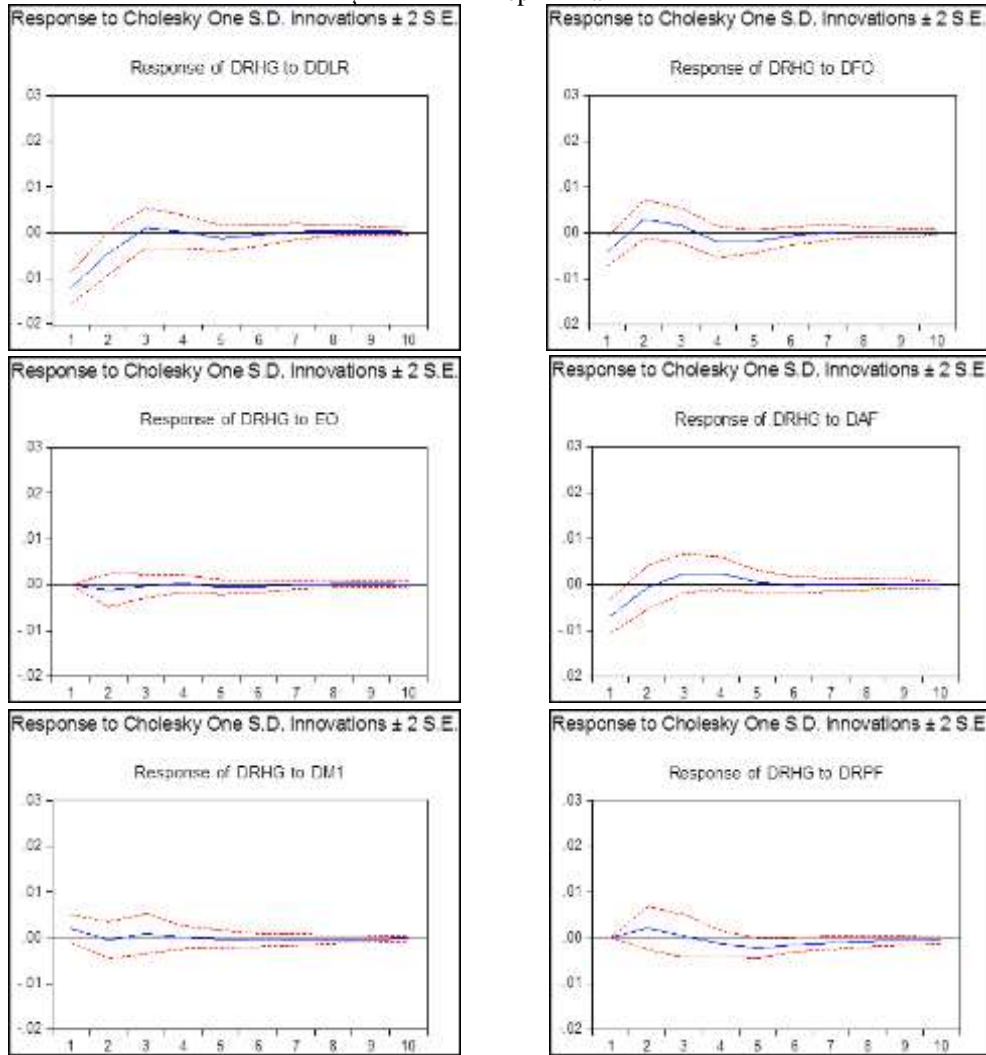
Tablo 2: ADF Birim Kök Testi Sonuçları

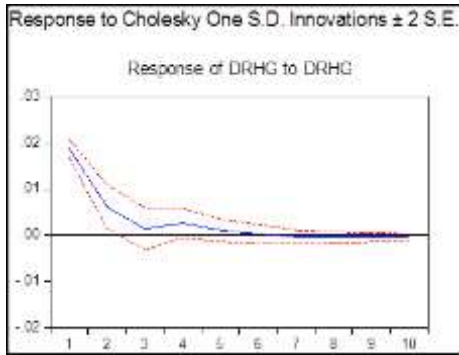
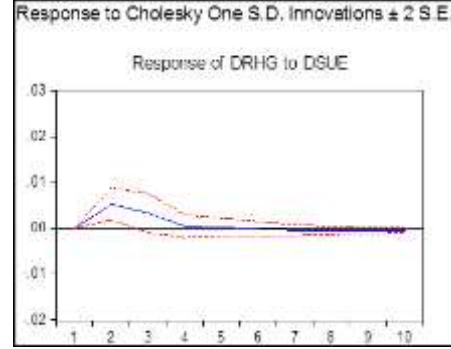
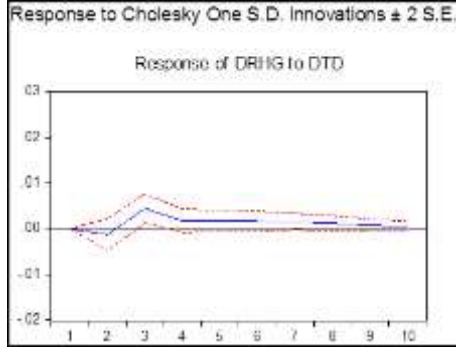
	t-İstatiği	Prob.		t-İstatiği	Prob.
DLR	-1.86242	0.6695	D(DLR)	-9.86429	0.0000
FO	-2.4523	0.3515	D(FO)	-7.47504	0.0000
EO	-4.73612	0.0009			
AF	-2.4117	0.3722	D(AF)	-10.386	0.0000
M1	-2.52927	0.3138	D(M1)	-17.7796	0.0000
RPF	-2.22851	0.4703	D(RPF)	-10.7303	0.0000
DTD	-6.70866	0.0000			
SUE	-2.41423	0.3709	D(SUE)	-16.1605	0.0000
RHG	-2.94493	0.1513	D(RHG)	-9.53835	0.0000
	1%	-3.96142		1%	-4.01361
Kritik değerler	5%	-3.41146	Kritik değerler	5%	-3.4368
	10%	-3.12759		10%	-3.14255

Seriler arasındaki dinamik ilişkileri belirleyebilmek için VAR modeli kapsamında etki-tepki ve varyans ayrıştırma analizleri gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizler neticesinde elde edilen etki-tepki fonksiyonları, makroekonomik değişkenlerden birine uygulanan bir birimlik şok karşısında reel hisse senedi getirisinin bu değişime vermiş olduğu tepkileri ortaya koymaktadır. Etki-tepki fonksiyonu grafiklerinde yatay eksen tepkinin süresini, dikey eksen ise tepkinin boyutunu göstermektedir. Grafiklerdeki sürekli çizgiler modelin hata terimlerindeki bir standart hatalık şoka karşı bağımlı değişkenin tepkisini, kesikli çizgiler ise ± 2 standart hata için güven aralıklarını

belirtmektedir. Analiz yapılırken değişkenlerden birine etki edecek bir şokun diğer değişkenler üzerindeki etkisinin değişkenlerin alternatif sıralama biçimlerine göre farklılık göstermesinin önüne geçebilmek amacıyla, yaygın olarak kullanılan dikeyleştirilmiş (orthogonalized) etki-tepki analizi yerine genelleştirilmiş etki-tepki analizi yaklaşımı kullanılmıştır. Etki-tepki fonksiyonları için gerekli olan güven aralıkları ise, Monte Carlo simülasyonları kullanılarak elde edilmiştir. Çalışmada sadece reel hisse senedi getirilerinin makroekonomik değişkenlere verilen şoklar karşısında 10 dönem boyunca gösterdiği tepkiler ele alınmış ve analiz sonuçları Şekil 1’de gösterilmiştir

Şekil 1: Etki-Tepki Analizi

Yukarıdaki grafikler incelendiğinde, dolar kurunda meydana gelen bir standart hatalık şokun (seçilen zaman dönemi içinde) reel hisse senedi getirileri üzerinde başlangıçta negatif bir etkiye neden olduğu, sonrasında etkinin inişli-çıkışlı bir seyir izlediği, 3. ve 4. dönemde pozitif iken 5. ve 6. dönemde tekrar negatif olduğu ve 6. dönemden sonra ise zayıfladığı ve uzun dönem denge değerine doğru yaklaştığı ifade edilebilir. Bununla birlikte reel hisse senedi getirileri dolar kurundaki değişime karşı en belirgin tepkiyi ilk iki ay göstermiştir. Benzer şekilde faiz oranındaki bir standart hatalık şok karşısında reel hisse senedi getirilerinin gösterdiği tepki, 1. dönem negatif, 2. ve 3. dönem pozitif, 4., 5. ve 6. dönemlerde negatif bir seyir izlemiş, sonrasında etki azalarak uzun dönem denge değerine yaklaşmaktadır. Reel hisse senedi getirileri faiz oranına en belirgin tepkiyi ilk iki ay vermektedir. Enflasyon oranında meydana gelecek bir şoka reel hisse senedi getirilerinin tepkisi ilk iki ayda negatif olmakla birlikte 2. aydan itibaren şokun etkisi azalmakta ve bu şekilde devam

etmektedir ve ele alınan dönem boyunca söz konusu etkinin oldukça zayıf olduğu ifade edilebilir. Altın fiyatlarındaki bir birimlik şoka karşı hisse senedi getirilerinin verdiği tepki 3. aya kadar negatif iken, bu aydan itibaren pozitif bir yönelime girmiş ve 6. ay itibariyle meydana gelen şok etkisini kaybederek uzun dönem denge değerine doğru yakınsamaktadır. Para arzında meydana gelen bir standart hatalık şoka reel hisse senedi getirilerinin verdiği tepki 4. döneme kadar inişli-çıkışlı bir seyir izlemiş, bununla birlikte ele alınan dönem boyunca genellikle zayıf bir etki gözlemlenmiştir. Reel petrol fiyatlarında görülecek olan bir şoka reel hisse senedi getirilerinin tepkisi başlangıçta pozitif olmakla birlikte, bu tepki 4. aydan başlayarak negatif değerler almakta ve bu şekilde devam etmekte; ancak 7. ay itibariyle azalmaktadır. Grafik incelendiğinde reel petrol fiyatlarında meydana gelen değişime reel hisse senedi getirilerinin tepkisinin genel olarak negatif yönde olduğu görülmektedir. Dış ticaret dengesinde görülecek bir standart hatalık

şok karşısında reel hisse senedi getirilerinin tepkisi başlangıçta negatif olmakla birlikte, bu tepki 2. ayın sonlarından başlayarak pozitif değerler almaktadır. Reel hisse senedi getirileri özellikle 2. ve 3. ayda en belirgin tepkiyi vermektedir. Bu dönemden itibaren etki azalsa da pozitif değerleri aşmamaktadır. Kısaca, dış ticaret dengesinde meydana gelecek bir şoka reel hisse senedi getirilerinin tepkisi önemli ölçüde pozitif yöndedir. Reel hisse senedi getirilerinin sanayi üretim endeksinde meydana gelebilecek bir birimlik şoka tepkisi 5. aya kadar istikrarlı bir şekilde pozitif değerler almakta ve bu ay itibariyle azalmaktadır. Son grafikte ise, reel hisse

senedi getirilerinde meydana gelen bir birimlik şokun kendisi üzerindeki etkisi görülmektedir. Buna göre meydana gelen bir standart hatalık şok kendisini hemen göstermekte ve 6. döneme kadar devam etmekte, bu dönemden sonra ise etkisi giderek zayıflayan bir seyir izlemektedir. Bununla birlikte reel hisse senedi getirileri ilk 3 ayda en belirgin tepkiyi vermektedir.

Reel hisse senedi getirilerinde meydana gelecek bir değişimin yüzde kaçının kendisinden, yüzde kaçının diğer değişkenlerden kaynaklandığını gösteren varyans ayrıştırması analizi sonuçları Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo3: Reel Hisse Senedi Getirileri (RHG) Varyans Ayrıştırması Sonuçları

Periyod	S.E.	DLRF	FOF	EO	AFF	M1F	RPFF	DTD	SUEF	RHGF
1	0.0238	25.8528	3.0846	0.0355	8.3390	0.6295	0.0000	0.0009	0.0000	62.0577
2	0.0259	24.8627	3.6592	0.3316	7.1227	0.6778	0.5312	0.5642	4.1663	58.0843
3	0.0267	23.4954	4.1851	0.3892	7.5167	0.9469	0.7279	2.6489	5.2667	54.8231
4	0.0271	22.7962	4.4444	0.3839	8.0976	0.9447	0.8207	3.2257	5.1326	54.1541
5	0.0274	22.5221	4.6525	0.4145	7.9736	0.9256	1.2744	3.9921	5.0316	53.2136
6	0.0275	22.3664	4.6276	0.4274	7.9107	0.9301	1.4534	4.5225	4.9923	52.7695
7	0.0276	22.2513	4.6187	0.4251	7.8678	0.9278	1.5291	4.8938	4.9945	52.4919
8	0.0277	22.1992	4.62154	0.4289	7.8389	0.9252	1.5571	5.1074	5.0053	52.3164
9	0.0277	22.1740	4.62016	0.4350	7.8221	0.9245	1.5772	5.1976	5.0222	52.2272
10	0.0277	22.1599	4.6205	0.4384	7.8142	0.9245	1.5875	5.2315	5.0327	52.1906

Tablo 3'te yer alan bulgular incelendiğinde, 10 ay sonrasında dolar kuru, faiz oranı, enflasyon oranı, altın fiyatları, para arzı, reel petrol fiyatları, dış ticaret dengesi ve sanayi üretim endeksi şoklarının reel hisse senedi getirilerindeki değişimin sırasıyla yaklaşık olarak %22, %5, %0.4, %8, %1.5, %5 ve %5'ini açıkladığı ifade edilebilir. Bununla birlikte reel hisse senedi getirilerindeki değişimin büyük bir oranının kendi şokları tarafından açıklandığı görülmektedir. Ayrıca dolar kuruna ilişkin şokların reel hisse senedi getirilerindeki değişimin önemli bir kısmını açıkladığı da söylenebilir. Faiz oranının etkileme düzeyi 2. dönem sonrasında bir miktar yükselmiştir. Altın fiyatlarının ve sanayi üretim endeksinin etkileme düzeyi ise,

dönemler itibariyle dalgalı bir seyir izlemiştir. Reel petrol fiyatlarının etkileme düzeyi oldukça düşük olmakla birlikte dönemler itibariyle artarak devam etmiştir. Benzer şekilde dış ticaret dengesinin etkileme düzeyi özellikle 3. aydan itibaren dönemler itibariyle artış göstermiştir.

6. SONUÇ

Bu çalışmada Türkiye için makroekonomik faktörler ile reel hisse senedi getirileri arasındaki ilişkinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla 2003:01-2017:02 dönemine ilişkin aylık veri seti kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki dinamik ilişkiler VAR analizi kapsamında

etki tepki fonksiyonları ve varyans ayrıştırma analizi çerçevesinde belirlenmeye çalışılmıştır.

Bir değişkende ortaya çıkan gelişmeleri modelde kullanılan hangi değişkenin daha çok açıkladığını göstermesi bakımından önem arz eden varyans ayrıştırması analizi sonuçlarına göre, reel hisse senedi getirilerinin çoğunlukla kendi gecikmeli değerlerinin etkisi altında kaldığı görülmektedir. İlk dönemde reel hisse senedi getirilerinde meydana gelen değişimin % 62'si kendinden kaynaklanmaktadır. Sonrasında ise, diğer değişkenlerin reel hisse senedi getirilerinde meydana gelen değişimleri açıklama dereceleri artmaktadır. 10. dönemde reel hisse senedi getirilerinde meydana gelen değişimlerin yaklaşık olarak %22'lik bir kısmının kaynağının dolar kuru olduğu gözlemlenmektedir. Buna göre, reel hisse senedi getirileri üzerindeki en etkili değişken döviz kuru olmaktadır. Reel hisse senedi getirileri değişkeninin varyansındaki değişimleri açıklamada etkili olan diğer değişkenler ise önem sırasına göre altın fiyatları, dış ticaret dengesi, sanayi üretim endeksi ve faiz oranıdır. Bununla birlikte elde edilen ampirik bulgular incelendiğinde diğer değişkenlerin (enflasyon oranı, para arzı, reel petrol fiyatları) reel hisse senedi getirilerindeki değişimleri açıklamada önemsiz kaldıkları ifade edilebilir. Elde edilen bulgular hisse senedi getirilerinin en fazla kendi şoklarından etkilenmesi bakımından Yılmaz vd. (1997) ile Özer vd. (2011)'nin çalışmalarıyla paralellik göstermektedir. Bununla birlikte söz konusu çalışmalarda ele alınan makroekonomik faktörlerin hisse senedi fiyatları üzerindeki etki derecesinin ise farklı olduğu görülmektedir.

Döviz kuru oynaklığının mikro açıdan firmaların varlıkları, kaynakları, gelir ve giderleri üzerinde, makro açıdan ise genel ekonomi üzerinde birtakım etkileri bulunmaktadır. Ekonominin döviz kuru kaynaklı bir bozulmaya uğraması nedeniyle firmalar değer kaybına uğramakta, uluslararası kaynak bulmada zorluklar ortaya çıkmakta ve firmaların dış borç

yükümlülükleri artmaktadır. Bu açıdan makroekonomik değişkenler ile reel hisse senedi getirileri arasında elde edilen ilişkiye dayalı olarak hisse senedi yatırımcısının özellikle döviz kurunda meydana gelen değişimleri yakından takip etmesi gerektiği ifade edilebilir. Elde edilen bulgulara göre döviz kurunun yanı sıra altın fiyatları, dış ticaret dengesi, sanayi üretim endeksi ve faiz oranı değişkenlerinin de değerlendirilmesi yatırımların karlılığı açısından önem arz etmektedir. Döviz ile altının yanısıra faiz getirisi sağlayan finansal araçların hisse senedine alternatif yatırım araçları olduğu göz önünde bulundurulduğunda, döviz kuru, altın fiyatları ve faiz oranlarında meydana gelen dalgalanmalar vb. gelişmeler neticesinde yatırımcılar risk tercihleri doğrultusunda portföylerini yeniden dengelemeye ihtiyaç duyabileceklerdir. Dolayısıyla hisse senedi yatırımcılarının söz konusu makroekonomik faktörlerdeki gelişmeleri yakından izlemeleri gerekmektedir.

Tainer (1993), sanayi üretim endeksinin ekonomik aktivitenin bir ön habercisi olduğunu vurgulamış ve endekste meydana gelecek bir artışın ekonomik bir büyümeye işaret edeceğini belirtmiştir. Literatürde yer alan çalışmaların bir kısmında bu hipotezi destekler nitelikte sanayi üretim endeksiyle hisse senedi fiyatları arasında pozitif yönlü bir ilişkinin varlığını ortaya koyan bulgulara rastlanmaktadır (Fama: 1990; Chen vd.: 1986; Geske ve Roll: 1983). Sanayi üretim endeksinin yanı sıra, gerek ekonominin dışa açıklığı gerekse de kullanılan diğer değişkenlerle olan dolaylı ilişkisi nedeniyle çalışmada dış ticaret dengesi de ele alınmış ve reel hisse senedi getirilerindeki değişim üzerinde etkili olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda sanayi üretim endeksi ile dış ticaret dengesi verilerinin de hisse senedi yatırımcıları tarafından dikkatle incelenmesi ve değerlendirilmesi gerektiği ifade edilebilir.

Analiz sonuçları Türkiye ekonomisi için özellikle hisse senetleri fiyatları ile döviz kuru, altın fiyatları, dış ticaret dengesi, sanayi üretim endeksi ve faiz oranı arasında bir etkileşimin olduğuna işaret etmektedir.

Genel bir değerlendirme yapıldığında, politika yapıcıların hisse senedi piyasasının gelişimi ve ekonomik büyümeye olan katkısını artırmaya yönelik politikaları ortaya koymaları ve bu doğrultuda makro değişkenlerdeki istenmeyen güncel gelişmeleri yönetmeyi amaçlayan yapısal reformları gerçekleştirmeleri gerektiği ifade edilebilir. Bununla birlikte uzun dönemde hisse senedi getirilerini etkileyen faktörlerin

aynı kalmayabileceği göz önünde bulundurularak gelecekte yapılabilecek çalışmalarda diğer makroekonomik faktörlerle birlikte söz konusu değişkenlerin etkisinin farklı ekonometrik yöntemlerle incelenmesi uygun olabilecektir.

KAYNAKÇA

1. AGGARWAL, R. (1981), "Exchange Rates and Stock Prices: A Study of U.S. Capital Market under Floating Exchange Rates", *Akron Business and Economic Review*, 12: 7-12.
2. AKTAŞ, M. ve AKDAĞ, S. (2013), "Türkiye'de Ekonomik Faktörlerin Hisse Senedi Fiyatları ile İlişkilerinin Araştırılması", *International Journal Social Science Research*, 2: 50-67.
3. ALAM, M. ve UDDIN, G. S. (2009). "Relationship Between Interest Rate and Stock Price: Empirical Evidence from Developed and Developing Countries", *International Journal of Business and Management*, 4(3), 43-51.
4. ALTINTAŞ, H. ve TOMBAK, F. (2011). "Türkiye'de Hisse Senedi Fiyatları ve Makro Ekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi: 1987-2008", *EconAnadolu 2011 Anadolu Uluslararası İktisat Kongresi*, Eskişehir, Türkiye, 1-20.
5. CHEN, N-F., ROLL, R. ve ROSS, S. A. (1986). "Economic Forces and the Stock Market", *The Journal of Business*, 59 (3): 383-403.
6. CHIA, R. C. J. ve LIM, S. Y. (2015). "Malaysian Stock Price and Macroeconomic Variables: Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Bounds Test", *Kajian Malaysia*, 33(1): 85-103.
7. CİHANGİR, M. ve KANDEMİR, T. (2010). "Finansal Kriz Dönemlerinde Hisse Senetleri Getirilerini Etkileyen Makroekonomik Faktörlerin Arbitraj Fiyatlandırma Modeli Aracılığıyla Saptanmasına Yönelik Bir Çalışma (Kasım 2000 ve Şubat 2001 Finansal Krizleri Üzerine Değerlendirme ve Gözlemler)", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1): 257- 296.
8. DICKEY, D. A. ve FULLER, W. A. (1979). "Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series With a Unit Root", *Journal of the American Statistical Association*, 74(366): 427-431.
9. DİZDARLAR, H. I. ve DERİNDERS, S. (2008). "Hisse Senedi Endeksini Etkileyen Faktörler: İMKB 100 Endeksini Etkileyen Makro Ekonomik Göstergeler Üzerine Bir Araştırma", *Yönetim*, 19(61): 113-124.
10. ENDERS, W. (2015). *Applied Econometric Time Series*, Fourth Edition, John Wiley&Sons, Inc., USA.
11. FAMA, E. F. (1990). "Stock Returns, Expected Returns and Real Activity", *Journal of Finance*, 45 (4): 1089-1108.
12. FORSON, J. A. ve JANRATTANAGUL, J. (2014). "Selected Macroeconomic Variables and Stock Market Movements: Empirical evidence from Thailand", *Contemporary Economics*, 8(2): 154-174.

13. GESKE, R. ve ROLL, R. (1983). "The Fiscal and Monetary Linkage Between Stock Returns and İnflation", *Journal of Finance*, 38 (1): 1-33.
14. GUJARATI, D. N. (2004). *Basic Econometrics*, The McGraw-Hill, Fourth Edition.
15. HOSSEINI S. M., AHMAD, Z. ve LAI, Y. W. (2011). "The Role of Macroeconomic Variables on Stock Market Index in China and India", *International Journal of Economics and Finance*, 3(6): 233-243.
16. HUMPE, A. ve MACMILLAN, P. (2007). "Can Macroeconomic Variables Explain Long Term Stock Market Movements? A Comparison of the US and Japan", *Centre for Dynamic Macroeconomic Analysis Working Paper Series*, CDMA07/20: 1-23.
17. IMEGI, J. C. (2014). "Impact of Financial Liberalization on Stock Market Volatility in Nigeria", *Journal of Business and Retail Management Research*, 8(2): 80-87.
18. JACOBSON, T., JANSSON, P., VREDIN, A. ve WAME, A. (1999). "A VAR Model for Monetary Policy Analysis In A Small Open Economy", <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.197.3788&rep=rep1&type=pdf>, 18.04.2017.
19. KARAMUSTAFA, O. ve KARAKAYA, A. (2004), "Enflasyonun Borsa Performansı Üzerindeki Etkisi", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1): 23-35.
20. KARCIOĞLU, R. ve ÖZER, A. (2014). "BİST'de Hisse Senedi Getirilerini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi: Statik ve Dinamik Panel Veri Analizi", *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(1): 43-70.
21. KASMAN, S. (2003), "The RelationShip Between Rates and Stock Prices: A Casuality Analysis", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2): 70-79.
22. KAYA, V., ÇÖMLEKÇİ, İ. ve KARA, O. (2013). "Hisse Senedi Getirilerini Etkileyen Makroekonomik Değişkenler 2002-2012 Türkiye Örneği ", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35: 167-176.
23. KURZ, M., JIN, h. ve MOTOLESE, M. (2005). "Determinants of Stock Market Volatility and Risk Premia", *Annals of Finance*, 1(2): 109-147.
24. LINCK, L. ve DECOURT, R. F. (2016). "Stock Returns, Macroeconomic Variables and Expectations: Evidence from Brazil", *pensamiento & gestión*, 40. Universidad del Norte, 91-112.
25. LİU, M. H. ve SHRESTHA, K. M. (2008). "Analysis of the Long-Term Relationship Between Macroeconomic Variables and the Chinese Stock Market Using Heteroscedastic Cointegration", *Managerial Finance*, 34: 744-755.
26. MacKinnon, J. G. (1996). "Numerical Distribution Functions for Unit Root and Cointegration Tests", *Journal of Applied Econometrics*, 11: 601-168.
27. ÖZER, A., KAYA, A. ve ÖZER, N. (2011), "Hisse Senedi Fiyatları ile Makroekonomik Değişkenlerin Etkileşimi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(1): 163-182.
28. PATRA, T. ve POSHAKWALE, S. (2006). "Economic Variables and Stock Market Returns: Evidence from the Athens Stock Exchange" *Applied Financial Economics*, 16: 993-1005.
29. POYRAZ, E. ve TEPELİ, Y. (2014). "Seçilmiş Makro Ekonomik Göstergelerin Borsa İstanbul XU100 Endeksi Üzerindeki Etkisinin Analizi", *PARADOKS Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 11(2): 102-128.

30. PREMPEH, K. B. (2016). “Macroeconomic Variables and Stock Price Volatility in Ghana”, Munich Personal RePEc Archive, MPRA Paper No.70545: 1-11.
31. RAPACH D. E., (2001), “The Long-Run Relationship Between Inflation And Real Stock Prices”, *Journal of Macroeconomics*, 24: 331-351.
32. SAFDAR, L. (2013). “The Relationship between Macroeconomic Volatility and the Stock Market Volatility: Empirical Evidence from Pakistan”, *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences* 7(2): 309-320.
33. SAMITAS, A. G. ve KENOURGIOS, D. F. (2007). “Macroeconomic Factors’ Influence on ‘New’ European Countries’ Stock Returns: The Case of Four Transition Economies”, *Int. J. Financial Services Management*, 2(1/2): 34-49.
34. SIMS, C. A. (1980). “Macroeconomics and Reality”, *Econometrica*, 48(1): 1-48.
35. SOHAIL, N. ve HUSSAIN, Z. (2009). “Long-Run and Short-Run Relationship Between Macroeconomic Variables and Stock Prices in PaKistan: The Case of Lahore Stock Exchange”, *Pakistan Economic and Social Review*, 47(2): 183-198.
36. STOCK, J. H. ve WATSON, M. W. (2001)., “Vector Autoregressions”, *Journal of Economic Perspectives*, 15(4): 101-115.
37. SWOT, E. ve WANG, J. (2006). “Vector Autoregressive Models for Multivariate Time Series”, *Modelling Financial Time Series With S-Plus*, Second Edition.
38. TAINER, E. M. (1993). *Using Economic Indicators to Improve Investment Analysis*, USA: John Wiley ve Sons, Inc., NewYork.
39. TAM, P. S. (2013). “Finite-Sample Distribution of the Augmented Dickey-Fuller Test with Lag Optimization”, *Applied Economics*, 45: 3495-3511.
40. TOPCU, E. (2014). “Bileşik Öncü Göstergeler İle Hisse Senedi Piyasaları Arasındaki İlişki: Türkiye Örneği”, *AKÜ İİBF Dergisi*, 16(1): 167-176.
41. WONGBANGPOA, P. ve SHARMA, S: (2002), “Stock Market and Macroeconomic Fundamental Dynamic Interactions: ASEAN-5 Countries”, *Journal of Asian Economics*, 13(1): 27-51.
42. YILMAZ, Ö., GÜNGÖR, B. ve KAYA, V. (1997), “Hisse Senedi Fiyatları ve Makro Ekonomik Değişkenler Arasındaki Eşbütünleşme ve Nedensellik”, *İMKB Dergisi*, 9(34).
43. ZÜGÜL, M. ve ŞAHİN, C. (2009). “İMKB 100 Endeksi İle Bazı Makroekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkiyi İncelemeye Yönelik Bir Uygulama”, *Akademik Bakış*, 16: 1-16.

**MÜSAMAHACI VE KISITLAYICI ÖRGÜT KÜLTÜRÜNÜN LİDER-ÜYE
ETKİLEŞİMİ VE ÇALIŞANLARIN İŞ TATMİNİ ÜZERİNE ETKİSİ:
FINDIK İŞLETMELERİNDE ÇALIŞANLAR ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA¹**

**THE IMPACT OF EASY GOING WORK DISCIPLINE AND STRICT
WORK DISCIPLINE ON LEADER-MEMBER EXCHANGE AND JOB
SATISFACTION OF WORKERS: A STUDY ON WORKERS WORKING
AT HAZELNUT COMPANIES**

Mehmet Ozan CİNEL* , Kürşat ÖZDAŞLI**

* Yrd. Doç. Dr. Giresun Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü,
ozan.cinel@giresun.edu.tr

** Prof. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü,
kozdasli@mehmetakif.edu.tr

ÖZ

Bu çalışma, Ordu ilinde yer alan Fındık işletmelerindeki müsamahacı veya kısıtlayıcı örgüt kültürlerinin, yöneticiler ile çalışanlar arasındaki lider-üye etkileşiminin düzeyi ve çalışanların iş tatminleri üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmada müsamahacı ve kısıtlayıcı olmak üzere örgüt kültürünün iki boyutu üzerinde durulmuş ve bu boyutların lider-üye etkileşiminin; yöneticiye duygusal bağlılık ve katılım sağlama ve destekleme ile iş tatmininin boyutları olan içsel ve dışsal tatmin üzerinde etkisinin olup olmadığı araştırılmıştır.

Araştırma sonuçlarına göre, müsamahacı örgüt kültürünün yöneticiye duygusal bağlılık, katılım sağlama ve destekleme, içsel tatmin ve dışsal tatmin boyutlarını pozitif yönde doğrusal olarak etkilediği ortaya çıkmıştır. Kısıtlayıcı örgüt kültürünün ise yöneticiye duygusal bağlılık boyutunu negatif yönde doğrusal olarak etkilediği ortaya çıkmıştır.

Araştırmada, beklenenin aksine kısıtlayıcı örgüt kültürünün içsel ve dışsal tatmin boyutlarını pozitif yönde doğrusal olarak etkilediği sonucu elde edilmiştir. Yine kısıtlayıcı örgüt kültürü ile katılım sağlama ve destekleme boyutu arasında ise herhangi bir ilişki tespit edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Örgüt Kültürü, Lider-Üye Etkileşimi, İş Tatmini, Fındık İşletmeleri ve Fındık İşletmeleri Çalışanları

Jel Kod(ları): J28, L20, M14

ABSTRACT

This study is prepared on the purpose of assessment of organizational culture existing at the Hazelnut Companies in Ordu, the level of the leader-member exchange between administrators and workers and their impact on the workers' job satisfaction. In the study, two dimensions of organizational culture are emphasized as easy going work discipline and strict work discipline and it is researched whether these dimensions have an effect on the leader-member exchange; internal and external satisfaction which are dimensions of work satisfaction along with emotional attachment to the administrator, agreement and support.

In the research, contrary to expectations, the obtained results show that strict work discipline affects internal and external satisfaction dimensions positively and linearly. There is no relationship detected between strict work discipline and agreement and support dimension.

¹ Bu çalışma Mehmet Ozan CİNEL' in doktora tezinden türetilmiştir.

According to the results of the research, easy going work discipline affects emotional attachment to the administrator, agreement and support, the dimensions of internal and external satisfaction positively and linearly. It also appears that strict work discipline affects the emotional attachment to the administrator dimension negatively and linearly.

Keywords: *Organizational Culture, Leader-Member Exchange, Hazelnut Companies and Workers of Hazelnut Companies*

Jel Code(s): *J28, L20, M14*

1. GİRİŞ

Gelişen dünya ekonomileriyle birlikte, işletmelere verilen önem de hızla artmaktadır. Özellikle küreselleşme sürecinin hızlanmasıyla birlikte pazarda yoğun rekabet, baskı ve zorluklar artmaya başlamış, işletmeler arasındaki farklılıklar bu süreçle birlikte birbirine benzemeye başlamıştır. Gerek teknoloji gerekse diğer üretim faktörleri bakımından işletmeler arası farklar azalmıştır. Hatta birçok şirket yaptıkları anlaşmalarla ortak üretim yoluna gitmekte ve benzer üretim süreçlerini sürdürmektedir. Diğer faktörlerin nisbi öneminin azaldığı bu değişim süreci içinde, “insan” faktörünün ve ona bağlı olarak “bireysel sosyal olgu ve süreçler” in, doğal olarak örgüt kültürü, lider-üye etkileşimi, iş tatmini gibi kavramların önemi artmaktadır.

Örgüt kültürü taklit edilmesi en zor örgütsel faktörlerden biri olarak ön plana çıkmaktadır ve örgütü diğer örgütlerden ayıran en önemli kavramdır. Yoğun rekabet ortamında farklılaşmak isteyen işletmeler bu özellikleriyle fark yaratabilmektedirler. Yine örgüt kültürünün müsamahacı yada kısıtlayıcı olması da örgütlerin farklılıklarını ortaya çıkarmaktadır.

Lider-Üye Etkileşim teorisi, liderlerin çalışma grubu içindeki tüm grup üyeleriyle, benzer bir liderlik tarzı çerçevesinde etkileşimde bulunmadığı varsayımını açıkça ortaya koyarak liderlik konusunu etkileşimsel bir çerçeve içinde ele almaktadır.

Örgüt kültürünün müsamahacı yada kısıtlayıcı olması da lider-üye etkileşimiyle bu noktada örtüşmektedir. Müsamahacı örgüt kültüründe çalışanlarla inisiyatif kullanma, daha esnek çalışma şartları,

karşılıklı güven duygusu gibi pozitif yönlü ilişkiler kurulurken; kısıtlayıcı örgüt kültüründe sıkı kontrole dayalı, katı kurallarla yönetilen daha negatif yönlü ilişkiler kurulmaktadır.

İş tatmini kavramı ise çalışanların iş deneyimi ya da söz konusu çalışan ile çalıştığı örgüt arasındaki uyumun bir sonucu olarak ortaya çıkan olumlu davranışlar veya memnuniyet duygusu olarak tanımlanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında iş tatmini hem örgüt kültürüyle hem de lider-üye etkileşimiyle ilişkili kavramlardır.

2. MÜSAMAHACI VE KISITLAYICI ÖRGÜT KÜLTÜRÜ

Örgüt kültürü, bir örgütü diğer örgütlerden ayıran, örgüt üyeleri tarafından paylaşılan bir anlam (değer) sistemini ifade eder (Robbins; Judge, 2012:520). Örgüt kültürü kavramı günümüzde fazlaca önem kazanmış ve yönetim yazınında incelenen bir konu haline gelmiştir. Örgüt kültürü, örgütü ilerleten veya ilerlemesini engelleyen sosyal bir enerjidir. Bir işletmede olup bitenlerin çoğu, ortak anlam, gizli varsayımlar ve yazılı olmayan kuralların kültürel nitelikleri tarafından yönetilir. Örgüt kültürü, özellikle yazılı politikaların bulunmadığı durumlarda devreye giren, karar almaya temel teşkil eden önemli bir faktördür (Kilmann; Serpa, 1986: 92).

Örgüt kültürünün müsamahacı yada kısıtlayıcı olabileceğine ilişkin olarak geçmişten günümüze kadar çeşitli incelenmeler olmuştur. Örgüt kültürü kavramı üzerinde birçok çalışması bulunan Hofstede; müsamahacı örgüt kültürü (easy

going work discipline) ve kısıtlayıcı örgüt kültürü (strict work discipline) kavramlarını ortaya atmıştır. Hofstede'e göre kısıtlayıcı örgüt kültürü daha çok disiplin ve kontrole dayanırken, müsamahacı örgüt kültürü ise daha az disiplin ve kontrolü öngörmektedir (Hofstede, 15.02.2012). Hofstede, müsamahacı ya da kısıtlayıcı örgüt kültürü kavramlarını disiplin kavramıyla birlikte kullanmıştır. Disiplin, çalışanların örgütsel kural, düzenleme, politika ve normlardan sapmalarını engelleyen ve düzelten eylemleri kapsar. Disiplin kavramı cezayı çağrıştırmakla birlikte, ceza uygulaması ile sınırlı değildir. Disiplin soruna, işgörene ve duruma göre farklılık gösteren bir olgudur (Baş; Ardiç, 2003: 131). Bir başka tanıma göre disiplin, iş görenin gönüllü olarak daha yüksek performans ve işbirliği için çaba harcamasını sağlayacak şekilde bilgi, tutum ve davranışlarının düzeltilmesini mümkün kılan eğitimidir (Werther; Davis, 1988: 433).

Müsamahacı örgüt kültürüyle ilgili önemli bir kavram da personel güçlendirme kavramıdır. Bir yönetim kavramı olarak güçlendirme, yardımlaşma, paylaşma, yetiştirme ve ekip çalışması yolu ile kişilerin karar verme haklarını (yetkilerini) artırma ve kişileri geliştirme süreci olarak tanımlanabilir. Güçlendirme, çalışanların kendilerini motive olmuş hissettikleri, bilgi ve uzmanlıklarına olan güvenlerinin arttığı, inisiyatif kullanarak harekete geçmek arzusu duydukları, olayları kontrol edebileceklerine inandıkları ve organizasyonun amaçları doğrultusunda uygun ve anlamlı buldukları işleri yapmalarını sağlayan uygulamaları ve koşulları ifade eder (Koçel, 2005: 414).

Müsamahacı ve Kısıtlayıcı örgüt kültürüyle ilgili uygulamalara kıtalar açısından bakıldığında; Birleşik Devletler şirketlerinin kısıtlayıcı örgüt kültürüne sahip olduğu görülmektedir, bu yüzden çalışanlar yoğun bir kontrole yüzleşirler (karşılaşırlar) çünkü şirket sonuçlara odaklanır. Bu nedenle belli bir zaman periyodunda amacına ulaşmak için çalışan faaliyetleri üzerindeki yoğun kontrol gereklidir. Rahat çalışma disiplini şirketler

tarafından sadece kısa süreli olarak kullanılabilir aksi takdirde makul sürede hedefe ulaşmak mümkün olmaz. Exxon Mobil şirketi bu oryantasyonu sonuç oryantasyonu bakımından kendi kurumsal kültürlerinde güzel bir şekilde tarif eder: "Düzenli aralıklarla, çalışanlar süpervizörleriyle sorumluluklarını ve performanslarını tartışmak için bir araya gelirler." (Pandelica; et al., 2012: 69) Asyalı şirketlerin örgütsel kültürleri yoğun kontrole yöneltilmiştir, sınırlayıcı bir toplum olmaları dolayısıyla, çalışan faaliyetleri üzerinde yoğun kontrol uygulayarak ve uygun önlemleri doğru zamanda almak suretiyle sonuç elde etmeye çalışmaktadırlar. Sinopec Çin Petrol şirketi; şirket genelinde bir iç kontrol sistemi geliştirdi. Bu sistem harici denetimlerin ve iç yönetimin değişimlerin ışığında problemlerle ve uygulamalarda ortaya çıkan fikirlerle bağlantılı olarak yıllık iyileştirme ve güncelleştirmeden geçmektedir. Bu sürede, grup düzenli olarak sistematik risk değerlendirmesi yapar, risk yönetimi stratejisi oluşturmaya çalışır ve buna göre çözüm üretir. Sonuç olarak, her çeşit risk kontrol altında tutulur ve işletme yönetimi ve risk önleme becerisi geliştirilir. Sinopec Şirketi; işletmesini düzenlemek ve işletme yönetimini geliştirmek için devamlı bir çaba gösterir. Şirket; hissedarlarla, yönetim kuruluyla, denetleme komitesiyle ve üst yönetim takımıyla görüşmeyi içeren bir kurumsal yönetim yapısı benimsemiştir (Pandelica; et al., 2012: 71). Avrupalı şirketlerin örgütsel kültürleri, Amerika gibi yoğun kontrole yönetilmektedir. Sonuca odaklı şirketler olmak, kısa süreli performans sonuçları ile hedefe ulaşmak için çalışan faaliyetleri üzerinde yoğun incelemeler yapmaları gerekmektedir (Pandelica; et al., 2012: 74).

3. LİDER-ÜYE ETKİLEŞİMİ

Lider-Üye Etkileşim teorisine göre, liderlerin ya da yöneticilerin kendilerine bağlı astlarla karşılıklı etkileşimleri sonucu farklı nitelikte ilişkiler gelişmektedir ve bu ilişkilerin niteliği bireysel ve örgütsel

sonuçları etkilemektedir. Liderlikle ilgili teori ve yaklaşımların bir çoğu liderin izleyicilerine yönelik olarak, çeşitli durumsal faktörlerle karşılaştığında hangi davranış biçimini sergilemesi gerektiği üzerinde durmakta, lider ile izleyiciler arasındaki etkileşimin üzerinde durmamakta ve liderlerin tüm izleyicilere benzer şekilde, aynı tarzda davrandığı varsayımı ile hareket etmektedirler (Liden; Graen, 1980: 451). Oysa ki Lider-Üye Etkileşim (Leader-Member Exchange) teorisi, liderlerin çalışma grubu içindeki tüm grup üyeleriyle, benzer bir liderlik tarzı çerçevesinde etkileşimde bulunmadığı varsayımını açıkça ortaya koyarak liderlik konusunu etkileşimsel bir çerçeve içinde ele almaktadır (Scandura; et al., 1986: 580).

Lider-Üye Etkileşim teorisi, liderin farklı astlarla farklı ilişkiler geliştirmek üzere pozisyon gücünü nasıl kullandığını açıklar. Bu modele göre liderin çalışma birimindeki tüm üyelere karşı tek bir liderlik tarzı sergilemediği, farklı üyelere farklı biçimde davrandığı varsayılarak, liderin kendisine bağlı izleyicilerin her biri ile nasıl bire bir farklı ilişkiler geliştirdiği üzerinde durulur. Her lider-ast çifti, bir dikey ikili olarak ifade edilir. Model, lider ile izleyiciler arasındaki bire bir dikey dinamik ilişkileri incelemeye yöneliktir (Varma; et al.; 2005: 87).

Manogran ve Conlon (1993) lider üye etkileşimi ile iş tatmini ve işe bağlılık arasında da kuvvetli bir ilişki ortaya çıkarmıştır. Lider üye etkileşiminin hem iş tatmini hem de işe bağlılıkla kuvvetli ve olumlu yönde ilişkilere sahip olması, bu iki değişkenin sadece resmi işlemler ve ödül sistemleri gibi birer sistem fonksiyonu olmadığını, aynı zamanda en yakın amirle kurulan eşit kişiler arası ilişkinin de birer fonksiyonu olduğunun önemli bir göstergesidir (Wech, 2002: 217).

Liden ve Maslyn'e (1998) göre özellikle, olumlu etki, saygı, sadakat ve yüksek nitelikli lider üye etkileşimine özgü zorunluluk duygusu, liderin olumlu davranışları sonucunda oluşmakta ve karşılıklılık beklentilerini gerçekleştiren

yüksek görev performansı ile açıklanabilmektedir (Wang; et al.,2005: 428).

4. İŞ TATMİNİ

İş tatmini çalışanların iş ve çalışma ortamından beklendikleri ile algıladıkları durum arasındaki fark olarak belirtilmektedir. Çalışanlar işlerinden beklendikleri sonuçları elde ettikleri oranda işlerinden tatmin duyarlar. Çalışanların iş tatminlerinin yüksek olması örgütte verimliliği ve işe bağlılığı arttırırken, işgücü devir hızını ve işe devamsızlıkları düşürür. Bu tür sonuçlar ise örgüt tarafından arzulanan hedeflere ulaşmaya yardımcı olur (Tengilimoğlu, 2005: 27).

İşletmelerde çalışanların tutumları iş davranışlarını etkilediği için, çalışanların işe ve iş ortamının değişkenlerine karşı tutumları önemlidir. Tutum ve iş tutumları kavramlarının temel özellikleri itibarıyla açıklanması iş tatmininin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Tutumu, "bireyi tercih edilen şekilde cevap vermeye önceden hazırlayan, bir nesne veya duruma ilişkin inançların sürekli bir biçimde organize edilmesi" olarak tanımlamak mümkündür (Hofstede, 1998: 478). Bir başka yaklaşımla tutum, "bireyin kişi veya olgu karşısındaki davranışının özeti" şeklinde de tanımlanmaktadır (Erdoğan, 1997: 363).

5. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

Araştırmanın metodolojisi kısmında araştırmanın amacı, evreni ve örneklemini, araştırmanın yöntemi ve bulguları yer almaktadır.

5.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışma Ordu ilinde faaliyet gösteren fındık işleme tesislerinin örgüt kültür yapılarının müsamahacı ya da kısıtlayıcı olmasının bu işletmelerde çalışanların lider-üye etkileşimi ve iş tatminleri üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla hazırlanmıştır.

Çalışmada, Hofstede'in ortaya koyduğu örgüt kültür tiplerinden müsamahacı örgüt kültürü (easy going work discipline) ve kısıtlayıcı örgüt kültürü (strict work discipline) kavramları kullanılmış ve bu örgüt kültür kavramlarının lider-üye etkileşiminin yöneticiye duygusal bağlılık ve katılım sağlama ve destekleme boyutları üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Yine bu örgüt kültür boyutlarının (müsamahacı ve kısıtlayıcı) , iş tatmini boyutları olan çalışanların içsel ve dışsal tatminleri üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Bu amaçla oluşturulmuş hipotezler test edilerek sınanmıştır. Çalışmanın örgüt kültürünün, lider-üye etkileşiminin ve iş tatminin önemini benimseyen işletmelere önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

5.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırma evrenini Ordu ili merkezinde bulunan fındık işleme tesislerinin çalışanları ve yöneticileri oluşturmaktadır. Örnek büyüklüğünün tespit edilmesinde benzer çalışmalarda da kullanılan kolayda örnekleme yöntemi seçilmiştir. Araştırmaya

5.3. Araştırmanın Yöntemi

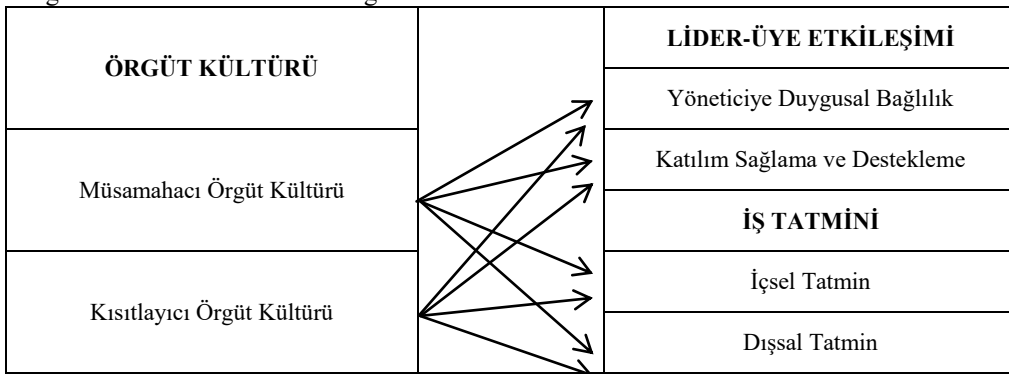
Bu çalışmada örgüt kültürünün 2 boyutu olan "müsamahacı" ve "kısıtlayıcı" örgüt kültürleri bağımsız değişken olarak modele dahil edilmiştir. Lider-üye etkileşiminin boyutları olan "yöneticiye duygusal bağlılık" ile "katılım sağlama ve

başlamadan önce Ordu Ticaret ve Sanayi Odası İstatistik Yayın ve Araştırma birimiyle irtibata geçilmiş ve Ordu il merkezinde faaliyet gösteren fındık işleme tesislerinin çalışan sayılarıyla adres ve telefon bilgileri alınmıştır. Elde edilen verilerden çalışma evreninin 1.508 kişi olduğu belirlenmiştir. Çalışmada anket yöntemi kullanılmıştır. Dağıtılan 500 adet anket formundan 431 anket geri dönmüş (%86,2) ancak 21 tanesi eksik doldurulduğu veya uç değerler içerdiği gerekçesiyle araştırmaya dâhil edilmemiştir. Toplam 410 anket analize dâhil edilmiştir.

Örnekleme hatasını azaltmak için örneklem büyüklüğünün artırılması gerektiği görülmektedir. Diğer yandan seçilen hata payına göre belli bir değerden sonra örneklem büyüklüğünün artmasına gerek olmadığı söylenebilir (Yazıcıoğlu; ark., 2004: 49). Bu durumda araştırmada kullanılan 410 anketin $+0.05$ örnekleme hatasında, evren büyüklüğü 1.000-2.500 aralığında yeterli sayıda olduğu ve evreni temsil ettiği düşünülmektedir.

destekleme" boyutları ile iş tatminin boyutları olan "içsel tatmin" ile "dışsal tatmin" modelde bağımlı değişkenler olarak yer almaktadır.

Araştırma modelinin çizimi Şekil 1'de ayrıntılı olarak yer almaktadır.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Araştırmaya Ait Hipotezler:

H₁₁: Müsamahacı örgüt kültürünün çalışanların içsel tatminleri üzerinde pozitif yönlü doğrusal etkisi vardır.

H₁₂: Müsamahacı örgüt kültürünün çalışanların dışsal tatminleri üzerinde pozitif yönlü doğrusal etkisi vardır.

H₁₃: Müsamahacı örgüt kültürünün yöneticiye duygusal bağlılık üzerinde pozitif yönlü doğrusal etkisi vardır.

H₁₄: Müsamahacı örgüt kültürünün katılım sağlama ve destekleme üzerinde pozitif yönlü doğrusal etkisi vardır.

H₁₅: Kısıtlayıcı örgüt kültürünün çalışanların içsel tatminleri üzerinde negatif yönlü doğrusal etkisi vardır.

Veri toplama aracı olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Anket 3 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde örgüt kültürünün, “müsamahacılık” ve “kısıtlayıcılıkla” ilgili boyutlarını test etmek için araştırmacı tarafından geliştirilen 7’şer adet ölçek soruları yer almaktadır. Toplam 14 sorudan ilk 7 soru müsamahacı örgüt kültür boyutunu ölçmek için hazırlanmış, ikinci 7 soru ise kısıtlayıcı örgüt kültürü boyutunu ölçmek için kullanılmıştır.

Bu ölçeğe ait boyutlar geliştirilirken Hofstede’in örgüt kültürüyle ilgili “easy going work discipline” ve “strict work discipline” yaklaşımlarından yola çıkılmıştır. Yine bu çalışmaya kuramsal alt yapı oluşturması amaçlanan sosyolojik bakış açısından; Hümanist ve Marksist bakış açısı, insan ilişkileri kuramlarının bakış açısından; Güç Alanı Analizi, Black ve Mouton’un Yönetim Biçimleri Izgarası, Rensis Likert’in Yönetim Sistemleri Yaklaşımı, Pfeffer’in İnsancıl Yönetimin 16 Uygulaması, bürokrasi kuramlarının bakış açısından; Max Weber’in Demir Kafes Yaklaşımı, Merton’un Bürokratik Kişilik Yaklaşımı ve Alvin Gouldner’in Temsili/Cezai Bürokrasi Yaklaşımı, kültürel bakış açısından ise Hofstede ve Schein’in yaklaşımlarından yararlanarak oldukça geniş bir literatür taraması yapılmış ayrıca konuyla ilgili uzmanlara danışılarak bir soru havuzu elde edilmiştir. Daha sonra uzmanlarla bir araya gelinerek ölçek soruları sesli olarak okunmuş ve yapılan değerlendirmeler sonucunda birbirinin aynı olan sorular ölçekten çıkarılmış ve 14 adet soru elde edilmiştir.

Anketin 2. bölümünde Lider-Üye Etkileşimini ölçmek amacıyla farklı

H₁₆: Kısıtlayıcı örgüt kültürünün çalışanların dışsal tatminleri üzerinde negatif yönlü doğrusal etkisi vardır.

H₁₇: Kısıtlayıcı örgüt kültürünün yöneticiye duygusal bağlılık üzerinde negatif yönlü doğrusal etkisi vardır.

H₁₈: Kısıtlayıcı örgüt kültürünün katılım sağlama ve destekleme üzerinde negatif yönlü doğrusal etkisi vardır.

araştırmacıların ölçeklerinden; “Graen ve Scandura (1987) tarafından geliştirilen Lider-Üye Etkileşimi Ölçeği (LMX-7), Liden ve Maslyn (1998) tarafından geliştirilen ve “etki”, “katkı”, “sadakat” ve “profesyonel saygı” boyutlarından oluşan LÜE ölçeği, Graen, Liden ve Hoel(1982) tarafından geliştirilen 5 maddeli LÜE ölçeği, Pellegrini ve Scandura’nın LÜE ölçeği, Borchgrevink ve Boster (1997) tarafından geliştirilmiş 10 maddelik LÜE ölçeği, Chen ve Tjosvold (2006) tarafından geliştirilen LÜE ölçeği”, bir soru havuzu oluşturulmuştur. Daha sonra uzmanlarla bir araya gelinerek ölçek soruları sesli olarak okunmuş ve yapılan değerlendirmeler sonucunda birbirinin aynı olan sorular ölçekten çıkarılmıştır. Geliştirilen LÜE ölçeğinde iki farklı boyut ortaya çıkmıştır. Bunlar; 3 sorudan oluşan “Yöneticiye Duygusal Bağlılık” ve 6 sorudan oluşan “Katılım Sağlama ve Destekleme” boyutlarıdır. LÜE ölçeğimiz toplamda 9 sorudan oluşmaktadır.

Üçüncü bölümde ise; iş tatmin düzeyini ölçmek amacıyla farklı araştırmacıların ölçeklerinden; “David J.Weiss, Rene. V. Davis, Georg W. England ve Llyold H. Lofquist (1967) tarafından geliştirilen ve anketin uzun formu 100, kısa formu ise 20 sorudan oluşan “Minnesota İş Tatmin Ölçeği” nden, yine Paul E. Spector tarafından geliştirilen, 9 boyut “ücret, yükselme, yöneticiler, ek imkânlar, olası ödüller, çalışma prosedürleri, iş arkadaşları, işin kendisi, iletişim” ve 36 sorudan oluşan bir anketten oluşan iş tatmini ölçeğinden, Smith, Kendall ve Hulin (1969) ile Hackman ve Oldham (1975) tarafından geliştirilen ve yaygın olarak kullanılan bir başka ölçekten” yararlanılmıştır. Bu ölçek;

“işin kendisinden duyulan tatmin”, “ücret”, “terfi”, “ödül” ve “iş arkadaşlarından tatmin” boyutlarına yönelik olarak toplam 35 maddeden oluşmaktadır. Oluşturulan soru havuzundaki sorular uzmanlarla bir araya gelinerek kendilerine sesli olarak okunmuş ve yapılan değerlendirmeler sonucunda birbirinin aynı olan sorular ölçekten çıkarılmıştır. Böylece iş tatmin düzeyini ölçen 2 boyut elde edilmiştir. Bunlardan ilk 5 soru “İçsel Tatmin”, diğer 6 soru ise “Dışsal Tatmin” boyutlarıyla ilgilidir. Araştırmada kullanılan iş tatmin ölçeği toplam 11 sorudan oluşmaktadır.

Anketin son bölümünde ise; araştırmaya katılan bireylerin demografik özelliklerine

(cinsiyet, yaş, eğitim durumu, işyerinde çalıştığı süre, görev ünvanı, çalıştığı bölüm) ilişkin 6 soru yer almaktadır. Araştırmada kullanılan ankette yer alan soruların cevaplanmasında 5’li Likert tipi ölçek kullanılmıştır (1: Kesinlikle Katılmıyorum,....., 5: Kesinlikle Katılıyorum).

5.4. Analiz ve Bulgular

Bu bölümde araştırma sonucu elde edilen verilerin analizleri sonucu ulaşılan demografik değişkenlere ait bulgular, faktör analizi sonuçları, korelasyon analizi sonuçları ve hipotez testleri ile ilgili sonuçlar yer almaktadır.

5.4.1. Demografik Bulgular

Tablo 1: Çalışanlara Ait Demografik Bulgular

Demografik Değişkenler	n	%
Cinsiyet		
Kadın	250	61,0
Erkek	160	39,0
Yaş		
18-25	53	12,9
26-49	342	83,4
50 ve üzeri	15	3,7
Eğitim Durumu		
İlkokul	130	31,7
Ortaokul	100	24,4
Lise	112	27,3
Lisans	65	15,9
Lisans üstü	3	0,7
İşyerinde Çalıştığı Süre		
1 yıla kadar	40	9,8
1-5 yıl	166	40,5
6 yıl ve üzeri	204	49,8
Görev Ünvanı		
Operatör	14	3,4
Usta/Ustabaşı	20	4,9
Tekniker/Teknisyen	13	3,2
Mühendis	9	2,2
Büro elemanı	48	11,7
Şef/Bölge Sorumlusu	13	3,2
Müdür	14	3,4
İşçi	279	68,0
Çalıştığı Bölüm		
Üretim	307	74,9
Destek Hizmetleri(sevkiyat, bakım-onarım, depo, güvenlik...vb.	30	7,3
İdari Birimler (muhasabe, finans, insan kaynak., satın alma, plan-koordinasyon, kalite-güvence, bilgi-işlem, ar-ge...vb.	57	13,9
Pazarlama ve Satış Birimleri	16	3,9

Araştırmaya katılan çalışanların %61'i kadın, %39'u erkek, %31,7'si ilköğretim, %24,4'ü ortaokul, %27,3'ü lise, %15,9'u lisans ve %0,7'si ise yüksek lisans mezunudur. Çalışanların %83,4'ü 26-49 yaş aralığında, %12,9'u 18-25 ve geriye kalan %3,7'lik kısmı ise 50 yaş ve üzerinde yer almaktadır. Çalışanların iş yerlerinde çalıştığı sürelerine bakıldığında; %49,8'i 6 yıl ve üzerinde, %40,5'i 1-5 yıl arasında, %9,8'i ise 1 yıl veya daha az bir süredir hizmet etmektedirler. Ankete katılan çalışanların görev unvanlarına bakıldığında; %68 gibi yüksek bir oranda işçiden oluştuğu görülmektedir. Çalışanların %11,7'si büro elemanı, %4,9'u ise usta/ustabaşısıdır. Operatör ve müdürlerin ankete katılım oranı eşittir. Bu oran %3,4'dür. Yine şef/bölge sorumlusu ve

tekniker/teknisyen olarak çalışanlar %3,2 ile ankete eşit oranda katılmışlardır. Ankete katılanların %3,2'si ise mühendislerden oluşmaktadır. Çalışmada yer alan katılımcıların işyerlerinde çalıştıkları bölümlere bakıldığında %74,9 gibi yüksek bir oranda katılımcının üretimden sorumlu olduğu görülmektedir. %13,9'u idari birimlerde, %7,3'ü destek hizmetlerinde ve %3,9'unun ise pazarlama ve satış birimlerinde çalıştığı görülmektedir.

4.4.2. Faktör Analizi ve Güvenilirlik Analizi Bulguları

Araştırmada kullanılan ölçeklere ait açımlayıcı faktör analiziyle elde edilen faktör yükleri, Cronbach Alpha Güvenirlik Katsayıları ve KMO Değerleri Tablo 2'de ayrıntılı olarak yer almaktadır.

Tablo 2: Faktör Yükleri, Cronbach Alpha Güvenirlik Katsayıları ve KMO Değerleri

	Faktörler	Soru Sayısı	Faktör Maddeleri	Faktör Yükleri	Cronbach Alpha	KMO
ÖRGÜT KÜLTÜRÜ	Müsamahacı Örgüt Kültürü	7	İşyerimde genellikle çalışanların yaptıkları hatalara karşı anlayış gösterilen bir ortam vardır.	,829	,923	,941
			İşyerimde çalışanlar yaptıkları işlerle ilgili genellikle az kontrol edilir ve sıkboğaz edilmez.	,779		
			İşyerimde genellikle çalışanlar işleri ile ilgili kendi istedikleri gibi davranmaları konusunda teşvik edilirler.	,789		
			İşyerimde çalışanlar genellikle çalışma arkadaşlarıyla yardımlaşma konusunda teşvik edilirler.	,748		
			İşyerimde çalışanların işini nasıl yaptığına değil sonuçta ne elde ettiğine önem verilmektedir.	,785		
			İşyerimde yöneticilerimin çalışanlara karşı davranışları oldukça samimidir.	,750		
			İşyerimde çalışanlara yönelik olarak genellikle cezalandırmadan çok ödüllendirme ön plandadır.	,754		
	Kısıtlayıcı Örgüt Kültürü	7	İşyerimde çalışanlar yaptıkları işlerle ilgili genellikle çok kontrol edilir ve sıkboğaz edilir.	,700	,897	
			İşyerimde çalışanların hata yapmasına çok hoş bakılmamaktadır.	,741		
			İşyerimde çalışanların bir arada grup halinde ya da takım halinde çalışmasına destek oldukça azdır.	,691		
			İşyerimde çalışanların daha önce işle ilgili belirlenmiş olan kuralların dışına çıkabilmesi zordur.	,758		
			İşyerimde çalışanların sonuçta ne elde ettiğine değil işini nasıl yaptığına önem verilmektedir.	,791		

	Faktörler	Soru Sayısı	Faktör Maddeleri	Faktör Yükleri	Cronbach Alpha	KMO
			İşyerimde çalışanların yaptığı hatalar kesinlikle cezasız kalmaz.	,775		
			İşyerimde çalışanlar üzerinde disiplin önceliklidir.	,671		
LİDER-ÜYE ETKİLEŞİMİ	Yöneticiye Duygusal Bağlılık	3	Bir yönetici olmaktan daha çok bir birey olarak yöneticimi çok severim.	,878	,805	,875
			Yöneticim, herkesin özel hayatında arkadaş olarak isteyebileceği türden bir insandır.	,690		
			Yöneticimle çalışmaktan oldukça keyif alıyorum.	,774		
	Katılım Sağlama ve Destekleme	6	Başkaları tarafından aleyhimde davranışlar söz konusu olduğunda, yöneticim beni savunur.	,595	,837	
			Yöneticim işle ilgili konularda, konu hakkında tam bir bilgisi olmasa dahi amirime karşı beni savunur.	,686		
			Dürüstlük içinde bir hata yapacak olsam, yöneticim başkalarına karşı beni savunacaktır.	,644		
			İş tanımında yer alan görevlerden daha fazlasını yöneticim için üstlenirim.	,632		
			İşyeri ile ilgili özel meseleleri yöneticimle baş başa oturup konuşabiliyoruz.	,710		
			Yöneticim işyerindeki özel konular ve sorunlarla ilgili benim fikirlerimi alarak tavsiyelerime uyar.	,810		
	İŞ TATMİNİ	İçsel Tatmin	5	Başkaları için bir şeyler yapabildiğimi hissetmem yönünden	,596	
Kişileri yönlendirmek için fırsat vermesi yönünden				,767		
Kendi yeteneklerimle bir şeyler yapabilme şansı vermesi yönünden				,759		
Yaptığım iş karşılığında duyduğum başarı hissi yönünden				,737		
Mesleğimi yaparken kendi yöntemlerimi kullanabilme imkanı vermesi açısından				,666		
Toplumda "saygın bir kişi" olma şansını bana vermesi bakımından				,527		
Dışsal Tatmin		6	Bana garantili bir gelecek sağlaması yönünden	,757	,837	
			Yaptığım iş karşılığında aldığım ücret yönünden	,759		
			Terfi imkanının olması yönünden	,728		
			Kendi fikir-kanaatlerimi rahatça kullanma imkanı vermesi yönünden	,655		
			Çalışma şartları yönünden	,753		

Örnekleme büyüklüğü açısından faktör analizi için veri yapısının uygunluğunu test etmeye yönelik ölçüt KMO testi sonuçlarıdır. KMO, gözlenen korelasyon katsayılarının büyüklüğü ile kısmi korelasyon katsayılarının büyüklüğünü

karşılaştıran bir testtir. KMO değerinin yüksek olması, ölçekteki her bir değişkenin, diğer değişkenler tarafından mükemmel bir şekilde tahmin edilebileceği anlamına gelir. Değerlerin sıfır ya da sıfıra yakın çıkması durumunda, korelasyon katsayılarının

dağılımında bir dağınıklık olduğu için bu değerlere dayalı olarak yorum yapılamaz (Büyüköztürk; et al.,2014:207)Sipahi ve diğerlerine göre; KMO değeri $0,70 \leq \alpha \leq 0,80$ arası “iyi”, $0,80$ ve üzerinde ise “mükemmel” olarak değerlendirilmektedir (Sipahi; ark., 2006: 80).Büyüköztürk ve diğerlerine göre ise KMO değeri $0,70 \leq \alpha \leq 0,80$ aralığında “orta”, $0,80 \leq \alpha \leq 0,90$ aralığında “iyi”, $0,90$ ’ın üzerinde ise “mükemmel” olarak değerlendirilmektedir (Büyüköztürk; ark., 2014: 176).

Tablo 2’de elde edilen KMO değerlerine bakıldığında örgüt kültürüne ait KMO değerinin $0,94$ ile “mükemmel” olarak elde edildiği görülmektedir. Lider-üye etkileşim ölçeğine ilişkin KMO değerinin $0,88$ ile “iyi” yine iş tatmini ölçeğine ait KMO değerinin $0,87$ ile “iyi” olarak elde edildiği görülmektedir. Elde edilen verilere bakıldığında faktör yüklerinin oldukça anlamlı olduğu görülmektedir. Açımlayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen yapıya uygun olarak toplam 34 sorudan oluşan

ölçeğin 6 boyutuna (Müsamahacı örgüt kültürü, kısıtlayıcı örgüt kültürü, yöneticiye duygusal bağlılık, katılım sağlama ve destekleme, içsel tatmin, dışsal tatmin) ait Cronbach Alpha güvenilirlik katsayıları hesaplanmıştır. Tablo 2’de görüldüğü gibi müsamahacı örgüt kültürü için $0,923$, kısıtlayıcı örgüt kültürü için $0,897$, yöneticiye duygusal bağlılık boyutu için $0,805$, katılım sağlama ve destekleme boyutu için $0,837$, içsel tatmin için $0,790$ ve dışsal tatmin için $0,837$ olarak bulunmuştur. Bu değerlere bakıldığında 6 boyuta ait Cronbach Alpha güvenilirlik katsayıları $0,80 \leq \alpha \leq 1,00$ aralığında yer aldığından ölçeğe ait boyutlar yüksek derecede güvenilirlerdir.

5.4.2. Korelasyon ve Regrasyon Analizi Bulguları

Korelasyon analizi, iki değişken arasındaki doğrusal ilişkiyi veya bir değişkenin iki veya daha çok değişken ile olan ilişkisini test etmek, varsa bu ilişkinin derecesini ölçmek için kullanılan istatistiksel bir yöntemdir.

Tablo 3: Korelasyon Analizi Sonuçları

	1	2	3	4	5	6
Müsamahacı Örgüt Kültürü	1					
Kısıtlayıcı Örgüt Kültürü	-,656**	1				
Yöneticiye Duygusal Bağlılık	,394**	-,039*	1			
Katılım Sağlama ve Destekleme	,384**	,034	,646**	1		
İçsel Tatmin	,284**	,107*	,454**	,576**	1	
Dışsal Tatmin	,270**	,187**	,410**	,605**	,551**	1

(**0.01 anlamlılık düzeyi, *0.05 anlamlılık düzeyinde korelasyon analizi)

Tablo 3’deki korelasyon analizi sonuçlarına göre sig.<0.01 ve sig.<0.05 anlamlılık düzeyinde bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişkiler aşağıdaki şekillerde elde edilmiştir.

- Müsamahacı örgüt kültürü ile kısıtlayıcı örgüt kültürü arasında 0.01 anlamlılık düzeyinde negatif yönde anlamlı bir ilişki söz konusudur.
- Müsamahacı örgüt kültürü ile yöneticiye duygusal bağlılık arasında 0.01 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde anlamlı bir ilişki söz konusudur.
- Müsamahacı örgüt kültürü ile katılım sağlama ve destekleme arasında 0.01 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde anlamlı bir ilişki söz konusudur.
- Müsamahacı örgüt kültürü ile içsel tatmin arasında 0.01 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde anlamlı bir ilişki söz konusudur.
- Müsamahacı örgüt kültürü ile dışsal tatmin arasında 0.01 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde anlamlı bir ilişki söz konusudur.
- Kısıtlayıcı örgüt kültürü ile yöneticiye duygusal bağlılık arasında 0.05 anlamlılık düzeyinde negatif yönde anlamlı bir ilişki söz konusudur.

- Kısıtlayıcı örgüt kültürü ile içsel tatmin arasında 0.05 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde anlamlı bir ilişki söz konusudur.
- Kısıtlayıcı örgüt kültürü ile dışsal tatmin arasında 0.01 anlamlılık düzeyinde pozitif yönde anlamlı bir ilişki söz konusudur.

Müsamahacı örgüt kültürü ile kısıtlayıcı örgüt kültürü ($r=-0,656$) arasında $p<0.01$ anlamlılık düzeyinde negatif yönde anlamlı bir ilişki söz konusudur. Müsamahacı örgüt kültürü ile yöneticiye duygusal bağlılık ($r=0,394$), katılım sağlama ve destekleme ($r=0,384$), içsel tatmin ($r=0,284$) ve dışsal tatmin ($r=0,270$) arasında $p<0.01$ anlamlılık düzeyinde pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Kısıtlayıcı örgüt kültürü ile yöneticiye duygusal bağlılık ($r=-0,039$) arasında $p<0.05$ anlamlılık düzeyinde negatif yönde anlamlı bir ilişki vardır. Kısıtlayıcı örgüt kültürü ile içsel tatmin ($r=0,107$) arasında $p<0.05$ anlamlılık düzeyinde, dışsal tatmin ile $p<0.01$ anlamlılık düzeyinde pozitif yönde anlamlı bir ilişki saptanmıştır. Kısıtlayıcı örgüt kültürü ile katılım sağlama ve destekleme arasında ise herhangi bir ilişki söz konusu değildir. Bu nedenle “H_{1,8}” hipotezi red edilmiştir. Bu hipotez regresyon analizinde ele alınmayacaktır.

Regresyon analizi bir bağımlı değişken ile bir bağımsız (basit regresyon) veya birden fazla bağımsız (çoklu regresyon) değişken arasındaki ilişkilerin matematiksel eşitlik ile açıklanması sürecidir. Çalışmada geçerliliğini test etmek amacıyla oluşturduğumuz hipotezler ve bu hipotezlerin “Kabul” ya da “Red” durumları aşağıda yer almaktadır.

H_{1,1}: Müsamahacı örgüt kültürünün çalışanların içsel tatminleri üzerinde pozitif yönlü doğrusal etkisi vardır. = Kabul

H_{1,2}: Müsamahacı örgüt kültürünün çalışanların dışsal tatminleri üzerinde pozitif yönlü doğrusal etkisi vardır. = Kabul

H_{1,3}: Müsamahacı örgüt kültürünün yöneticiye duygusal bağlılık üzerinde pozitif yönlü doğrusal etkisi vardır. = Kabul

H_{1,4}: Müsamahacı örgüt kültürünün katılım sağlama ve destekleme üzerinde pozitif yönlü doğrusal etkisi vardır. = Kabul

H_{1,5}: Kısıtlayıcı örgüt kültürünün çalışanların içsel tatminleri üzerinde negatif yönlü doğrusal etkisi vardır. = Red

H_{1,6}: Kısıtlayıcı örgüt kültürünün çalışanların dışsal tatminleri üzerinde negatif yönlü doğrusal etkisi vardır. = Red

H_{1,7}: Kısıtlayıcı örgüt kültürünün yöneticiye duygusal bağlılık üzerinde negatif yönlü doğrusal etkisi vardır. = Kabul

H_{1,8}: Kısıtlayıcı örgüt kültürünün katılım sağlama ve destekleme üzerinde negatif yönlü doğrusal etkisi vardır. = Red

Yukarıda da görüldüğü gibi araştırmada test edilmesi için oluşturulan 8 adet hipotezden 5 tanesi kabul edilmiş, 3 tanesi ise red edilmiştir.

Çalışmanın bu bölümünde yapılan korelasyon analizleri sonucunda aralarında anlamlı ilişkiler tespit edilen boyutlar için SPSS ile yapılan regresyon analizlerinin sonuçları ve bu sonuçların yorumları yer almaktadır. Analizde elde edilen sonuçlar Tablo 4 ve 4’de ayrıntılı olarak yer almaktadır.

Tablo 4: Regresyon Analizi Sonuçları (Bağımsız Değişken=Müsamahacı Örgüt Kültürü)

Bağımsız Değişken=MÖK	Yöneticiye Duygusal Bağlılık	Katılım Sağlama ve Destekleme	İçsel Tatmin	Dışsal Tatmin
R²	,155	,148	,081	,073
Beta	,394	,384	,284	,270
Sig.	,000	,000	,000	,000
F-ist.	74,814 Sig.=0.000 p<0.01	70,738 Sig.=0.000 p<0.01	35,838 Sig.=0.000 p<0.01	32,181 Sig.=0.000 p<0.01

Tablo 4'e göre bu regresyon modelinde bağımsız değişken olarak yer alan müsamahacı örgüt kültürü ile bağımlı değişkenler; yöneticiye duygusal bağlılık, katılım sağlama ve destekleme, içsel tatmin ve dışsal tatmin arasındaki doğrusal ilişki istatistiksel olarak anlamlı düzeydedir ($p<0.01$). Müsamahacı örgüt kültürü; yöneticiye duygusal bağlılığı, katılım sağlama ve desteklemeyi, içsel tatmini ve dışsal tatmini etkilemektedir. Regresyon modelindeki R^2 determinasyon katsayısı değerine göre, yöneticiye duygusal bağlılığın 0,155'i, katılım sağlama ve desteklemenin 0,148'i, içsel tatminin 0,081'i ve dışsal tatminin 0,073'ü müsamahacı örgüt kültürüyle

açıklanmaktadır. Hesaplanan F değeri 0,01 anlamlılık düzeyinde geçerlidir. Bu sonuçlara göre model istatistiksel olarak anlamlıdır. Müsamahacı örgüt kültürü düzeyindeki bir birimlik artış diğer bağımsız değişken sabit kalmak şartıyla çalışanların; yöneticilerine duygusal bağlılığını 0,394, katılım sağlama ve desteklemelerini 0,384, içsel tatminlerini 0,284, dışsal tatminlerini 0,270 oranında arttırmaktadır. Bu sonuçlara göre "H_{1.1}", "H_{1.2}", "H_{1.3}", "H_{1.4}" hipotezleri kabul edilmiştir. Müsamahacı örgüt kültürünün hakim olduğu işletmelerde lider-üye etkileşiminin ve çalışanların iş tatmin düzeylerinin arttığı görülmektedir.

Tablo 5: Regresyon Analizi Sonuçları (Bağımsız Değişken=Kısıtlayıcı Örgüt Kültürü)

Bağımsız Değişken=KÖK	Yöneticiye Duygusal Bağlılık	İçsel Tatmin	Dışsal Tatmin
R²	,021	,012	,035
Beta	-,039	,107	,187
Sig.	,005	,003	,000
F-ist.	4,351 Sig.=0.004 p<0.05	4,760 Sig.=0.003 p<0.05	14,826 Sig.=0.000 p<0.01

Tablo 5'e göre regresyon modelinde bağımlı değişken olan yöneticiye duygusal bağlılık ile bağımsız değişken olarak yer alan kısıtlayıcı örgüt kültürü arasında negatif yönde doğrusal olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($p<0,05$). Regresyon modelindeki R^2 determinasyon katsayısı değerine göre yöneticiye duygusal bağlılığın 0,021'i kısıtlayıcı örgüt kültürü ile açıklanmaktadır. Hesaplanan F değeri 0,000 düzeyinde ($p<0,05$) geçerlidir. Bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlıdır. Kısıtlayıcı örgüt kültürü düzeyindeki bir birimlik artış diğer bağımsız değişken sabit kalmak şartıyla çalışanların; yöneticilerine duygusal bağlılığını -0,039 oranında azaltmaktadır. Bu sonuca göre, "H_{1.7}" hipotezi kabul edilmiştir. Örgüt kültürünün kısıtlayıcı olması çalışanların yöneticilerine duygusal bağlılığının azalmasına neden olmaktadır.

Modelde bağımlı değişken olarak yer alan içsel tatmin ile bağımsız değişken olarak

yer alan kısıtlayıcı örgüt kültürü arasında pozitif yönde doğrusal olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($p<0,05$). Regresyon modelindeki R^2 determinasyon katsayısı değerine göre içsel tatminin 0,012'si kısıtlayıcı örgüt kültürü ile açıklanmaktadır. Hesaplanan F değeri 0,000 düzeyinde ($p<0,05$) geçerlidir. Bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlıdır. Örgüt kültürünün kısıtlayıcı olması çalışanların içsel tatminlerinin artmasına neden olmaktadır. Modelde yer alan "H_{1.5}" hipotezi red edilmiştir. Bu ilişki araştırmamızda beklediğimizin aksi bir sonuç olarak ortaya çıkmıştır.

Yine modelde bağımlı değişken olarak yer alan dışsal tatmin ile bağımsız değişken olarak yer alan kısıtlayıcı örgüt kültürü arasında pozitif yönde doğrusal olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($p<0,01$). Regresyon modelindeki R^2 determinasyon katsayısı değerine göre dışsal tatminin 0,035'i kısıtlayıcı örgüt

kültürü ile açıklanmaktadır. Hesaplanan F değeri 0,000 düzeyinde ($p < 0,01$) geçerlidir. Bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlıdır. Örgüt kültürünün kısıtlayıcı olması çalışanların dışsal tatminlerinin artmasına neden olmaktadır. Modelde yer alan “ $H_{1,6}$ ” hipotezi red edilmiştir. Bu ilişki de araştırmamızda beklediğimiz aksine bir sonuç olarak ortaya çıkmıştır.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Örgüt kültürünün müsamahacı yada kısıtlayıcı olması çalışanların yöneticileriyle aralarındaki mesafeyi belirleyecektir. Müsamahacı örgüt kültürüne sahip işletmelerde işgörenlere süreçlere daha fazla katılma olanağı sağlanacak, inisiyatif kullanmaları kolaylaşacak ve bireylerin yaratıcılıklarının gelişmesi sağlanacaktır. Kısıtlayıcı örgüt kültürünün egemen olduğu işletmelerde ise bahsettiğimiz bu ve benzeri süreçlerin gerçekleştirilmesi oldukça zorlaşacaktır. Süreçlerde söz sahibi olamayan birey yaratıcılığını kullanamayacak ve hem lider-üye etkileşiminde hem de iş tatmin düzeyinde azalma meydana gelecektir.

Araştırmada elde edilen sonuçlara göre, korelasyon analizlerinden elde edilen bulgular incelendiğinde sadece kısıtlayıcı örgüt kültürü ile katılım sağlama ve destekleme boyutu arasında herhangi anlamlı bir ilişki elde edilememiştir. Bu nedenle bu boyut daha sonra yapılan regresyon analizlerine dâhil edilmemiştir. Fındık işletmelerinde çalışanların yöneticiye duygusal bağlılıklarının, katılım

sağlama ve destekleme isteklerinin, içsel ve dışsal tatminlerinin örgüt kültürünün müsamahacı olmasından olumlu yönde etkilendikleri tespit edilmiştir. Yine ilgili yazında yer aldığı gibi, çalışanların yöneticilerine duygusal bağlılıklarının örgüt kültürünün kısıtlayıcı olmasından olumsuz yönde etkilendiği sonucuna varılmıştır.

Araştırmada yapılan korelasyon analizleri sonucunda müsamahacı örgüt kültürüyle kısıtlayıcı örgüt kültürü arasında negatif yönde güçlü bir ilişki saptanmasına rağmen yapılan regresyon analizleri sonucunda karşımıza beklenmedik şekilde çıkan sonuç ise örgüt kültürünün kısıtlayıcı olmasının düşük oranda da olsa içsel ve dışsal tatmin üzerinde olumlu etkisinin saptanmasıdır. Bu sonuç bize, çalışanların içsel ve dışsal tatminlerinde tek etkileyici faktörün örgüt kültürünün kısıtlayıcılığı ya da müsamahacılığı olmadığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Çalışanların örgüte bağlılıkları ve sadakatleri, sevdikleri işi yapmaları, kendi memleketlerinde iş imkânlarına sahip olmaları gibi birçok sosyoekonomik faktörün iş tatmini üzerinde etkili olabileceğini göz ardı etmemek gerekmektedir.

Sonuç olarak çalışmada elde edilen veriler ışığında işletmelerde müsamahacı örgüt kültürünün, lider-üye etkileşimini ve iş tatminini önemli ölçüde arttıracığı düşünülmektedir. Çalışanları ile yöneticileri arasındaki etkileşimi ve çalışanlarının iş tatmin düzeylerini arttırmak isteyen işletmeler daha müsamahacı bir örgütsel kültürü benimsemeye çalışmalıdırlar.

KAYNAKÇA

1. BAŞ, T.-Ardıç, K., (2003), “Verimlilik İçin İş Disiplini ve Etkin Disiplin Sisteminin Kurulması”, Amme İdaresi Dergisi, ss. 1-19.
2. ÇOKLUK, Ö. – Şekercioğlu, G. – Büyüköztürk, Ş., (2014), Sosyal Bilimler İçin Çok Değişkenli İstatistik SPSS ve Lisrel Uygulamaları, Ankara: Pegem Akademi.
3. ERDOĞAN, İ., (1997), İşletmelerde Davranış, İstanbul: Dönence Basım ve Yayın.
4. HOFSTEDE, G., (1998a), “Attitudes, Values And Organizational Culture: Disentangling The Concepts”, Organization Studies, , pp. 477-492.

5. <http://geert-hofstede.com/organisational-culture-dimensions.html>, (15.02.2012).
6. KILMANN, R. H. – Saxton, M. J. – Serpa, R., (1986), “Issues in Understanding and Changing Culture”, *California Management Review*, pp. 87-94.
7. KOÇEL, T., (2005), *İşletme Yöneticiliği*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
8. LIDEN, R.-Graen, G., (1980), “Generalizability of the Vertical Dyad Linkage Model Of Leadership”, *Academy of Management Journal*, ss. 451-465.
9. PANDELICA, A.,Lonica, M., ve Petrescu, P., (2012), “Study Regarding The Identification of The Key Cultural Values of Multinational Companies. A Comparative Study: Europe, Asia, Usa.”, *Scientific Bulletin-Economic Sciences*, 11(Special Issue), 69.
10. ROBBINS, S. P. – Judge, T. A., (2012), *Örgütsel Davranış*, İstanbul: Nobel Yayınları.
11. SCANDURA, T. A. – Graen, G.-Novak, M. A., (1986), “When Managers Decide Not to Decide Autocratically: An Investigation of Leader- Member Exchange and Decision Influence”, *Journal of Applied Psychology*, pp. 579-584.
12. SİPAHİ B.- Yurtkoru S. - Çinko M., (2006), *Sosyal Bilimlerde SPSS’le Veri Analizi*, İstanbul: Beta Yayınları.
13. TENGİLİMOĞLU, D., (2005), “Hizmet İşletmelerinde Liderlik Davranışları İle İş Doyumu Arasındaki İlişkinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma”, *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, ss. 85-103.
14. VARMA, A.-Srinivas, E.S.-Stroh, L.K., (2005), *A Comparative Study of the Impact of Leader- Member Exchange in US and Indian Samples*, *Cross Cultural Management*, pp. 84-95.
15. WANG, H., v.d, (2005), “Leader-Member Exchange As A Mediator Of The Relationship Between Transformational Leadership And Followers’ Performance And Organizational Citizenship Behavior”, *Academy of Management Journal*, , pp. 420-432.
16. WECH, B. A., (2002), “Effect On Organizational Citizenship Behavior, Supervisory Fairness And Job Satisfaction Beyond The Influence Of Leader-Member Exchange”, *Business & Society*, pp. 353-360.
17. WERTHER, W.- Davis, K., (1988), *Personel Management And Human Resources*, Mc. Graw Hill.
18. YAZICIOĞLU, Y.- Erdoğan, S., (2004), *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Detay Yayıncılık.

¹KAMU ÇALIŞANLARININ ÖRGÜTSEL BAĞLILIK DÜZEYLERİNİN DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERE GÖRE ANALİZİ: ISPARTA ÖRNEĞİ²

ANALYSIS OF ORGANIZATIONAL CONTEXT LEVELS BY DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF PUBLIC WORKERS: ISPARTA SAMPLE

İlker H.ÇARIKÇI*, Ercan KÜÇÜKEŞMEN**

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Rektör, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü,

** Dr. Süleyman Demirel Üniversitesi İdari Mali İşler Daire Başkanı

ÖZ

Bu çalışma kamu kurumlarında çalışan personelin demografik özelliklerinin örgütsel bağlılık düzeyleri üzerinde farklılaşma yaratıp yaratmadığını tespit etmek amacıyla yapılmıştır. Evren olarak Isparta İlinde bulunan 52 kamu kuruluşunda çalışan kariyer meslekleri dışında kalan kamu görevlileri belirlenmiş ve 571 kamu çalışanın katılımı ile gerçekleştirilmiştir. 5'li likert ölçeği ile uygulanan anket çalışması ile kamu görevlilerinin cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, yaş, çalışma süresi ve mesleki ünvanlarını kapsayan demografik özellikleri örgütsel bağlılık, duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık boyutunda incelenmiştir. Araştırmada tek yönlü Anova testi ve T testleri kullanılmış, tüm testler % 5 önem seviyesinde ve % 95 güvenilrlikte test edilmiş, gruplardan farklılık gösteren değişkenlere Tukey testi uygulanmıştır. Araştırma bulguları sonrasında bekarların evlilere göre bağlılıklarının daha yüksek olduğu, erkeklerin kadınlara göre bağlılık düzeylerinin daha yüksek olduğu, işgörenlerin eğitim durumları arttıkça örgütsel bağlılıklarının azaldığı, yaşları ve hizmet süreleri ilerledikçe de bağlılıklarının arttığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel Bağlılık, Duygusal Bağlılık, Devam Bağlılığı, Normatif Bağlılık, Demografik Özellikler, Kamu Kurumları, Kamu Çalışanları

Jel Kodları: D23, J28, M14

ABSTRACT

This study was conducted to investigate organizational commitment levels of demographic characteristics of personnel working in public institutions. As universe, public officials other than career professions working in 52 public institutions in Isparta were determined and 571 public employees participated. Demographic characteristics of public officials including gender, marital status, educational status, age, working time and occupational titles were examined in terms of organizational commitment, emotional commitment, continuity and normative commitment by a 5 - factor Likert scale. One-way ANOVA test and T-test were used in the study, all tests were tested at 5% significance level and 95% confidence, and Tukey test was applied to variables that differ from groups. The findings of the research showed that the loyalty of the bachelors was higher than that of

¹ Bu çalışma Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalında Prof.Dr.İlker H.ÇARIKÇI Danışmanlığında Ercan KÜÇÜKEŞMEN tarafından yapılan “Örgütsel Adalet Algısı ve Örgütsel Bağlılığa Etkisi: Kamu Çalışanları Üzerine Bir Araştırma” başlıklı doktora tezinden alıntılanmıştır.

² Bu çalışma Süleyman Demirel Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri birimince 3937-D1-14 proje numarası ile desteklenmiştir.

the males, the level of the loyalty of the males to the females was higher than that of the males and the increase of the loyalty of the males increased as the educational status of the males decreased.

Keywords: *Organizational Commitment , Emotional Commitment, Continuity Commitment, Normative Commitment, Public Institutions, Demographic Characteristics, Public Official*

Jel Codes: *D23, J28, M14*

1. GİRİŞ

Örgütler ya da kurumlar mal ve hizmet üretmek amacıyla oluşturulmuş sosyal ve ekonomik sistemlerdir. Bu sistemlerin sağlıklı bir şekilde çalışması, belirlenen amaçları gerçekleştirmesi, yine bu sistemlerin sosyal yönünü oluşturan insan faktörünün üretime katılan diğer faktörlerle uyumlu bir şekilde çalışması ile mümkündür. İnsanların hem hizmeti üreten hem de üretilen bu hizmetleri satın alan bir konumda olması kurumlar için insan faktörünün önemini bir kat daha artırmakta, işgörenlerden daha fazla verim elde etmek için teorisyenler ve uygulayıcıları çok çeşitli yol ve yöntemleri araştırmaya yöneltmiştir. İşte bu yöntemlerden biri de örgütsel bağlılıktır.

Kökleri çok eskilere uzanan bir konu olmasına rağmen örgütsel bağlılık konusu son yıllarda hem akademisyenler hem de sosyal bilimler alanında çalışan kamu ve özel sektör uygulayıcılarının ilgisini çekmiş birçok kurumun insan kaynakları departmanları bu konuda çalışmalar yapmışlardır. Bunun nedeni örgütsel bağlılığın iş performansını, devamsızlıkların azalması, personel devir hızının azalması ve iş tatmini gibi önemli işgören davranışlarıyla arasında bulunan anlamlı ilişkilerin bir sonucu olarak işgörenlerin performanslarına pozitif katkı sağlamasıdır. Bu nedenle örgütsel verimlilik ve etkinliğin artırılması konusunda örgütsel bağlılığın işletmelerde geliştirilmesi gereken bir konu olduğu genel kabul görmüş bir yaklaşımdır.

2. ÖRGÜTSEL BAĞLILIK

Kuruluşlar belli faaliyetleri gerçekleştirmek için bir araya gelen bireylerden oluşan topluluklardır. Kuruluşların faaliyetlerini

etkin ve verimli bir şekilde yürütebilmeleri kuruma bağlı işgörenlerinin varlığına bağlıdır. Çünkü kurumu ile kendisinin amaç ve değerlerini içine sindirmiş işgörenler kurumları için çok büyük fedakârlıklar yapar ve kendilerini kurumları ile özdeşleştirir. Bazı çalışmalarda örgütsel bağlılık, örgütsel özdeşleşme kavramı ile açıklanmış, işgörenin içinde bulunduğu örgütle özdeşleşmesi ve örgüte olan bağın kuvveti olarak tanımlanmıştır (Yavuz ve Tokmak 2009:20). Bunun yanında birçok araştırma göstermiştir ki kurumların varlıklarını sürdürmeleri ve gelişmesi işgörenlerinin bağlılığı ile doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle zaman içerisinde örgütsel davranış ve sosyal psikoloji alanlarının popüler konusu haline gelen örgütsel bağlılık, son elli yılda bir çok araştırmacının ilgilendiği konulardan biri olmuştur.

Örgütsel bağlılık, işgörenlerin çalıştıkları kurumda rollerini yerine getirirken, etkileşim içinde oldukları birey, grup ve kurumun huzurunu sağlamaya yönelik sergiledikleri davranışlar, bir başka deyişle "*Prososyal Örgütsel Davranışlar*"dır. Bu davranış türü bireyin çevresinde bulunan kişilerin bütünlüğünü ve huzurunu sağlamak için sergilediği olumlu davranışlar bütünüdür. Bunu sağlamak için birey tanımlanmış rol yada tanımlanmamış rol davranışı sergiler. Tanımlanmış rol davranışı; bir işin gereği olarak yapılan ve işin bir parçası olan davranışlardır. Tanımlanmamış rol davranışları ise biçimsel rol tanımlarında yazılı yada başka şekillerde yer almayan ancak bireyin kendi isteği ile yaptığı pozitif sosyal davranışlardır. Bireyin kendine belirtilenin dışında kurum yararına faaliyet göstermesidir (Özmen ve ark. 1997, İşbaşı 2000).

Natalie J. Allen ve John P.Meyer örgütsel bağlılık yaklaşımını üç temel öğeye dayandırmışlardır. Söz konusu öğeler; “duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık olmak üzere birey ile örgüt arasında yaşanan üç temel ilişkiden kaynaklandığını ortaya koymuşlardır (Çöl ve Gül, 2005:292).

Duygusal bağlılık işgörenlerin örgüte ve amaçlarına olan bağlılığı ve kendisini kurumu ile özdeşleştirmesidir (Kanter, 1968:500; Steers, 1977:49, Mowday v.d, 1979). Duygusal bağlılığın yüksek olduğu kurumlarda, kurumun değer ve normları ile çalışanlar arasında bir uyum oluşmakta, bu da bireylerin kurumun amaç ve hedeflerini daha kolay ve içten kabullenmesini sağlamaktadır (Meyer v.d, 2002). Kurumun amaç ve değerlerini içine sindirmiş ve kuruma yürekten bağlı bireyler, örgütsel bağlılıklarının devamı konusunda ellerinden gelen tüm fedakarlığı göstermekte ve kurumda kalmaktadırlar (Ketchland 1998:112). Sonuçları itibariyle duygusal bağlılık kurumlar tarafından en fazla arzulanan bir bağlılık türüdür (Çöl ve Gül, 2005:293).

Devam bağlılığı, bireylerin çıkarlarına ve menfaatlerine bağlı olarak ortaya çıkan ve bireylerin kendilerini kurumda kalma konusunda zorunlu hissettikleri bağlılık türüdür. Devam bağlılığında işgören geçmiş zaman içerisinde kurum için harcadığı zaman, emek ve çabanın karşılığında elde etmiş olduğu emeklilik, mevki, kıdem, ücret ve statü gibi maddi ve manevi tatmin unsurlarını kurumdan ayrılması ile birlikte kaybedeceği düşüncesiyle bağlılığını sürdürmesidir (Allen ve Meyer, 1990, Aktaran Obeng ve Ugboro, 2003:84). Devam bağlılığındaki zorunluluğu oluşturan en önemli etmen, örgütten ayrılmanın kişiye maliyetinin yüksek oluşu ve bireyin bu maliyeti göze alamamasıdır.

Normatif bağlılık, ahlak ve inanç temelinde bireylerin kurumda kalmak için kuruma aidiyet duygusuyla bağlanmalarını ifade eder. Kurduğu iyi ilişkiler veya edindiği eğilimler sonucunda kendisini üyesi olduğu kuruma karşı borçlu hissetmesi ve minnet

duyguları içinde kurum için birçok fayda ve menfaati göz ardı ederek çalışmaya devam etme durumudur (Conway, 2004:419). Normatif bağlılıkta işgörenler en doğru davranış ve en erdemli karar olarak sadakati gördükleri için kurum ile üyeliklerini devam ettirmektedirler (Rowden,2000:30).

3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

3.1. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi

Araştırmanın amacı kamu kurumlarında çalışan personelin örgütsel bağlılık düzeylerinin araştırılmasını kapsamaktadır. Bu kapsamda Isparta il merkezinde bulunan 657 sayılı devlet memurları kanununa göre çalışan ve kariyer meslekleri dışında kalan genel idari hizmetler sınıfı, teknik hizmetler sınıfı, sağlık hizmetleri sınıfı ve yardımcı sağlık hizmetleri sınıfı ile yardımcı hizmetler sınıfında çalışan işgörenlerin cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, yaş, çalışma süresi ve mesleki ünvanlarını kapsayan demografik özelliklerinin örgütsel bağlılıklarını nasıl etkilediği anket yöntemi ile araştırılmıştır. Bu amaçla Örgütsel bağlılık ölçeği olarak, Meyer, Allen ve Smith (1993) tarafından geliştirilen ve “*Commitment to Occupations: Extension and Test of a Three- Component Conceptualization*” adlı çalışmalarında kullandıkları 3 boyutlu ve her boyutta altı soru olmak üzere toplam 18 sorudan oluşan örgütsel bağlılık (organizational commitment scale) ölçeği kullanılmıştır. Ölçekte örgütsel bağlılık 3 farklı boyutta ele alınmıştır. Bunlar; duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılıktır. Meyer, Allen ve Smith (1993) çalışmalarında yaptıkları güvenilirlik analizleri, Cronbach alfa, değerlerini duygusal bağlılık için .82, devam bağlılığı için .74, ve normatif bağlılık için .83 olarak bulmuşlardır. Geliştirilen bu ölçek literatürde sıkça kullanılan bir ölçektir. Ölçek daha önce Özdevecioğlu (2003); Gül ve Oktay (2003), Taşkaya ve Şahin (2003), Yalçın ve İplik (2005), Çöp (2008) v.b. gibi birçok araştırmacının çalışmalarında kullanılmış ve yüksek güvenilirlikte

sonuçlar elde edilmiştir. Ölçek 18 soru ile 3 boyutu ölçümlemek üzere yapılandırılmıştır. Boyutlar duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık olarak isimlendirilmiştir. Tüm boyutlar 6' şar soru ile ölçümlenmektedir. Ölçekte cevaplar 5'li likert ölçeği ile alınmıştır (1= çok az, 5=büyük ölçüde).

3.2. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini emekli sandığına tabi 657 sayılı devlet memurları kanununun 4/A maddesine göre çalışan genel idare hizmetleri sınıfı, teknik hizmetler sınıfı, yardımcı hizmetler sınıfı ile sağlık hizmetleri ve yardımcı sağlık hizmetleri sınıfında çalışanlar oluşturmaktadır.

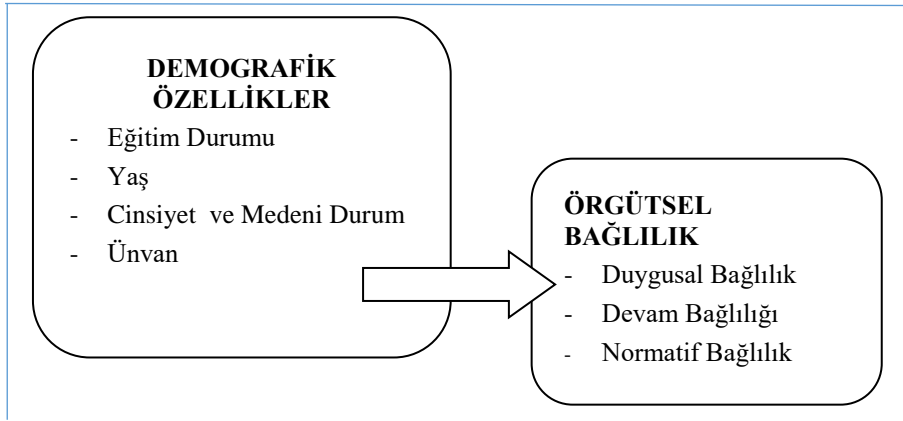
Araştırmanın örneklemini Isparta ili kamu çalışanlarının arasından basit tesadüfi yöntem ile seçilen denekler oluşturmaktadır. Bu kurumlarda 26.04.2017 tarihli SGK internet sitesinden elde edilen bilgiye göre 23.136 kişi çalışmaktadır. Ana kütleden %95 güvenilirlik sınırları içerisinde %5'lik bir hata payı dikkate alınarak örneklem büyüklüğü 379 kişi olarak hesap edilmiştir (Yazıcıoğlu ve

Erdoğan, 2007: 71; Sekaran, 1986:253). Bu kapsamda analiz sonuçlarını daha güvenilir kılmak için tesadüfi olarak seçilen toplam 1000 kişiye anket uygulaması yapılması planlanmıştır. Daha önce belirlenen resmi makamlardan alınan izinler çerçevesinde anket uygulaması yapılmıştır. Anket uygulaması işyerinin durumuna göre yüz yüze veya anketler bırakılıp daha sonra toplanmak suretiyle yapılmıştır. Bu kurumlarda yapılan anketlerden 641'i geri dönmüş ve 571 katılımcının doldurduğu anketler üzerinden analizler yapılmıştır.

3.3. Araştırmanın Modeli

Özel sektörde olduğu gibi kamu sektöründe de verilen hizmette ve üretilen mallarda verimlilik ve kalite anlayışı öncelikle işgören memnuniyetinin sağlanmasıyla mümkün olabilir. Bu anlayıştan hareketle işgörenlerin memnuniyeti için örgütsel bağlılığın oluşması büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmada kamu kuruluşlarında çalışan işgörenlerin örgütsel bağlılık düzeyleri belirlenerek işgörenlerin demografik özelliklerinin örgütsel bağlılığı nasıl etkilediği incelenmiştir.

Şekil 1: Araştırmanın Modeli

3.4. Demografik Bulgular

Araştırma kapsamında değerlendirmeye alınan ankete cevap verenlerin demografik

yapılarının değişkenlere göre dağılımı tablo 3.1' de gösterilmiştir.

Tablo 3.1: Katılımcılara İlişkin Demografik Bulgular

Değişkenler	Gruplar	Frekanslar	Yüzde
Medeni Durum	Evli	459	80,4
	Bekar	112	19,6
Cinsiyet	Erkek	393	69,0
	Kadın	177	31,0
Eğitim Durumu	İlköğretim	22	3,9
	Lise	119	20,8
	Ön lisans	131	22,9
	Lisans mezunu	251	44,0
	Lisans üstü mezunu	48	8,4
Yaş	20-30	76	13,3
	31-40	247	43,3
	41-50	167	29,2
	51 ve üstü	81	14,2
	0-10	185	32,4
Hizmet Yılı	11-20	183	32,0
	21 ve üstü	203	35,6
	0-10	272	47,6
Çalışma Süresi	11-20	169	29,6
	21 ve üstü	130	22,8
	YHS	50	8,8
Unvan	Memur	310	54,3
	Şef	47	8,2
	Tek. Pers.	79	13,8
	Müdür-Yönetici	46	8,1
	Diğer	39	6,8

Betimleyici istatistikler incelendiğinde değerlendirmeye alınan 571 ankete cevap verenlerin 459'u evli iken 112'si bekadır. Cinsiyete göre tablo incelendiğinde ise erkeklerin sayısı 393, bayanların sayısı ise 177 dir. Eğitim durumuna göre ise ankete katılanların 430'u yükseköğretim almış işgörenlerden oluşmaktadır. Yaş aralığında ise 31-40 yaş grubu 247 kişi ile önemli bir ağırlığa sahiptir. İşgörenlerin hizmet yıllarında ise dengeli bir dağılım vardır. Aynı kurumda çalışma süresinde ise 0-10 yıl çalışan işgörenlerin sayısı yüksektir. Öte

yandan ünvanlar incelendiğinde ankete katılan işgörenlerin 310'unun memur olduğu görülmüştür.

Araştırmada cinsiyet ve medeni hal değişkenlerinin farklılık gösterip göstermediği "t-testi"; eğitim durumu, yaş, çalışma süresi ve unvan değişkenlerinin farklılık gösterip göstermediği ise "ANOVA analizi" ile test edilmiştir. Ayrıca farkın hangi gruptan kaynaklandığını tespit etmek için Tukey testi sonuçlarına bakılmıştır.

Tablo 3.2: Örgütsel Bağlılık Ve Alt Boyutlarının Cinsiyete Ve Medeni Duruma Göre Farklılık Gösterip Göstermediği Test Etmek Üzere Yapılan T Testi Bulguları

Değişken	Grup	N	Ort.	SS	Sig
Örgütsel Bağlılık	Kadın	177	3,11	0,80	0,94
	Erkek	394	3,12	0,81	
	Evli	459	3,11	0,81	0,51
	Bekar	112	3,16	0,80	
Duygusal Bağlılık	Kadın	177	3,20	0,98	0,36
	Erkek	394	3,28	1,11	
	Evli	459	3,27	1,08	0,61
	Bekar	112	3,21	1,01	
Devam Bağlılığı	Kadın	177	3,16	0,93	0,57
	Erkek	394	3,21	0,94	
	Evli	459	3,16	0,94	0,08
	Bekar	112	3,33	0,88	
Normatif Bağlılık	Kadın	177	3,09	0,92	0,39
	Erkek	394	3,02	0,90	
	Evli	459	3,02	0,89	0,28
	Bekar	112	3,12	0,95	

Yapılan araştırma sonucunda örgütsel bağlılık ve alt boyutlarının cinsiyete ve medeni durum değişkenleri açısından farklılık gösterip göstermediğinin incelenmesi sonucunda (Tablo 3.2) normatif bağlılık dışında diğer bağlılık türlerinde erkeklerin kadınlara göre bağlılık düzeylerinin daha yüksek olduğu, bekarların da evlilere göre örgütsel bağlılıklarının daha yüksek olduğu ancak bu durumun sadece cinsiyet değişkeni açısından devam bağlılığı boyutunda anlamlı bir farklılığa sebep olduğu tespit edilmiştir. Angle HL, Perry J 1981, Al-otaibi A.G 2001, Özkaya vd. 2006'nin araştırmalarında kadınların erkeklerden daha fazla örgütlerine bağlı oldukları yönünde bulgular ortaya koyulmuştur. Araştırmacıların yapmış oldukları çalışmalar ile bu çalışma uyum

göstermemektedir. Bunun nedeni kültürel olarak Türk kadınının evinde daha fazla zaman geçirdiği ve iş ile ev tercihi arasında kaldığında da evini tercih edeceğinden dolayı örgütsel bağlılığının daha düşük olduğu düşünülmektedir. Medeni duruma göre incelendiğinde ise bekarların evlilere göre bağlılıkları daha yüksektir. Evlilerin ekonomik sorumluluktan dolayı bağlılıklarının daha yüksek çıkması beklenirken bekarların bağlılık seviyelerinin yüksek çıkması genel olarak genç yaşta olmaları, bekarların işin henüz başında olmaları nedeniyle ve işe yeni girmenin verdiği heyecanla bağlılıklarının yüksek olduğu söylenebilir. Bu durum Cihangiroğlu (2010) tarafından yapılan Askeri tabiplerin bağlılık düzeylerini araştırmaya yönelik çalışmayı destekler niteliktedir.

Tablo 3.3: Örgütsel Bağlılık ve Alt Boyutlarının Eğitim Durumuna Göre Farklılık Gösterip Göstermediğini Belirlemek Üzere Yapılan Tek Yönlü ANOVA Testi Bulguları

Değişken	Grup	N	Ort.	SS	F
Örgütsel Bağlılık	1.İlköğretim	22	3,20	0,89	5,04*** (2-3,2-4, 2-5)
	2.Lise	119	3,35	0,83	
	3.Ön Lisans	131	3,07	0,84	
	4.Lisans	251	3,09	0,76	
	5.Lisans üstü	48	2,77	0,75	
Duygusal Bağlılık	1.İlköğretim	22	3,22	1,20	4,49*** (2-5, 4-5)
	2.Lise	119	3,53	1,04	
	3.Ön Lisans	131	3,21	1,10	
	4.Lisans	251	3,24	1,02	
	5.Lisans üstü	48	2,78	1,04	
Devam Bağlılığı	1.İlköğretim	22	3,09	0,83	1,03
	2.Lise	119	3,33	0,94	
	3.Ön Lisans	131	3,22	0,99	
	4.Lisans	251	3,13	0,95	
	5.Lisans üstü	48	3,18	0,69	
Normatif Bağlılık	1.İlköğretim	22	3,24	0,98	3,70** (2-5)
	2.Lise	119	3,25	0,88	
	3.Ön Lisans	131	2,95	0,92	
	4.Lisans	251	3,03	0,89	
	5.Lisans üstü	48	2,72	0,90	

** $p \leq .01$ *** $p \leq .001$

Örgütsel bağlılık düzeylerinin eğitim durumuna göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek üzere yapılan araştırmada (Tablo 3.3) gözde çarpan en önemli detay işgörenlerin eğitim durumları arttıkça örgütsel bağlılıklarının ve onun alt boyutları olan devam bağlılığı, duygusal bağlılık ve normatif bağlılık seviyelerinin azalmasıdır. Bu durum Çöl ve Gül (2005) tarafından akademisyenlere yönelik yapılan araştırmayı desteklemektedir. Bunun yanında lise mezunu işgörenlerin tüm örgütsel bağlılık boyutlarında en yüksek aritmetik ortalamaya sahip olmaları bu

araştırmada dikkati çekmektedir. Bunun nedeninin kurum içerisinde lise mezunlarının memur olarak istihdam edilmeleri ve kariyer basamaklarında eğitim durumlarına göre zirvede olmaları gösterilebilir. Ayrıca bu çalışmada devam bağlılığının öğrenim durumu değişkeni açısından farklılaşmadığı bunun yanında örgütsel bağlılığın lise-önlisans, lise-lisans ve lise- lisansüstü eğitim düzeyinde, duygusal bağlılığın lise- lisans üstü ve lisans-lisansüstü eğitim düzeyinde, normatif bağlılığında lise-lisansüstü eğitim düzeyinde farklılaştığı da görülmüştür.

Tablo 3.4: Örgütsel Bağlılık ve Alt Boyutlarının Yaşa Göre Farklılık Gösterip Göstermediğini Belirlemek Üzere Yapılan Tek Yönlü ANOVA Testi Bulguları

Değişken	Grup	N	Ort.	SS	F
Örgütsel Bağlılık	1.20-30	76	3,11	0,78	2,94* (2-4)
	2.31-40	247	3,05	0,83	
	3.41-50	167	3,11	0,81	
	4.51 ve üstü	81	3,36	0,76	
Duygusal Bağlılık	1.20-30	76	3,14	0,98	6,08*** (1-4,2-4, 3-4)
	2.31-40	247	3,14	1,06	
	3.41-50	167	3,27	1,05	
	4.51 ve üstü	81	3,70	1,09	
Devam Bağlılığı	1.20-30	76	3,37	0,76	1,78
	2.31-40	247	3,15	0,96	
	3.41-50	167	3,12	0,96	
	4.51 ve üstü	81	3,31	0,92	
Normatif Bağlılık	1.20-30	76	3,05	0,87	0,63
	2.31-40	247	2,99	0,91	
	3.41-50	167	3,05	0,95	
	4.51 ve üstü	81	3,15	0,85	

* $p \leq 0,05$ ** $p \leq 0,01$ *** $p \leq 0,001$

Örgütsel bağlılık düzeylerinin yaşa göre farklılık gösterip göstermediğini belirlemek üzere yapılan testler sonucunda (Tablo 3.4) örgütsel bağlılık ve onun alt boyutları olan duygusal bağlılık ve normatif bağlılık seviyeleri 51 yaş ve üzeri grubun diğer yaş gruplarından daha yüksek ancak devam bağlılık seviyeleri daha düşüktür. Bunun sebebi çalışanların yaşları ilerledikçe hem duygusal olarak kurumlarına bağlandıkları hem de kendilerini kurumlarına karşı borçlu hissetmeleri olarak açıklanabilir. Bunun

yanında yaş itibarıyla büyük ölçüde emeklilik ya da diğer sosyal faydaları bu işgörenler hak ettikleri için kendilerini kurumda kalmak için maddi bir zorluk içinde görmedikleri söylenebilir. Öte yandan örgütsel bağlılığın 31-40 ile 51 ve üstü yaş arasında, duygusal bağlılığın 20-30, 31-40 ve 41-50 yaş ile 51 ve üzeri yaşlar arasında anlamlı bir farklılık gösterdiği görülmüştür. Bu durum bize yaş arttıkça duygusal bağlılığında arttığını göstermektedir.

Tablo 3.5: Örgütsel Bağlılık ve Alt Boyutlarının Çalışma Süresine (Hizmet Yılı) Göre Farklılık Gösterip Göstermediğini Belirlemek Üzere Yapılan Tek Yönlü ANOVA Testi Bulguları

Değişken	Grup	N	Ort.	SS	F
Örgütsel Bağlılık	1.0-10	185	3,11	0,77	2,63
	2.11-20	183	3,02	0,84	
	3.21 ve üstü	203	3,21	0,81	
Duygusal Bağlılık	1.0-10	185	3,16	1,00	6,27** (1-3,2-3)
	2.11-20	183	3,12	1,07	
	3.21 ve üstü	203	3,47	1,10	
Devam Bağlılığı	1.0-10	185	3,29	0,82	2,13
	2.11-20	183	3,09	1,02	
	3.21 ve üstü	203	3,20	0,94	
Normatif Bağlılık	1.0-10	185	3,06	0,85	0,46
	2.11-20	183	2,99	0,93	
	3.21 ve üstü	203	3,07	0,93	

** $p \leq 0,01$

Örgütsel bağlılık düzeyleri hizmet süresi açısından incelendiğinde (Tablo 3.5) 11-20 yıl hizmeti olan grubun bağlılık ortalamasının 3 civarında olduğu ve kuruma bağlanmakta kararsız oldukları görülmektedir. Bunun nedeninin 11-20 yıllık hizmeti olan işgörenlerin kazandıkları tecrübe ile birlikte daha iyi kadrolara atanmak için çaba sarf etmeleri, bu amaçlarını gerçekleştirmek içinde

kendilerini kurumlarına karşı bağlı hissetmemelerinden kaynaklandığı söylenebilir. Çalışma süresi değişkeni açısından sadece duygusal bağlılık boyutunda anlamlı bir farklılıkla karşılaşmış olup diğer boyutlar açısından anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Bu bulgular Yalçın ve İplik (2005), Durma ve Eren (2005) ve Cohen (1993) tarafından yapılan çalışmaları desteklemektedir.

Tablo 3.6: Örgütsel Bağlılık ve Alt Boyutlarının Ünvana Göre Farklılık Gösterip Göstermediğini Belirlemek Üzere Yapılan Tek Yönlü ANOVA Testi Bulguları

Değişken	Grup	N	Ort.	SS	F
Örgütsel Bağlılık	1.YHS	50	3,26	0,72	1,306
	2.Memur	310	3,09	0,84	
	3.Şef	47	3,01	0,84	
	4.Teknik Personel	79	3,07	0,81	
	5.Müdür/Yönetici	46	3,34	0,65	
	6.Diğer	39	3,13	0,81	
Duygusal Bağlılık	1.YHS	50	3,30	1,08	1,22
	2.Memur	310	3,20	1,07	
	3.Şef	47	3,19	1,13	
	4.Teknik Personel	79	3,22	1,12	
	5.Müdür/Yönetici	46	3,59	0,88	
	6.Diğer	39	3,38	0,99	
Devam Bağlılığı	1.YHS	50	3,43	0,81	1,13
	2.Memur	310	3,21	0,93	
	3.Şef	47	3,05	0,94	
	4.Teknik Personel	79	3,13	1,03	
	5.Müdür/Yönetici	46	3,06	0,86	
	6.Diğer	39	3,16	0,96	
Normatif Bağlılık	1.YHS	50	3,24	0,85	1,33
	2.Memur	310	3,01	0,91	
	3.Şef	47	2,99	0,97	
	4.Teknik Personel	79	3,95	0,91	
	5.Müdür/Yönetici	46	3,27	0,81	
	6.Diğer	39	3,00	0,93	

* $p \leq .05$ ** $p \leq .01$ *** $p \leq .001$

Örgütsel bağlılık düzeylerinin ünvana göre farklılık gösterip göstermediği incelendiğinde (Tablo 3.6) örgütsel bağlılık ve onun alt boyutlarında elde edilen ortalamalar kararsızlığı temsil eden 3 ve 3'ün üzerindedir. Sadece tabloda şef düzeyinde çalışan işgörenlerin normatif

bağlılık düzeyleri 2.99 olarak gerçekleşmiştir. Bu rakamda 3'e yakındır. Ünavan değişkeni açısından katılımcıların örgütsel bağlılık ve alt boyut düzeyleri anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır.

Örgütsel bağlılık ve onun alt boyutları ile ilgili olarak göze çarpan en önemli ayrıntı şef düzeyinde çalışan işgörenlerin diğer ünvanlarda çalışan gruplara göre bağlılık düzeylerinin düşük olmasıdır. Bunun nedeninin kurumda kalıp kalmama konusunda tereddüt yaşadıkları, yönetim piramidinin ortasında bulunan bu grubun daha üst kariyer basamaklarının üzerine çıkamaması sebebiyle örgütsel bağlılıkta bir sorun yaşadıkları söylenebilir. Bunun yanında şeflerin en yüksek bağlılık düzeylerinin duygusal bağlılık olması her şeye rağmen kurumlarına karşı bir yükümlülük duygusu içinde olduklarını da göstermektedir.

Müdür ve yönetici düzeyde çalışan işgörenlerin örgütsel bağlılık düzeyleri incelendiğinde örgütsel bağlılık ile duygusal bağlılıklarının diğer gruplardan daha yüksek olduğu görülürken devam bağlılığı ve normatif bağlılık düzeyleri düşüktür. Bu durum müdür ve yöneticilerin kurumda kalma konusunda bir yükümlülük hissederken kendilerine daha iyi bir iş teklifi gelmesi durumunda bile kurumu terk etmeyecekleri gibi bir sonuca ulaşılabilir.

Teknik hizmetler sınıfında en belirgin özellik bu grubun normatif bağlılığın en yüksek düzeyde olmasıdır. Çeşitli meslek ahlakı ile yetişen teknik personelin normatif bağlılığının yüksek düzeyde olması mesleklerine verdikleri önem ve işlerine ve işyerlerine duydukları saygı ile izah edilebilir.

Yardımcı hizmetler sınıfında ise devam bağlılığı diğer bağlılık boyutlarından en yüksek düzeydedir. Bunun nedeninin kamu kurumuna giren bir işgörenin işini bırakıp başka bir işe gitmeyi göze alamaması, sağlam ve güvenceli bir işten vazgeçememesi olarak açıklanabilir. Memur olarak çalışan grupta da en yüksek düzey devam bağlılığı olarak gerçekleşmiştir. Aynı durumlar bu grup için de geçerlidir. Memurlar kurumdan ayrılmanın maliyetinin kendilerine yüksek gelmesinden dolayı iş değiştiremezler ve mecburen kurumda kalırlar.

4. SONUÇ

Bu çalışmada örgütsel bağlılığın bireylerin demografik özelliklerine göre şekillendiği bu çalışmada ortaya konulmuştur. Yapılan araştırmalar sonucunda erkeklerin duygusal bağlılıklarının ve devam bağlılıklarının kadınlara göre daha yüksek olduğu bunun yanında kadınlarında normatif bağlılıklarının erkeklere göre daha yüksek olduğu söylenebilir. Öte yandan bekarların devam bağlılığı ve normatif bağlılık düzeylerinin evlilerden daha yüksek olduğu ve evlilerinde duygusal bağlılıklarının evlilerden daha yüksek olduğu ortaya konulmuştur.

Lisans üstü mezun olanların duygusal ve normatif bağlılıklarının en düşük seviyede olduğu lisans mezunlarının da devam bağlılıklarının en düşük düzeyde olduğu görülmüştür. Bu durum çalışanların çalıştığı iş yeri ile kendilerini özdeşleştirmeleri olan duygusal bağlılık, iş yerlerine hizmet etmede zorunlu hissetmeleri olan ahlaki bağlılık ve çalıştığı işyerinden ayrılmanın maliyetini göze alma olan devam bağlılıklarının en düşük düzeyde olduğu ve eğitim durumunun örgütsel bağlılığı etkilediği de bu çalışmada da ortaya konulmuştur.

Hizmet yıllarının örgütsel bağlılığa etkisi değerlendirildiğinde hizmet süresi arttıkça duygusal bağlılık ile normatif bağlılık artmaktadır. Bunun yanında duygusal bağlılıkta böyle bir durum söz konusu değildir. Hizmet yılı ile ilgili göze çarpan bir başka ayrıntı da hizmet yılının tam ortası sayılabilecek 11-20 yıl aralığında çalışanların örgütsel bağlılık ile duygusal bağlılık, devam bağlılığı ve normatif bağlılık düzeylerinin 0-10 ve 21 yıl üzeri kıdemde çalışanlardan daha düşük düzeyde olduğu tespit edilmiştir.

Ayrıca yapılan çalışmada örgütsel bağlılık düzeylerinin ünvana göre farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Bunun yanında müdür ve yöneticilerin örgütsel bağlılıklarının yüksek olması beklenirken sadece örgütsel bağlılık, duygusal bağlılık boyutlarında yüksek olduğu, devam bağlılığında yardımcı hizmetler sınıfı,

normatif bağlılıkta da teknik personelin örgütsel bağlılık düzeylerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu konuda ve bu

doğrultuda herhangi bir literatür olmamakla birlikte kariyer basamaklarının örgütsel bağlılığı etkilemediği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

1. ALLEN, N. J., - MEYER, J. P. (1990)., The Measurement and Antecedents of Affective, Continuance and Normative Commitment to the Organization. *Journal of Occupational Psychology*, C.63, ss 1–18.
2. AL-OTAİBİ AG. (2001). Antecedents of Organizational Citizenship Behavior: A Study of Public Personnel in Kuwait. *Public Personnel Management* C.30. ss. 511-526.
3. ANGLE HL, PERRY J. (1981). An Empirical Assessment of Organizational Commitment and Organizational Effectiveness. *Administrative Science Quarterly* c.26 ss 1-14.
4. CİHANGİROĞLU N. (2010). Askeri Tabiplerin Örgütsel Bağlılık Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma, *Gülhane Tıp Dergisi*, C.52, ss.82–90.
5. COHEN A. (1993). Age and Tenure in Relation to Organizational Commitment: A Meta-Analysis. *Basic and Applied Social Psychology*, C.14, ss. 143-159.
6. ÇÖL G.-GÜL H. (2005). Kişisel Özelliklerin Örgütsel Bağlılık Üzerine Etkileri ve Kamu Üniversitelerinde Bir Uygulama, *Atatürk Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi* C.19 Sayı.1 ss, 291-306
7. DURNA U. VE EREN V. (2005). Üç Bağlılık Unsuru Ekseninde Örgütsel Bağlılık, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, C. 6 (2), ss. 210-219.
8. İŞBAŞI J. Ö. (2000). Çalışanların Yöneticilerine Duydukları Güvenin Ve Örgütsel Adalete İlişkin Algılamalarının Örgütsel Vatandaşlık Davranışının Oluşumundaki Rolü: Bir Turizm Örgütünde Uygulama, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya 2000.
9. KANTER R. M. (1968). Commitment And Social Organization: A Study Of Commitment Mechanisms In Utopian Communities, *American Sociological Review*, August 1968, C.33 No 4 ss.499-517.
10. KETCHLAND, A. (1998). The Existence Of Multiple Measures Of Organizational Commitment And Experience- Related Differences In A Public Accounting Setting, *Behavioral Research in Accounting*, C:10, ss.112–115.
11. LEMONS M.A. (2003). Contextual and Cognitive Determinants of Procedural Justice Perceptions in Promotion Barriers For Women, *Sex Roles*, C.49,No.5/6, ss.247-248.
12. MEYER P.J. - HERSCOVITCH L.-TOPOLNYTSKY L. (2002). Affective, Continuance, And Normative Commitment To The Organization: A Metaanalysis Of Antecedents, Correlates, And Consequences, *Journal of Vocational Behavior* C.6, No.1, ss.20-52.
13. MOWDAY,RT-STEERS, R.M-PORTER L.W. (1979). The Measurement of Organizational Commitment, *Journal of Vocational Behavior*, C.14,ss. 224-247.
14. OBENG KOFI, UGBORO I. (2003). Organizational Commitment Among Public Transit Employees: An Assessment Study, *Journal of The Transportation Research Forum*, C57 S.(2), ss. 83-98.

15. ÖZKAYA MO.- KOCAKOÇ İD.- KARAA E. (2006). Yöneticilerin Örgütsel Bağlılıkları ve Demografik Özellikleri Arasındaki İlişkileri İncelemeye Yönelik Bir Alan Çalışması, Celal Bayar Ün. Yönetim ve Ekonomi Dergisi C.13 ss.77-96.
16. ÖZMEN Ö.-ARBAK Y.-ÖZER P. (2007). Adalet Verilen Değerlerin Adalet Algıları Üzerindeki Etkisinin Sorgulanmasına İlişkin Bir Araştırma, Ege Akademik Bakış, Online Dergi. S. 7 (1) ss.17-33.
17. ROWDEN R W, (2000). The Relationship Between Charismatic Leadership Behaviors and Organizational Commitment, Leadership Organizational Development Journal C. 21 (1), ss. 30-35.
18. SEKARAN, U. (1992). Research Methods For Business, Canada: John Wiley ve Sons, Inc.
19. STEERS R. M. (1977). Antecedents and Outcomes of Organizational Commitment, Administrative Science Quarterly, C. 22, No. 1 (Mar., 1977), ss. 46-56.
20. YALÇIN A., İPLİK F.N. (2005). Beş Yıldızlı Otellerde Çalışanların Demografik Özellikleri ile Örgütsel Bağlılıkları Arasındaki İlişkiyi Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma: Adana İli Örneği, Çukurova Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.14.ss.395-412.
21. YAVUZ E.- TOKMAK C, (2009). İşgörenlerin Etkileşimci Liderlik Ve Örgütsel Bağlılık İle İlgili Tutumlarına Yönelik Bir Araştırma, International Journal of Economic and Administrative Studies, Y.:1, C.:1 S.:2, ss.17-35.
22. YAZICIOĞLU, Y. VE ERDOĞAN, S. (2007). SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri. Ankara: Detay Yayıncılık.

TÜRKİYE'DE MESLEKİ EĞİTİMİN GELİŞİMİ AÇISINDAN UZAKTAN EĞİTİM FAALİYETLERİNİN ÖNEMİ

THE IMPORTANCE OF DISTANCE EDUCATION ACTIVITIES FOR DEVELOPING VOCATIONAL EDUCATION IN TURKEY

Yeliz YEŞİL*

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye, yeliz_odtu@hotmail.com

ÖZ

Eğitim faaliyetleri bireyin hayatında önemli bir rol oynamaktadır. Eğitim faaliyetleriyle bireyler kişisel kapasitelerini artırma olanağı elde etmekte, kendilerini yenileyebilmekte, değişimlere daha kolay adapte olabilmekte ve performanslarını artırma olanağına kavuşabilmektedirler. İnsan kaynaklarının geliştirilmesi ve doğru şekilde yönlendirilmesi eğitim faaliyetleriyle mümkün olmaktadır. Eğitim faaliyetleriyle bireyler kendi kariyer yollarını belirleyebilmekte ve mesleki tercihlerini oluşturabilmektedir. Mesleki eğitim faaliyetlerinin gelişimi açısından da eğitimde iletişim teknolojilerinin kullanımı önem arz etmektedir. Uzaktan eğitim faaliyetleri eğitimin gelişmesi açısından birçok fırsatlar sunmaktadır. Son yıllarda iletişim teknolojilerinin gelişimiyle eğitim farklı bir boyut kazanmış ve "uzaktan eğitim" kavramı ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın amacı Türkiye'de mesleki eğitimin gelişimi açısından uzaktan eğitim faaliyetlerinin önemini incelemesidir. Uzaktan eğitim faaliyetlerinin gelişmesiyle öğrenme ortamının olumlu yönde nasıl etkilendiği ve uzaktan eğitimle ilgili eksiklikler üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde giriş, ikinci bölümde uzaktan eğitim kavramı, üçüncü bölümde uzaktan eğitim faaliyetlerinin avantajları ve dezavantajları verilmiş, dördüncü bölümde Türkiye'de mesleki eğitimin gelişmesi için uzaktan eğitim faaliyetlerinin önemi üzerinde durulmuş, beşinci kısımda Türkiye'de uzaktan eğitimde toplam öğrenci sayıları ve uzaktan eğitim veren bazı meslek yüksekokulları verilmiş ve son kısımda sonuç ve değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mesleki eğitim, uzaktan eğitim, yükseköğrenim.

Jel Kodları: I21,I23.

ABSTRACT

Education activities play an important role in the life of the individual. They are able to increase their personal capacities by training activities, renew themselves, become easier to adapt to changes and gain the opportunity to increase their performances. By the help of the training activities human resources can be developed and can be directed correctly. With training activities, individuals can identify their own career pathways and create Professional preferences. For developing vocational education activities the usage of communication technology at education is important. Distance education activities give opportunities for developing education. In recent years, with the development of communication technologies, education has gained a different dimension and the concept of "distance education" has emerged. This study's aim is to analyze the importance of distance education activities for developing vocational education in Turkey. It has been emphasized how the learning environment is affected positively by the development of distance learning activities and the deficiencies about distance learning. In this study, at the first part introduction; at the second

* Yrd.Doç.Dr.,Trakya Üniversitesi, Edirne/Türkiye, yeliz_odtu@hotmail.com.

part the definition of distance education were given, at the third part the advantages and disadvantages of educational activities were emphasized and at the fourth part the importance of distance education activities for developing vocational education in Turkey and at the fifth part , the total number of students in distance education in Turkey and the number of distance education of some vocational schools were given. At the last part result and evaluation were determined.

Keywords: Vocational education, distance education, higher education.

Jel Codes: I21,I23.

1. GİRİŞ

Bireyin hayatında eğitim çok önemli bir yer tutmaktadır. Örgütler de rekabet üstünlüğü sağlamak, vizyon ve misyonlarını gerçekleştirmek için çalışana yatırım yapmak gerektiğinin farkındadırlar. Bu sebeple gerek okul eğitimi süresince gerekse bireyin hayatının geri kalan kısmında aldığı eğitimler bireyin başarısını ve performansını olumlu yönde etkilemektedir.

İletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte eğitimde birçok kolaylık sağlayan uzaktan eğitimin önemi artmış ve eğitim uygulamaları zaman ve yerden bağımsız olarak birçok yere ulaşmıştır. Bilindiği üzere günümüz bilgi çağında bilgiyi hemen yakalayıp özümsemek ve yorumlayabilmek için zamanı çok iyi kullanabilmek gerekmektedir.

2. UZAKTAN EĞİTİM KAVRAMI

İnsan kaynaklarının gelişiminde mesleki eğitim faaliyetlerinin rolü çok önemlidir. Eğitim faaliyetleriyle insan kaynağının kendisini daha verimli ve etkili bir şekilde geliştirebilmesi sağlanmaktadır. Günümüzde iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle de eğitim faaliyetlerinden daha kolay bir şekilde yararlanma olanağı elde edilebilmektedir. Bilgiye daha kolay bir şekilde ulaşılabilen ve bu durum ise öğrencinin bilgiye istediği zaman ulaşip bilgiyi daha iyi bir şekilde yorumlayabilmesine fırsat vermektedir. Kısaca uzaktan eğitim kavramı iletişim teknolojilerinin gelişimiyle birlikte eğitimde birçok kolaylık getirmektedir.

Genel olarak uzaktan eğitim süreci örgün eğitimden herhangi bir sebepten dolayı

yararlanamayan insanların, eğitim ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuş bir sistemdir (Altıparmak vd., 2011: 319). Yıldırım' a (2006: 30) göre de uzaktan eğitim, geniş uygulama alanı olan elektronik ortamdaki öğrenme şeklidir. Uzaktan eğitim, örgütlerin örgüt içi teknolojik altyapısını kullanarak verdiği eğitim programlarından, internet üzerinden gerçekleştirdiği satış amaçlı bilgilendirme aktivitelerine kadar farklı şekiller alabilmektedir. Geleneksel eğitimin en iyi yönlerini teknoloji ile birleştirerek öğrenme ve bilgi transfer hızına ivme kazandıran bir yöntemdir. Eğitimin gerçekleşme saatleri, eğitim yerinin seçimi ve yöntemleri ve araçları eğitilen tarafından esnek bir şekilde belirlenebilmektedir (akt. Yıldız, 2011: 40). Ayrıca öğrenme için zaman ve yer prensibini yıkması, hızlı değişimlerin takip edilmesi gibi kolaylıkların ve avantajların yanı sıra eğitim altyapısı ve öz disiplini yüksek çalışanlara ihtiyaç duyulması gibi unsurlar da gerekli olmaktadır. Bu eğitimler multimedya eğitim, bilgisayar destekli eğitim, uzaktan eğitim ve e-öğrenme şeklinde değişik formatlara sahip olabilmektedir (Aktuna, 2007: 43). Görüldüğü üzere sürekli bilgi ağıyla aynı anda çok fazla kişiye ulaşılabilen ve iletişim kolaylığı sağlanmaktadır.

Ayrıca Carliner' e (2002: 1) göre de uzaktan eğitim sınıf ortamında öğrenme kadar etkili olup verimli bir öğrenme ortamı sunabilmektedir. Aynı zamanda uzmanlara göre uzaktan eğitim sınıfı öğrenmeyle birleştirilerek en iyi şekilde uygulanabilmektedir. Uzaktan eğitim, sınıfta verilecek dersler veya alıştırma kitapları konusunda daha deneyimli kimseler için bilgisayar ortamına yönelik yeni bir öğretme stratejisi geliştirmek

açısından zorlayıcı gelebilmektedir (akt. Yeşil,2015: 52). Ayrıca uzaktan eğitim açısından internet üzerinden eğitim, ölçme ve değerlendirme gibi unsurlar da önemli olmaktadır. Kaliteli bir internet destekli öğretimle öğrenciler bireysel, kalıcılığı yüksek, uzun dönemde fayda ve maliyeti hesaplı, zaman ve mekândan kısmen bağımsız eğitim olanağı elde edebilmektedirler (Deperlioğlu ve Yıldırım, 2009: 61).Görüldüğü üzere sürekli bilgi ağıyla aynı anda çok fazla kişiye ulaşılabilen ve iletişim kolaylığı sağlanmaktadır.

3. UZAKTAN EĞİTİMİN AVANTAJLARI VE DEZAVANTAJLARI

Gelişen iletişim teknolojileriyle ilgi, çekici ve etkileşimli uzaktan öğrenim materyalleri sunulabilmiştir. Böylece örgütlerin uzaktan eğitim yöntemine ve bu yöntemin sağladığı avantajlara ilgisi giderek artmaktadır. Uzaktan eğitim donanım, yazılım ve tasarım süresi açısından yüksek miktarda yatırım gereksinimi ile nitelendirilirken; bunun yanında daha hızlı ve esnek eğitim sağlaması nedeniyle uzun vadede düşük maliyetli olması ile de tanımlanmaktadır (Torrington, Hall ve Taylor, 2002: 436). Çünkü yeni iletişim teknolojileriyle aynı anda çok fazla kişiye ulaşılmakta, görsel ve işitsel duylulara hitap edilmekte, eğitim daha kalıcı olmaktadır (Gedik, 2008: 55).Ayrıca uzaktan eğitim, eğitimle ilgili kısıtlamaların zaman, yer, hız, çalışma metodu veya bunlardan herhangi birinde en

aza indirildiği bir eğitim faaliyetidir. Bu eğitim faaliyetiyle teknolojiden eğitim amaçlı faydalanma imkanı elde edilebilmektedir (Perraton, 2010: 16). Rosenberg' e (2001: 29) göre ise uzaktan eğitimin avantajları; maliyeti düşürmesi, eş zamanlı olarak çok sayıda bireye ulaşılması, herkesin aynı şekilde sunulan aynı içeriğe ulaşması, içeriğin daha uygun ve güvenli olması, bireylerin uzaktan eğitime erişiminin herhangi bir zamanda ve herhangi bir yerde olabilmesi ve mesajların ihtiyaca dayalı olabilesidir.

Uzaktan eğitim faaliyetlerinin başarısı için Coppola, Starr ve Rotter (2002)' a göre öğrencilerin sanal bir öğrenme ortamında nasıl destekleneceğini en iyi şekilde anlamak da gereklidir. İletişim, uzaktan öğrenmenin etkinliğini arttırmak ve öğrenci desteğini sağlamak için önemli bir faktördür (akt. Easton, 2003: 87). Ayrıca uzaktan eğitimde öğrenci için gerekli kaynaklar sağlanmalıdır. Öğrencinin rolünü açıklığa kavuşturmak; öğrenciler ve öğretmenler için daha uygun davranışlar, net beklentiler ve daha tatmin edici bir uzaktan eğitim faaliyeti sağlamaktadır (Paden ve Nita, 2009). Kısaca iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle bilgiye daha kolay ulaşılmakta ve bilgi çağında bireylere uzaktan eğitim programları birçok fırsatlar sunmaktadır. Öğrencilere ve eğitimcilere daha esneklik ve erişebilirlik sağlanmaktadır (O'Lawrence, 2007). Bu durum da uzaktan eğitim faaliyetlerinin avantajlarından sayılmaktadır. Uzaktan eğitimin avantaj ve dezavantajları Tablo 1'de özetlenmiştir:

Tablo 1: Uzaktan Eğitimin Avantajları ve Dezavantajları

Uzaktan Eğitimin Avantajları	Uzaktan Eğitimin Dezavantajları
<ul style="list-style-type: none"> • Zaman ve maliyet tasarrufu sağlamak, • Yerden bağımsız hareket edilebilir, bilgisayar ve internet olan yerlerden eğitim alınabilir, • Daha fazla bilgi elde edilebilir, • Stres azaltılabilir, memnuniyet artabilir, • Uygun olmayan konforsuz sınıflarda bulunma zorunluluğu kalkar. 	<ul style="list-style-type: none"> • Teknoloji kullanımında zorluk çekilmesi, • İleri derece planlama gerektirmesi, • Hemen geri bildirim sağlamaması, • Bazı derslerin uzaktan eğitime uygun olmaması, • Sözlü iletişimin gelişmesine olanak vermemesi, <p>Sosyal izolasyon olabilmektedir.</p>

Kaynak: <http://www.distance-learning-college-guide.com/advantage-and-disadvantage-of-distance-learning.htm>

Uzaktan eğitimin avantajları; zaman, kaynak, personel, maliyet tasarrufu sağlanması, birçok kişiyle aynı anda iletişim kurmaya imkan tanınması, daha esneklik sağlanmasıdır (Yeşil,2015: 52).Uzaktan eğitim faaliyetleri sayesinde eğitime erişim kolaylaşır, öğrenmede esneklik sağlanır, öğrenci öğrenme sorumluluğuna sahiptir ve kendini yönlendirmektedir, öğrenci-öğretmen etkileşimini daha kolaylaştırır, bireyin gelişmesinde etkilidir, eğitmenler ve öğrenciler için teknoloji konusunda yetkinlikleri geliştirme fırsatı verilmektedir (<http://www.qcc.cuny.edu/SocialSciences/ppecorino/China-QCC-DE/Advantages-Disadvantages-DE.html>).

Uzaktan eğitimin dezavantajları ise; karmaşık olabilmesi, kişilerarası becerilerin öğretilmesi ve geliştirilmesi için yetersiz olabilmesi, iletişimde çeşitlilik olmaması, bazılarının etkileşim kurma konusunda yeterince istekli olmaması ve performans düşüklüğü olabilmektedir (Noe, 2009: 240). Bu sebepten dolayı kullanıcıların yeterince eğitim altyapısına sahip olmaları sağlanmalı, bilinç düzeylerinin yükseltilmesi gerekmektedir. Yeni teknolojilerden eğitim alanında da yararlanılmaya devam edilmektedir, fakat verimli kullanım açısından eksiklikler giderilmeli ortak bir noktada birleşme sağlanmalıdır (Yeşil,2015: 53).

4. MESLEKİ EĞİTİMİN GELİŞİMİ İÇİN UZAKTAN EĞİTİM FAALİYETLERİNİN ÖNEMİ

Bilgi toplumuna geçiş süreci içinde, toplumda herkesin eğitime tam ve eşit erişimi önemlidir, çünkü bilgi toplumunun ve küreselleşmenin etkisiyle ekonomi bilgiye ve bilgili insan gücüne dayanmaktadır. Bilgi toplumunda başarılı bir birey olabilmek için sadece belli mesleki ve teknik bilgilere sahip olmak yeterli olmamaktadır. Kişinin bilgiye ulaşması, bilgiyi çözümlenmesi, sürekli olarak işine uygun olarak bilgisini yenileyebilmesi gereklidir. Küreselleşen dünyada bireyin bilgisini devamlı

güncellemesi önemlidir (T.C. Yüksek-öğretim Kurulu, 2007).

Günümüzde teknoloji geliştikçe de eğitim daha da önemli bir unsur haline gelmeye devam etmektedir ve bu sebeple üniversiteler ve diğer eğitim kurumları eğitim için doğru teknoloji seçimi ve buna yönelik istihdam yaratmak için belirli stratejilere sahip olmalıdır. Uzaktan eğitim mesleki eğitim kurumlarının vizyon ve misyonunun gelişiminde önemli rol oynamaktadır. Uzaktan eğitim tasarlanırken teknolojinin doğru seçimi ve kullanılması ve derslerin buna göre tasarlanması ve düzenlenmesi önemlidir (Gerhardt, 2005), çünkü uzaktan eğitim, eğitimi ve teknolojiyi bir arada ele almaktadır. Teknolojinin gelişmesi ve küreselleşmenin gelişmesiyle; yaşamın sosyal, kültürel ve eğitsel yönleri farklılaşmakta ve zaman daha etkili kullanılmakta ve iletişim gelişebilmektedir (İşman vd.,2004).

Uzaktan eğitim faaliyetleri, eğitmenler ve kurumları için sürekli mesleki gelişimin artırılması için öğrenme ortamı geliştirme fırsatıdır. Uzaktan eğitim etkili ve maliyet etkinliği olan seçenekler sunan bir yöntemdir. Mesleki eğitimin gelişiminde uzaktan eğitim faaliyetleriyle öğrenme ortamının gelişimi önemlidir (Southernwood, 2008: 3). Mesleki eğitimde de nitelikli insan kaynakları geliştirmek açısından bilgiyi özümseyip yorumlayabilen, değerlendirebilen bireyler yetiştirmek önem arz etmektedir. Bireylerin kendilerini işgücü piyasasına hazırlarken analiz yetenekleri kuvvetli, başarıya odaklı, vizyon sahibi, zaman yönetimini bilen bireyler olarak yetiştirmeleri ve geliştirmeleri gerekmektedir. İletişim teknolojilerinin eğitim faaliyetlerinde aktif olarak kullanılmasıyla birlikte bireyler öğrenme içeriğinde ve bilginin özümsemiş kullanımında daha aktif rol oynayabilmektedir. Bilgi teknolojiyle birlikte daha hızlı ve etkin bir şekilde kullanılabilir.

Uzaktan eğitim faaliyetiyle öğrenenler, bilgisayar ve internet teknolojilerinin gelişmesiyle bilgi edinme, üretme ve

paylaşma; öğrenme hedeflerini ve öğretim içeriğini belirleme; içerikle, eğitmenle ve arkadaşlarıyla etkileşimde bulunma, grupla işbirliği halinde çalışma vb. gibi konularda aktif bir konuma gelmiş ve öğrenme merkezinde yer almışlardır (Gökmen vd., 2016: 45). Bu sebeple eğitmenlerin ve öğrencilerin rollerinin değişmesiyle ve çeşitlenmesiyle birlikte teknoloji kullanımı, bilgiyi özümseme, geliştirme ve paylaşma, iletişimin çeşitlenmesi ve daha da gelişmesi öğrenme ortamını olumlu yönde etkilemektedir.

Uzaktan eğitimin etkili olabilmesi için şu hususlar gerekli görülmektedir (Göçmenler, 2002: 172-173);

- Toplam kalite anlayışı içinde eğitim yapmak,
- Başarı için öğrenenlerin ön gerekliliklerini sağlamak,
- Teknik sorunları önceden tahmin etmek ve önlem almak,
- Öğrencilerin önceliklerini ve olanaklarını bilmek,
- Dersleri ilginç hale getirmek ve rahatça takip edilmesine olanak sağlamak,
- Birçok kişiye ulaşabilmek için kavramsal, kuramsal ve teknolojik anlamda gelişmesini sağlamak,
- Sistematik yapının oluşturulmasında, programların çeşitliliğinde, kullanılan yöntemlerde motivasyon artışı sağlamak.

Uzaktan eğitimin gelecekte daha da gelişmesi açısından yukarıdaki hususlar önem arz etmektedir. Öğrenme ortamının gelişmesi açısından kalite standartlarının gelişmesi, teknolojide gelişmelerin öğrenme ortamına hızlı bir şekilde aktarımının sağlanması, koşullara göre hareket etmek önem arz etmektedir.

Diğer bir görüşe göre öğretimde teknolojinin kullanılmasıyla şu sorunlara çözüm getirileceği beklenmektedir (Tuncer ve Taşpınar, 2008: 139-140):

- Eğitimin yaygınlaştırılabilmesi,
- Fırsat eşitsizliklerinin giderilebilmesi,

- Kaynakların verimli kullanılabilmesi ,
- Eğitimdeki niteliğin arttırılabilmesi,
- Eğitimde belirli bir standardın sağlanabilmesi.

Eğitim ve teknoloji işbirliğinin artmasıyla zaman, maliyet tasarrufu gerçekleşmekte ve sistematik yapının tam olarak işlerlik kazanmasıyla verimlilik ve kalite artışı sağlanmaktadır. Ayrıca eğitim olanağına kavuşamayan bireyler de daha çok yararlanma fırsatı bulabilmektedirler.

Uzaktan eğitimin tasarımında yapıcı öğrenme yaklaşımının ve bilgisayar ağlarının önemli rol oynadığı belirtilmektedir ve uzaktan eğitimin etkili olmasında şu hususlara dikkat çekilmektedir (Aydın, 2003: 31):

- Öğrenmenin öğrenen merkezli olması,
- Öğrenenlerin işbirliği sayesinde daha anlamlı ve gerçek yaşama ilişkin sorunları çözerek daha kalıcı öğrenebilecekleri,
- Öğrenmenin gerçekleşip gerçekleşmediğinin öğrenenlerin ortaya koyacakları hizmetler ya da süreç içindeki performansları ile değerlendirilebileceği,
- Farklı kaynaklara kolay ulaşılabilmesi,
- Eğitmeni ile etkili iletişimin kurulabilmesi,
- Öğrenilecek içeriğin etkili bir şekilde kavranarak daha kalıcı bir öğrenmenin oluşmasına yardımcı olunabilmesidir.

İletişimin daha da geliştirilmesi ve etkili bir rehberlik faaliyetleriyle uzaktan eğitim faaliyetleri daha çok gelişebilecek ve daha kalıcı ve sistematik öğrenme ortamı sağlanabilecektir.

Uzaktan eğitimde en önemli unsurlardan biri iletişim altyapısıdır. İletişim altyapısında yaşanan sıkıntılar eğitimi etkilemektedir. Bu sebeple teknolojik altyapı sürekli geliştirilmeli ve internet hızı artırılmalıdır. Kablosuz ağ bağlantı imkanı sağlanmalıdır ve kapsamı genişletilmelidir. Üniversiteler öğrenim etkinliklerini değerlendirmelidir. Programlar yüksek kalitede olmalı ve farklı öğrenci nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamalıdır (Arat ve Bakan,

2011: 373). Bunlara ek olarak Verduin' e (1991) göre uzaktan eğitim amacıyla kurulan üniversitelerin uzaktan eğitime daha çok önem verdiğini, öğretim ve üretim süreçlerinin tümüne katıldığını, araştırmaya önem verdiğini ve uzaktan öğrenim yapan kişilerin yeni kurs ve program düzenleme ihtiyaçlarını da karşıladığını belirtmektedir. Bu nedenle, uzaktan eğitim veren üniversitelerin geleneksel eğitim veren üniversitelerden bağımsız olarak yapılandırılması hizmet kalitesini yükseltmek adına olumlu sonuç verebilmektedir. Üniversiteler arasında uzaktan eğitimle ilgili ortak çalışmalar yürütülebilmektedir (akt. Ateş, 2014: 36-37). Bu hususlar düzenlendiği takdirde öğrenme ortamında motivasyon olumlu yönde etkilenecek ve eğitim uygulaması ve değerlendirmesi etkili bir şekilde gerçekleşecektir.

5. TÜRKİYE'DE UZAKTAN EĞİTİM-DE TOPLAM ÖĞRENCİ SAYILARI VE UZAKTAN EĞİTİM VEREN BAZI MESLEK YÜKSEKOKULLARI

Türkiye'de üniversitelerin uzaktan eğitim sistemleri konusunda adımlar atması YÖK'ün İletişim ve Bilgi Teknolojilerine Dayalı Uzaktan Yükseköğretim Yönetmeliği'ni yayınlaması ile gerçekleşmiştir. Bu sayede bazı üniversiteler uzaktan eğitim merkezlerini kurarak faaliyete başlamışlardır. İstanbul Üniversitesi Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi 2009 yılında kurulmuştur. Günümüzde toplumun ihtiyaç duyduğu mesleki yeterliliklere sahip eleman yetiştirilmesi amacıyla birçok üniversite, uzaktan eğitim kapsamında meslek yüksekokullarında programlar açmıştır (Arat ve Bakan, 2011: 371). Buna göre meslek yüksekokullarında staj uygulamaları ile işbaşı eğitimleri ya da laboratuvar ortamları dışında yapılan teorik dersler uzaktan eğitim kapsamında verilebilir (Akşit vd, 2016).

Tablo 2: 2014-2015 Dönemi Uzaktan Eğitim Toplam Öğrenci Sayıları Özet Tablosu (Ön lisans Programları)

	2014-2015 DÖNEMİ					
	Yeni Kayıt			Toplam Öğrenci Sayısı		
	E	K	T	E	K	T
Devlet Üniversiteleri	4030	3162	7192	14033	9134	23167
Vakıf Üniversiteleri	282	175	457	719	469	1188
Vakıf Meslek Yüksek Okulları	141	453	594	247	978	1225
Toplam	4453	3790	8243	14999	10581	25580

Kaynak: <https://istatistik.yok.gov.tr/>

Tablo 3: 2015-2016 Dönemi Uzaktan Eğitim Toplam Öğrenci Sayıları Özet Tablosu (Ön lisans Programları)

	2015-2016 DÖNEMİ					
	Yeni Kayıt			Toplam Öğrenci Sayısı		
	E	K	T	E	K	T
Devlet Üniversiteleri	4327	3585	7912	16203	10910	27113
Vakıf Üniversiteleri	280	183	463	829	527	1356
Vakıf Meslek Yüksek Okulları	222	494	716	379	733	1112
Toplam	4829	4262	9091	17411	12170	29581

Kaynak: https://istatistik.yok.gov.tr/yuksekogretimIstatistikleri/2016/2016_T1.pdf

Görüldüğü üzere devlet ve vakıf üniversiteleri dahil olmak üzere öğrenci sayısında bir önceki döneme göre artış söz konusudur. Bu durumu uzaktan eğitim

faaliyetlerinin zaman ve yerden bağımsız olması tetikleyebilmektedir, çünkü bireyler eğitim ihtiyaçlarını diğer bireylerle eşit düzeyde karşılamak istemektedirler.

Tablo 4: Türkiye’de Uzaktan Eğitim Veren Bazı Meslek Yüksekokulları

ÜNİVERSİTE	BÖLÜM
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ (ADANA) (Adana Meslek Yüksekokulu)	Bilgisayar Programcılığı (Uzaktan Öğretim) Çocuk Gelişimi (Uzaktan Öğretim) Elektronik Haberleşme Teknolojisi (Uzaktan Öğretim) Muhasebe ve Vergi Uygulamaları (Uzaktan Öğretim)
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ (Uzaktan Eğitim Meslek Yüksekokulu)	Bilgisayar Programcılığı (Uzaktan Öğretim) Bilgisayar Teknolojisi (Uzaktan Öğretim) Harita ve Kadastro (Uzaktan Öğretim)
AMASYA ÜNİVERSİTESİ (Amasya Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu)	Elektrik (Uzaktan Öğretim) İnternet ve Ağ Teknolojileri (Uzaktan Öğretim) Mekatronik (Uzaktan Öğretim)
ANKARA ÜNİVERSİTESİ (Adalet Meslek Yüksekokulu)	Adalet (Uzaktan Öğretim)
ANKARA ÜNİVERSİTESİ (Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu)	Tıbbi Dokümantasyon ve Sekreterlik (Uzaktan Öğretim)
ANKARA ÜNİVERSİTESİ (Beypazarı Meslek Yüksekokulu)	Bankacılık ve Sigortacılık (Uzaktan Öğretim) Turizm ve Otel İşletmeciliği (Uzaktan Öğretim)
ANKARA ÜNİVERSİTESİ (Elmadag Meslek Yüksekokulu)	Bilgisayar Programcılığı (Uzaktan Öğretim)
AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ (Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu)	Turizm ve Otel İşletmeciliği (Uzaktan Öğretim)
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ (Samsun Meslek Yüksekokulu)	Bilgisayar Programcılığı (Uzaktan Öğretim) Çocuk Gelişimi (Uzaktan Öğretim) Medya ve İletişim(Uzaktan Öğretim)
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ (ISPARTA) Uzaktan Eğitim Meslek Yüksekokulu	Bilgisayar Programcılığı (Uzaktan Öğretim) Tıbbi Dokümantasyon ve Sekreterlik (Uzaktan Öğretim)
ATILIM ÜNİVERSİTESİ (ANKARA)(Atılım Meslek Yüksekokulu)	Bilgisayar Programcılığı (Uzaktan Öğretim) (Ücretli) Bilgisayar Programcılığı (Uzaktan Öğretim) (Tam Burslu)
PLATO MESLEK YÜKSEKOKULU (ADANA)(Plato Meslek Yüksekokulu)	Çocuk Gelişimi (Uzaktan Öğretim) (Adana) (Tam Burslu) Çocuk Gelişimi (Uzaktan Öğretim) (Adana) (%50 Burslu)
PLATO MESLEK YÜKSEKOKULU (SAMSUN)	Çocuk Gelişimi (Uzaktan Öğretim) (Samsun) (Tam Burslu) Çocuk Gelişimi (Uzaktan Öğretim) (Samsun) (%50 Burslu) Grafik Tasarımı (Uzaktan Öğretim) (Samsun) (Tam Burslu) Grafik Tasarımı (Uzaktan Öğretim) (Samsun) (%50 Burslu)

ÜNİVERSİTE	BÖLÜM
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ (SAKARYA) (Adapazarı Meslek Yüksekokulu)	Bilgisayar Programcılığı (Uzaktan Öğretim) Elektronik Teknolojisi (Uzaktan Öğretim) İnternet ve Ağ Teknolojileri (Uzaktan Öğretim) İş Sağlığı ve Güvenliği (Uzaktan Öğretim) Mekatronik (Uzaktan Öğretim)
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ (Alaçam Meslek Yüksekokulu)	Posta Hizmetleri (Uzaktan Öğretim)
BEYKOZ LOJİSTİK MESLEK YÜKSEKOKULU (İSTANBUL) Beykoz Lojistik Meslek Yüksekokulu	Dış Ticaret (Uzaktan Öğretim) (Tam Burslu) Dış Ticaret (Uzaktan Öğretim) (%50 Burslu) Lojistik (Uzaktan Öğretim) (Tam Burslu) Lojistik (Uzaktan Öğretim) (%50 Burslu)
KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ Kocaeli Meslek Yüksekokulu	Bilgisayar Programcılığı (Uzaktan Öğretim) İşletme Yönetimi (Uzaktan Öğretim) Muhasebe ve Vergi Uygulamaları (Uzaktan Öğretim)
KAPADOKYA MESLEK YÜKSEKOKULU (NEVŞEHİR) Kapadokya Meslek Yüksekokulu	Turist Rehberliği (Uzaktan Öğretim) (Ücretli) Turist Rehberliği (Uzaktan Öğretim) (Tam Burslu)
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ (İZMİR) İzmir Meslek Yüksekokulu	Bilgisayar Programcılığı (Uzaktan Öğretim)

Kaynak: <http://uzemgiris.com/node/221>

Görüldüğü üzere son yıllarda pek çok il ve üniversitede uzaktan eğitim faaliyetleri giderek yaygınlaşmakta ve bölümler çeşitlenmektedir. Nitelikli işgücü geliştirebilmek adına mesleki eğitimde de teknoloji kullanımı giderek yaygınlaşmaktadır. Ayrıca verilen eğitim konuları işgücü piyasasında ihtiyaç duyulan mesleklere yönelik olarak gelişmekte ve çeşitlenmektedir.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Günümüzde iletişim teknolojilerinin daha da gelişmesiyle birlikte öğretmenlerin ve öğrencilerin rolleri değişmiş ve çeşitlenmiştir; bu duruma bağlı olarak birey daha çok bilgiyi özümseyebilmekte, bilgiyi geliştirmekte ve paylaşmaktadır. İletişimin çeşitlenmesi ve daha da gelişmesi öğrenme ortamını olumlu yönde etkilemektedir. Ayrıca iletişim teknolojilerinin kullanımıyla birlikte eğitim faaliyetleri zaman ve yerden bağımsız olarak yerine getirilebilmektedir. Böylece daha fazla kişiye aynı anda

ulaşılabilmektedir. Eğer uygulamada iletişim eksikliği mevcutsa bu durum ortadan kaldırılmalıdır.

Uzaktan eğitimin daha etkili olması adına öğrenciler uzaktan eğitim konusunda daha çok bilinçlendirilmeli ve öğrencilerden geri bildirim alınarak eksiklikler düzeltme yoluna gidilmelidir. Ayrıca uzaktan eğitimin daha başarılı olabilmesi adına öğrenciler teknolojik bilgiye yeterli düzeyde sahip olmalı ve bilgilerini devamlı geliştirmeli ve güncellemelidirler. Pek çok çalışmada belirtildiği üzere uzaktan eğitim faaliyetlerinin gelecekte de etkili olabilmesi için belirli kalite standartlarına ulaşılması, eğitimde kullanılacak materyallerin geliştirilmesi ve iletişimde etkililiğin artırılması önemli rol oynayacaktır. Ayrıca öğrenme ortamının teknolojiye uyumunun sağlanması gerekmektedir. Mesleki eğitimde de insan kaynaklarının etkili bir şekilde geliştirilmesi ve belirlenen kalite standartlarına ulaşabilmek açısından da bilgiye zaman ve yerden bağımsız olarak kolay bir şekilde ulaşabilmek

gerekmektedir. Öncelikle öğrencilerin uzaktan eğitim uygulamalarına uyumunun sağlanması ve zorlandıkları konuları kolaylıkla yetkililere ileterek programdaki aksaklıkların giderilmesi gerekmektedir. Öğrencilere gereken konularda danışmanlık hizmeti verilmelidir. Bu takdirde öğrenciler daha çok bilinçlenecek ve performans artışı sağlanabilecektir. Uzaktan eğitim faaliyetinde eğitmen ve öğrenci arasında iletişim kuvvetlenebilmeli ve gerekli danışmanlık hizmetleri yeterli düzeyde ve zamanında verilmeli ve gerektiği zaman yeterli kaynak sağlanabilmelidir. Eğitmenler ve öğrenciler arasındaki etkileşim ve işbirliği artırılarak değişen koşullara uyum daha kolay sağlanabilir.

Uzaktan eğitimden yararlanan öğrenciler uzaktan eğitim faaliyetlerinin amacının ve hedefinin farkında olmalı, öğrencilere bu konuda bilgilendirme yapılmalıdır. Ayrıca öğrencilerin teknoloji kullanımı konusunda da bilgi sahibi olmaları sağlanmalıdır. Öğrencilere danışmanlık hizmeti yeterince sağlanmadığı takdirde öğrenciler uzaktan eğitimin amacını anlamada bilinç eksikliği yaşayabilmektedirler. Ayrıca uzaktan

eğitime yönelik altyapı tam olarak kurulduğu zaman uzaktan eğitim faaliyetleri tam olarak uygulanabilecektir.

Son yıllarda yükseköğrenim kurumları da uzaktan eğitim açısından gerek nitel gerek nicel açıdan çeşitlenmektedirler. Bu durum gerçekleştirilirken eksiklikler varsa giderilmeli ve altyapı daha da kuvvetlendirilerek koşullara göre gerekli değişimler sağlanmalıdır. İşgücü piyasasının ihtiyaç duyduğu nitelikli işgücünün gelişmesi açısından eğitim kalitesinin daha da artırılması ve gerekli yenilik ve değişimlerin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Bu unsurları gerçekleştirmek adına mesleki eğitime büyük bir rol düşmektedir. Uzaktan eğitim açık öğretim gibi algılanmamalı ve sadece diploma alma amaçlı eğitim olarak düşünülmemelidir. Uzaktan eğitimin amacı ve özü öğrencilere kavratılmalıdır. Yükseköğretimde ön lisans programlarında uzaktan eğitim faaliyetlerinin yaygınlaştırılması mesleki eğitim açısından önemlidir.

KAYNAKÇA

1. AKŞİT, A., KALFA, V. R. ve ARPAT, B. (2016).“Bir İşveren-Öğrenci Buluşması Modeli-Meslek Yüksekokullarında İşbaşı Eğitimi Programında Öğrenci Algılarının Belirlenmesi: Honaz Meslek Yüksekokulu Örneği”. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Uluslararası Osmaneli Sosyal Bilimler Kongresi, ss.1099-1108.
2. AKTUNA, M. (2007). İKY Eğitim Fonksiyonunun Örgütsel Güvene Etkileri ve Bir Uygulama, Yüksek lisans tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
3. ALTIPARMAK, M., KURT, İ.D. ve KAPIDERE, M. (2011). E-öğrenme ve Uzaktan Eğitimde Açık Kaynak Kodlu Öğrenme Yönetim Sistemleri, Akademik Bilişim’11 - XIII. Akademik Bilişim Konferansı Bildirileri 2 - 4 Şubat 2011 İnönü Üniversitesi, Malatya,319-327, http://ab.org.tr/ab11/kitap/altiparmak_kurt_AB11,15.05.2017.
4. ARAT, T. ve BAKAN, Ö. (2011). “Uzaktan Eğitim ve Uygulamaları”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 14(1-2): 363-374.
5. ATEŞ TULUNAY, Ö. (2014). “Yükseköğretimde Uzaktan Eğitimin Sayısal Verilerle Değerlendirilmesi”, Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 9(1): 22-40.
6. AYDIN, C. H. (2003). “Uzaktan Eğitimin Geleceğine İlişkin Eğilimler”, Elektrik Mühendisleri Odası Dergisi,

- 28-36,
http://www.emo.org.tr/ekler/7e8f8e5982b3298_ek.pdf?dergi=327, 20.01.2017.
7. CARLINER, S. (2002). Designing E-Learning, American Society for Training and Development, United States of America.
 8. COPPOLA, N. W., STARR, R. H. ve ROTTER, N. G. (2002). "Becoming a Virtual Professor: Pedagogical Roles and Asynchronous Learning Networks", *Journal of Management Information Systems*, 18(4) :169-189.
 9. DEPERLİOĞLU, Ö. ve YILDIRIM, R. (2009). "Mesleki Eğitimin Uzaktan Eğitim ile Desteklenmesi ve Örnek Uygulama", *AKÜ Fen Bilimleri Dergisi*, 61-70.
 10. EASTON, S. S. (2003). "Clarifying The Instructor's Role In Online Distance Learning", *Communication Education*, 52(2):87-105.
 11. GEDİK, D. (2008). İnsan Kaynakları Yönetiminde Eğitimin Performans Üzerine Etkileri ve Örnek bir Uygulama. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
 12. GERHARDT, L. A. (2005). The Future of Distance Learning –the Process And The Product, *Information Technology Based Higher Education and Training, ITHET 2005*, 9-9 July 2005, 6th International Conference, <http://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/1560265/?reload=true>, 15.11.2016.
 13. GÖÇMENLER, G. (2002). "Uzaktan Eğitim Teknolojileri ve Çağdaş Yönelimler", 164-175, dergipark.ulakbim.gov.tr/sakaefd/article/download/5000033280/5000033491, 20.01.2017.
 14. GÖKMEN, Ö.F., DUMAN, İ. ve HORZUM, M.B. (2016). "Uzaktan Eğitimde Kuramlar, Değişimler ve Yeni Yönelimler", *Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi AUAd*, 2(3), 29-51.
 15. İŞMAN, A., DABAJ, F., ALTINAY, Z. ve ALTINAY, F. (2004). " The Evaluation of Students' Perceptions of Distance Education". *The Turkish Online Journal of Educational Technology – TOJET*, 3(3), 55-61.
 16. NOE, R. A. (2009). İnsan Kaynaklarının Eğitimi ve Geliştirilmesi. (Çev.) ÇETİN, C. 4. Baskı, Beta Yayınları, İstanbul.
 17. O'LAURENCE, H. (2007). " An Overview of The Influences of Distance Learning On Adult Learners", *Journal of Education and Human Development*, 1(1), <http://www.scientificjournals.org/journals2007/articles/1041.htm>, 21.01.2017.
 18. SOUTHERNWOOD, J. (2008). "Distance Learning: The Future of Continuing Professional Development, *Community Pract.*", 81(10), 21-3.
 19. PADEN, N. ve STELL, R. (2009). Student Roles and Expectations In The Distance Education Delivery Process, *Proceedings of ASBBS*. 19-22 February 2009. <http://asbbs.org/files/2009/Papers%20by%20Title.htm>, 21.01.2017.
 20. PERRATON, H. (2010). Teacher Education: The Role of Open and Distance Learning, *Common Wealth of Learning, Report*, pp.1-16. <http://docplayer.net/8532624-Teacher-education-the-role-of-open-and-distance-learning.html>, 12.12.2016.
 21. ROSENBERG, M. J. (2001). E-learning, *Strategies for Delivering Knowledge In the Digital Age*, McGrawHill, USA.
 22. TUNCER, M. ve TAŞPINAR, M. (2008). "Sanal Ortamda Eğitim ve Öğretimin Geleceği ve Olası

- Sorunlar”, Sosyal Bilimler Dergisi, 10(1), 125-144.
23. TORRINGTON, D., HALL, L. ve TAYLOR, S. (2002). Human Resource Management (Fifth edition). Prentice Hall.
24. VERDUIN, J. R. ve CLARK, T. A.(1991). Distance Education, Jossey-BassInc.: San Francisco.
25. YEŞİL, Y. (2015). KOBİ lerde Eğitim ve Geliştirmenin Örgütsel Bağlılıkla İlişkisi: Çerkezköy Organize Sanayi Bölgesi’nde Bir Araştırma, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
26. YILDIRIM, O. (2006). İşletmelerde Eğitimin Etkinliğine Etki Eden Faktörler ve Bir Araştırma, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
27. YILDIZ, N. (2011). İnsan Kaynaklarında Eğitim ve Geliştirme Faaliyetlerinin Örgütsel Vatandaşlık Davranışına Etkileri Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
28. <http://www.qcc.cuny.edu/SocialSciences/ppecorino/China-QCC-DE/Advantages-Disadvantages-DE.html>, 15.12.2016.
29. What Is The Future of Distance Learning? (t.y.). <http://www.iadl.org.uk/Article17.htm>, 16.12.2016.
30. <http://www.distance-learning-college-guide.com/advantage-and-disadvantage-of-distance-learning.html>, 22.12.2016.
31. T.C.Yükseköğretim Kurulu, Türkiye’nin Yükseköğretim Stratejisi (2007). http://www.yok.gov.tr/documents/10279/30217/yok_strateji_kitabi/27077070-cb13-4870-aba1-6742db37696b, 21.12.2016.
32. <https://istatistik.yok.gov.tr/>,21.01.2017.
33. https://istatistik.yok.gov.tr/yuksekogretimIstatistikleri/2016/2016_T1.pdf,21.01.2017.
34. <http://uzemgiris.com/node/221>,18.01.2017.

İÇGÜDÜSEL SATIN ALMA ve DEMOGRAFİK ÖZELLİKLER İLE İLİŞKİSİ: TEKNOLOJİ VE GİYİM ÜRÜNLERİNDE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ¹

IMPULSE BUYING AND ITS RELATIONSHIP WITH DEMOGRAPHIC CHARACTERISTICS: A COMPARATIVE ANALYSIS OF TECHNOLOGY AND CLOTHING PRODUCTS

Buket ÖZOĞLU*, **Hasan BÜLBÜL****

* Yrd. Doç. Dr., Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, buketozoglu@ohu.edu.tr

** Prof. Dr., Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, hbulbul@ohu.edu.tr

ÖZ

Bu çalışmanın amacı değişen tüketici davranışları nedeniyle önemini artıran içgüdüsel satın alma ölçeğini teknoloji ve giyim sektörü için uyarlayarak iki sektör özelinde geçerliliğini ve güvenilirliğini sınamak ve demografik özellikler bakımından içgüdüsel satın alma eğiliminin farklılık gösterip göstermediğini karşılaştırmalı araştırmaktır. Araştırmada mağaza dışında tüketicilerle yüz yüze anket yöntemi kullanılarak 870 adet kullanılabilir veri toplanmıştır. Yürütülen keşifsel ve doğrulayıcı faktör analizi sonuçları içgüdüsel satın alma ölçeğinin iki ürün kategorisinde de tek boyutlu fakat giyim ürünlerinde yedi, teknoloji ürünlerinde dokuz maddeden meydana geldiğini, geçerli ve güvenilir olduğunu göstermiştir. Analizler içgüdüsel satın alma eğiliminin giyim ürünlerinde cinsiyet, medeni durum, yaş ve gelire göre farklılaşmadığını, eğitim düzeyine göre ise farklılaştığını ortaya koymuştur. Teknoloji ürünlerinde ise içgüdüsel satın alma eğiliminin sadece yaşa göre farklılaşmadığını diğer dört faktör bakımından farklılaştığını göstermiştir. Her iki ürün kategorisinde de eğitim düzeyi yükseldikçe içgüdüsel satın alma azalmıştır. Son bölümde uygulayıcılar için öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İçgüdüsel satın alma, demografik özellikler, giyim ürünü, teknoloji ürünü

Jel Kodları: M31, M39

ABSTRACT

*The aim of this study is to assess the validity and reliability of impulsive buying for technology and clothing sectors by adapting the impulsive buying measure which has become increasingly important due to changing consumer behaviors at these sectors, and to investigate whether the tendency of impulsive buying in terms of demographic characteristics is different or not. Data has been collected by doing the face-to-face survey to the 870 customers outside the stores. The results of the exploratory and confirmatory factor analysis have shown that the impulsive purchase scale is one dimensional in both categories, it is valid and reliable but clothing products has seven items and technology products has nine items. Analyzes have indicated that impulsive buying tendency does not differ according to gender, marital status, age and income for clothing products but it differs according to education level. In the case of technology products, the trend of impulsive tendency differs not only by age but also by the other four factors. In both product categories, impulsive purchase has decreased by education level increase. Recommendations for the practitioners are presented in the last section. **Keywords:** Impulse buying, Demographic features, clothing product, technology product*

Jel Codes: M31, M39

¹ Bu çalışma Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Hasan BÜLBÜL danışmanlığında Buket ÖZOĞLU tarafından hazırlanan ve SOB 2014/06DOKTEP kapsamında Ömer Halisdemir Üniversitesi Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenen doktora tezinden türetilmiştir.

1. GİRİŞ

İçgüdüsel satın alma (impulse buying) tüketicinin bir ürünü hemen satın almak için ani, güçlü ve karşı konulamaz dürtü/istek hissettiğinde ortaya çıkar (Rook, 1987: 191; Erkmen ve Yüksel, 2008: 686). Tüketici davranışı konusu içerisinde yer alan satın alma karar tarzlarından biri olarak konumlandırılan içgüdüsel satın alma uzun yıllar plansız satın alma ile eş anlamlı kullanılmıştır (Clover, 1950; Kollat ve Willett, 1969; Bellenger vd., 1978; Cobb ve Hoyer, 1986). Örneğin, Cobb ve Hoyer (1986: 393), belli bir ürün kategorisinde ve belli bir markadan satın alma niyetinde olan tüketicileri planlı, belli bir ürün kategorisinde alım yapmaya niyetli ama marka belirlememiş olanları kısmen planlı ve belli bir ürün kategorisinde ve markada satın alma niyeti olmayanları da içgüdüsel olarak sınıflandırmıştır.

Tüketici davranışlarında yaşanan değişimler ve konunun gittikçe artan önemi ile birlikte ilerleyen çalışmalarda plansız satın alma ile içgüdüsel satın alma birbirinden ayrılmaya başlamıştır. D'antoni ve Shenson (1973) içgüdüsel satın almanın plansız satın almadan farklı olduğunu belirtmiştir. Zaman faktörünü temel alan yaklaşıma göre içgüdüsel satın almanın tüketicinin karar sürecinde hızlı ve içgüdüsel hareket ederek diğer tüketici satın alma tarzlarından ayrıldığını, normal karar sürecine göre daha kısa sürede verilen bir karar olduğunu savunmuştur. Yine Piron (1991) zaman faktörüne dikkat çekerek, içgüdüsel satın almayı plansız satın almanın aksine uyarılarla ilk karşılaşmada derhal satın alma kararının verilmesine göre tanımlanabileceğini iddia etmiştir. Rook ve Hoch'a (1985: 23) göre bir satın almayı içgüdüsel olarak kurgulamak için plansız olması yeterli ve gerekli değildir. Harekete geçmek için ani ve kendiliğinden (spontane) bir istek, kontrolsüz davranış, psikolojik çatışma, bilişsel değerlendirmenin azalması suretiyle sonucunu düşünmeden yapılan satın almadır.

Günümüzde tüketiciler satın aldıkları ürünlerden sadece fonksiyonel fayda sağlama amacının ötesinde haz ve keyif almayı, kendilerini ifade edebilmeyi, sosyal statülerini gösterebilmeyi de beklemektedirler. Dolayısıyla değişen tüketici davranışları işletmelerin tüketicileri daha iyi anlamalarını ve isteklerine cevap vermelerini bir zorunluluk haline getirmiştir. Bu anlamda tüketicinin bir ürüne karşı hemen satın almak için duyduğu ani, güçlü ve karşı konulamaz bir dürtü/istek ile yaptığı alışverişi ifade eden içgüdüsel satın alma eğilimine sahip tüketicilerin belirlenmesi hem satışların artması hem de bu tür satışlarda fiyat hassasiyeti düşük olması (Klaus, 1998: 326) nedeniyle karlılığın yüksek olması bakımından önemlidir.

Bu çalışmada içgüdüsel satın alma kavramı ile (plansız satın almadan farklı olarak) dürtülere engel olamadan spontane yapılan satın almalar ifade edilmektedir. Çalışma, değişen tüketici davranışları nedeniyle önemini her geçen gün artıran içgüdüsel satın alma eğilimini Rook ve Fisher'in (1995) geliştirdiği ölçeği teknoloji ve giyim sektörü için uyarlayarak iki farklı sektör özelinde geçerliliğini ve güvenilirliğini sınamak ve demografik faktörler bakımından içgüdüsel satın alma eğiliminin farklılık gösterip göstermediğini karşılaştırmalı olarak araştırmayı amaçlamaktadır.

Bu amaç çerçevesinde gerçekleştirilecek çalışmanın sağlayacağı katkıları üç başlık altında toplamak mümkündür. Çalışmanın ilk katkısı ürüne özgü içgüdüsel satın alma ölçeği Türkiye bağlamında test edilerek ülkemizde de kullanılabilirliği araştırılacaktır. İkinci olarak yapılacak sektörler arası karşılaştırma ile ölçeğin sektörler göre farklılaşıp farklılaşmadığı ortaya konacaktır. Dolayısıyla çıkacak sonuçlara göre uygulayıcılara sektörler göre özgü bir ölçek sunulabilecektir. Üçüncü olarak ise demografik özelliklere göre giyim ve teknoloji sektörleri özelinde içgüdüsel satın alma eğiliminin değişip değişmediği ortaya konacaktır. Özellikle demografik özelliklere ilişkin literatürdeki

çelişki bulgular göz önüne alındığında bu çalışma ile giyim ve teknoloji ürünleri özelinde uygulayıcılara yeni kanıtlar sunulacaktır.

2. İÇGÜDÜSEL SATIN ALMA

Satın alma karar süreci yapısı itibari ile neyi, nasıl, nereden, ne zaman, hangi fiyata alacağı ile ilgili pek çok karar vermeyi gerektirir (Wells ve Prensky, 1996: 271). İçgüdüsel satın alma hem düşüncelerin hem de duyguların etkisi ile şekillenen bir karar sürecidir. Duygular ve bilişsel unsurlar birbiri ile etkileşim içerisindedir ve kontrolsüz davranış, psikolojik çatışma, bilişsel değerlendirmenin azalması söz konusudur. Bu nedenle de içgüdüsel olarak tatmin veya mutluluk duygusu hissetmek isteyen tüketiciler daha çok satın almalarında bulunurken aksine bilişsel karar veren tüketiciler daha az satın alma gerçekleştirmektedir (Dursun ve Yener, 2014).

Ürün satın alma potansiyelleri göz önünde bulundurulduğunda içgüdüsel alışveriş eğilimine sahip tüketicilerin işletmeler için önemi ve bu tür tüketicilerin tespit edilmesinin gerekliliği açıktır. İçgüdüsel satın alma literatürde i. tüketicilerin kendi bildirimlerine dayanarak, ii. tüketicileri gözlemleyerek ve iii. tüketicilerin yaptıkları harcama miktarı gibi geçici parametreler olmak üzere üç farklı şekilde ölçülmeye çalışılmıştır (Amos vd., 2014: 88). Bunlardan tüketicilerin kendi bildirimlerine dayalı olarak geliştirilen ölçeklerden en çok kullanılanlar aşağıda özet olarak açıklanmıştır.

Coley ve Burgess'ın (2003) içgüdüsel satın alma ölçeği temel olarak Beatty ve Ferrell (1998) ve Youn'un (2000) çalışmalarına dayanmaktadır. Ölçek, satın almak için karşı konulamaz istek, pozitif satın alma duyguları ve ruh hali yönetimi boyutlarından oluşan duygusal bileşen ve bilişsel müzakere ile plansız satın alma boyutlarından oluşan bilişsel bileşen olmak üzere toplam 15 ifadeden meydana gelmektedir.

Youn'un (2000) içgüdüsel satın alma ölçeğinde duygusal bileşen ve bilişsel bileşen olmak üzere iki yapı söz konusudur. Duygusal bileşen duygusal çatışma, satın almak için karşı konulamaz istek, pozitif satın alma duyguları ve ruh hali yönetimi boyutlarından; bilişsel bileşen ise bilişsel müzakere ve plansız satın alma boyutlarından oluşmaktadır. Weun vd. (1998) ve Youn'un (2000) ölçekleri güvenilirlik katsayısı bakımından incelendiğinde Youn'un (2000) ölçeğinin Türk tüketiciler için daha güvenilir olduğu bulunmuştur (Dursun ve Yener, 2014: 30).

Akturan (2010), hedonik tüketim eğiliminin plansız satın alma eğilimine etkisini araştırdığı çalışmasında temel aldığı Verplanken ve Herabadi (2001) ve Coley ve Burgess (2003) tarafından geliştirilen ölçekleri keşifsel faktör analiziyle test etmiştir. Verplanken ve Herabadi'nin (2001) içgüdüsel satın alma eğilim ölçeği kullanılarak gerçekleştirilen bir diğer çalışma olan Günay (2012) keşifsel faktör analizi ile ölçeği test etmiş, geçerli ve güvenilir olduğunu belirtmiştir. Verplanken vd. (2005) bu ölçeğin ürün türlerine özel değil genel bir ölçek olduğunu belirtmiştir. Verplanken ve Herabadi'nin (2001) çalışması iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde içgüdüsel satın alma ölçeği geliştirme ve ikinci bölümde bu ölçek kullanılarak içgüdüsel satın alma ile kişisel özelliklerin ilişkisini araştırma çalışması yapılmıştır. Ölçek geliştirme çalışmasında içgüdüsel satın alma ile ilgili 52 madde analize alınmış, yapılan analizler sonucunda bilişsel ve duygusal olmak üzere iki boyutlu 20 ifadeden oluşan bir içgüdüsel satın alma eğilimi ölçeği geliştirilmiştir.

Literatürde yaygın olarak kullanılan (Yu ve Bastin, 2010; Martinez ve Kim, 2012; Kacen vd., 2012; San-Martin ve Lopez-Catala'n, 2013; Özer ve Gültekin, 2015) bir diğer içgüdüsel satın alma ölçeği de Rook ve Fisher'e (1995) aittir. Gödelek ve Akalın (2008) ve Yıldırım (2011) da ülkemizde kullanılmak üzere içgüdüsel satın alma eğilimini ölçen Rook ve Fisher'ın (1995) ölçeğinin Türkçe uyarlaması için geçerlilik ve güvenilirlik araştırmasını Cronbach's

Alfa katsayısı ve keşfedici faktör analizi ile yapmıştır. Çalışmalarda dokuz maddelik tek bir boyuttan oluşan ölçeğin geçerli ve güvenilir nitelikte olduğu ve içgüdüsel satın alma eğilimini belirlemede kullanılabilir olduğu görülmüştür.

Rook ve Fisher'ın (1995) dokuz maddeden oluşan ve Likert tipi dereceleme kullanılan içgüdüsel satın alma eğilimi ölçeği tek boyutludur. Bu ölçekteki ifadelerin her biri Tablo 1'de görüldüğü gibi içgüdüsel satın almanın beş önemli yönünü ölçmektedir (Rook ve Fisher, 1995; Youn, 2000; Lee,

2008). Kacen ve Lee'ye (2002: 163) göre bu ölçek içgüdüsel satın almanın "satın alma sürecinde tüm bilgi ve seçenekleri bilinçli ve düşünerek değerlendirmeyi yok eden hızlı, ani, zorlayıcı, hedonik ve karmaşık satın alma davranışı" olarak kavramsallaştırılmış son halini yansıttığı için içgüdüsel satın alma eğilimini en iyi ölçen ölçektir. Bu çalışmada da Rook ve Fisher'ın (1995) içgüdüsel satın alma ölçeği temel alınmış ancak Jones vd.'ne (2003) benzer biçimde ölçek ürüne özgü duruma getirilmiştir.

Tablo 1: İçgüdüsel Satın Almanın Beş Önemli Yönü

Önemli Yönler	İçgüdüsel Satın Alma Ölçeği İfadeleri
Duygusal Boyut	O anki hislerime göre bir şeyler satın alırım
Karşı Konulamaz Dürtü	Genelde ani (spontane) bir şekilde satın alma yaparım
Sonuçların Göz ardı Edilmesi	"Şimdi al, sonra düşün" benim satın alma şeklimi tarif eder
Çok Az Bilişsel	Genelde düşünmeden bir şeyler satın alırım
Değerlendirme	Bazen ne satın aldığım konusunda umursamazımdır
	"Hemen al" benim bir şeyler satın alma şeklimi tanımlar
	"Görürüm, alırım" benim satın alma şeklimi tarif eder
Plansız Olma	Bazen bir şeyler satın alırken boş bulunarak yaptığımı hissediyorum
	*Satın almalarımın çoğunu dikkatlice planlarım

* Ters kodlanmış ifade

Kaynak: Rook ve Fisher (1995), Youn (2000), Lee (2008)'den uyarlanmıştır.

3. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

İçgüdüsel satın alma ile ilgili ilk çalışmalar tüketicilerin alışveriş listelerinde bulunan ürünler dışında yaptıkları satın almaları belirlemek üzerine gerçekleştirilmiştir (West, 1951; Kollat ve Willett, 1969). Bu bağlamda da hangi ürünlerin, hangi şartlarda, hangi sıklıkla ve hangi miktarda plansız satın alındığı değerlendirilmiştir. Bunun için mağaza içinde müşterilere bir görüşmeci tarafından mülakat veya gözlem ya da her ikisi aynı anda uygulanmaktadır. Bu uygulamalarda görüşmeci iki ayrı yöntem kullanabilmektedir. Birinci yöntemde mağazaya giren müşteriyi gözlemleyen görüşmeci kasada müşteri ile hangi ürünleri listesinde olmadığı halde aldığı yönünde sorularla ölçmeye çalışmakta, diğer yöntemde ise mağaza girerken müşteriden alışveriş listesi bilgilerinin alan görüşmeci kasada aynı müşterinin satın aldığı ürünleri tespit eder. Ancak her iki yöntemle ilgili çeşitli

eleştiriler ve uygulama sıkıntıları mevcuttur (Pollay, 1968: 323). Örneğin alışverişin başında değerlendirildiğinin farkında olan tüketici normalde gerçekleştireceğinin dışında davranış sergileyebilir. Diğer durumda da mağazaya girerken ellerinde yazılı bir alışveriş listesi olmayan tüketicilerin hafızalarında kalan bilgi yetersiz olabilir veya zaman kısıtı nedeniyle tam bilgi vermektен kaçınılırlar. Sonuçta her iki yöntemde de mağaza içerisinde verilen ve içgüdüsel satın alma olarak değerlendirilen satın alma kararı belirlenmeye çalışılır. Ancak D'antoni ve Shenson (1973) mağazaya gitmeden önce görülmüş bir reklam etkisi ile mağaza dışında verilen bir satın alma kararının da içgüdüsel satın alma olabildiğini iddia etmişlerdir. Zamanla konunun literatürde mağaza içi karar ve plansız satın almadan farklılaşan yönleri belirlendikçe çalışmaların ölçüm yöntemleri de farklılaşmıştır. Bu çalışmada mağaza dışı

bir ölçüm gerçekleştirilmiştir. Alışveriş esnasında yaşanabilecek zaman, mekan, dikkat dağılımı ve yukarıda belirtilen diğer olumsuz etkilerden arındırılmış bir ölçüm olacağı inancı ile mağaza dışı anket yöntemi çalışmada tercih edilmiştir. Verilerin toplanması aşamasında ise tüketicilerle yüz yüze görüşme yöntemi kullanılmıştır. Daha çok sayıda veri elde edilmesi imkânı sunması (Kavak, 2013: 97) bu yöntemin kullanılmasına önemli olmuştur. Nitekim tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme ile gerçekleştirilen yüz yüze anket metodu sayesinde çalışmada 870 adet kullanılabilir veri elde edilmiştir. Bu rakam çalışmanın ana kümesini oluşturan Niğde ili

dikkate alındığında örneklem büyüklüğünün araştırma evrenindeki bireylerinin sayısının bir milyon ve üzeri olması durumunda 0.95 güvenilirlikle 384 (Sekeran, 1992) ya da 500.000 ve üzeri ana kütlelerde 322 (Kurtuluş, 1981) olmasının yeterli olacağını ifade eden görüşlerin oldukça üzerindedir. Çalışmada kullanılacak doğrulayıcı faktör analizi dikkate alındığında, bu tür analizlerde minimum örneklem büyüklüğünün 250 ve üzerinde olması gerektiğini savunan görüşler (Hoyle, 1995) bakımından da araştırmanın örnek büyüklüğünün tatmin edici olduğu söylenebilir. Tablo 2’de araştırmaya katılanların demografik özellikleri ile ilgili bilgiler yer almaktadır.

Tablo 2: Araştırma Örneğinin Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler	Sayı	Yüzde
<i>Cinsiyet</i>		
Kadın	531	61,0
Erkek	339	39,0
<i>Medeni Durum</i>		
Evli	442	50,8
Bekâr	428	49,2
<i>Yaş</i>		
22 ve altı	225	26,0
23-42	452	52,0
<i>Öğrenim Durumu</i>		
İlköğretim ve Lise	290	33,3
Üniversite	507	58,3
Lisansüstü	73	8,40
<i>Gelir</i>		
2000₺ ve altı	402	46,0
2000₺ - 4000 ₺ arası	395	45,0
4001₺ ve üzeri	73	0,90
Toplam	870	100

Araştırmaya cevap verenlerin demografik özellikleri incelendiğinde cinsiyet bakımından oranların birbirine yakın olmasının, medeni durum bakımından oranların neredeyse aynı düzeyde olmasının, yine her tür eğitim, gelir ve yaş grubundan farklı demografik özelliklere sahip bireyleri içermesinin örneklemin heterojen olduğunun ve araştırmada elde edilecek sonuçların giyim ve teknoloji ürünleri kategorisinde genelleştirilebil-

mesine olanak tanıdığına bir göstergesi olduğu söylenebilir.

4. ARAŞTIRMA BULGULARI

4.1. Ürüne Özgü İçgüdüsel Satın Alma Eğilimi

İçgüdüsel satın alma ile ilgili yapılan çalışmaların çoğunlukla genel (Puri, 1996; Beatty ve Ferrell, 1998; Gödelek ve Akalın, 2008; Yıldırım, 2011; Özen ve Engizek, 2014; Badgaiyan ve Verma, 2015), gıda

ürünleri ya da tek bir ürün kategorisi (Kollat ve Willett, 1967; Kwon, 2002; Duarte, Raposo ve Ferraz, 2013; Villi ve Kayabaşı, 2013) üzerine yoğunlaştığı (Amos, Holmes ve Kenes, 2014) görülmüştür. Bu çalışmada giyim ve teknoloji olmak üzere iki temel ürüne aynı örnekleme eş zamanlı odaklanması ve ürün odaklı içgüdüsel satın alma ölçeğinin kullanılması nedeniyle öncelikle sektörler bağlamında ölçeklerin geçerlilik ve güvenilirlikleri incelenmiştir. Ölçeklerin geçerlilikleri hem keşifsel hem de doğrulayıcı yöntemler kullanılarak araştırılmıştır.

Geçerlilik analizlerinden önce bu analizlerde kullanılacak verilerin normal dağılım gösterme durumu ile ilgili bilgi edinmek için çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiş, çarpıklık değerlerinin ± 2 'den ve basıklık değerlerinin ± 7 'den küçük olması (Hoyle ve Panter, 1995) koşulu sağlandığından verilerin normal dağıldığı görülmüştür. Devamında her iki ürün grubu için oluşturulan içgüdüsel satın alma ölçeklerinin faktör analizine uygunluğu incelenmiş daha sonra ise keşifsel faktör analizine tabi tutulmuştur. Yürütülen tüm analizlere ilişkin elde edilen sonuçlar tanımlayıcı istatistikler ile birlikte Tablo 3'de sunulmuştur.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler ve Keşifsel Faktör Analiz Sonuçları

Kod	Ölçek/Madde	Ort.	Std. Sp.	DMTK	Yükler	
<i>Giyim</i>	<i>Giyim Ürünleri İçin İçgüdüsel Satın Alma Eğilim Ölçeği</i>					
<i>G1</i>	O anki hislerime göre giyim ürünü satın alırım	2,94	1,44	0,38*	-	<i>KMO</i> = 0,89 χ^2 = 2481 <i>p</i> = 0,00 <i>Özdeğer</i> = 4,05 <i>Varyans</i> = 0,58 <i>a</i> = 0,88
<i>G2</i>	Genelde düşünmeden giyim ürünü satın alırım	2,10	1,25	0,64	0,75	
<i>G3</i>	"Hemen al" benim giyim ürünü satın alma şeklimi tanımlar	2,20	1,33	0,71	0,82	
<i>G4</i>	Giyim ürününü genelde ani (spontane) bir şekilde satın alırım	2,34	1,31	0,66	0,77	
<i>G5*</i>	"Görürüm, alırım" benim giyim ürünü satın alma şeklimi tarif eder	2,84	1,41	0,41*	-	
<i>G6</i>	Bazen giyim ürünü satın alırken boş bulunarak yaptığımı hissediyorum	2,37	1,30	0,60	0,72	
<i>G7</i>	Bazen hangi giyim ürününü satın aldığım konusunda umursamazımdır	2,23	1,26	0,62	0,74	
<i>G8</i>	"Şimdi al, sonra düşün" benim giyim ürünü satın alma şeklimi tarif eder	2,03	1,23	0,65	0,80	
<i>G9</i>	Giyim ürününü alışverişlerimin çoğunu dikkatli bir şekilde planlarım	2,30	1,32	0,64	0,71	
<i>Teknoloji</i>	<i>Teknoloji Ürünleri İçin İçgüdüsel Satın Alma Eğilim Ölçeği</i>					
<i>T1</i>	O anki hislerime göre teknoloji ürünü satın alırım	1,96	1,26	0,61	0,69	<i>KMO</i> = 0,93 χ^2 = 5544 <i>p</i> = 0,00 <i>Özdeğer</i> = 5,85 <i>Varyans</i> = 0,65 <i>a</i> = 0,93
<i>T2</i>	Genelde düşünmeden teknoloji ürünü satın alırım	1,82	1,15	0,77	0,83	
<i>T3</i>	"Hemen al" benim teknoloji ürünü satın alma şeklimi tanımlar	1,87	1,20	0,75	0,81	
<i>T4</i>	Teknoloji ürününü genelde ani (spontane) bir şekilde satın alırım	1,93	1,23	0,78	0,83	
<i>T5</i>	"Görürüm, alırım" benim teknoloji ürünü satın alma şeklimi tarif eder	2,02	1,24	0,53	0,80	
<i>T6</i>	Bazen teknoloji ürünü satın alırken boş bulunarak yaptığımı hissediyorum	1,99	1,26	0,74	0,83	
<i>T7</i>	Bazen hangi teknoloji ürününü satın aldığım konusunda umursamazımdır	1,89	1,22	0,76	0,83	
<i>T8</i>	"Şimdi al, sonra düşün" benim teknoloji ürünü satın alma şeklimi tarif eder	1,96	1,24	0,76	0,83	
<i>T9</i>	Teknoloji ürününü alışverişlerimin çoğunu dikkatli bir şekilde planlarım	2,10	1,33	0,74	0,80	

Not: Ölçekte; 1- Kesinlikle katılmıyorum, 5-Kesinlikle katılıyorum anlamındadır.

* DMTK (Düzeltilmiş madde toplam korelasyon) değeri 0,45'den düşük olması nedeniyle ölçekten düşürülmüş ver sonraki analizlerden çıkarılmıştır.

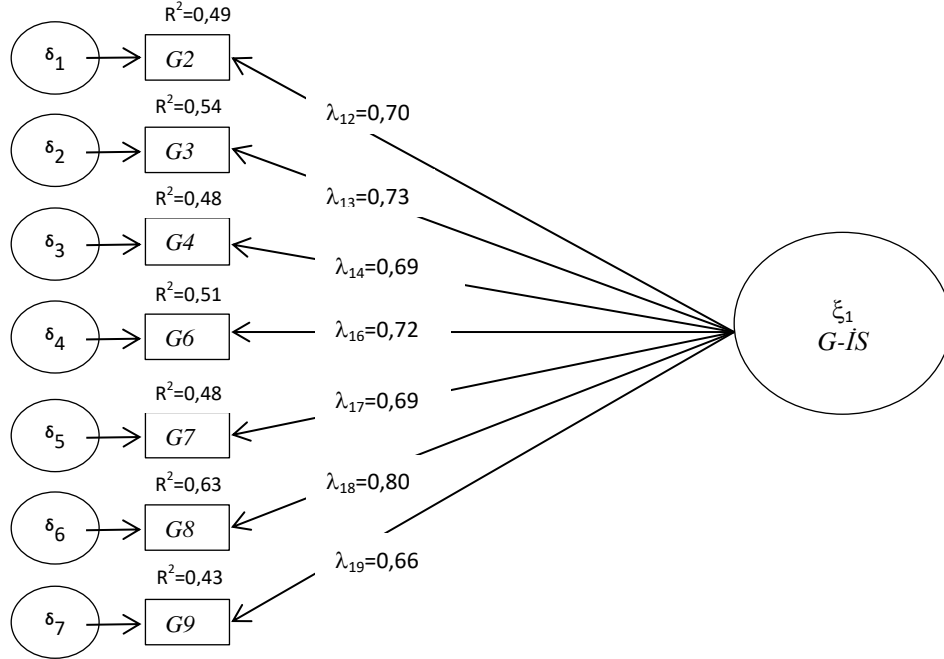
Giyim ürünlerine özgü içgüdüsel satın alma eğilim ölçeğinde iki madde (o anki hislerime göre giyim ürünü satın alırım ve “görürüm, alırım” benim giyim ürünü satın alma şeklimi tarif eder) yeterli madde toplam korelasyon değerine sahip olmadığından analizden çıkarılmıştır. Geriye kalan yedi madde ile yürütülen analizde tümünün 4,05 özdeğeri ile tek bir yapıda toplandığı ve bu yapının varyansın yaklaşık 0,58’ini açıkladığı görülmüştür. Ayrıca bu yapıya ilişkin yürütülen hesaplamada α değerinin 0,88 olması yapının güvenilir olduğunu ortaya koymuştur.

Aynı analizler teknoloji ürünlerine özgü içgüdüsel satın alma eğilim ölçeği içinde gerçekleştirilmiştir. Teknoloji ürünleri için hiçbir maddenin çıkarılmasına gerek kalmadan yürütülen keşifsel faktör analizinde de tüm maddelerin tek yapıda toplandığı tespit edilmiştir. Bu yapının özdeğeri 5,85 iken açıkladığı varyans 0,65 olarak hesaplanmıştır. Teknoloji ürünlerine

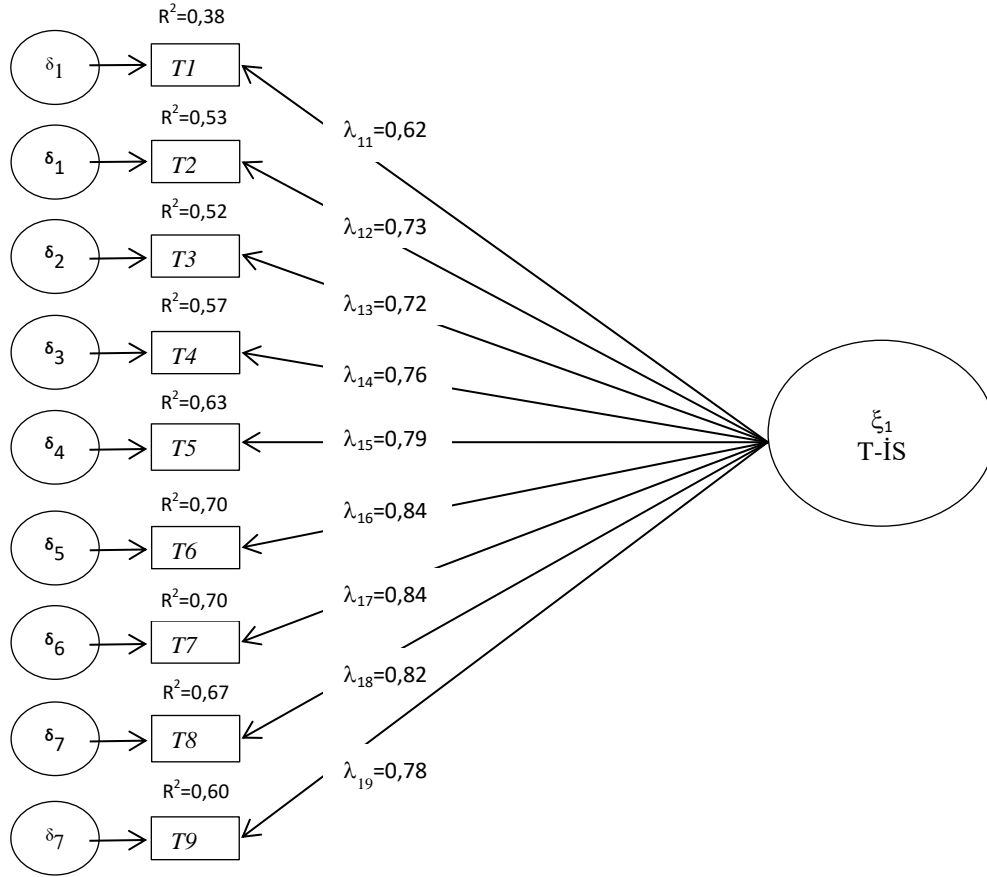
özgü içgüdüsel satın alma eğilim ölçeğinin güvenilirliğine ilişkin yürütülen analizde α değeri 0,93 bulunmuştur. Bu sonuçlara göre çalışmada kullanılan ürüne özgü içgüdüsel satın alma eğilim ölçeği giyim ürünleri için yedi maddeden teknoloji ürünleri için dokuz maddeden meydana gelirken her iki ölçekte geçerli ve güvenilir olma özelliğine sahiptir.

Analizlerin sonraki aşamasında her iki ürün kategorisi için keşifsel faktör analizi ile tespit edilen yapıların doğrulanması amacıyla doğrulayıcı faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Ancak keşifsel faktör analizinde ölçeklerin tek boyutlu çıkması nedeniyle çalışmada sadece birinci düzey doğrulayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Giyim ürünlerine özgü içgüdüsel satın alma eğilimi ölçeği (Şekil 1) ve teknoloji ürünlerine özgü içgüdüsel satın alma eğilimi ölçeğine (Şekil 2) ilişkin doğrulayıcı faktör analizi sonuçları aşağıda sunulmuştur.

Şekil 1: Doğrulayıcı Faktör Analizi: Giyim Ürünlerine Özgü İçgüdüsel Satın Alma Eğilimi

Şekil 2: Doğrulayıcı Faktör Analizi: Teknoloji Ürünlerine Özgü İçgüdüsel Satın Alma Eğilimi

Tablo 4: Ürüne Özgü İçgüdüsel Satın Alma Eğilimi Ölçeğinin Uyum İstatistikleri

Uyum Ölçüleri ve Sınırları*		İçgüdüsel Satın Alma Eğilimi	
Yeterli	→ İyi	Giyim Ürünleri	Teknoloji Ürünleri
$0,90 \leq$	NFI $\leq 1,00$	0,99	0,99
$0,95 \leq$	CFI $\leq 1,00$	1,00	0,99
$0,90 \leq$	GFI $\leq 1,00$	1,00	0,99
$0,80 \leq$	AGFI $\leq 1,00$	0,99	0,97
$0,10 >$	RMSEA $> 0,00$	0,03	0,05
	$\chi^2/df < 3,00$	1,59	2,84

*Kaynak: Demirer ve Bülbül (2014)

Doğrulayıcı faktör analizinde boyutların doğrulandığını gösteren bazı istatistiksel değerler vardır. Modelin istatistiksel anlamlılığını gösteren temel değer χ^2 değeridir (Schumacker ve Lomax, 2004: 82). Örneklem büyüklüğüne duyarlı bir değer olan χ^2 değeri yerine, bu çalışmadaki gibi örneklem büyüklüğünün yüksek

olduğu durumlarda, serbestlik derecesi (df) ile düzeltilmiş olan χ^2/df değeri kullanılabilir (Bagozzi, 1981: 380). Tablo 4’de sunulan değerler incelendiğinde içgüdüsel satın alma eğilimi ölçeğinin giyim ürünleri için 1,59, teknoloji ürünleri için 2,84 χ^2/df değerine sahip olduğu görülmektedir. Yine yapıların doğrulanması

için gerekli diğer uyum iyiliği indeks değerlerinin de sınırlar içinde kaldığı Tablo 4'den anlaşılmaktadır. Doğrulamayı faktör analizinin devamında yapıların güvenilirlikleri ($\rho\eta$) ve açıkladıkları varyanslar ($\rho VC(\eta)$) da hesaplanmış giyim ve teknoloji ürünleri için sırasıyla $\rho\eta$ değeri 0,89, 0,92 ve $\rho VC(\eta)$ değeri 0,55, 0,59 bulunmuştur. Dolayısıyla $\rho\eta$ için $\geq 0,70$ ve $\rho VC(\eta)$ için $> 0,50$ olması koşulu (Fornell ve Larcker, 1981: 45-46; Hair vd., 1998: 612) çalışmadaki yapılar tarafından sağlanmıştır. Buna göre her iki yapının içsel tutarlılıkları ve yapıyı açıklama güçlerinin yeterli olduğu da doğrulanmıştır.

Sonuç olarak buraya kadar yapılan keşifsel ve doğrulamayı faktör analizine ait bulgular

giyim ve teknoloji ürünlerine özgü içgüdüsel satın alma eğilimi ölçeklerin geçerli ve güvenilir olduğunu göstermiştir.

4.2. Demografik Özellikler ve İçgüdüsel Satın Alma Eğilimi İlişkisi

Araştırmaya katılanların demografik özellikleri (cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim ve gelir düzeyi) ile giyim ve teknoloji ürünlerine özgü içgüdüsel satın alma eğilimi arasındaki ilişkiyi araştırmak amacıyla geçerliliği ve güvenilirliği doğrulanan yapıların toplam skorları kullanılmıştır. Aşağıda ilk olarak cinsiyet (Tablo 5) ve medeni duruma (Tablo 6) göre yapılan karşılaştırmanın analiz sonuçları sunulmuştur.

Tablo 5: Cinsiyete Göre İçgüdüsel Satın Alma Eğilimi

Ürün Türü	Kadın [531]		Erkek [339]		t testi	
	Ort.	Std. Sap.	Ort.	Std. Sap.	t	P
Giyim	2,23	0,983	2,22	0,969	0,039	>,05
Teknoloji	1,86	0,992	2,07	0,990	-2,984	<,01

Tablo 6: Medeni Duruma Göre İçgüdüsel Satın Alma Eğilimi

Ürün Türü	Evli [442]		Bekâr [428]		t testi	
	Ort.	Std. Sap.	Ort.	Std. Sap.	t	P
Giyim	2,16	1,001	2,28	0,951	-1,816	>,05
Teknoloji	1,85	0,969	2,05	1,016	-2,971	<,01

Tablolar incelendiğinde giyim ürünlerinde cinsiyet ve medeni duruma göre içgüdüsel satın alma eğilimi farklılık göstermezken teknoloji ürünlerinde istatistiksel bakımdan anlamlı bir farka rastlanmıştır. Buna göre giyim ürünlerinde içgüdüsel satın alma eğilimine cinsiyet ve medeni durumun bir etkisinin bulunmadığı söylenebilir. Bunun aksine teknoloji ürünlerinde erkek ve bekâr

müşterilerin kadın ve evli olanlarına kıyasla daha yüksek içgüdüsel satın alma eğilimine sahip oldukları ifade edilebilir.

Giyim ve teknoloji ürünlerinde içgüdüsel satın alma eğiliminin yaş (Tablo 7), gelir (Tablo 8) ve eğitim (Tablo 9) düzeyine göre farklılık gösterip göstermediğini araştırmak için Anova analizleri yürütülmüş ve sonuçları aşağıda sunulmuştur.

Tablo 7: Yaşa Göre İçgüdüsel Satın Alma Eğilimi

Ürün Türü	Yaş	Ort.	Std. Sap.	F	P
Giyim	22 ve altı [225]	2,24	0,920	0,289	>,05
	23 - 42 arası [452]	2,23	0,961		
	43ve üzeri [193]	2,17	1,078		
Teknoloji	22 ve altı [225]	2,02	1,029	0,916	>,05
	23 - 42 arası [452]	1,92	0,987		
	43ve üzeri [193]	1,91	0,976		

Tablo 7’de için sunulan analiz sonuçları ürünlerinde yaşın içgüdüsel satın alma açık bir şekilde giyim ve teknoloji eğilimini hiç etkilemediğini göstermektedir.

Tablo 8: Gelir Düzeyine Göre İçgüdüsel Satın Alma Eğilimi

Ürün Türü	Gelir Düzeyi	Ort.	Std. Sap.	F	P
Giyim	2000₺ ve altı [402]	2,28	0,971	2,102	>,05
	2001₺ - 4000₺ arası [395]	2,19	0,987		
	4001₺ ve üzeri [73]	2,04	0,947		
Teknoloji	2000₺ ve altı [402]*	2,03	1,009	4,749	<,01
	2001₺ - 4000₺ arası [395]	1,90	1,001		
	4001₺ ve üzeri [73]*	1,67	0,828		

* Farklılığın nedeni Scheffe testi ile incelenmiş, iki grup arasında $p < 0.05$ düzeyinde istatistiksel bakımdan fark bulunmuştur.

Düşük (2000₺ ve altı), orta (2001₺ - 4000₺ arası) ve orta üstü (4001₺ ve üzeri) olarak sınıflanabilecek üç grup arasında yapılan karşılaştırmada giyim ürünlerinde içgüdüsel satın alma eğiliminin gelir düzeyine göre farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Bunun aksine teknoloji ürünlerinde içgüdüsel satın alma eğiliminin gelir

düzeyine göre farklılık gösterdiği ve bunun nedeninin düşük ve orta üstü gelir düzeyine sahip gelir gruplarından kaynaklandığı görülmüştür. Burada ilginç olarak ifade edilecek durumun ise düşük gelir grubunun diğer iki gruba göre teknoloji ürünlerinde daha yüksek içgüdüsel satın alma eğilimine sahip olmasıdır.

Tablo 9: Eğitim Durumuna Göre İçgüdüsel Satın Alma Eğilimi

Ürün Türü	Eğitim Düzeyi	Ort.	Std. Sap.	F	p
Giyim	İlköğretim ve Lise [290]*	2,34	1,024	5,775	<,01
	Üniversite [507]	2,09	0,952		
	Lisansüstü [73]*	1,93	0,895		
Teknoloji	İlköğretim ve Lise [290]*	2,08	1,047	5,999	<,01
	Üniversite [507]	1,91	0,978		
	Lisansüstü [73]*	1,67	0,827		

* Scheffe testine göre iki grup arasında $p < 0,01$ düzeyinde istatistiksel bakımdan fark vardır.

Tablo 9’ de yer alan sonuçlardan hem giyim hem teknoloji ürünlerinde içgüdüsel satın alma eğiliminin eğitim düzeyine göre farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Bunun kaynağı olarak ise lise ve öncesi eğitim

düzeyine sahip grup ile lisansüstü eğitime sahip grup arasındaki eğilim farklılığıdır. Bu bulgulara göre eğitim düzeyi yükseldikçe tüketicilerin içgüdüsel satın alma eğiliminin azaldığı ifade edilebilir.

5. SONUÇ VE UYGULAMALAR

Günümüzde tüketiciler sadece fonksiyonel fayda sağlama amacıyla ürün satın almamaktadır. Haz duyma ya da kendini ifade etme gibi amaçlarla da ürünler satın almaktadırlar. Tüketici davranışlarındaki bu ve benzeri değişimler işletmeler için önemli fırsatları da beraberinde getirmektedir. Bu fırsatlardan yararlanabilmek için ise

işletmelerin tüketicileri anlamaları ve isteklerine uygun cevaplar geliştirmeleri gerekmektedir. Bu anlamda tüketicinin yeterli bilişsel değerlendirme yapmadan, bir ürünü hemen satın almak için ani, güçlü ve karşı konulamaz bir istek hissetmesiyle ortaya çıkan içgüdüsel satın alma eğilimine sahip tüketiciler hem satışların artması hem

de bu tür satışlarda fiyat hassasiyetinin düşük olması nedeniyle işletmeler için önemlidir.

Satın alma karar süreci yapısı itibari ile neyi, nasıl, nereden, ne zaman, hangi fiyata alacağı ile ilgili pek çok karar vermeyi gerektirirken (Wells ve Prensky, 1996) içgüdüsel satın alma eğilimleri yüksek tüketiciler bu sorulara ani ve yeterli bilişsel değerlendirme yapmadan cevaplar verip satın alma işlemini gerçekleştirebilmektedir. Bu da işletmelere büyük satış fırsatları sunmaktadır. Bu noktada da işletmeler için içgüdüsel satın alma eğilimine sahip tüketicilerin kimler olduğunun belirlenmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmada genel içgüdüsel satın alma eğilim ölçeği (Rook ve Fisher, 1995), uluslararası literatürdekilere (Jones vd., 2003) benzer biçimde ürüne özgü olarak uyarlanmış, iki sektör (giyim ve teknoloji ürünleri) özelinde yüz yüze anket metodu yöntemi kullanılarak toplanan 870 adet veri yardımıyla geçerliliği ve güvenilirliği sınanmıştır. Daha sonra ise içgüdüsel satın alma eğiliminin demografik faktörlere göre farklılık gösterip göstermediği incelenmiştir.

Analiz aşamasında ilk olarak gerçekleştirilen keşifsel faktör analizi sonuçları içgüdüsel satın alma ölçeğinin hem giyim hem teknoloji ürünleri için tek boyutlu bir yapı olduğu, yine her iki ürün kategorisi için varyansın yarısından fazlasını açıkladığı ve içsel tutarlıklarının yüksek olduğunu göstermiştir. Ancak giyim ürünleri için ölçek yedi maddeden oluşurken teknoloji ürünleri için ölçek dokuz maddeden meydana gelmiştir. Analizlerin ikinci aşamasında yürütülen doğrulayıcı faktör analiz bulguları da bu sonuçları doğrulamıştır. Bu sonuçlar çalışmada kullanılan giyim ürünlerine özgü ve teknoloji ürünlerine özgü içgüdüsel satın alma ölçeğinin geçerli ve güvenilir olduğu gösterirken, Türkiye’de ve benzer kültürlerdeki ülkelerde giyim ve teknoloji ürünleri kategorisinde faaliyet gösteren uygulayıcılara tüketici davranışlarını analiz etmede kullanılabilecekleri bir veri toplama aracı sunmaktadır. Uygulayıcılar bu veri

toplama aracı yardımıyla içgüdüsel satın alma eğilimine sahip tüketicileri belirleyip bunların daha sık mağazalarını ziyaret etmelerini sağlamak suretiyle satışlarını artırabilirler.

Giyim ve teknoloji ürünlerine özgü içgüdüsel satın alma eğiliminin demografik faktörlere göre farklılık gösterip göstermediğine ilişkin yürütülen analizler, giyim ürünlerinde içgüdüsel satın alma eğilimine cinsiyet ve medeni durumun bir etkisinin bulunmadığını göstermiştir. Bunun aksine teknolojik ürünler kategorisinde ise cinsiyet ve medeni durumun içgüdüsel satın almaya bir etkisinin bulunduğunu ortaya koymuştur. Erkeklerin kadınlara, bekârların da evlilere kıyasla teknolojik ürünlerde daha yüksek içgüdüsel satın alma eğilimine sahip oldukları ifade edilebilir.

Giyim ürünlerine ilişkin bu bulgumuz literatürdeki kadınların erkeklere kıyasla daha fazla içgüdüsel alışveriş yaptığını gösteren çalışmalarla (Wood, 1998; Ailawadi vd., 2001; Akturan, 2009; Alagöz ve Ekici, 2011) çelişirken bunun temelinde bu araştırmaların ürüne özgü değil genel içgüdüsel alışveriş eğilimini ölçmesi nedeninin bulunduğu söylenebilir. Çünkü bulgumuz giyim ürünleri özelinde içgüdüsel satın alma davranışının cinsiyete göre farklılaşmadığını gösteren Bellenger vd. (1978) ile Yüce ve Güner’inkiler (2014) ile örtüşmektedir. Bununla birlikte giyim ürünleri özelinde medeni durum bakımından içgüdüsel satın alma davranışı bulgumuz Yüce ve Güner’inkileri (2014) desteklemezken Dursun vd.’nin (2013) evliler ve bekârlar arasında içgüdüsel satın alma açısından bir farklılık tespit edemediği çalışmayı destekler niteliktedir. Öte yandan erkeklerin kadınlara, bekârların da evlilere kıyasla teknolojik ürünlerde daha yüksek içgüdüsel satın alma eğilimine sahip oldukları bulgumuz Dittmar vd. (1995) ve Coley ve Burgess’in (2003) erkeklerin fonksiyonel ve eğlenceli ürünleri içgüdüsel satın alma eğiliminde oldukları görüşünü desteklemektedir.

Gelir bakımından da bulgularımız literatürdeki gelir arttıkça içgüdüsel satın almanın arttığı sonucuna ulaşmış çalışmalarla (Gödelek ve Akalın, 2008) ya da tam tersi düşük gelire sahip olanların daha yüksek içgüdüsel satın alma eğilimine sahip olduğu sonucuna ulaşmış çalışmalarla (Dursun vd., 2013) tam olarak örtüşmemektedir. Çünkü çalışmamızda giyim sektöründe gelir düzeyine göre içgüdüsel satın alma eğilimi farklılık göstermezken tam aksine teknoloji sektöründe farklılık bulunduğu, düşük gelirli olanların içgüdüsel satın alma eğilimlerinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçların giyim sektörü özelinde Yüce ve Güner'i (2014), teknoloji ürünlerine ilişkin sonucun ise gelir ile içgüdüsel satın alma eğilimi arasında negatif ilişki bulan çalışmaları (Dursun vd., 2013) desteklediği ifade edilebilir.

Buraya kadar sunulan araştırma sonuçlarımız odağında düşünüldüğünde özellikle de teknoloji sektöründe faaliyet gösteren uygulayıcıların bekâr ve erkek tüketicilere daha fazla önem vermesi ve düşük gelir grubundaki tüketicileri de kesinlikle göz ardı etmemesi gerektiği önerilebilir. Ancak literatürdeki mevcut çalışmalarla birlikte düşünüldüğünde medeni durum, cinsiyet ve gelirin içgüdüsel alış verişe etkisinin satın alınan ürün türüne göre değiştiği bu nedenle uygulayıcıların bu çalışmada geçerli ve güvenilir olduğu belirlenen ya da başka çalışmalarca belirlenmiş ölçekler yardımıyla hangi müşterilerinin içgüdüsel satın alma eğilimine sahip olduğunu tespit etmeleridir.

Yaş ile ilgili sonuçlar açık bir şekilde giyim ve teknoloji ürünlerinde içgüdüsel satın alma eğiliminin yaştan etkilenmediğini göstermektedir. Bu sonuç Çabuk ve Güreş

(2000), Bellenger vd. (1978) ve giyim sektörü özelinde Dursun vd.nin (2013) bulguları ile örtüşmektedir. Eğitim durumu bakımından ise hem giyim hem teknoloji ürünlerinde içgüdüsel satın alma eğiliminin farklılık gösterdiği eğitim düzeyi yükseldikçe tüketicilerin içgüdüsel satın alma eğiliminin azaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç giyim sektörü özelinde eğitim düzeyi ile içgüdüsel satın alma arasında ilişki yoktur (Dursun vd., 2013) ya da eğitim düzeyi yükseldikçe içgüdüsel satın alma eğilimi de artar bulgularıyla örtüşmemektedir. Eğitim ve içgüdüsel satın alma arasındaki ilişkiye yönelik sonucumuz eğitim düzeyi yükseldikçe tüketicilerin doğal olarak bilinçlendiği, dolayısıyla bilişsel değerlendirmelerde bulunduğu ve kendilerini daha fazla kontrol ettiği görüşüyle açıklanabilir. Bu sonuç giyim ve teknoloji alanında faaliyet gösteren uygulayıcılara her yaş grubundan tüketicinin içgüdüsel alış veriş yapma eğiliminde olabileceğini, eğitim düzeyi düşük tüketicilerin ise içgüdüsel satın alma potansiyelinin daha yüksek olduğunu göz ardı etmemeleri gerektiğini söylemektedir.

Bu çalışmanın güçlü yönlerinden biri aynı örneklemeden ve göreceli yüksek bir örneklemeden iki ürün kategorisine ait verilerin eş anlamlı toplanarak analiz edilmesiydi. Demografik bulgular için yürütülen analizler değişkenler arasındaki ilişkilerde nedensel bağı açıklamaktan uzak olduğu için gelecek çalışmalar değişkenler arasındaki nedenselliği araştırabilir. Yine gelecek çalışmalar bu çalışmayı benzer ya da farklı ürün kategorilerinde tekrarlayarak literatürdeki birbiriyle çelişen bulgular için yeni kanıtlar sunarak literatürün zenginleşmesine ve gelişmesine katkı sağlayabilirler.

KAYNAKÇA

1. AILAWADI, K. L., Neslin, S. A. ve Gedenk, K. (2001). "Pursuing the Value-Conscious Consumer: Store Brands versus National Brand Promotions", *Journal of Marketing*, 65(1): 71-89.
2. AKTURAN, U. (2010). "Hedonik Tüketim Eğiliminin Plansız Satın Alma

- Eğilimi Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesi”, *Öneri*, 9(33): 109-116.
3. ALAGÖZ, S. B. ve Ekici, N. (2011). “Impulse Purchasing as a Purchasing Behaviour and Research on Karaman”, *International Research Journal of Finance and Economics*, 66: 172-180.
 4. AMOS, C., Holmes, G. ve Kenes, W. (2014). “A Meta-analysis of Consumer Impulse Buying”, *Journal of Retailing and Consumer Services*, 21: 86-97.
 5. BADGAIYAN, A. ve Verma, A. (2015). “Does Urge to Buy Impulsively Differ from Impulsive Buying Behaviour? Assessing the Impact of Situational Factors”, *Journal of Retailing and Consumer Services*, 22: 145-157.
 6. BAGOZZI, R. (1981). “Evaluating Structural Equation Models With Unobservable Variables and Measurement Error a Comment”, *Journal of Marketing Research*, 18(3): 375-381.
 7. BEATTY, S. ve Ferrell, M. (1998). “Impulse Buying: Modeling Its Precursors”, *Journal of Retailing*, 74(2): 169-191.
 8. BELLENGER, D., Robertson, D. ve Hirschman, E. (1978). “Impulse Buying Varies by Product”, *Journal of Advertising Research*, 18(6): 15-18.
 9. CLOVER, V. (1950). “Relative Importance of Impulse-Buying in Retail Store”, *The Journal of Marketing*: 66-70.
 10. COBB, C. ve Hoyer, W. (1986). “Planned Versus Impulse Purchase Behavior”, *Journal of Retailing*, 62(4): 384-409.
 11. COLEY, A. ve Burgess, B. (2003). “Gender Differences in Cognitive and Affective Impulse Buying”, *Journal of Fashion Marketing and Management*, 7(3): 282-295.
 12. ÇABUK, S. ve Güreş, N. (2000). “Satış Tutundurma Yöntemlerinin Tüketici Satın Alma Davranışı Üzerindeki Etkisiyle İlgili Bir Araştırma”, *Pazarlama Dünyası*.
 13. D’ANTONI, J. ve Shenson, H. (1973). “Impulse Buying Revisited: A Behavioral Typology”, *Journal of Retailing*, 49(1): 63-76.
 14. DITTMAR, H., Beattie, J. ve Friese, S. (1995). “Gender Identity and Material Symbols: Objects and Decision Considerations in Impulse Purchases”, *Journal of Economic Psychology*, 16: 491-511.
 15. DEMİRER, Ö. ve Bülbül, H. (2014). “Kamu ve Özel Hastanelerde Hizmet Kalitesi, Hasta Tatmini ve Tercihi Arasındaki İlişki: Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Amme İdaresi Dergisi*, 47(2), 95-119.
 16. DURSUN, T., Oskaybaş, K. ve Gökmen, C. (2013). “Mağaza Atmosferinin İçgüdüsel Satın Almaya Etkisi ve Hazır Giyim Sektöründe Bir Araştırma”, *Marmara Üniversitesi İ.İ.B. Dergisi*, 35(2): 233-260, Doi No: 10.14780/iibdergi.201324466.
 17. DURSUN, T. ve Yener, D. (2014). “İçgüdüsel Satınalma Ölçeklerinin Türk Tüketiciler İçin Uyarlanmasına Yönelik Hazır Giyim Sektöründe Bir Uygulama”, *Electronic Journal of Vocational Colleges*, Mayıs: 22-31.
 18. DUARTE, P., Raposo, M. ve Ferraz, M. (2013). “Drivers of Snack Foods Impulse Buying Behaviour Among Young Consumers”, *British Food Journal*, 115(9): 1233-1254.
 19. ERKMEN, T. ve Yüksel, C. (2008). “Tüketicilerin Alışveriş Davranış Biçimleri ile Demografik Özelliklerinin İncelenmesine Yönelik Bir Araştırma”, *Ege Akademik Bakış*, 8(2): 683-727.
 20. FORNELL, C. ve Larcker, D. (1981). “Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error”, *Journal of Marketing Research*, 18(1): 39-50.

21. GÖDELEK, E. ve Akalın, F. (2008). “Anlık Alışveriş Ölçeği Geliştirmeye İlişkin Ön Çalışma”, 13. Ulusal Pazarlama Kongresi, (s. 228-233). Nevşehir.
22. GÜNAY, G. (2012). “Yeni Teknolojilerin Gençlerin Satın Alma Eğilimleri Üzerine Etkisi”, Akademik Bakış Dergisi (29): 1-20.
23. HAIR, J., Andreson, R., Tahtam, R. ve Black, W. (1998). *Multivariate Data Analysis (Fifth Edition b.)*. New Jersey: Prentice-Hall International Inc.
24. HOYLE, R. (1995). *Structural Equation Modeling: Concepts, Issues and Applications*. London: Sage Publication Inc.
25. HOYLE, R. ve Panter, A. (1995). *Writing About Structural Equation Models: Structural Equation Modelling: Concepts, Issues, and Applications*. R. Hoyle içinde, *Structural Equation Modelling: Concepts, Issues, and Applications*. London: Sage Publication Inc.
26. JONES, M., Reynolds, K., Weun, S. ve Beatty, S. (2003). “The Product-Specific Nature of Impulse Buying Tendency”, *Journal of Business Research*, 56: 505– 511.
27. KACEN , J. ve Lee, J. (2002). “The Influence of Culture on Consumer Impulsive Buying Behavior”, *Journal of Consumer Psychology*, 12(2): 163-176.
28. KACEN, J., Hess, J. ve Walker, D. (2012). “Spontaneous Selection: The Influence of Product and Retailing Factors on Consumer Impulse Purchases”, *Journal of Retailing and Consumer Services*, 19: 578–588.
29. KAVAK, B. (2013). *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları (Tasarım ve Analiz)*. Ankara: Detay Yayıncılık.
30. KLAUS, W. (1998). “Consumption Self-Control by Rationing Purchase Quantities of Virtue and Vice”, *Marketing Science*, 17 (4): 317-337.
31. KOLLAT, D. ve Willett, R. (1967). “Customer Impulse Purchasing Behavior”, *Journal of Marketing Research*, 4: 21-31.
32. KOLLAT, D. ve Willett, R. (1969). Is Impulse Purchasing Really a Useful Concept for Marketing Decisions?”, *Journal of Marketing*, 33(1): 79-83.
33. KURTULUŞ, K. (1981). *Pazarlama Araştırmaları. Genişletilmiş 2.Baskı*, İstanbul.
34. KWON, H. (2002). *An Investigation of The Psychosocial and Financial Factors Influencing The Impulse Buying of Sport Team Licensed Merchandise*. Ohio: The Ohio State University.
35. LEE, J. (2008). *Relative and Interaction Effects of Situational and Personal Factors on Impulse Buying*. Minnesota: University of Minnesota.
36. MARTINEZ, B. ve Kim, S. (2012). “Predicting purchase intention for private sale sites”, *Journal of Fashion Marketing and Management*, 16(3): 342-365.
37. OZEN, H. ve Engizek, N. (2014). “Shopping Online Without Thinking: Being Emotional or Rational?”, *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 26(1): 78-93.
38. OZER, L. ve Gultekin, B. (2015). “Pre- and post-purchase stage in impulse buying: The role of mood and satisfaction”, *Journal of Retailing and Consumer Services*, 22: 71–76.
39. PIRON, F. (1991). “Defining Impulse Purchasing”, *Advances in Consumer Research*, 18: 509-514.
40. POLLAY, R. (1968). “Customer Impulse Purchasing Behavior: A Reexamination”, *Journal of Marketing Research*, 5(3): 323-325.
41. PURI R. (1996). “Measuring and Modifying Consumer Impulsiveness: a

- Cost-Benefit Accessibility Framework”, *Journal of Consumer Psychology*, 5(2): 87–113.
42. ROOK, D. (1987). “The Buying Impulse”, *Journal of Consumer Research*, 14: 189-199.
43. ROOK, D. ve Hoch, S. (1985). “Consuming Impulses”, *Advances in Consumer Research*, 12: 23-27.
44. ROOK, D. ve Fisher, R. (1995). “Normative Influences on Impulsive Buying Behavior”, *Journal of Consumer Research*, 22(December): 305-313.
45. SAN-MARTIN, S. ve Lo’pez-Catala’n, B. (2013). “How Can a Mobile Vendor get Satisfied Customers?”, *Industrial Management & Data Systems*, 113(2): 156-170.
46. SCHUMACKER, R. ve Lomax, R. (2004). *Beginner’s Guide to Structural Equation Modeling*. New Jersey, USA: Lawrence Erlbaum Associates Inc.
47. SEKERAN, U. (1992). *Research Methods For Business, A Skill Building Approach*. John Wiley&Sons Inc.
48. VERPLANKEN, B. ve Herabadi, A. (2001). “Individual Differences in Impulse Buying Tendency: Feeling and no Thinking”, *European Journal of Personality*, 15: 71-83.
49. VERPLANKEN, B., Herabadi, A., Perry, J. ve Silvera, D. (2005).” *Consumer Style and Health: The Role of Impulsive Buying in Unhealthy Eating*”, *Psychology & Health*, 20(4): 429-441.
50. VİLLİ, B. ve Kayabaşı, A. (2013). “Kozmetik Ürünlerde Kadınların Dürtüsel Satın Alma Davranışlarını Etkileyen Faktörlerin Analizi”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(1): 143-165.
51. WELLS, W. ve Prenskey, D. (1996). *Consumer Behavior (First Edition b.)*. John Wiley & Sons Inc.
52. WEST, C. J. (1951). “Results of Two Years' of Study Into Impulse Buying”, *Journal of Marketing*(15): 362-363.
53. WEUN, S., Jones, M. A. ve Beatty, S. E. (1998). “Development and Validation of the Impulse Buying Tendency Scale”, *Psychological Reports*, 82(3): 1123-1133.
54. WOOD, M.(1998).” *Socio-economic Status, Delay of Gratification, and Impulse Buying*”, *Journal of Economic Psychology*. 19(3): 295–320.
55. YILDIRIM, H. H. (2011). *Tüketicilerin Anlık Satın Alma Davranışlarında Etnik Kökenin Rolü*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
56. YOUN, S. (2000). *The Dimensional Structure of Consumer Buying Impulsivity: Measurement and Validation*. Minnesota: University of Minnesota.
57. YU, C. ve Bastin, M. (2010). “Hedonic Shopping Value and Impulse Buying Behavior in Transitional Economies: A Symbiosis in the Mainland China Marketplace”, *Brand Management*, 18(2): 105–114.
58. YÜCE, A. ve Güner, K. (2014). “Özgüvenin Anlık Satın Alma Davranışı Üzerindeki Rolünü Belirlemeye Yönelik Bir Uygulama”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 28(2): 199-217.

SIRÇA KÖŞKÜNDE Mİ, LABORATUVARINDA MI, ARAMIZDA MI; NEREDE BU BİLİM İNSANLARI? ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN BİLİM ve BİLİM İNSANI ALGISI BİR PAZARLAMA SORUNU MUDUR?¹

IN HER/HIS GLASS KIOSK, IN HER/HIS LABORATORY, WITH US; WHERE ARE THESE SCIENTISTS? ARE UNIVERSITY STUDENTS' SCIENCE AND SCIENTIST PERCEPTIONS A MARKETING PROBLEM?

Elif BOYRAZ*, Tuğba KILIÇER**

* Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü Üretim Yönetimi ve Pazarlama Anabilim Dalı, elif.boyraz@gop.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü Üretim Yönetimi ve Pazarlama Anabilim Dalı, tugba.kilicer@gop.edu.tr

ÖZ

Bu araştırmanın amacı İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencilerinin bilim ve bilim insanı algıları ile zihinlerindeki bilim insanı imajını belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda öncelikle Araştırma Yöntemleri dersinde 71 öğrenciye yapılandırılmış mülakat yapılmış ve genel olarak bilim ve bilim insanına ilişkin algıları sorulmuş ve zihinlerindeki bilim insanını resmetmeleri istenmiştir. Mülakatlarla toplanan verilerden geliştirilen ölçekle bir devlet üniversitesinin İİBF öğrencilerinden kolayda örnekleme ile belirlenen 700 öğrenciye yüz yüze anket uygulanmış, değerlendirmeye uygun olan 687 anket SPSS 18 paket programı ile analiz edilmiştir. Elde edilen verilere tanımlayıcı istatistikleri belirlemeye yönelik analizler, faktör analizi, bağımsız iki örneklem t-testi ve tek yönlü varyans analizi uygulanmıştır. Sonuçlar İİBF öğrencilerinin zihinlerindeki bilim insanı imajının bir fen ya da doğa bilimci olduğunu, kendi çalışma alanlarını bilim olarak tanımlamadıklarını ve bilim ve bilim insanına ilişkin algılarının bölümleri itibariyle farklılaşmadığını ortaya koymaktadır. Bulgular sosyal bilimcinin doğru tutundurulması ve yeniden konumlandırılması gerekliliğine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Bilim, Bilim İnsanı, Bilim İnsanı Algısı, Konumlandırma, Tutundurma

Jel Kodları: M30, M31, I23

ABSTRACT

The purpose of this study is to identify Faculty of Economics and Administrative Sciences students' science and scientist perceptions and the image of scientist in their mind. Firstly a structured interview about science and scientist perception and the scientist image was prepared and applied to 71 students that attended Research Methods course. The data was used to improve a questionnaire. It was applied to 700 students that was selected by convenience sampling from a state university's Faculty of Economics and Administrative Sciences students. The data collected from 687 appraisable questionnaires analysed by SPSS. Descriptive statistics, factor analysis, independent samples t-test and One-Way-ANOVA were used. The results show that the image in students' minds is a natural and applied scientist. They do not think their field as a science and this aspect do not differ with department. The results sign that social scientist must be promoted correctly and repositioned by social scientists.

Keywords: Social Sciences, Scientist, Scientist Perception, Positioning, Promotion

Jel Codes: M30, M31, I23

¹ Bu çalışma International Congress of Politics, Economics and Social Sciences 2017'de sözlü olarak sunulmuş, özet metin özet bildiriler kitapçığında yayınlanmış, geliştirilerek makaleye dönüştürülmüştür.

1. GİRİŞ

İnsanoğlunun evreni ve içerisinde var olan olguları, olayları, durumları merakından güdülenen bilim; bireyin eleştirel bakış açısı, sorgulama yeteneği ve doğru cevaplar üretme becerisi kazanmasını amaçlamaktadır. Metafizik ve mitolojinin ötesinde bilim ispatlanabilir, tekrarlanabilir ve nesnel bilginin arayışındadır. Amaç üretilen nesnel ve doğru bilginin, insanlığın yararına kullanımının önünü açmaktır. Ancak evreni çözümleyerek insanın hayatını kolaylaştıran bilim ve bu çabadaki bilim insanı yine insanlık tarafından “sırça köşklerde oturma”, kendini toplumdan soyutlama, kendi dünyasında yaşama ve kendisi için üretme suçlamalarına maruz kalmaktadır. Bu durum bilim ve bilim insanı ile toplumun bir araya gelmesinin ve toplumu oluşturan bireylerde söz konusu kavramlara ilişkin farkındalık oluşturulmasının önemini ortaya koymaktadır.

Konusu insan ve toplum olan sosyal bilimler, paradigma ve yöntem açısından hem doğa bilimcilerin eleştirilerine maruz kalmakta, hem de bu eleştirilerin yol açtığı tutundurma sayesinde toplum tarafından fark edilememektedir. Doğası gereği değişmez, yanlışlanamaz gerçekleri değil, değişken insan davranışını konu edinen sosyal bilimler kesinlik, nesnellik ve sınanabilirlik yoksunluğu noktasında eleştirilmektedir. Oysa evrende var olan ve doğa bilimlerinin inceleme konusu olan olguları çözümlmek, evrenin konuyu insanın davranışını ve doğasını anlamadan eksik kalacaktır. Bu sebeple doğa bilimleri ve sosyal bilimlerin özlenen kucaklaşması da vakit geçirmeden gerçekleşmelidir.

Genel olarak bilime, bilim insanına ve özelde sosyal bilimlere ve sosyal bilimciye yönelik tutumların değiştirilmesi etkin bir pazarlama programını gerektirmektedir. Bilim ve bilim insanına yönelik algıları konu edinen araştırmalar toplumun bilimin konusunun ne olduğu noktasında kararsız olduğunu ve bilim insanı dendiğinde zihinlerde erkek, kendini laboratuvarına kapatmış, elinde deney tüpleri ile karışımlar

elde etmeye çalışan, gözlüklü, önlüklü kişilerin canlandığını ortaya koymaktadırlar. Bu algılar toplumun genelinde gözlenmektedir. Bu bağlamda bu araştırmanın konusu bilim yuvası olarak tanımlanabilecek üniversitede bilim tahsil etmeye çabalayan öğrencilerin bilime ve bilim insanına ilişkin algılarıdır.

Araştırma kapsamında öncelikle nitel bir çalışmaya başvurulmuş, Gaziosmanpaşa Üniversitesi İşletme Bölümü 3. Sınıf öğrencilerine Araştırma Yöntemleri dersinde bilim ve bilim insanı kavramlarının zihinlerinde canlandığı görüntüler ve çağrışımlara ilişkin metinler ve çizimler oluşturmaları istenmiştir. Araştırmanın bulguları sosyal bilimlerde öğrenim gören işletme öğrencilerinin bilim insanını laboratuvar ortamında deney malzemeleri ile çalışan kişiler yani ağırlıklı olarak doğa bilimci olarak tanımladıklarını göstermektedir. Bunun yanı sıra öğrencilerin bilim insanının mesleği konusunda da net bir algıya sahip olmadıkları ve öğretim üyelerini bilim insanı olarak tanımlamadıklarını göstermektedir. Bilim ve bilim insanı kavramları yine bilim insanları tarafından yeniden konumlandırılmazsa, hem bilim insanlarının hem de ürettiklerini aktarmaya çalıştıkları öğrencilerin faaliyetleri beyhude çabalar olmanın ötesine geçemeyecektir. O halde bilim insanının birinci önceliği faaliyet alanını aklamak ve topluma ona hizmet için var olduğunu aktarmak olmalıdır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Bilimle insanın ilişkisini sorgulayan araştırmacılar genel olarak insanoğlunun tarihsel gelişiminin temelinde bilimi görmekteyler. Uygarlık tarihine tarafsız bir gözle bakıldığında, bilime hak ettiği değeri veren medeniyetlerin başarılarının savaşçı toplumların başarılarından daha kalıcı olduğu; aydın, yaratıcı, tarihe yön veren icat ve akımların o medeniyetlerden çıktığı görülmektedir (Saruhan ve Özdemirci, 2013: 3). Esasında insanoğlunun bilimle ilişkisinin temel

motivasyonu bir varoluş çabasıdır. Doğa ve onun kanunları karşısında savunmasız olan insan bu mücadelede tek silahı olan aklını kullanarak hayatta kalmaya çalışmakta ve bu sayede bilim üretmeye yönelmektedir. İnsanın bilim icra etmesindeki en önemli motivasyon kaynaklarından biri de doğası gereği sahip olduğu merak güdüsüdür. İnsan, nereden ve neden geldiğini, neden yaşadığını, neden ilelebet yaşayamayacağını ve canlılığını yitirdiğinde nereye gideceğini, kendisine ne olacağını merak etmekte ve bilim yoluyla bu soruların cevaplarını aramaktadır.

Bilimi anlamak iki nedenle önemlidir. Bilimin teknolojiye dönüştüğünde sosyal ve kültürel yaşamımızı, üretme ve tüketme biçimlerimizi nasıl değiştireceğinin bilinmesi gerekir. İkincisi bilimsel düşünme ve bu yolla üretilen bilgiyi paylaşma becerisinin önemidir. Bu beceridir ki, aydınlanmış bireyi toplumun geri kalanından ayırır. Bu nedenle bilim; anlama, nedenini bulma, açıklama ve ispatlamaya dayanan güçlü bir düşünme metodudur. Bu düşünce disiplini bireyi peşin değer yargıları, dogmalar, duygusal fikir hezeyanlarına ve otoritenin dayattığı temelsiz doğrularla mücadeleye sürükler. Bilim tarihi bir bakıma bu mücadelenin tarihidir (Saruhan ve Özdemirci, 2013: 5). Elbette ki bu mücadele herkesin göze alamayacağı kadar çetindir. Atay (2004: 66) Bir Bilim Adamının Romanı adlı eserinde bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“ “Herkes bilime hizmet için yaratıldığını anlamaz. Maksim Gorki Benim Üniversitelerim’de, bir arkadaşının onu üniversiteye girmesi için şu sözlerle kandırmaya çalıştığını anlatır: “Siz bilime hizmet için yaratılmışsınız Peşkov.” Gorki, “Ben daha o zamanlar bilime bir tavşan olarak da hizmet edebileceğimi bilmiyordum,” diyor. Mustafa da (Prof. Dr. Mustafa İnan) bilime bir hoca olarak hizmet etmeyi düşünüyordu.” Genç adam, “Herkes neden anlamaz bilime hizmet edebileceğini?” diye sordu. “Anlar da genellikle işine gelmez. Herkes

Mustafa gibi bu çağrıya karşılık vermez. Çoğu zaman çağrılmayanlar bilimin hizmetine giriyor bizde. Bilimin asıl sahiplerinin yerleri genellikle boş duruyor henüz. Bilim ordusu gerçek gönüllülerini bekliyor.””

Gerçek bilim insanı Atay’ın bahsettiği gibi bu çağrıya kulak verip bilim üretmeye gönül verendir. Ancak böylesi bir adanmışlık bilimin gelişmesinin ve toplumun yararı için kullanılmasının önünü açabilecektir. Toplumun refahını ve medeniyet düzeyini artırmayan bir bilim laboratuvarlarda kalmaya mahkum olacak, belki onu üretenlerin refah düzeyini artıracak ancak toplumun aydınlanmış bir toplum olmasına katkı sağlamayacaktır. Bu durum ayrıca toplumun üyeleri ile bilim insanı arasındaki mesafeyi açacak ve bilim insanı sırça köşkünde kendiyile baş başa ve yalnızca kendisi için yaşayan bir birey olarak algılanacaktır. Bu bağlamda toplumun bilim ve bilim insanına ilişkin algı ve tutumlarının belirlenmesine yönelik çalışmaların önemli ve gerekli olduğu düşünülmektedir.

Yerli ve yabancı literatürde bilim ve bilim insanı algısı üzerine yapılan çok sayıda çalışma mevcuttur. Aşağıda bu çalışmaların bir kısmının bulgularına değinilecektir.

Finson vd. (2006) çalışmalarında öğrencilerin bilim insanı algılarının öğretmenlerin öğretim stilleriyle olan ilişkisini ortaya koymaya çalışmışlardır. Söz konusu çalışmada öğrencilerin bilim insanı algıları Bir Bilim İnsanı Çiz Testi ile belirlenmiştir. Araştırma sonuçları bilim öğretmenlerinin öğretim stilleri ile öğrencilerin bilim insanı algıları arasında anlamlı ilişkinin olmadığını ortaya koymaktadır.

Muşlu ve Macaroğlu Akgül (2006) sekizinci sınıf öğrencilerinin bilim, bilim insanı ve bilimsel süreç algıları üzerine nitel bir araştırma gerçekleştirmişlerdir. Araştırma deseni olarak gömülü kuramın tercih edildiği çalışmada bulgular öğrencilerin bilim ve bilim insanı

algılarının klasik algılar olduğunu göstermektedir.

Türkmen (2008) ilköğretim beşinci sınıf öğrencilerinin bilim insanı algıları üzerine yaptığı araştırmada Bir Bilim İnsanı Çiz Testini kullanmıştır. Araştırma sonucunda bilim insanının ağırlıklı olarak erkek, beyaz ırktan, kimya laboratuvarında çalışan, yaşlı ilerlemiş bir profil sergilediği görülmüştür. Önceki araştırmaların sonuçlarıyla karşılaştırıldığında bilim insanının eskisi gibi önlüklü, dağınık saçlı, gözlüklü ve tehlikeli işler yapan biri olarak görülmediği ve eskisinden daha güler yüzlü resmedildiği söylenebilmektedir.

Taylor vd. (2008) bilim insanlarının ve bilim öğretmenlerinin bilim eğitimi algıları arasındaki farkları konu edindikleri araştırmalarında bilim insanlarının öğrencilerin bilime olan ilgilerinin artırılmasında öğretmenlere büyük iş düştüğünü düşündüklerini tespit etmişlerdir. Bilim insanları bilime olan ilginin artmasında verilen eğitimin eğlenceli ve heyecanlı olmasının çok büyük katkısının olacağını düşünmektedirler. Buna karşılık bilim öğretmenleri ilginin artırılmasının önemli olduğunu düşünmekle birlikte, sorgulayıcı düşünme becerilerinin kazandırılmasının çok daha önemli olduğuna inanmaktadırlar.

Turgut (2009) fen ve teknoloji öğretmen adaylarının bilim sözde bilim ayrımı algılarını konu edinmiştir. Araştırmanın verileri açık uçlu sorulardan oluşan bir soru formu, bir örnek olay ve mülakatlarla toplanmıştır. Araştırma bulguları adayların çoğunluğunun eleştirel bir tavır sergilemediğini, bir uçta ispatlanabilirlik üzerine kurulu, diğer uçta ise her şeyin inceleme konusu yapıldığı bir bilim anlayışı sergilediklerini ve bilimsel, sözde bilimsel ayrımında yetersiz olduklarını göstermektedir.

Farland-Smith (2009a) kız ortaokul öğrencilerinden seçtiği bir örnekleme deneysel bir çalışma yürütmüştür. Araştırmanın amacı kısa bir süre bir bilim kampında üniversitelerde görev yapan bilim insanları ile birlikte laboratuvarında ve

sahada çalışan öğrencilerin bilim insanı algılarının değişip değişmediğini test etmektir. Kullanılan ölçek ve bilim insanı çiz testi sonucunda elde edilen bulgular uygulama öncesi ve sonrasında anlamlı farklılık olmadığını göstermektedir. Ancak araştırmacı kamp esnasında öğrencilerin günlük tutmalarını da istemiş ve bu verileri de değerlendirmiştir. Günlüklerde yer alan notlar kız öğrencilerin bilimle uğraşmayı eğlenceli, heyecanlı ve öğretici bulduklarını göstermektedir.

Farland-Smith (2009b) ilkökull öğrencilerinin bilim insanı algılarının kültürden kültüre farklılık gösterip göstermediğini incelediği araştırmasında Amerikan ve Çinli öğrencilerden oluşan bir örnekleme çalışmıştır. Araştırma bulguları Amerikalı öğrencilerin bilim insanı çizimlerinde klasik olarak gözlemlenen laboratuvarında çalışan bilim insanına yer verdiklerini, buna karşılık Çinli öğrencilerin ağırlıklı olarak robotik çizimler yaptıklarını göstermektedir. Yazar öğrencilerin bilim ve bilim insanı algılarının kültürle birlikte değişen eğitim sistemi ve öğretim stilleri aracılığıyla farklılaşabildiğini ifade etmektedir.

Mıhladız ve Duran (2010) Burdur'da dört ilköğretim okulunda 6, 7 ve 8. Sınıf öğrencilerinin bilim algılarını incelemişlerdir. Bilime yönelik algıları en olumlu olan öğrenciler 7. sınıf öğrencileri iken, en olumsuz olanlar 8. Sınıf öğrencileridir. Kız öğrencilerin bilime karşı tutumları erkeklerinkinden daha olumludur.

Losh (2010) Amerikan halkının bilim insanı algısının 1983 ile 2001 yılları arasında nasıl değişim gösterdiğini tespit etmeye çalıştığı araştırmasında çocukların bilime olan ilgisinin arttığını ve bilim insanlığı kariyerine daha sıcak bakmaya başladıklarını, yetişkinlerin ise negatif algılarının devam ettiğini ortaya koymuştur. Kadınların algıları erkeklere göre daha pozitif olmasına rağmen, bilimde kariyer yapmaya daha mesafeli oldukları tespit edilmiştir.

Esgin ve Arslan (2011) araştırmalarında Türkiye'de sosyal bilimlere olan negatif

algının gerekçelerini konu edindikleri araştırmalarında, bu algının yıkılmasında üniversitelerin misyonunun ne olması gerektiğini sorgulamışlardır. Araştırmanın verileri tıp, fen edebiyat, eğitim ve iktisadi ve idari bilimler fakültelerinde görev yapan akademisyenlerden online olarak toplanmıştır. Yazarlar “Türkiye’nin daha iyi ve daha insancıl bir toplum özlemini karşılayabilmesi için sosyal bilimlere ve sosyal bilimcilere her zamankinden daha fazla ihtiyacı vardır” görüşünün yoğun bir şekilde desteklendiğini belirtmektedirler. Bu noktada üniversitelerin misyonunun da sosyal bilimleri savunmak olması gerektiği üzerinde durulmaktadır.

Prpic’ (2011) Hırvat halkı ve elitlerinin (bilim insanları, politikacılar ve yöneticiler) bilim ve bilim insanı algılarını konu edindikleri araştırmalarında gruplar arasındaki farkları irdelenmişlerdir. Hırvat halkı bilimin işlevinin daha çok öğretici olduğunu düşünmekte ve bilimin sosyal sorumluluk alanı üzerine kafa yormamaktadır. Bilim insanları da benzer şekilde ancak daha kuvvetli bir biçimde bilimin öğretici, akılcı fonksiyonu üzerinde durmakta ve profesyonel faaliyetleri üzerinden bilimi tanımlamaktadırlar. Buna karşılık politikacılar ve yöneticiler bilimin temel işlevinin sosyal sorumluluk, toplumun faydasına olacak sonuçlar üretme olduğu üzerinde durmaktadırlar. Bulgulardan hareketle halkın ve bilim insanlarının bir bakıma “Bilim bilim içindir.” yaklaşımını, politikacılar ve yöneticilerin ise “Bilim toplum içindir.” yaklaşımını benimsedikleri söylenebilir.

Kazempour vd. (2012) biyoloji bölümü lisans öğrencileri üzerinde yaptıkları araştırmada sorgulamaya dayalı bir öğretim programının öğrencilerin bilim insanı ve bilim algıları üzerindeki etkisini belirlemeye çalışmışlardır. Araştırmanın bulguları öğrencilerin söz konusu program kapsamında olumlu bir deneyim yaşadıklarını, programı diğer öğretim yöntemlerinden daha etkili bulduklarını ve gelecekteki bilimsel araştırmalara yöreklendirmede etkin bir program olarak gördüklerini ortaya koymaktadır.

DeWitt vd. (2013) öğrenciler ve velilerin bilim insanı algılarını inceledikleri çalışmalarında bilim bana göre değil anlayışını, bilim herkes için anlayışına dönüştürme imkanını sorgulamışlardır. Araştırma sonuçları öğrencilerin ve velilerin bir kısmının zihindeki bilim insanı algısının geleneksel algıya yakın olduğunu, bir kısmının ise marjinal bir bilim insanı algısına sahip olduğunu, çok azının ise bilime ve bilim insanına negatif yaklaştığını ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra yazarlar bilim bana göre değil anlayışının en önemli gerekçesinin bilim insanının zeki ve uzman olması gerektiği düşüncesi olduğunu belirtmektedirler. Öğrencilerin bilime özendirilmesi noktasında öğretim faaliyetlerinin etkin rol oynaması gerektiği üzerinde durulmaktadır.

Şenel ve Aslan (2014) araştırmalarında okul öncesi öğretmen adaylarının bilim ve bilim insanı algılarını metaforik bir yaklaşımla ele almaktadırlar. Çalışmada olgubilim deseni kullanılmıştır. Araştırmada üçüncü sınıf okul öncesi öğretmen adaylarına “Bilim/bilim insanı... gibidir, çünkü...” şeklinde metaforlar geliştirmeleri söylenmiş ve veriler içerik analizine tabi tutulmuştur. Bulgular bilim ve bilim insanına ilişkin algıların paralellik gösterdiğini, öğrencilerin bilim ve bilim insanı algılarının genel olarak olumlu olduğunu ancak zihinlerinde gerçekten uzak imajların yer aldığını göstermektedir.

Houseal vd. (2014) sorgulamaya dayalı bilim öğretiminin bilim ve bilim insanı algıları üzerindeki etkisini konu edindikleri araştırmalarında öğretmen-öğrenci-bilim insanı işbirliğinin algıları nasıl değiştirdiğini ortaya koymaya çalışmışlardır. Araştırma bulguları uygulama sonrasında öğretmenlerin bilim ve bilim insanı algılarında pozitif bir hareketlenmenin söz konusu olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra öğrencilerin bilim alanına ilişkin bilgi birikimlerinde olumlu gelişmelerin olduğunu ve bu gelişmelerin onların bilim insanı algılarını da olumlu etkilediğini söylemek mümkündür.

Çetinkaya vd. (2015) bilim sözde bilim ayrımını konu edindikleri nitel araştırmalarında 21 ortaokul öğrencisinin bilim algılarını iridoloji vakası üzerinden tartışmışlardır. Araştırma bulguları öğrencilerin bilimsellik ölçütü olarak ampirikliği, tutarlılığı ve bilim camiası tarafından kabul görmeyi ifade eden yaygınlığı kabul ettiğini göstermektedir. Buna karşılık dış kaynaklı otorite görüşüne vurgu zayıftır.

Ambusaidi vd. (2015) Umman'da 12. Sınıf öğrencileri üzerinde yaptıkları çalışmada öğrencilerin bilim ve bilim insanları hakkındaki bilgi kaynaklarının en önemlilerinin medya, kitaplar, internet ve ders içerikleri olduğunu tespit etmişlerdir. Öğrencilerin bilim insanına ilişkin algıları berrakken, bilim insanının toplumla olan ilişkisi konusunda net olmayan algılara sahip oldukları görülmektedir.

Simis vd. (2015) yeni medya kullanıcıları olan gençlerin iki ayrı bilim kurgu filminde yer alan bilim insanı karakterine ilişkin algılarını inceledikleri araştırmalarında aynı yıl vizyona girmiş iki filmin bir mikroblogdaki yorumlarını irdelemişlerdir. Filmlerden birinde bilim insanı erkek iken, diğesinde kadındır. Her ne kadar kadın bilim insanı profilinin seksapeli ön plana çıkarılsa da gençlerin algılarında çekiciliğe ilişkin bulgulara rastlanmamıştır. Yazarlar bu bulgunun, önceki çalışmalarda elde edilen güçlü kadın tipolojisinin sergilendiği bilim kurgu filmlerinin erkeklerin yer aldığı bilim kurgu filmleri kadar karlı olduğu bulgusuyla tutarlı olduğunu belirtmektedir.

Ayvacı vd. (2016) okul öncesi çocukların bilim algıları üzerine yaptıkları araştırmanın verilerini Trabzon'da faaliyet gösteren bir okul öncesi eğitim kurumundaki çocuklardan toplamışlardır. Veri toplama aracı olarak Bir Bilim İnsanı Çiz Testi ve derinlemesine mülakatlar kullanılmıştır. Bulgular okul öncesi çocukların bilim insanını erkek, laboratuvarında çalışan, deneyler yapan, önlük giyen, karışımlar oluşturan, bilgisayar kullanan, gözlüklü kişiler olarak tanımladıklarını göstermektedir.

Bayrı vd. (2016) bir devlet okulunda eğitim gören üstün zekalı ortaokul öğrencileri üzerine yaptıkları çalışmada, öğrencilere genel bir bilim insanını ve kendi kültürlerinden bir bilim insanını resmetmelerini ve isimlendirmelerini istemişlerdir. Araştırma sonuçları genel bilim insanı çizimlerinde ağırlıklı olarak Einstein ve Edison isimlerine rastlanırken, kendi kültürlerinden bilim insanı çizimlerinde ise Cahit Arf, Ali Kuşçu ve İbn-i Sina isimlerine rastlandığını göstermektedir. Genel çizimlerinde yer alan bilim insanları daha çok malzeme kullanmaktadır. Bununla birlikte popüler bilim insanı çizimleri ağırlıklı olarak önlüklü ve gözlüklüdür. Öğrenciler kendi kültürlerinden olan bilim insanlarını gürültülü, dağınık ve steril olmayan mekanlarda resmetmekte ve düzensiz, tembel, cahil ve sakar olarak tahayyül etmektedir.

Turgut vd. (2016) okul öncesi öğretmen adaylarının bilim ve bilim insanı algılarını konu edindikleri çalışmalarında bilim, sözde-bilim ayrımının nasıl yapıldığı üzerinde durmaktadırlar. Okul öncesi öğretmen adayları bilimle uğraşmayı bir çaba olmaktan ziyade bir misyon olarak tanımlamakta ve bilimin temel işlevinin hayatı kolaylaştırmak olduğunu düşünmektedir. Bu düşünce onların bilim üretimini teknoloji üretimi ile eşdeğer görmesi sonucunu doğurmaktadır. Bunun yanı sıra bilim, sözde-bilim ayrımını da objektif sonuçlar üretme, ispatlanabilir olma ve bir şey üretme kriterleri üzerinden yaptıkları görülmektedir.

Carli vd. (2016) araştırmalarında toplumun zihnindeki kadın-erkek tipolojilerinin bilim insanı tipolojileri ile benzerliğini ve farklılığını incelemişlerdir. Araştırma sonuçları toplumun erkeği daha çok toplumu temsil eden birey konumunda gördüğünü, buna karşılık kadını halktan biri, toplumsal olarak tanımladıklarını göstermektedir. Katılımcılar bilim insanı da halktan farklı ve halkı temsil yetkisi olan bir tipoloji olarak tanımlamışlardır. Katılımcıların zihinlerindeki bilim insanı algısı, erkek algısı ile örtüşmekte kadın

algısı ile çelişmektedir. Buna karşılık kadın katılımcıların bilim insanı ve kadın algıları arasındaki benzerlik erkeklerinkinden daha fazladır. Yazarlar bu algısal farklılığın kadının yüksek statülü mesleki rollerde tahayyül edilememesinden kaynaklanabileceğini de düşünmektedirler.

Ürey vd. (2017) fen ve sosyal bilimler kökenli öğretmen adaylarının bilim algıları arasındaki farkları incelemiştir. Araştırmada veri toplama aracı olarak Bir Bilim İnsanı Çiz Testi kullanılmış ve elde edilen veriler içerik analizine tabi tutulmuştur. Araştırma neticesinde fen kökenli öğretmen adaylarının bilim insanını; laboratuvarında çalışan, önlük giyen, deney yapan, dağınık, marjinal, icat yapan, problem çözen tipler olarak gördükleri tespit edilmiştir. Buna karşılık sosyal bilimler kökenli olanların bilim insanı algısı klasik görünümlü, evrensel düşünen, düzenli, çok yönlü düşünen, kütüphane veya ofisinde çalışan insanlar şeklindedir.

3. ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN BİLİM ve BİLİM İNSANI ALGILARI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

3.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı bir devlet üniversitesinin İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğrencilerinin bilim ve bilim insanı algılarını belirlemektir. Bunun yanı sıra öğrencilerin zihinlerindeki bilim insanı imajını, bilim olarak tanımladıkları ve tanımlamadıkları çalışma alanlarını, kendi öğrenim gördükleri alanı bilim olarak tanımlayıp tanımlamadıklarını belirlemek de amaçlanmaktadır. Bu sayede "Bilim ve bilim insanı algısının oluşturulması bir pazarlama sorunu mudur?" sorusunun yanıtı aranacaktır.

3.2. Araştırmanın Yöntemi

Betimleyici araştırma deseniyle tasarlanan bu araştırma uygulamalı bir çalışmadır. Araştırmanın veri toplama aracını geliştirebilmek için nitel bir araştırma yürütülmüş, sonrasında nicel bir araştırma

yapılmıştır. Aşağıda araştırmanın ana kütlesi ve örneklemi, veri toplama aracı ve veri toplama süreci, araştırma soruları ve araştırmanın kısıtları başlıklarına yer verilecektir.

3.2.1. Araştırmanın Anakütlesi ve Örneklemi

Araştırmanın anakütlesini bir devlet üniversitesinin İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde öğrenim gören 4432 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırma fikri ilgili fakültenin İşletme bölümü öğrencileri ile Araştırma Yöntemleri dersinde bilim, bilim insanı, bilimsel yöntem üzerine yapılan bir sohbetle doğmuştur. Öğrencilere yöneltilen sorulara verilen cevaplar bilimin üretim yerini mutlaka bir laboratuvar olarak gördüklerini ve bilim insanını da bir fen bilimci olarak betimlediklerini göstermiştir. Sosyal bilim öğrenimi gören bir kitlenin sosyal bilimci profili hakkında hiçbir fikre sahip olmaması araştırmacıları bu konuyu çalışmaya itmiştir. Aynı algının diğer bölümlerin öğrencileri için de geçerli olup olmadığını tespit etmek için tüm fakülte anakütlesi olarak seçilmiştir. Söz konusu anakütleden tesadüfi olmayan örnekleme yöntemlerinden kolayda örnekleme ile belirlenen 700 öğrenciye anket uygulanmış, dokuz anket eksik cevaplama hatası nedeniyle elenmiş, analizler geçerli 691 anket üzerinden gerçekleştirilmiştir. Kolayda örnekleme yöntemi seçilmekle birlikte altı bölüm, dörder sınıf ve ikişer programda mümkün olduğunca anakütledeki dağılıma yakın bir dağılım gözetilmeye çalışılmıştır. Her ne kadar örnekleme çerçevesi belirlemek mümkün olsa da devamsızlık, anketi cevaplamaya gönüllü olmama vb. nedenlerle tesadüfi örnekleme yöntemlerine başvurulamamıştır. Bununla birlikte tüm bölüm, sınıf ve programların zorunlu derslerinde anket uygulanmıştır.

3.2.2. Veri Toplama Aracı ve Veri Toplama Süreci

Literatürde konuyla ilgili yürütülen çalışmaların büyük bir çoğunluğu nitel araştırmadır ve veri toplama aracı olarak Bir Bilim İnsanı Çiz Testi kullanılmıştır. Bu

nedenle nicel bir araştırma gerçekleştirebilmek için bir veri toplama aracı geliştirilmeye çalışılmış ve bu amaçla öncelikle nitel bir çalışma yapılmıştır. Söz konusu nitel çalışmada 71 öğrenciye yapılandırılmış mülakat formları verilmiş ve bilimi nasıl tanımladıkları, bilim insanını nasıl tanımladıkları, bilim insanlığını bir meslek olarak görüp görmedikleri sorulmuştur. Bunun yanı sıra zihinlerindeki bilim insanı imajını çalışma ortamı ve kullandığı malzeme ve aksesuarlarla resmetmeleri istenmiştir. Ayrıca “Bilim insanı...ya benzer çünkü...” şeklinde metaforlar geliştirmeleri söylenmiştir. Nitel araştırmada veri toplanan öğrenciler Araştırma Yöntemleri dersi alan İşletme 3. Sınıf öğrencileridir ve uygulama aynı ders içerisinde yapılmıştır. Veriler araştırmacılar tarafından analiz edilmiş, temalar geliştirilmiştir.

Araştırma bulguları öğrencilerin bilimi büyük ölçüde yeni bir şey üretmek, evreni anlamaya çalışmak, insanlığa fayda sağlamaya çalışmak, gözlem ve deney yoluyla iddialarını kanıtlamak olarak tanımladıklarını göstermektedir. Bilim insanı ise söz konusu faaliyetleri yürüten kişi olarak tanımlanmaktadır. Öğrencilerin yarısı bilim insanlığını bir meslek olarak tanımlamamakta, gönüllü olarak yürütülmesi gereken faaliyetler olduğunu düşünmektedir. Bilim insanı ile ilgili metaforlarda en sık rastlananlar güneş, ışık, karınca, arı, ... metaforlarıdır. Bu metaforlarda bilim insanının temel işlevleri çalışmak, araştırmak, bulmak ve bulduklarını toplumla paylaşmak olarak görülmektedir. Öğrencilerin zihinlerindeki bilim insanı imajı ağırlıklı olarak erkek, laboratuvar ortamında çalışan, deney tüpleri ile karışımlar elde etmeye çalışan, önlüklü, gözlüklü, dağınık ve uzun saçlı, karışık sakallı, özensiz giyimli ve ciddidir. Bulgular dikkate alınarak nicel araştırmanın veri toplama aracı geliştirilmiştir.

Araştırmanın veri toplama aracı üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde öğrencilerin bilime ve bilim insanına ilişkin genel yaklaşımlarını belirlemeye yönelik

altı kapalı uçlu, iki açık uçlu soru yer almaktadır. İkinci bölümde nitel araştırma bulgularından derlenen 5’li Likert tipi sorular yer almaktadır. İfadelerin 17 tanesi bilime ilişkin algıları, 39 tanesi bilim insanına ilişkin algıları ölçmeye yöneliktir. Ölçek ifadeleri geliştirilirken tamamıyla nitel araştırma neticesinde elde edilen verilerden yararlanılmıştır. Bu veriler Bir Bilim İnsanı Çiz Testi’nin ve metaforların kullanıldığı çalışmaların (Finson vd., 2006; Türkmen, 2008; Farland-Smith 2009a; Farland-Smith, 2009b; Şenel ve Aslan, 2014; Ayvaci vd., 2016; Bayrı vd.,2016; Ürey vd., 2017) bulgularıyla da tutarlıdır. Üçüncü bölümde ise öğrencilerin demografik özelliklerini belirlemeye yönelik kapalı uçlu sorular yer almaktadır. Araştırmanın verileri bir devlet üniversitesinin İİBF öğrencilerine bir haftalık bir periyotta zorunlu dersler öncesinde uygulanmıştır.

3.2.3. Araştırmanın Soruları

Araştırmanın temel amacı üniversite öğrencilerinin bilime ve bilim insanına ilişkin algılarını belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda geliştirilen araştırma soruları şunlardır:

- Öğrenciler bilimi ve bilim insanını nasıl algılamaktadır?
- Bilim insanlığı hangi cinsiyet için daha uygun görülmektedir? Bir meslek olarak algılanmakta mıdır?
- Hangi çalışma alanları bilim olarak tanımlanmaktadır?
- Bilim insanında bulunması gereken özelliklerin neler olduğu düşünülmektedir?
- Öğrencilerin zihinlerindeki bilim insanı imajının fiziksel özellikleri, kullandıkları aksesuarlar ve çalışma ortamları nelerdir?
- İlk akla gelen yerli ve yabancı bilim insanları kimlerdir?

3.2.4. Araştırmanın Kısıtları

Araştırmada zaman ve maliyet kısıtı nedeniyle tesadüfi olmayan örnekleme

yöntemlerinden kolayda örnekleme kullanılmıştır. Bu durum sonuçların evrene genellenememesi nedeniyle araştırmanın en önemli kısıtıdır.

4. BULGULAR

Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcıların demografik özellikleri incelendiğinde cinsiyet açısından kadınların erkeklerin önünde olduğu görülmektedir. Katılımcıların yarısından fazlası

kadınlardan oluşmaktadır. İşletme bölümü öğrencileri toplam katılımcıların dörtte birini oluşturmaktadır. Diğer bölümler bakımından ise oransal olarak yakın bir dağılım söz konusudur. Katılımcılar devam ettikleri sınıf açısından değerlendirildiğinde 3. sınıfların toplam katılımcıların önemli bir bölümünü oluşturdukları görülmektedir. Dördüncü sınıfa devam eden katılımcılar ağırlık olarak son sırada yer almaktadır. Öğrenim gördükleri program bakımından ise normal öğrenime devam eden öğrenciler ağırlıktadır.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

Demografik Özellik		n	%
Cinsiyet	Kadın	425	62
	Erkek	260	38
	Toplam	685	100
Sınıf	1	170	24,9
	2	109	15,9
	3	321	46,9
	4	84	12,3
	Toplam	684	100
Bölüm	İşletme	170	24,7
	İktisat	89	13
	Kamu Yönetimi	117	17
	Maliye	105	15,3
	Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri	113	16,4
	Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler	93	13,5
	Toplam	691	100
Öğrenim Türü	Normal Öğrenim	402	58,6
	İkinci Öğrenim	284	41,4
	Toplam	686	100

Katılımcıların Bilim ve Bilim İnsanı İle İlgili Genel Değerlendirmeleri

Tablo 2'deki bulgular incelendiğinde katılımcıların çok büyük bir bölümüne göre bilim insanının cinsiyetinin kadın ya da erkek olması önem arz etmemektedir. Bununla birlikte katılımcılara bilim insanını tanımlayan fiziksel özellikler sorulduğunda, yarısından fazlası bilim insanının erkek olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Aynı soruda bilim insanının kadın olması gerektiğini düşünenlerin oranı ise % 30'dur. Katılımcıların yarısından fazlasına göre bilim üreten insan bu işi meslek edinebilir.

Araştırmada katılımcılardan akıllarına ilk gelen yabancı bilim insanını yazmaları

istenmiştir. Katılımcıların % 34 gibi önemli bir bölümü bu soruyu yanıtsız bırakmıştır. Akla en çok gelen yabancı bilim insanları cinsiyet açısından değerlendirildiğinde hepsinin erkek olduğu görülmektedir. Yalnızca dört katılımcı ilk Nobel ödülünü alan kadın bilim insanı 'Marie Curie' ismini yazmıştır. Bir diğer öne çıkan bulgu, katılımcıların çok büyük bölümünün aklına fen alanında buluşlar yapan bilim insanlarının gelmesidir. Her yüz katılımcıdan yalnızca altısı sosyal bilimler alanında bilim üreten isimleri belirtmiştir. Bu bilim insanları içerisinde iktisat alanında çalışmalar yapan bilim insanları öne çıkmaktadır. Bu isimleri sosyoloji, felsefe ve yönetim alanında bilim üreten isimler

izlemektedir. Katılımcıların dörtte birinin Edison, Isaac Newton, Nikola Tesla gibi akıllarına ilk gelen yabancı bilim insanı isimler izlemektedir. Albert Einstein'dır. Einstein'ı, Thomas

Tablo 2: Katılımcıların Bilim İnsanı İle İlgili Eğilimleri

		n	%
Bilim insanının cinsiyeti	Kadın	42	6,1
	Erkek	73	10,6
	Cinsiyeti fark etmez	574	83,1
	Toplam	689	100
Bilim insanlığının meslek olup olmadığı	Evet	423	60,6
	Hayır	268	39,4
	Toplam	681	100
Akla ilk gelen yabancı bilim insanı	Albert Einstein	171	24,7
	Thomas Edison	63	9,1
	Isaac Newton	35	5,1
	Nikola Tesla	34	4,9
	Stephen Hawking	29	4,2
	Aristoteles	23	3,3
	Graham Bell	21	3,0
	Karl Marx	15	2,2
	Archimedes	8	1,2
	Socrates	8	1,2
	Adam Smith	7	1,1
	Max Weber	6	0,9
	Galileo Galilei	6	0,9
	Cevapsız	234	33,9
	Diğer	30	4,34
	Toplam	691	100
Akla ilk gelen yerli bilim insanı	Aziz Sancar	170	24,6
	İbni Sina	53	7,7
	Cahit Arf	33	4,8
	Ali Kuşçu	23	3,3
	Farabi	21	3,0
	Mehmet Öz	12	1,7
	Oktay Sinanoğlu	10	1,4
	İbni Haldun	8	1,2
	İlber Ortaylı	8	1,2
	Cevapsız	315	45,6
	Diğer	42	5,5
	Toplam	691	100

Katılımcıların yerli bilim insanı ile ilgili değerlendirmelerine bakıldığında, yarısına yakınının bu soruya yanıt vermediği görülmektedir. Bu bulgu yabancı bilim insanı sorusunu yanıtızsız bırakan katılımcıların önündedir. Katılımcıların en çok akıllarına gelen yerli bilim insanlarının hepsi yabancı bilim insanlarında olduğu gibi erkektir. Yine çok büyük çoğunluğunun fen alanında bilim üreten isimler olduğu dikkat çekmektedir. Katılımcıların dörtte biri, ikinci kez Nobel

ödülü alan Türk olan, 2015 yılı Nobel Kimya Ödül sahibi bilim insanı Aziz Sancar'ın akıllarına ilk gelen yerli bilim insanı olduğunu belirtmişlerdir. İkinci sırada Tıp alanında öncü çalışmalar yapan İbni Sina gelmektedir. Üçüncü sırada ise ülkemizde matematik denilince akla gelen isim olan Cahit Arf yer almaktadır. Bu isimleri Ali Kuşçu, Farabi, İbni Haldun gibi yüzyıllar önce kendi alanlarında öncü çalışmalar yapan isimlerle, Mehmet Öz, Oktay Sinanoğlu ve İlber Ortaylı gibi

günümüzde kendi alanlarında önemli fakültelerinde görev yapan öğretim çalışmaları yapmış bilim insanları üyelerinin akıllarına ilk gelen yerli bilim izlemektedir. Yalnızca 10 katılımcı insanı olduğunu belirtmişlerdir.

Tablo 3: Katılımcıların Bilim Dalları İle İlgili Eğilimleri

Bilim Dalları	n	%	Bilim Dalları	n	%
Tıp	588	85,1	İktisat	276	39,9
Astronomi	574	83,1	Tarih	258	37,3
Fizik	523	75,7	Coğrafya	257	37,2
Kimya	469	67,9	Eğitim	188	27,2
Biyoloji	426	61,6	Edebiyat	180	26
Matematik	392	56,7	İşletme	173	25
Psikoloji	387	56	Maliye	167	24,2
Felsefe	341	49,3	İlahiyat	162	23,4
Sosyoloji	300	43,4	Çalışma Ekonomisi	159	23
Mühendislik	318	46	Uluslararası İlişkiler	148	21,4
Mantık	281	40,7	Kamu Yönetimi	145	21

Katılımcılara 22 bilim dalından hangilerini bilim olarak kabul ettikleri sorulmuştur. Tıp ve astronomi alanları diğer bilim dallarıyla karşılaştırıldığında çok büyük oranda öndedir. Sıralamada üçüncü sırada katılımcıların dörtte üçünün bilim dalı olarak kabul ettiği fizik alanı yer almaktadır. En çok bilim olarak kabul edilen alanlar içerisinde fen alanlarının daha önde olduğu görülmektedir. Sıralamada ilk on bilim dalı içerisinde yalnızca üç tanesi sosyal bilimlerdir. Sosyal bilimler içerisinde ilk üç sırada Psikoloji, Felsefe ve Sosyoloji alanları yer almaktadır.

İlk on bilim dalı sıralaması incelendiğinde Mühendislik alanının diğer fen alanlarının gerisinde kaldığı göze çarpmaktadır. Katılımcıların öğrenim gördükleri alanlar ile ilgili eğilimleri incelendiğinde % 40'lık oranla İktisat alanının ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Katılımcıların dörtte biri ise İşletme alanını bilim dalı olarak görmektedir. İşletme alanını sırasıyla Maliye, Çalışma Ekonomisi, Uluslararası İlişkiler ve Kamu Yönetimi alanları izlemektedir. Kamu Yönetimi hem genel sıralamada hem de İktisadi ve İdari Bilimler arasında son sırada yer almaktadır.

Tablo 4: Katılımcıların Bilim İnsanında Bulunması Gereken Özellikler İle İlgili Eğilimleri

Özellik	n	%	Özellik	n	%
Merak	647	93,6	Objektiflik	497	71,9
Araştırma	643	93,1	Çalışkanlık	495	71,6
Sorgulama	589	85,2	Şüphe	449	65
Sabır	550	79,6	Tarafsızlık	427	61,8
Analiz	524	75,8	Okuma	419	60,6
Azim	509	73,7	Faydalı olma	349	50,5
Yaratıcılık	507	73,4	Farklılık	339	49,1
Disiplin	506	73,2	Tutku	303	43,8

Katılımcılara bilim insanında mutlaka bulunması gereken özelliklerin neler olduğu sorulmuştur. Verilen cevaplar incelendiğinde katılımcılar arasında bilim insanının merak eden, araştıran ve sorgulayan bir insan olması gerektiği düşüncesinin çok büyük oranda

ağırlıkta olduğu görülmektedir. Bu özelliklerin yanı sıra bilim insanı amaçlarına ulaşmak için sabretmeli, analiz yapabilmeli, azim göstermeli, disiplini elden bırakmamalı ve yaratıcı olmalıdır. Katılımcılara göre bilim insanı aynı zamanda nesnel davranan ve çalışmayı seven insandır. Katılımcılar, bilim insanının önemli özellikleri arasındaki şüphe duyma ve okuma özelliklerinin ise diğer özellikler kadar önemli olmadığını düşüncesindedirler. Benzer biçimde bilim insanının tarafsız olması katılımcılara göre diğer özellikler kadar önemli değildir. Katılımcıların yarısı bilim insanının, insanlık için faydalı çözümler geliştirmesini gerekli görmektedir. Benzer biçimde bilim insanının diğer insanlardan farklı olması gerektiğini düşünenler toplam katılımcıların yarısını oluşturmaktadır. Tutkulu olmak ise katılımcıların en az gerekli olduğunu düşündükleri özelliktir.

Tablo 5: Katılımcıların Zihnindeki Bilim İnsanı Aksesuarları

Aksesuar	n	%	Aksesuar	n	%
Gözlük	527	76,3	Maske	123	17,8
Deney tüpü	466	67,4	Şapka	77	11,1
Önlük	396	57,3	Pipo	76	11
Kitap	365	52,8	Sigara	74	10,7
Büyüteç	353	51,1	Fular	73	10,6
Steteskop	223	32,3	Puro	67	9,7
Çanta	159	23	Küpe	23	3,3
Salaş kıyafetler	123	17,8	Diğer	21	3

Tablo 5’de görüldüğü üzere aksesuarlar içerisinde bilim insanının olmazsa olmaz aksesuarı gözlüktür. Katılımcıların önemli bir bölümü laboratuvar ortamının önemli gereci deney tüpünün bilim insanının aksesuarı olması gerektiği görüşündedirler. Katılımcıların yarısından fazlası önlüğün bilim insanını tanımlayan bir aksesuar olduğunu düşünmektedir. Katılımcılara göre kitap taşımak diğer aksesuarlar kadar önemli değildir. % 53’ü kitabı bilim insanının kullandığı aksesuarlar arasında görmektedir. Her 10 katılımcıdan 3’ü ise steteskopun bilim insanının kullandığı bir gereç olduğu düşüncesindedir.

Katılımcıların yarısı bilim insanının gözlüğün yanı sıra büyüteç de kullanması gerektiğini düşünmektedir. Katılımcılar arasında bilim insanının çanta kullanması gerektiğini düşünenlerin oranı % 23, salaş kıyafetler giymesini ve maske kullanmasını düşünenlerin oranı ise % 18’dir. Şapka ve fular gibi aksesuarlar ise katılımcılara göre diğer aksesuarlar kadar önemli değildir. Katılımcılara göre pipo, sigara ve puro kullanmak bilim insanını tanımlayan olmazsa olmaz alışkanlıklar değildir. Küpe ise zihinlerdeki bilim insanı aksesuarları içerisinde son sırada yer alan aksesuardır.

Tablo 6: Katılımcılara Göre Bilim İnsanı Tanımlayan Fiziksel Özellikler

Aksesuar	n	%	Aksesuar	n	%
Dağınık saçlı	275	39,8	Top sakallı	126	18,2
Zayıf	205	29,7	Kel	113	16,4
Özensiz giyimli	212	30,7	Şık	112	16,2
Beyaz saçlı	214	31	Kısa boylu	95	13,7
Uzun saçlı	196	28,4	Kilolu	71	10,3
Uzun boylu	187	27,1	Keçi sakallı	67	9,7
Dağınık sakallı	186	26,9	Dağınık bıyık	58	8,4
Kıvırcık saçlı	153	22,1	Sarkık bıyık	28	4,1
Kirli sakallı	136	19,7	Tırnak yapısı farklı	27	3,9

Katılımcılara zihinlerindeki bilim insanı profilini tanımlayan fiziksel özelliklerin neler olduğu da sorulmuştur. Tablo 6 incelendiğinde, katılımcıların fiziksel özellikler içerisinde bilim insanını çok belirgin biçimde tanımlayan bir fiziksel özellik tercihinde bulunmadıkları görülmektedir. Bununla birlikte fiziksel özellikler içerisinde bilim insanını en çok tanımlayan fiziksel özellik dağınık saçtır. Bunun yanı sıra bilim insanı zayıf ve özensiz giyinen bir görünüme sahiptir ve beyaz saçlıdır. Bilim insanının şık giyinmesi görüşündeki katılımcılar çok az düzeydedir. Boy açısından değerlendirildiğinde bilim insanının uzun boylu olduğunu düşünenlerin oranı kısa boylu olduğunu düşünenlerin iki katı civarındadır. Katılımcılar dağınık, beyaz saçın yanı sıra bilim insanının saçının uzun ve kıvırcık olduğunu da düşünmektedir. Dağınık sakalın yanı sıra bilim insanının sakal yapısını tanımlayan diğer özellikler; sakalın kirli, top ya da keçi sakal oluşudur. Katılımcıların çok az bir bölümü ise bilim insanının kel olduğunu düşünmektedir. Katılımcıların yalnızca % 8'i bilim insanının dağınık bıyığı, % 4'ü ise sarkık bıyığı olduğunu düşünmektedir. Bilim insanını tanımlayan özellikler arasında son sırada tırnak yapısının farklı olması gelmektedir.

Katılımcıların Bilim ve Bilim İnsanı Algılarına İlişkin Bulgular

Araştırmada ölçmelerin tekrarlanması halinde ortaya tutarlı sonuçlar çıkmasını ifade eden (Nakip, 2013: 203) güvenilirlik Cronbach Alpha katsayısı ile ölçmenin doğruluk derecesini belirten (Nakip, 2013: 209) geçerlilik ise yapısal geçerliliği ortaya koyan açıklayıcı faktör analizi ile tespit edilmiştir. Bilime yönelik algıları ölçen 17 ifadenin Cronbach Alpha katsayısı %92,9 iken bilim insanına yönelik algıları ölçen 39 ifadenin %94,1'dir.

Araştırmada katılımcıların bilim üretmeye ilişkin algılarının hangi alt boyutlardan oluştuğunu belirlemek için açıklayıcı faktör analizinden yararlanılmıştır. Analiz sonucunda KMO değerinin 0,859, Barlett küresellik testi ve Ki-Kare değerlerinin anlamlı çıktığı görülmektedir. Bilim üretmeye yönelik 17 ifade içinde 3 ifade binişiklik sorunu nedeniyle çıkarılmıştır. Kalan 14 ifade iki faktör altında toplanmıştır (Tablo 7). Bu faktörler toplam varyansın % 58,581'ini açıklamaktadır. Birinci faktör altında toplanan ifadeler bilim üretmenin düşünme, keşfetme, anlama, bilgi toplama gibi özelliklerine ilişkin olduğu için bu faktör "düşünme, araştırma, merak" olarak adlandırılmıştır. İkinci faktör bilimsel üretimin yığılarak gelişimine ilişkin maddeleri içerdiği için "kümülatiflik" olarak isimlendirilmiştir. Bulgular birinci faktörün yüksek düzeyde güvenilir olduğunu göstermektedir. İkinci faktör ise güvenilirlik bakımından kabul edilebilir sınırların üstündedir.

Tablo 7: Katılımcıların Bilim Algılarını İlişkin Faktör Analizi Sonuçları

Maddeler	1	2
Düşünme, araştırma, merak		
Düşünme	0,851	
Gözlem yapma	0,822	
Sürekli araştırma	0,805	
Merak etme	0,773	
Evreni anlamaya çalışma	0,733	
İddialarını kanıtlama	0,676	
Sürekli öğrenme	0,669	
Keşfetme	0,652	
Soru sorma	0,640	
Sistemli çalışma	0,640	
Deney yapma	0,623	
Kümülatiflik		
İşbirliği yapma		0,797
Ulaşılan bilgilere yenilerini etkileme		0,768
Herşeye şüpheyle yaklaşma		0,619
Özdeğer	6,927	1,274
Açıklanan Varyans (%)	41,609	16,972
Cronbach α	0,925	0,649

KMO Testi: 0,944 Bartlett küresellik testi χ^2 : 4423,194 df: 91 p: 0,00

Katılımcılar bilim algısının her iki boyutunun da yüksek düzeyde önemli olduğu görüşündedirler (Tablo 8). Düşünme, araştırma, merak etme boyutuna ilişkin ortalamalar değerlendirildiğinde katılımcılar açısından bilim üretme, buluşlar yapma, teoriler geliştirme önemli ölçüde düşünmeyi, merak etmeyi, araştırma yapmayı, gözlem yaparak bilgi toplamayı, sistemli çalışmayı gerektirmektedir. Bu özelliklerin yanı sıra bilim üretme

bakımından soru sorma becerisine sahip olma, evreni farklı açılardan anlamaya çalışma, deneysel çalışmalara ağırlık verme, yeni şeyler öğrenme ve öne sürdüğü iddiaları kanıtlama da önemlidir. Kümülatiflik boyutu incelendiğinde katılımcıların bilim üretme için yüksek düzeyde geçmişte ulaşılan bilgilere yenilerinin eklenmesi gerektiğine inandıkları görülmektedir.

Tablo 8: Bilim Algılarının Alt Boyutlarına İlişkin Ortalamalar

Boyutlar	\bar{X}	s
Düşünme, araştırma, merak	4,04	0,73
Kümülatiflik	3,60	0,79

Katılımcıların bilim insanına ilişkin algılarının hangi alt boyutlardan oluştuğunu belirlemek için açıklayıcı faktör analizinden yararlanılmıştır. Analiz bulguları KMO değerinin 0,941, Bartlett küresellik testi ve Ki-Kare değerlerinin anlamlı çıktığını göstermektedir. Bilim insanı algısına yönelik 39 ifade içinde bir ifade binişiklik, bir ifade ise tek kaldığı için çıkarılmıştır. Tablo 9'da görüldüğü üzere kalan ifadeler yedi faktör altında toplanmıştır. Bu faktörler toplam varyansın % 62,457'sini açıklamaktadır. Birinci faktör bilim

insanının gelişime açıklık, gözlem yeteneği, azim, yenilikçilik, sabır ve kararlılık gibi özelliklerine ilişkin olduğu için “başarılı, yararlı, amaç odaklı” olarak adlandırılmıştır. İkinci faktör bilim insanının toplumsal hayat ve özel hayatı ile bağını sorgulayan ifadeler içerdiği için “asosyal ve soyutlanmış” olarak isimlendirilmiştir. Üçüncü faktör bilim insanının başkalarına benzemeyen farklı özelliklerini ve pozitif yönünü vurgulayan ifadeler nedeniyle “pozitif ve marjinal”, dördüncü faktör bilim insanının yaptığı işe

tutkuyla bağlı olmasına ilişkin ifadeleri içerdiği için “tutkulu” olarak adlandırılmıştır. Beşinci faktör bilim insanının çalışma ortamındaki dağılımına ilişkin ifadeleri içerdiği için “düzensiz”, altıncı faktör bilim üreten kişinin bu işi bir meslek olarak yürütebileceğine ilişkin ifadeler nedeniyle “meslek” olarak isimlendirilmiştir. Son faktör ise bilim insanının heyecanlı ve yenilikçi bir kişi olmasına ilişkin maddeleri içerdiği için “farklı” olarak adlandırılmıştır. Faktörlerin yüksek düzeyde güvenilir veya kabul edilebilir sınırların üstünde olduğu görülmektedir.

Tablo 9: Katılımcıların Bilim İnsanı Algılarını İlişkin Faktör Analizi Sonuçları

Maddeler	1	2	3	4	5	6	7
Başarılı, yararlı, amaç odaklı							
Gelişime açık	0,804						
İyi bir gözlemci	0,797						
Yılmayan bir kişilik	0,768						
Yenilikçi	0,749						
Sabırlı	0,729						
Çözüm odaklı	0,716						
Pes etmeyen	0,703						
Disiplinli	0,699						
Farklılıklara saygılı	0,686						
Kararlı	0,684						
Değişim yanlısı	0,644						
Tutkulu	0,592						
Öğreten	0,561						
Yararlı	0,534						
Bilge	0,461						
Asosyal ve soyutlanmış							
Asosyal		0,850					
Kendini fazla önemsemeyen		0,825					
Kendini soyutlamış		0,814					
Kendi dünyasında yaşayan		0,810					
Özel hayatına vakit ayırmayan		0,740					
İşkolik		0,588					
Asık suratlı		0,522					
Pozitif ve marjinal							
Pozitif			0,692				
Etik davranan			0,671				
Marjinal			0,640				
Enerjik			0,595				
Tutkulu							
Bilim insanlığının tutku olması				0,744			
Bilim insanlığının gönül işi olması				0,743			
Bilim insanlığının yaşam tarzı olması				0,678			
Düzensiz							
Düzensiz					0,750		
Aceleci					0,637		
Dağınık					0,632		
Meslek							
Maddeler	1	2	3	4	5	6	7
Meslek						0,763	
Güler yüzlü						0,634	
Sanat						0,523	
Farklı							
Heyecanlı							0,683
Yenilikçi							0,618
Özdeğer	11,965	5,053	1,498	1,324	1,151	1,090	1,027
Açıklanan Varyans (%)	22,582	12,973	6,741	6,345	5,148	4,590	4,079
Cronbach α	0,935	0,880	0,833	0,789	0,791	0,614	0,601

KMO Testi: 0,941 Bartlett küresellik testi χ^2 : 11202,315 df: 666 p: 0,00

Bu boyutlara ilişkin ortalamalar incelendiğinde katılımcılara göre bilim insanının sahip olması gereken en önemli özellik; bilim insanının amaçlarına ulaşmayı, yararlı olmayı kendine şiar edinen bir duruşa sahip olmasıdır. Bunun

yanı sıra bilim insanı olaylara pozitif bakan, diğer insanlara göre marjinal ve yenilikçi bir kişiliğe sahiptir. Bilim insanı bilim üretme işine tutkuyla bağlıdır. Bu işi bir gönül işi olarak görmektedir ve farklı bir yaşam tarzına sahiptir.

Tablo 10: Bilim İnsanı Algılarının Alt Boyutlarına İlişkin Ortalamalar

Boyutlar	\bar{X}	s
Başarılı, yararlı, amaç odaklı	4,00	0,67
Pozitif ve marjinal	3,77	0,76
Tutkulu	3,68	0,85
Farklı	3,53	0,90
Meslek	3,41	0,80
Düzensiz	3,06	0,96
Asosyal ve soyutlanmış	3,00	0,88

Katılımcılar bilim insanının dağınık, aceleci ve düzensiz bir tarza sahip olduğu konusunda ise daha ortada bir eğilim sergilemektedir. Benzer biçimde katılımcılar bilim insanının kendini toplumdan soyutlanmış, insanlara mesafeli, özel yaşamına pek önem vermeyen ve kendini çok önemsemeyen bir tavra sahip olduğunu da çok fazla düşünmemektedir.

Araştırmada katılımcıların bilim ve bilim insanına ilişkin algılarının demografik özellikler bakımından fark göstermediğini belirlemek için t-testi ve tek yönlü varyans analizi uygulanmıştır. Cinsiyet itibarıyla algıların farklılaşp farklılaşmadığına yönelik t-testi sonuçları anlamlı fark olmadığını işaret etmektedir. Öğrencilerin algıları tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre bölümleri itibarıyla de farklılaşmamaktadır. Tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre bilim insanının farklı olma özelliği bakımından 1. sınıfta öğrenim gören ile 3. sınıfta öğrenim gören katılımcılar arasında anlamlı bir fark görülmektedir ($p=0,030$; ortalama farkı: $-0,25645$). Bu sonuca göre üçüncü sınıfta öğrenim gören katılımcılar birinci sınıftaki katılımcılara göre, bilim insanının yenilikçi ve heyecanlı bir karaktere sahip olduğuna daha çok inanmaktadırlar.

5. SONUÇ ve ÖNERİLER

Temel fonksiyonu evreni, insanı, olayları ve olguları anlamak; bilimsel araştırma metotları ile doğru, geçerli ve tutarlı bilgiye ulaşmak olan bilimin, ürettiği bilgiyi toplumun ve insanlığın faydasına sunmaksızın anlamlı olması düşünülemez. Bu bakımdan bilim ve onu icra eden bilim insanı her şeyden önce sosyal sorumluluk bilinciyle insanlığa faydalı olmalıdır. Bu zorunluluk bilim insanının ürettiği bilimsel bilgiyi toplumla ve diğer paydaşlarla paylaşması ile yerine getirilebilir. Bilim ve bilim insanından beklenen bu faydanın sağlanması ise her ikisinin de toplumun zihninde doğru konumlandırılması ile mümkündür. Toplumdan uzak, soyutlanmış, kendi dünyasında, sırça köşkünde bilim icra etmeye çalışan bilim insanı hem faydalı olma sorumluluğunu yerine getiremeyecek, hem de yeni nesillerin bilim icra etmeye teşvik edilmesi konusunda destek sağlayamayacaktır. Böylesi bir bilim yaklaşımı adeta “Bilim bilim içindir.” inancını bileyecek ve esasında bilimin gelişmesinin önündeki en büyük engeli oluşturacaktır. “Bilim toplum içindir.” yaklaşımının hakim kılınması ve toplumla bilim insanı arasındaki mesafenin azaltılması herkesten önce bilim insanlarının çabasını gerektirmektedir. Bu sayede bilim insanı -ne laboratuvarında, ne sırça köşkünde- aramızda, bizden biri olacak ve bu algı yeni nesillerin “Bilim bana göre değil” inancının “Neden benden

de bir bilim insanı olmasın?” düşüncesine evrilmesini sağlayacaktır.

Araştırma fikri bir devlet üniversitesinin İşletme Bölümü’nde Araştırma Yöntemleri dersinde bilim ve bilim insanı algısı üzerine yapılan bir sohbette doğmuştur. Öğrencilerin zihinlerindeki bilim tanımının doğa bilimlerinden ibaret olduğu, sosyal bilimleri (kendi bilim dalları da dahil) bilim olarak görmedikleri, akıllarına gelen bilim insanların hiç birinin kendi kültürlerinden olmadığı ve hiç tanıdıkları bilim insanı olmadığı vurgusu bu araştırmanın temel motivasyon kaynağıdır. Öğrencilerin bilim ve bilim insanı algılarını belirlemek amacıyla yapılacak nicel araştırmanın veri toplama aracını geliştirmek için söz konusu ders kapsamında nitel bir çalışma yürütülmüş ve öğrencilere yapılandırılmış mülakat formları uygulanmıştır. Nitel çalışmada bilim ve bilim insanı tanımları, bilim insanlığını bir meslek olarak görüp görmedikleri sorulmuş, zihinlerindeki bilim insanını resmetmeleri istenmiş ve bilim insanına ilişkin metaforlar geliştirmeleri sağlanmıştır. Söz konusu nitel araştırmanın bulguları bilimin büyük ölçüde deney ve gözlem yapmak, iddialarını ispatlamak ve yeni bir şey üretmek olarak görüldüğü yani ağırlıklı olarak pozitif bilimlerin özelliklerinin tanımlandığı, sosyal bilim vurgusunun hiç gözlenmediğini göstermektedir. Öğrencilerin bilim insanı çizimleri incelendiğinde 71 öğrencinin yalnızca üçünün kadın bir bilim insanı resmettiği, diğer çizimlerde bilim insanının erkek olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra bilim insanının çalışma ortamının bir kimya laboratuvarını andırdığı, deney tüpleri ile karışımlar elde etmeye çalışan önlüklü, gözlüklü, dağınık, kıvrıkcık, uzun saçlı ve karışık sakallı çizimlerin baskın olduğu gözlenmektedir. Bu bulgular zihinlerdeki bilim insanının laboratuvarında çalışan, marjinal görünümlü bir doğa bilimci olduğunu göstermektedir.

Öğrencilerin geliştirdikleri metaforlar incelendiğinde güneş, mum, fener vb. aydınlatma araçları ile toprak, arı, karınca, ağaç vb. doğal figürlerin ağırlıkta olduğu görülmektedir. İlgili metaforlar bilim insanı

ile en çok bağdaştırılan özelliklerin çevresini aydınlatma, üretim yapma ve çok çalışma olduğuna işaret etmektedir.

Nitel araştırma ile elde edilen bulgular ölçek ifadelerine dönüştürülmüş ve nicel bir araştırma yürütülmüştür. Geliştirilen 56 ifadenin yanı sıra katılımcılara bilim ve bilim insanına ilişkin genel eğilimlerini sorgulayan açık ve kapalı uçlu sorular da yöneltilmiştir.

Araştırma sonuçları öğrencilerin büyük kısmının bilim insanının cinsiyetinin ne olduğunun bir önemi olmadığını düşündüklerini göstermekle birlikte, fiziksel özelliklerini tanımlarken erkekte gözlenen fiziksel özelliklere (sakal, bıyık vb.) vurgu yaptıkları görülmektedir. Bu bulgular ışığında bilim insanlığının genellikle bir “erkek işi” olarak görüldüğü söylenebilir. Bununla birlikte öğrencilerin çoğu bilim insanlığının bir meslek olabileceğini düşünmektedir.

Öğrencilerin bilim olarak tanımladıkları çalışma alanları sorgulanmış ve doğa bilimlerinin listenin başında yer aldığı görülmüştür. Tıp ve astronomi bilim olarak tanımlanan çalışma alanlarının başında gelirken; fizik, kimya, biyoloji bilimleri onu takip etmektedir. Buna karşılık mühendisliğin bir bilim olarak tanımlanma oranı düşüktür. Sosyal bilimlerde oranlar düşük olmakla birlikte en fazla bilim olarak tanımlanan sosyal bilimler psikoloji, felsefe ve sosyolojidir. Her dört öğrenciden üçü kendi bilim alanını bilim olarak tanımlamamaktadır. Fakültede bulunan bölümlerden bilim olarak tanımlanma oranı en yüksek olan iktisattır, onu işletme izlemektedir. Bilim olarak tanımlanma oranı en düşük çalışma alanı kamu yönetimidir. Sosyal bilim tahsil eden öğrencilerin kendi alanlarını bilim olarak tanımlamamaları sosyal bilimin hak ettiği itibarı kazanması noktasında önemli bir bulgudur. Sosyal bilimcinin çalışma alanının bilimselliğine şüpheli yaklaşması, sosyal bilimin doğa ve fen bilimleri ile kıyaslandığında hak ettiği yerde olmamasının önemli gerekçelerindedir. Bilim alanını aklamak ve yeniden

konumlandırmak herkesten önce o bilim alanının mensuplarına düşen bir vazifedir.

Öğrencilerin bilim insanında mutlaka bulunması gereken özellikler konusunda araştırma, merak etme, sorgulama, çalışma, disiplin ve yaratıcılık gibi özelliklere vurgu yaptıkları; okuma ve şüphe duyma gibi vazgeçilmez özellikleri ise yeterince önemli görmedikleri gözlenmektedir. Özellikle bilim insanının diğerlerine kıyasla en önemli meziyetlerinden biri olan bilinene şüphle yaklaşmanın bilimin gelişmesinde motivasyon kaynağı olduğu düşünüldüğünde bu bulgular dikkat çekicidir.

Öğrencilerin yerli ve yabancı bilim insanlarına verdikleri örneklerde de erkeklerin hakimiyeti söz konusudur. Kadın bilim insanlarını örnek veren öğrencilerin oranı %1 bile değildir. Yabancı isim örneği verme oranı, yerli isim verme oranından yüksektir. En sık rastlanan yabancı isimler Einstein, Edison, Newton ve Tesla'dır. Buna karşılık en sık rastlanan yerli isimler Aziz Sancar, İbn-i Sina, Cahit Arf ve Ali Kuşçu'dur. Bu isimlerin tamamının doğa ve fen bilimci olması önceki bulgularla örtüşen bir sonuçtur. Bununla birlikte araştırma fikrinin doğduğu sohbet esnasında isimlerde Einstein'ın önde çıkması üzerine, teorilerinin bilinirliği sorgulanmış ve Einstein'ın teorileri hakkında bilgi sahibi olan öğrenciye rastlanmamıştır. Ürettiği şey hakkında bir fikre sahip olmamalarına rağmen, isminin sıklıkla verilmiş olması ilginç bir bulgudur. İsimler incelendiğinde büyük işler başarmış bilim insanları olmakla birlikte, doğru konumlandırılmalarının bir sonucu olduğu da açıktır. Öğrencilerin nitel çalışmada çizdiği bilim insanı tipolojisinin, Einstein'ın kamuoyunda iyi bilinen dili dışarda fotoğrafına olan benzerliği; Nobel ödülü sonrası tanınan Aziz Sancar'ın Einstein'la aynı oranda yazılması; banknotların üstünde resmi yer alan Cahit Arf'ın genç nesillerde bilinirliği; son dönemde sosyal medyada sıklıkla bahsedilen hakkı teslim edilmemiş bilim insanı Tesla'nın sıralamada üstlerde yer alması algılarda; pazarlama, tutundurma ve

konumlandırmanın rolünün en önemli göstergeleridir.

Öğrencilerin zihinlerindeki bilim insanının fiziksel özelliklerine ilişkin bulgular incelendiğinde ağırlıklı olarak dağınık, kıvrıkcık ve uzun saçlı; dağınık sakallı, uzun boylu, zayıf, özensiz giyimli tanımlamalarının gözlemlendiği görülmektedir. Ayrıca zihinlerdeki imajın erkek olduğunu söyleyen öğrencilerin oranı kadın olduğunu söyleyenlerden yüksektir. Öğrencilerin bilim insanının vazgeçilmez aksesuarları olarak gördüğü araç-gereç ve ürünlerde gözlük başta gelmektedir. Gözlüğü laboratuvar ortamında kullanılan deney tüpleri ve önlük takip etmektedir. Bu veriler de zihinlerdeki imajın bir doğa bilimci olduğunun göstergeleridir. Nitel çalışmada elde edilen çizimlerde nicel çalışmanın bulguları ile örtüşmektedir. Bu çalışmada yapılan çizimlerde resmedilen karakterin bir başka özelliği de yerli kültürde hakim olan tipolojilere benzememesidir. Yapılan çizimlerde resmedilen karakterler gayrimüslim bir profili andırmaktadır. Bu durumun büyük ölçüde bilim insanlığının yabancılara atfedilen bir rol olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Nitekim öğrencilerin yabancı bir bilim insanı yazma oranları yerli bilim insanı yazma oranlarından yüksektir.

Öğrenciler hem nitel çalışmada yapılan çizimlerde hem de anket formundaki kapalı uçlu sorularda hem fiziksel özellikler hem de diğer özellikler bakımından marjinal bilim insanı tipolojisi çizimlerine rağmen bilim insanlarının sosyal, özel hayatına ihtimam göstermeyen, kendini diğer insanlardan soyutlamış oldukları noktasında kararsızdırlar. Buna karşılık literatürdeki çalışmaların bulguları büyük ölçüde kendini çalışmaya adanmış, bu sebeple dünyadan soyutlamış bilim insanı tipolojisine işaret etmektedir.

Öğrencilerin bilim algılarını ölçmeye yönelik ifadeler düşünme, araştırma, merak ve kümülatiflik olmak üzere iki faktörde; bilim insanı algılarına ilişkin ifadeler başarılı, yararlı, amaç odaklı; sosyal ve

soyutlanmış; pozitif ve marjinal; tutkulu; düzensiz; meslek ve farklı olmak üzere yedi faktörde toplanmıştır. Bilim algısında en yüksek ortalama düşünme, araştırma, merak faktöründe iken; bilim insanı algısında en yüksek ortalama başarılı, yararlı, amaç odaklı; pozitif ve marjinal ve tutkulu faktörlerindedir. Öğrenciler bilim insanının olumlu vasıflara sahip olduğunu düşünmektedir.

Öğrencilerin bilim ve bilim insanı algıları bölümleri ve programları itibariyle farklılaşmazken, sınıf itibariyle yalnızca farklı olarak isimlendirilen faktörde üçüncü sınıf öğrencileri birinci sınıf öğrencilerinden daha çok katılmaktadır.

Araştırma sonuçları sosyal bilimlerin bizzat sosyal bilimciler tarafından bilim olarak algılanmadığına işaret etmektedir. Bu sebeple öncelikli olarak yapılması gereken işin sosyal bilim öğrencilerinin öğrenimlerinin ilk yılında bilim felsefesi ve bilim tarihi derslerini almalarını sağlamak olduğu düşünülmektedir. Söz konusu fakültenin öğrencileri Araştırma Yöntemleri dersi ile dahi üçüncü sınıfta tanışmakta ve bu durum kendi çalışma alanlarının bilim olduğunu idrak etmelerini geciktirmektedir. Ayrıca ilgili dersi alan öğrenciler ile almayanlar arasında fark çıkmamış olması, sosyal bilimlerin bilincinin kazandırılmasında Araştırma Yöntemleri dersinin yetersiz kaldığını göstermektedir. Bir sosyal bilimcinin aklına Einstein, Newton, Tesla vb. isimlerden önce Smith, Marx, Weber, İbn-i Haldun vb. isimler gelmiyorsa doğa ve fen bilimcilerin sosyal bilimlere hak ettiği itibarı teslim etmesi beklenemez. Sosyal bilimlerin bilim olarak konumlandırılması herkesten önce sosyal bilimcinin sorumluluğudur.

Aziz Sancar isminin Einstein kadar telaffuz edilmiş olması bilim alanındaki ödül sistemlerinin tutundurma etkisinin önemine dikkat çekmektedir. Bu sebeple sosyal bilimlerin kendi içerisinde geliştireceği ödül sistemleri bilim dallarının ve icra eden bilim insanlarının tutundurulmasında ve konumlandırılmasında fayda sağlayacaktır.

Öğrencilerin bilim insanı algılarının şekillenmesinde büyük ölçüde medyanın rol oynadığı görülmektedir. Özellikle sinema filmlerinde yer alan bilim insanı figürlerinin ağırlıklı olarak doğa ve fen bilimci olması öğrencilerin zihinlerindeki imajı o yönde şekillendirmektedir. Medyada sosyal bilimci figürünün yaygın olarak kullanılmasının ilgili algının değişmesinde etkili olabileceği düşünülmektedir.

Araştırmanın önemli bulgularından biri de öğrencilerin bilimi “benden öte, bana göre değil” noktasında gördükleridir. Bu sebeple bilim insanını da kendilerinden uzak, marjinal insanlar olarak tanımlamaktadırlar. Bu algının bilimle geç tanışmaktan kaynaklandığı düşünülmektedir. Literatürde daha erken eğitim dönemlerindeki çocuklar üzerine yapılmış çalışmaların bulguları ile benzer bulguların elde edilmiş olması araştırmacılara eğitim sisteminin bilimle gençleri tanıştırmaktan uzak bir yapılanmasının olduğunu düşündürmüştür. Okul öncesi öğrencilerle benzer algılara sahip olan üniversite öğrencileri esasında bir bilim tahsil etmekte olduklarının farkında bile değillerdir. Eğitim sistemi son yıllarda fen bilimleri ile genç dimağları tanıştırmada yol kat etmiştir ancak aynı şeyi sosyal bilimler için söylemek güçtür. Bu sebeple sosyal bilimcilerin mümkün olan tüm platformlarda çocuklar ve gençlerle buluşmaya çalışmaları sosyal bilimlere olan farkındalığın artmasında katkı sağlayacaktır.

Yerli ve yabancı sosyal bilimcilerin ürettikleri bilimsel bilgiler, toplumsal hayata sağladıkları katkı, bir bilim insanı olarak yetişme süreçleri ve hayatları üzerine hazırlanmış kitap, roman, biyografi, belgesel, film vb. ürünlerin üretilerek öğrencilerin faydalanmasının sağlanması da sosyal bilimlere olan ilginin artmasını sağlayacaktır. Bu çalışmalar aynı zamanda öğrencilerin bilim insanını kendinden uzak bir yerde konumlandırmasının önüne geçip, bilim bana göre değil algısının yıkılmasına sebep olacaktır.

Yapılabilecek en önemli işlerden biri de bir ülkenin gelişmesi, ilerlemesi ve daha

yaşanabilir bir yer olması için fen bilimciye olduğu kadar sosyal bilimciye de ihtiyaç olduğunun her fırsatta vurgulanmasıdır. Bu noktada en büyük sorumluluk genel olarak eğitim sistemine ve özelde de üniversitelere düşmektedir. Üniversite yönetimleri sosyal bilimleri de doğa ve fen bilimleri kadar önemseyip desteklemedikçe böylesi bir bilincin oluşması mümkün değildir. Bu bilinç gelişmedikçe öğrenim hayatı başarılı geçen her öğrenci eğitimciler ve aileler tarafından doğa ve fen bilimleri tahsil etmeye yönlendirilecek, bu fen bilimcilerin pek çoğu da istihdama yönelip bir meslek edinecek ve sosyal bilimler kadük kaldığı gibi fen bilimleri de dünyadaki gelişmenin gerisinde kalacaktır.

Araştırmanın tüm bulguları problemin bir pazarlama, tutundurma ve konumlandırma problemi olduğuna işaret etmektedir. Pazarlama bugün geldiği noktada yalnızca mal ve hizmetlerin değil her türlü kıymetli varlığın mübadelesini konu alan bir bilim dalıdır. Bu bağlamda fikirler ve onların yaratıcısı olan insanlar da pazarlamanın konusu olabilmektedir. Araştırma bulguları bilim ve bilim insanına ilişkin algıların pazarlama biliminin katkılarıyla yönetilebileceğini ve değiştirilebileceğini göstermektedir. Bilim insanı olarak akla gelen isimler incelendiğinde tek özelliklerinin büyük işler başarmış olmaları olmadığı görülmektedir. Hepsinin ortak özelliği gerek bir fotoğraf, gerek bir ödül,

gerek bir televizyon programı, gerek bir film, bir kitap, bir belgesel aracılığıyla tutundurulmuş olmalarıdır.

Sonuçlar bilim insanının laboratuvarında konumlandırıldığına işaret etmektedir ve o bir fen bilimcidir. Sosyal bilimcinin laboratuvarı toplumun ta kendisidir. Bu sebeple sosyal bilimci laboratuvarını, kendisini, bilim alanını ve o mucizevi laboratuvarında elde ettiği çıktıları her gün yeniden pazarlamalı, kendi konumlandırmasını kendisi yapmalı, “Bilim toplum içindir.” yaklaşımını şiar edinmeli ve laboratuvarının sakinleriyle kucaklaşmalı, yakınlaşmalı ve tanışmalıdır. Bu sayede dünya daha yaşanılabilir bir yer haline gelmelidir. Sosyal bilimcinin bizzat kendisi tarafından yeniden konumlandırılmaya ihtiyacı vardır.

Araştırma sosyal bilimler alanında yalnızca İİBF öğrencileri üzerinde yapılmıştır. Başka sosyal bilim alanlarında yapılacak çalışmalar farklı sonuçlar verebilir. Bunun yanı sıra fen bilimleri alanında öğrenim gören öğrencilerin algılarını belirlemeye yönelik çalışmaların da farklılıkları ortaya koyma açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Konu üzerinde yapılacak nitel araştırmaların da bilim insanı algısının nerede, ne şekilde, kimler tarafından şekillendirildiği hakkında derinlemesine bilgi verme noktasında katkı sağlayacağı umulmaktadır.

KAYNAKÇA

1. AMBUSAI, A., AL-MUQEEMI, F., & AL-SALMI, M. (2015). “Investigation into Omani Secondary School Students' Perceptions of Scientists and Their Work”, *International Journal of Instruction*, 8(1): 173-188.
2. ATAY, O. (2004). *Bir Bilim Adamının Romani, İletişim*, İstanbul.
3. AYWACI, H. S., ATİK, A., & ÜREY, M. (2016). “Okul Öncesi Çocuklarının Bilim İnsanı Kavramına Yönelik Algıları”, *Bartın Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(3): 669-689.
4. BAYRI, N., KÖKSAL, M. S., & ERTEKİN, P. (2016). “Investigating Gifted Middle School Students' Images about Scientists: A Cultural Similarity Perspective”, *Science Education International*, 27(1): 136-150.
5. CARLI, L. L., ALAWA, L., LEE, Y., ZHAO, B., & KIM, E. (2016). “Stereotypes About Gender and Science: Women≠

- Scientists”, *Psychology of Women Quarterly*, 40(2): 244-260.
6. ÇETİNKAYA, E., TURGUT, H., & DURU, M. K. (2015). “Bilim, Sözd-Bilim Ayrımı Bağlamının Ortaokul Öğrencilerinin Bilim Algılarına Etkisi: İridoloji Vakası”, *Eğitim ve Bilim*, 40(181): 1-18.
 7. DEWITT, J., ARCHER, L., & OSBORNE, J. (2013). “Nerdy, Brainy and Normal: Children’s and Parents’ Constructions of Those Who are Highly Engaged with Science”, *Research in Science Education*, 43(4): 1455-1476.
 8. EŞGİN, A. ve ARSLAN, F. (2011). “Türkiye’de Sosyal Bilim Algısının Negatifliği ve Üniversitenin Misyonu Üzerine”, *Yeni Yönelişler ve Sorunlar*
 9. FARLAND-SMITH, D. (2009a). “Exploring Middle School Girls’ Science Identities: Examining Attitudes and Perceptions of Scientists when Working “Side-by-Side” with Scientists”, *School Science and Mathematics*, 109(7): 415-427.
 10. FARLAND-SMITH, D. (2009). “How Does Culture Shape Students’ Perceptions of Scientists? Cross-National Comparative Study of American and Chinese Elementary Students”, *Journal of Elementary Science Education*, 21(4): 23-42.
 11. FINSON, K. D., PEDERSEN, J., & THOMAS, J. (2006). “Comparing Science Teaching Styles to Students’ Perceptions of Scientists”. *School Science and Mathematics*, 106(1): 8-15.
 12. HOUSEAL, A. K., ABD-EL-KHALICK, F., & DESTEFANO, L. (2014). “Impact of a Student–Teacher–Scientist Partnership on Students’ and Teachers’ Content Knowledge, Attitudes toward Science, and Pedagogical Practices”, *Journal of Research in Science Teaching*, 51(1): 84-115.
 13. KAZEMPOUR, M., AMIRSHOKOOHI, A., & HARWOOD, W. (2012). “Exploring Students’ Perceptions of Science and Inquiry in a Reform-Based Undergraduate Biology Course”, *Journal of College Science Teaching*, 42(2): 38-43.
 14. LOSH, S. C. (2010). “Stereotypes about Scientists over Time among US Adults: 1983 and 2001”, *Public Understanding of Science*, 19(3): 372-382.
 15. MIHLADIZ, G. ve DURAN, M. (2010). “İlköğretim Öğrencilerinin Bilime Yönelik Tutumlarının Demografik Değişkenler Açısından İncelenmesi”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(20): 100-121.
 16. MUŞLU, G. ve MACAROĞLU AKGÜL, E. (2006). “Elementary School Students’ Perceptions of Science and Scientific Processes: A Qualitative Study”, *Educational Sciences: Theory & Practice*, 6(1): 225-229.
 17. NAKİP, M. (2013). *Pazarlamada Araştırma Teknikleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
 18. PRPIĆ, K. (2011). “Science, The Public, and Social Elites: How The General Public, Scientists, Top Politicians and Managers Perceive Science”, *Public Understanding of Science*, 20(6): 733-750.
 19. SARUHAN, Ş. C. ve ÖZDEMİRCİ, A. (2013). *Bilim, Felsefe ve Metodoloji*, Beta Yayıncılık, İstanbul.
 20. SIMIS, M. J., YEO, S. K., ROSE, K. M., BROSSARD, D., SCHEUFELE, D. A., XENOS, M. A., & POPE, B. K. (2015). “New Media Audiences’ Perceptions of Male and Female Scientists in Two Sci-Fi Movies”, *Bulletin of Science, Technology & Society*, 35(3-4): 93-103.

21. ŞENEL, T. ve ASLAN, O. (2014). “Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Bilim ve Bilim İnsanı Kavramlarına İlişkin Metaforik Algıları”, Mersin University Journal of the Faculty of Education, 10(2): 76-95.
22. TAYLOR, A. R., JONES, M. G., BROADWELL, B., & OPPEWAL, T. (2008). “Creativity, Inquiry, or Accountability? Scientists' and Teachers' Perceptions of Science Education”, Science Education, 92(6): 1058-1075.
23. TURGUT, H. (2010). “Fen ve Teknoloji Öğretmen Adaylarının Bilimsel, Sözde-Bilimsel Ayrımına Yönelik Algıları”, Eğitim ve Bilim, 34(154): 50-68.
24. TURGUT, H., EŞ, H., BOZKURT ALTAN, E., & ÖZTÜRK GEREN, N. (2016). “Pre-service Pre-school Teachers' Perceptions of Science and Pseudo-Science”, International Online Journal of Educational Sciences, 8(1): 150-169.
25. TÜRKMEN, H. (2008). “Turkish Primary Students' Perceptions about Scientist and what Factors Affecting the Image of the Scientists”, Eurasia Journal of Mathematics, Science & Technology Education, 4(1): 55-61.
26. ÜREY, M., KARAÇÖP, A., GÖKSU, V., & ÇOLAK, K. (2017). “Fen ve Sosyal Bilimler Kökenli Öğretmen Adaylarının Bilim İnsanı Algıları”, YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, 14 (1): 205-226.

DİNAMİK ARAÇ ROTALAMA PROBLEMLERİ İÇİN YENİ BİR ÇÖZÜM ÖNERİSİ¹

A NOVEL APPROACH FOR SOLUTION OF DYNAMIC VEHICLE ROUTING PROBLEMS

Yonca ERDEM DEMİRTAŞ*, Erhan ÖZDEMİR**

* Arş.Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sayısal Yöntemler ABD, yncerdem@istanbul.edu.tr

** Emekli Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sayısal Yöntemler ABD

ÖZ

Araç Rotalama Problemi (ARP) üzerinde çok uzun zamandır çalışılan bir optimizasyon problemidir. Bir ARP’de tüm problem girdileri önceden bilinir ve problem boyunca değişmezler. Her ne kadar ARP, NP-Zor sınıfında iyi bilinen statik bir problem olsa da gerçek hayatta benzeri problemler dinamik bir şekilde değişmektedir. Bu tip problemler Dinamik ARP (DARP) olarak isimlendirilmektedir. Diğer taraftan DARP’de problem girdilerinin başlangıçta tamamı veya bir kısmı bilinmez ya da planlama esnasında ortaya çıkabilir veya değişebilirler. Bu iki önemli karakteristikten dolayı DARP, ARP’ye oranla daha zor bir problem olarak bilinmektedir. Bu çalışmada, DARP incelenmiş ve Parçacık Sürü Optimizasyonu (PSO) yöntemi ile bir çözüm önerilmiştir. Literatürde çalışılan test problemleri PSO ile çözülmüş ve sonuçlar literatürde yer alan diğer yöntemler ile karşılaştırılmıştır. Ele alınan bir gerçek hayat probleminin çözümü için önerilen PSO algoritması uygulanarak elde edilen sonuçlar hali hazırda kullanılan rotalar ile karşılaştırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Dinamik Araç Rotalama Problemi, Meta Sezgisel Algoritmalar, Parçacık Sürü Optimizasyonu, Yerel Arama Teknikleri*

Jel Kodları: *C61, L9.*

ABSTRACT

Vehicle Routing Problem (VRP) is a well-known NP-Hard optimization problem that has been studied for many years. In the VRP, all information about the problem is known at the beginning of the solution procedure. It is basically a static problem, although many VRP problems change over time in the real world. These problems are called as Dynamic VRP (DVRP) in the literature. In most cases, the real world information can change or appear after the solution process begins. These characteristics make the DVRP harder than static VRP. In this study DVRP is examined and a Particle Swarm Optimization algorithm is proposed. The most known benchmarks are solved with the proposed algorithm and the results are compared with the previously employed methods in the literature. The propose algorithm is used to solve a real world DVRP and the obtained results are compared with the route that is used by the factory.

Keywords: *Dynamic Vehicle Routing Problem, Meta Heuristics, Particle Swarm Optimization, Local Search Techniques.*

Jel Codes: *C61, L9.*

¹ Bu çalışma Prof.Dr. Erhan ÖZDEMİR danışmanlığında yürütülen ve Dr. Yonca ERDEM DEMİRTAŞ tarafından hazırlanan “Dinamik Araç Rotalama Problemine Parçacık Sürü Optimizasyonu Algoritması Çözüm Önerisi” Başlıklı Doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

1. GİRİŞ

Günümüz gerçek hayat problemlerinin birçoğu zaman faktörünü dikkate aldığımız müddetçe geçerlidir ve optimum çözüm veya çözüm uzayı zamana bağlı değişebilmektedir. Literatürde yer alan Araç rotalama problemlerine ait çalışmalar genellikle statik optimizasyon problemleri üzerine yoğunlaşmıştır. Statik versiyonları dahi NP-Zor sınıfına dahil olan bu problemlerin dinamik halleri günümüz araştırmacıları için yeni ve ilgi çekici bir alandır. Bununla birlikte dinamik problemin statik halini de kapsadığı ve statik haline göre daha zor olduğu ispatlanmıştır (Cormen v.d., 2009: 1049-1050).

NP-Zor sınıfında bulunan problemlere, analitik yöntemlerle kabul edilebilir bir zaman içerisinde kaliteli sonuçların üretilmesi pek mümkün gözükmemektedir. Bu gerçek, meta sezgisel yöntemleri ön plana çıkarmaktadır. Araç Rotalama Problemi (ARP) NP-Zor sınıfına dahil bir problem olduğundan meta sezgisel çözüm önerileri yaygın olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla Dinamik ARP (DARP) için de analitik yöntemler etkisiz kalmakta ve meta sezgisel yöntemler önerilmektedir.

Araç rotalama problemi, merkezi depodan yola çıkan bir veya birden fazla aracın dağıtım ve/veya toplama yapacağı konumlara maliyeti en küçükleyecek şekilde yönlendirilmesi şeklinde özetlenebilir. ARP gerçek hayat uygulaması çok yaygın olan bir kombinatoriyal optimizasyon problemidir. Literatüre kazandırıldığı 1959 (Dantzig ve Ramser, 1959) tarihinden itibaren geniş bir kitle tarafından üzerinde çalışılmaktadır. Problemin zaman kavramını dâhil eden ve daha karmaşık bir yapıya sahip olan dinamik versiyonu Dinamik Araç Rotalama problemidir.

Dinamik ARP literatüre 1988 (Psaraftis, 1988) yılında tanıtılmıştır. Çalışmada dinamik ve statik araç rotalama problemleri arasındaki farklara değinilmiştir. Ayrıca bir kargo şirketinin araçlarının dinamik olarak rotalama problemini çözen bir algoritma önerilmiştir. Psaraftis 1995 yılında DARP

ile ilgili geniş bir derleme çalışması yaparak bu alandaki literatüre katkı sağlamıştır (Psaraftis, 1995).

ARP için literatürde yer alan test problemleri Kilby v.d. (1998) tarafından geliştirilerek DARP için test problemleri üretilmiştir. Dinamik hale getirilen test problemlerine, çalışma günü uzunluğu, taleplerin ortaya çıkış zamanları, her bir talebin servis süresi gibi zamana bağlı parametreler eklenmiştir.

Montemanni v.d. (2005) aynı test problemlerini kullanarak Karınca Kolonisi Algoritması ile çözüm önerisi sunmuştur. Bu çalışmada, planlama periyodu eşit uzunlukta zaman aralıklarına bölünerek her bir zaman aralığı içerisinde o ana kadar ortaya çıkan problem girdileri ile statik problem üretilerek çözüm algoritması çalıştırılmıştır. Planlama periyodunun kaç eşit alt aralığa bölünmesi gerektiği ile ilgili test çalışmaları yapılmıştır.

Bu yaklaşım ilk olarak Montemanni v.d. (2005) tarafından önerilmiştir. Daha sonra Hanshar ve Ombuki-Berman (2007) Genetik Algoritma ve Khouadjia v.d. (2012) Parçacık Sürü Optimizasyonu ile aynı yaklaşımı kullanarak literatüre katkıda bulunmuşlardır.

Çalışmamızda PSO algoritması ile DARP problemine yeni bir çözüm önerisi sunulmaktadır. Bir meta sezgisel algoritmanın performansını belirleyen en önemli özellik çözüm gösterimi ve dolayısıyla çözüm uzayının nasıl tarandığıdır. Bu açıdan bakıldığında yakın zamanda (Khouadjia v.d., 2012) tarafından önerilen benzer bir çalışmayla karşılaştırıldığında özgün bir PSO algoritması önerdiğimizizi söyleyebiliriz.

Önerilen yöntemde, çözüm gösterimi için reel sayılardan oluşan bir vektör kullanılmaktadır. PSO algoritmasıyla bulunan çözümler, performans açısından başarılı olduğu bilinen ve yaygın olarak kullanılan yerel arama teknikleriyle birlikte kullanılarak elde edilen sonuçlar karşılaştırılmıştır.

İlerleyen bölümlerde sırasıyla problemin tanımı ve matematiksel gösterimi anlatılacak, ardından 3. Bölümde PSO algoritması açıklanacak ve önerilen yöntemin detayları verilecektir. 4. Bölümde parametrelerin seçimi ifade edilip elde edilen sonuçlar literatürde bilinen diğer yöntemlerle karşılaştırılacaktır. Son olarak 5. Bölümde sonuçlar değerlendirilecek ve olası gelecek çalışmalardan bahsedilecektir.

2. DİNAMİK ARAÇ ROTALAMA PROBLEMİ

2.1. Problem Tanımı

Kombinatoriyal optimizasyon problemleri içerisinde yer alan Gezgin Satıcı Problemi 1800 lü yıllardan beri üzerinde çalışılan önemli problemlerden biridir. Gezgin Satıcı Problemi (GSP) aralarındaki uzaklıkları bilinen n tane şehrin her birinden yalnız bir kez geçen ve başlanılan noktada tamamlanan, en az maliyetli turun bulunmasını hedefleyen bir rotalama problemidir.

ARP ise Gezgin satıcı probleminin daha genel hali olarak düşünülebilir. Burada m tane aracın rotalarının belirlenmesi söz konusudur, her bir aracın rotası depodan başlayan ve müşterilerin bulunduğu şehirlere ait bir alt kümeyi gezerek depoda son bulan bir turdan oluşmaktadır. Her bir müşteri yalnızca bir kez ziyaret edilmelidir ve bir rotaya ait müşteri taleplerinin toplamı araç kapasitesini aşmamalıdır. ARP de amaç tur maliyetini en küçükmektir. Hesaplama karmaşıklığı açısından ARP NP-zor sınıfına ait bir problemidir (Cormen v.d., 2009: 1115)

Dinamik ARP literatüre 1988 yılında kazandırılmıştır (Psaraftis, 1988). DARP’de yer alan “dinamik”lik kavramı karar vericiler için, araç rotaları bulunması ve güncellenmesinde ihtiyaç duyulan bilgilerin zamana bağlı olarak açığa çıkmasını göstermektedir. Yolların durumu, müşterilerin özellikleri, dağıtım ve toplama işlemlerinin aynı anda bulunup bulunmaması gibi unsurlar dikkate alınarak DARP türleri çeşitlendirilmektedir.

Geleneksel ARP ile karşılaştırıldığında DARP daha genelleştirilmiş bir problem sınıfı olarak karşımıza çıkmaktadır, ARP’nin ait olduğu küme DARP’nin bir alt kümesi olarak ele alınır. ARP’de probleme ait bilgiler planlama periyoduna başlamadan önce tamamıyla bilinmektedir ve planlama sonuna kadar değişmemektedir. Öte yandan DARP’de problem ile ilgili bilgilerin tamamı bilinmemekle beraber, planlama periyodu boyunca değişebilmesi de söz konusudur (Larsen, 2000). Probleme ilgili bilgiler müşterilerin coğrafi konumları, müşteri sayısı, talep veya arz miktarları ve müşterilerin servis edilme süreleri olarak ele alınmaktadır. ARP türleri için yapılan tüm sınıflandırmalar problemin dinamik versiyonu için genelleştirilebilir. Detaylı bilgi için yapılan çalışmalar incelenebilir (Bianchi, 2000), (Larsen, 2000), (Pillac v.d., 2013), (Kilby v.d., 1998).

Çalışmamızda ele aldığımız DARP türü kapasite kısıtlı araç rotalama probleminin dinamik halidir. Araç kapasite ve sayılarının bilinmesi ile birlikte, müşteri talepleri ve konumları zaman ilerledikçe açığa çıkmaktadır. Problem ele alınırken Montemanni v.d. (2005) tarafından önerilen yaklaşım kullanılmıştır. Buna göre planlama periyodu belirli sayıda zaman dilimine bölünerek, her bir zaman diliminde o ana kadar açığa çıkan problem girdileri ile üretilen ARP, çözüm algoritması ile çözülmektedir. Bu sebeple ARP türlerinden kapasite kısıtlı statik araç rotalama probleminin matematiksel modelinden bahsederek daha sonra problemin dinamik versiyonuna geçiş yapılarak dinamizm değerlendirmesi yapılmaktadır.

Toth ve Vigo (2001) ‘de önerilen matematiksel model araç sayısı da göz önüne alınarak düzenlenmiştir ve aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

Araç rotalama problemi $G = (V, A)$ çizgesi üzerinde tanımlı olsun. Burada $V = \{0, 1, \dots, n\}$; 0. düğüm depoyu göstermek üzere şehirlere/müşterilere ait düğümleri, $A = \{(i, j) : i, j \in V, i \neq j\}$ düğümleri birbirine bağlayan doğru parçaları kümesini

göstermektedir. Her bir düğüm tek bir araç tarafından ziyaret edilecektir. Problemden özdeş “ Q ” kapasiteye ait “ m ” adet aracın hizmet verdiği varsayımı bulunmaktadır.

Probleme ait çizge eğer simetrik ise $G = (V, E)$ şeklinde gösterilmektedir, burada iki şehrin arasındaki yolların temsil edildiği E kümesi, yönlendirilmiş doğru parçalarından (arklardan) oluşmaktadır. Bu durumda, i ' den j 'ye gitme maliyeti ile j 'den i 'ye gitme maliyeti eşittir dolayısıyla problem simetrik bir yapıya sahiptir.

Parametreler:

$V = \{0, 1, \dots, n\}$: Düğüm kümesi,

$K = \{1, 2, \dots, m\}$: Araç kümesi,

Q : Araç kapasitesi,

c_{ij} : i düğümünden j düğümüne gitme maliyeti,

d_i : i düğümünde yer alan müşterinin talep miktarı,

$x_{ij}^k = \begin{cases} 1, & \text{k aracı } i. \text{ şehirden } j. \text{ şehire gidiyorsa} \\ 0, & \text{aksi halde.} \end{cases}$

Amaç fonksiyonu:

$$\text{Minimize} \sum_{i=0}^n \sum_{j=0}^n \sum_{k=1}^m c_{ij} x_{ij}^k \quad (1)$$

Kısıtlar:

$$\sum_{i=0}^n \sum_{k=1}^m x_{ij}^k = 1, \forall j \in V \setminus \{0\}, \quad (2)$$

$$\sum_{j=0}^n \sum_{k=1}^m x_{ij}^k = 1, \forall i \in V \setminus \{0\}, \quad (3)$$

$$\sum_{i=1}^n \sum_{k=1}^m x_{i0}^k = m, \quad (4)$$

$$\sum_{j=1}^n \sum_{k=1}^m x_{0j}^k = m, \quad (5)$$

$$\sum_{i=0}^n x_{ih}^k = \sum_{j=0}^n x_{hj}^k, \forall h \in V, k \in K, \quad (6)$$

$$\sum_{i=0}^n \sum_{j=0}^n d_i x_{ij}^k \leq Q, \forall k \in K \quad (7)$$

$$\sum_{i \in S} \sum_{j \in S} x_{ij}^k \leq |S| - 1, \forall S \subseteq V \setminus \{0\}, \quad (8)$$

$$S \neq \emptyset,$$

Amaç fonksiyonu toplam tur maliyetini minimize edecek şekilde modellenmiştir. (2) ve (3) numaralı kısıtlar depo dışındaki her bir müşterinin yalnızca bir kez ziyaret edilmesi gerektiğini göstermektedir. (4) ve (5) numaralı kısıtlar depoya araç sayısı kadar giriş ve çıkış olmasını kontrol etmektedir. Yani m adet alt rota oluşturulmaktadır. Kısıt (6) ise her bir düğüme giriş ve çıkış aynı araç tarafından yapılması gerektiğini söylemektedir. Kısıt (7) bir araca ait müşterilerin toplam talebinin araç kapasitesini aşmamasını kontrol etmektedir. Son olarak (8) numaralı kısıt bir araç için alt tur oluşmasını engellemektedir.

Çalışmada ilgilenilen araç rotalama problemi simetrik kapasite kısıtlı dinamik araç rotalama problemidir ve matematiksel model yapısı statik problemle aynı özelliklerdedir. Tabii ki dinamik olarak müşteri bilgileri değişmektedir, ancak her bir değişim kontrolünde eldeki bilgiler ışığında anlık statik problemler oluşturulmaktadır.

2.2. Dinamizmin Derecesi

Dinamik olarak yapılan rotalamalarda, probleme dair bilgilerin tamamı sistem işleyişine başladıktan sonra ortaya çıkabilir. Ancak, bazı yapılarda problem girdilerinin bir kısmı sistem işleyişine başlamadan önce biliniyor olabilir. Örneğin kargo dağıtımı yapılan bir şirketin, bir önceki günden kalan hizmet verilmemiş müşterileri bulunabilir ve bunlara ek olarak yeni iş gününde ortaya çıkacak müşterilerini de dikkate alarak planlamalarının yapılması gerekebilir.

Rotalama probleminin dinamizminin ölçülmesi ve geliştirilecek algoritmaların bu yönde tasarlanması önemlidir. Literatürde problemin dinamikliğini ölçmek için bir takım metrikler önerilmiştir. Bunlar

içerisinde ilk olarak Lund v.d (1996) tarafından önerilen metrik en yalın olanıdır ve eşitlik (9) ile ifade edilmektedir.

$$dod = \frac{n_d}{n_s + n_d} \quad (9)$$

Burada “*dod*” ile gösterilen metrik dinamizmin derecesini veya yüzdesini ölçmektedir ve İngilizce “*degree of dynamism*” cümlesinin baş harflerinden oluşmaktadır. n_d ve n_s sırasıyla, dinamik müşterilerin sayısını ve statik müşterilerin sayısını göstermektedir. Belirli bir planlama periyodu, $[0, T]$, için dinamik müşterilerin sayısının toplam müşterilerin sayısına oranlanmasıyla bulunan dinamizmin derecesi $[0, 1]$ aralığında bir değer almaktadır. Dinamizmin derecesi 1’e ne kadar yakınsa sistem o derece dinamik ve karmaşık bir yapıya sahiptir. Örneğin 10 müşteriden 2 sinin dinamik olarak ortaya çıktığı bir durumda dinamizmin derecesi 0,2 veya %20 olarak hesaplanmaktadır.

Larsen (2000) çalışmasında dinamizmin derecesini ölçmek için zaman kavramını da hesaplamalara dahil edilmesi gerektiğini önermektedir. Buna göre zamana bağlı olarak ortaya çıkan müşterilerin ortaya çıkma zamanlarını da formülasyonuna eklemiştir. Çünkü iki sistemin dinamizmini karşılaştırmak adına sadece dinamik ve statik müşterilerin sayısı yeterli olamamaktadır. Dinamik olarak ortaya çıkan müşterilerin planlama periyodunun hangi zaman dilimlerinde ortaya çıktığı da karar verme sürecini etkileyen bir unsur olmaktadır.

Zaman kavramını dikkate alan metriğin hesaplanmasına geçmeden önce pratikte nasıl değerlendirildiğinden bahsetmek gerekmektedir. Dinamik ve statik müşteri sayıları eşit olan iki senaryo ele alalım; birincisinde dinamik olan müşteriler planlama periyodunun hemen ilk dönemlerinde ortaya çıkmış olsun, ikincisinde ise planlama periyoduna uzun vadede dağılmış olarak ortaya çıksınlar. İkinci sistem karar verici açısından daha esneklerdir. Çünkü karar vericinin değişiklik ortaya çıktığında bir sonraki değişikliğe

kadar geçen süresi daha uzundur. Ortaya çıkma zamanlarını dikkate alarak sistem dinamizmini ölçen, “*effective degree of dynamism*” cümlesinin kısaltması olarak “*edod*” dinamizmin efektif derecesi olarak çevrilebilen metrik eşitlik (10) ile gösterildiği şekilde hesaplanmaktadır.

$$edod = \frac{\sum_{i=1}^{n_s+n_d} (t_i/T)}{n_s + n_d} \quad (10)$$

Burada $t_i \in [0, T]$, i . müşterinin ortaya çıkma zamanını göstermektedir. Statik müşteriler için $t_i = 0$ dır. Kolayca görülebileceği gibi *edod* da $[0, 1]$ aralığında bir değer almaktadır. Tüm müşteriler planlama periyoduna başlamadan önce biliniyorsa *edod* = 0, eğer tüm müşteriler T zamanında (yani planlama periyodunun en sonunda) ortaya çıkıyor ise *edod* = 1 olmaktadır.

Sonuç olarak dinamizmin derecesinin ölçülebilmesi problemin ne derece karmaşık bir yapıya sahip olduğunun göstergesi olmaktadır. Bu nedenle rotalama problemlerini karşılaştırmak adına önemlidir.

Dinamizmin ölçülebilir olduğundan bahsettikten sonra, ölçülen değerlerin problemlerin kategorize edilmesinde kullanıldığından bahsetmek gerekmektedir. Dinamik araç rotalama problemleri, dinamizm metriğine göre üç farklı kategoride sınıflandırılmaktadır; bunlar zayıf dinamik, orta dinamik ve güçlü dinamik şeklindedir. Örneğin tedarik ve dağıtım şirketlerinde dağıtım yapılacak müşterilerin %80 ve daha fazlası planlamaya başlamadan önce bilindiği için bu tip şirketlerin dağıtım problemleri zayıf dinamik sınıfına girmektedir.

3. PSO ALGORİTMASI

PSO, 1995 yılında Kennedy ve Eberhart (1995) tarafından önerilen popülasyon temelli meta sezgisel bir optimizasyon tekniğidir. Temel prensip olarak kuş ve/veya balık sürülerinin sosyal

davranışlarına dayanmaktadır. Kuş, balık ve hayvan sürülerinin bir “bilgi paylaşma” yaklaşımı uygulayarak çevrelerine adapte olabilmeye, zengin yiyecek kaynağı bulabilme ve avcılardan kaçabilme yeteneklerinden esinlenmiştir. Bu davranış biçimine sürü zekası (swarm intelligence) ismi verilmektedir.

Sürü zekası belirli bir algoritma veya bir sistem değildir. Sürü zekası doğal veya yapay dağıtılmış, kendi kendine organize sistemlerin, kolektif bir davranış biçimidir. Sürü zekasını baz alarak işleyen algoritmalara verilebilecek en bilinen örnekler karınca kolonisi algoritması ve parçacık sürü optimizasyonu algoritmasıdır. Diğer evrimsel algoritmalar ile karşılaştırıldığında bu algoritmalarda, birbirlerinin davranışlarından etkilenen sürü elemanlarının, bireysel hareket edenlere nazaran çözüm uzayına daha uygun bir şekilde yayıldığı görülmüştür. Bu durum dinamik olarak değişen çözüm uzaylarındaki değişimin daha rahat takip edilebilmesine ve adaptasyonun daha hızlı olmasına kolaylık sağlamaktadır (Yu ve Gen, 2010: 328).

PSO algoritmasında, çözüm uzayındaki aramalar popülasyon temelli yapılmaktadır, popülasyona sürü, sürü elemanlarının her birine de parçacık ismi verilmektedir. Her bir parçacık aslında probleme ait bir çözümü temsil etmektedir. Başlangıç popülasyonu rasgele seçilen parçacıklardan oluşmaktadır ve her bir parçacığın kendine ait hız ve yön bilgileri bulunmaktadır. Yine bu hız ve yön bilgileri başlangıç popülasyonu üretilirken her bir parçacık için rasgele üretilmektedir.

Her bir parçacık kendi geçmiş pozisyonlarından en iyi olanına dair bilgileri hafızasında tutar. Bu pozisyondaki amaç fonksiyonu (uygunluk değeri) değerine kişisel en iyi ($pbest_i$) denir. Sürü elemanlarının en iyi pozisyonuna ise global en iyi ($gbest$) adı verilmektedir. Sürüye ait belirli bir alt küme için de en iyi pozisyon bilgisi saklanabilir buna da yerel en iyi ($lbest_i$) adı verilir. Çözüm uzayında gezinirken her bir ilerleme aşamasında

parçacıklar kişisel en iyi ve global en iyi pozisyonları gözeterek hızlarını ve yönlerini tayin ederler.

Karar verici tarafından önceden belirlenmesi gereken bazı parametreler bulunmaktadır. Bunlar sürü yani popülasyonun kaç parçacıktan oluşacağı, her bir parçacığın hızının maksimum ne kadar olabileceği şeklindedir. Algoritma tasarlanırken bu bilgiler dikkate alınmaktadır.

Örneğin, D tane bilinmeyen içeren bir optimizasyon problemini ele alalım. Bu durumda her bir parçacığın bir çözümü temsil edebilmesi için D boyutlu bir vektör ile gösterilmesi gerekmektedir. Popülasyonda n adet parçacık olduğunu varsayarsak her bir parçacığın pozisyon vektörlerinden oluşan pozisyon matrisi aşağıdaki gibi olacaktır:

$$\mathbf{X} = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \cdots & x_{1D} \\ x_{21} & x_{22} & \cdots & x_{2D} \\ \vdots & \vdots & \vdots & \vdots \\ x_{n1} & x_{n2} & \cdots & x_{nD} \end{bmatrix}$$

Pozisyon matrisindeki i . satır i . parçacığın pozisyonunu temsil eder ve $\mathbf{X}_i = [x_{i1}, x_{i2}, \dots, x_{iD}]$ olarak ifade edilir. Aynı parçacığın o anki en iyi uygunluk değerini elde ettiği kişisel en iyi pozisyonu $pbest_i = [p_{i1}, p_{i2}, \dots, p_{iD}]$ şeklinde gösterilir. Popülasyonun, yani sürünün en iyi pozisyonu olan global en iyi $gbest = [g_1, g_2, \dots, g_D]$ ile temsil edilir. Her bir iterasyonda tüm parçacıkların pozisyonu hız vektörüne göre güncellenir, i . parçacığın pozisyonundaki değişim miktarını veren hız vektörü ise $\mathbf{V}_i = [v_{i1}, v_{i2}, \dots, v_{iD}]$ olarak ifade edilir.

Daha önce de bahsedildiği gibi ilk iterasyon için tüm vektörler rassal olarak üretilir, daha sonra her bir iterasyonda belirli formüllere göre güncellemeler yapılmaktadır. Kennedy ve Eberhart (1995) ın önermiş olduğu sonrasında (Shi ve

Eberhart, 1999)'ın geliştirmiş olduğu formülasyona göre i . parçacığın k . iterasyonda hız vektörünün j . elemanı denklem (11) şeklinde güncellenmektedir:

$$v_{ij}^{k+1} = wv_{ij}^k + c_1 \text{rand}_1(p_{ij}^k - x_{ij}^k) + c_2 \text{rand}_2(g_j^k - x_{ij}^k) \quad (11)$$

Burada, rand_1 ve rand_2 [0,1] aralığında düzgün dağılıma ait rasgele sayılardır ve c_1 ile c_2 hızlandırma sabiti olarak adlandırılan pozitif iki sabit sayıdır². c_1 , parçacığın kendi tecrübelerine göre hareket etmesini, c_2 ise sürüdeki diğer parçacıkların tecrübelerine göre hareket etmesini sağlar. Ayrıca $0 < w < 1$ olmak koşulu ile w atalet ağırlığıdır.³ Düşük atalet ağırlığı değerleri yerel aramayı, yüksek atalet ağırlığı değerleri ise global aramayı kolaylaştırmaktadır.

Parçacığın hızının belirlenmesindeki ilk terim mevcut hareketinin etkisidir, ikinci terim kendi belleğinin etkisi, son terim ise sürünün belleğinin etkisidir.

Hız vektörünün güncellenmesinden sonra i . parçacığın pozisyon vektörünün elemanları denklem (12) 'e göre güncellenir:

$$x_{ij}^{k+1} = x_{ij}^k + v_{ij}^{k+1} \quad (12)$$

PSO algoritmasının en önemli özelliklerinden biri hızlı yakınsaması ve kolay uygulanabilir olmasıdır. PSO algoritmasının özet bir şekilde işleyiş adımları Algoritma 1 ile verilmektedir.

Algoritma 1: PSO algoritmasının genel işleyişi

```

PSO parametrelerinin belirlenmesi;
For Her Bir Parçacık İçin{
    Pozisyonlarını ve hızlarını belirle
}
End For
Do {
    For Her Bir Parçacık İçin{
        Uygunluk değerini hesapla;

```

² Kennedy ve Eberhart $c_1=c_2=2$ olarak seçmeyi önermişlerdir.

³ Shi ve Eberhart atalet ağırlığının algoritmanın işleyiş süresince 0,9 dan başlayıp 0,4 'e kadar doğrusal olarak azalmasını önermektedir.

```

        Kişisel en iyi ve global en iyi
        değerlerini güncelle;
    }
End For
For Her Bir Parçacık İçin{
    Parçacığın hızını hesapla
    Parçacığın pozisyonunu güncelle
}
End For
}
While {
    Maksimum iterasyon sayısına veya
    minimum hata koşulu sağlanana kadar
    devam et
}

```

3.1. Önerilen Çözüm Tasarımı

DARP için çözüm önerisi geliştirilen çalışmamızda çözüm algoritması PSO kullanılmıştır. PSO'nun dinamik problemlere uygulanmasına literatürde yakın zamanda yeni yeni karşılaşılmaktadır. Çalışmada çözüm yaklaşımı olarak Montemanni v.d. (2005) tarafından önerilen yaklaşım uygulanmıştır.

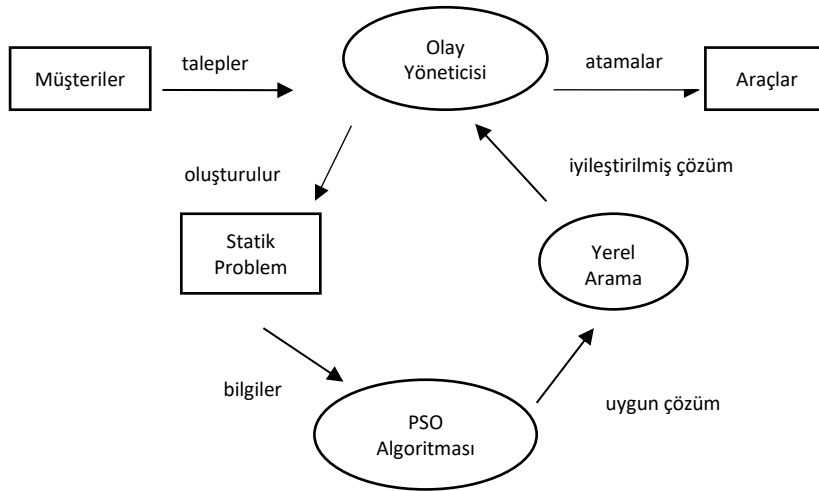
DARP için önerilen çözüm yaklaşımında iki ana unsur söz konusudur, ilki çözüm aşamalarının işleyişini kontrol eden "Olay Yöneticisi" ("Event Manager") kısmı, diğeri ise problemin çözümlerinin üretildiği çözüm algoritmasıdır. "Olay Yöneticisi", çözüm algoritmasının ürettiği çözümlerin uygunluğunu denetleyerek optimizasyon prosedürü ile müşteriler arasında köprü görevi üstlenmektedir. Çözüm yapısının işleyişi Şekil 1 ile verilmektedir.

Çözüm stratejisi planlama periyodunun eşit uzunluktaki zaman dilimlerine bölünmesine dayanmaktadır. Tüm planlama periyodunun uzunluğu T ile gösterilecek olursa ve n_{ts} alt dönem sayısı olmak üzere; her bir alt dönemin uzunluğu T/n_{ts} olacaktır. Problem alt zaman aralıklarına ayrıldıktan sonra her bir zaman diliminde o anki problem girdileri göz önünde bulundurularak statik araç rotalama problemi çözülür. Bir sonraki zaman diliminde önceki statik problemin bilgileri hafızada tutulur ve aradaki zamanda eğer bilgi değişikliği olmuş ise problem tekrar güncellenerek yeni statik ARP üretilir ve çözülür.

Zaman periyotları içerisinde, üretilen statik ARP 'ler ardışık olarak çözülerek dinamikzin takip edilmesine çalışılmaktadır. Yapıda karar verici tarafından önceden belirlenmesi gereken bir takım parametreler bulunmaktadır.

Bunlardan ilki planlama periyodunun kaç alt döneme ayrılacağıdır, yani n_{ts} belirlenmelidir.

Şekil 1: Çözüm Yapısının İşleyişi

Bir planlama periyodu içerisinde, örneğin 1 gün içerisinde, belirli bir zamandan sonra gelen taleplerin ertesi güne ertelenmesi gerekmektedir. Örneğin günün ilk yarısında gelen talepler aynı gün değerlendirilir, ikinci yarısında gelen talepler ertesi güne aktarılır. Ertesi günün ilk alt zaman diliminde bir önceki günden bilinen taleplerin tamamı değerlendirilir, diğer zaman dilimlerinde yine dinamik olarak açığa çıkan talepler dikkate alınır. Böylelikle ardışık günler boyunca sistem kesintisiz bir şekilde işleyişine devam eder. Belirlenmesi gereken ikinci parametre bu noktada ortaya çıkmaktadır. Günün veya planlama periyodunun hangi zamanından sonra gelen taleplerin ertesi güne erteleneceğinin kararı T_{co} parametresi ile belirlenir. T_{co} zamanından sonra gelen talepler ertesi güne ertelenir.

Bir aracın planında aksaklık olmaması ve aralarda boş harcanan zaman olmaması planlayıcı açısından önemli bir kısıttır. Bu nedenle araçlara bir sonraki gidecekleri

müşteriler belirli bir esneklik payı bırakılarak bildirilmelidir. Böylelikle hem müşterilerin gereksiz yere beklemeleri engellenmiş olur hem de araçlar daha verimli bir şekilde kullanılır. Çözüm stratejisi içerisinde bu kısıt T_{ac} parametresi ile değerlendirilmektedir. T_{ac} değeri belirlenirken, her bir aracın son konumlarından tahmini ayrılma süreleri dikkate alınır. Araçların son konumlarından tahmini ayrılma zamanlarından en az T_{ac} zaman öncesinden bir sonraki gidecekleri adres araçlara bildirilir. Böylelikle araç kullanıcıları daha uygun davranabilirler.

Bu yaklaşım önerildiği çalışmadan sonra akademik literatürde farklı çalışmalarda da kullanılmıştır. Montemanni ve arkadaşlarının önermiş olduğu çözüm yapısında, problemin çözüm algoritması aşamasında meta sezgisel bir yöntem olan Karınca Kolonisi Algoritması kullanılmıştır. Hanshar ve Ombuki-Berman (2007) tarafından yapılan çalışmada ise Genetik Algoritma çözüm safhasında

kullanılmıştır. Son yıllarda yapılmış olan Khouadjia ve arkadaşları (2012) tarafından yapılan çalışmada ise PSO ve tek çözüm tabanlı Değişken Komşuluk Arama algoritmaları karşılaştırmalı olarak önerilmiştir.

3.2. Parçacık Gösterimi

PSO algoritmasının performansını büyük ölçüde etkileyen unsurlardan biri de parçacık gösterimidir. Çözüm uzayında her bir parçacığın bulunduğu bir pozisyon vardır. Bu pozisyonlar ilgilenilen problem için parçacığın temsil ettiği çözümleri kodlamaktadırlar. Çözüm uzayında gezinen iki parçacığın pozisyon vektörlerinin birbirleri ile uzaklığının, temsil ettikleri çözüm değerlerinin birbirleri ile uzaklıkları ile ilişkili olması beklenir. Bu durum parçacık pozisyon vektörü gösteriminin çözüm uzayını iyi temsil ediyor olması demektir.

Bir parçacığın pozisyon vektörünün gösterimi için literatürde farklı yaklaşımlar önerilmektedir. Açık uçlu ARP için PSO algoritması çözüm önerisi getirilen çalışmada (MirHassani ve Abolghasem, 2011), yazarlar reel sayılardan oluşan pozisyon vektörü kullanmışlardır. Pozisyon vektörünün boyutu müşteri sayısı ile eşit olarak seçilmektedir. Pozisyon vektöründen, temsil ettiği çözüm belirli yöntemler ile okunmaktadır. MirHassani ve Abolghasem tarafından yapılan çalışmada, önce pozisyon vektörü elemanları büyükten küçüğe sıralanmaktadır. Pozisyon vektörünün her bir elemanına karşılık gelen müşteri de aynı sıralamada yer değiştirir. Daha sonra ilk sıradaki müşteri uygun olan ilk araca atanır. Son olarak “tek nokta yer değiştirme” (*one-point moving*) yerel arama yöntemi ile çözüm iyileştirilmiştir.

Açık uçlu ARP için bir diğer PSO önerisi Wang v.d. (2006) tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada yine reel sayılardan oluşan pozisyon vektörü kullanılmıştır. Reel sayıların tam kısımları müşterilerin hangi araçlara atanacağını belirlemede kullanılmıştır. Tam kısımları aynı olan reel sayıların temsil ettikleri müşteriler aynı araçlardan hizmet görmektedir. Reel

sayıların ondalıklı kısımları ise müşterilerin atandıkları araçlarda hangi sırada hizmet göreceğinin belirlenmesinde kullanılmıştır. Yine literatürde çok bilinen yerel arama yöntemlerinden; “en yakındakini ekleme” (*nearest insertion*), GENI ve 2-opt yerel arama yöntemleri çözüm iyileştirmekte kullanılmıştır.

Bu çalışmada kullanılan parçacık gösterimi Wang v.d.’nin (2006) önerdiği gösterime dayanmaktadır. Pozisyon vektörünün boyutu müşteri sayısı kadardır. n tane müşteriden oluşan bir rotalama problemi için reel sayılardan oluşmuş n boyutlu bir vektör kullanılmaktadır. Pozisyon vektörünün temsil ettiği çözümü vektörden okuma yönteminde, ilk olarak vektör elemanları küçükten büyüğe sıralanmaktadır. Daha sonra aynı tam kısma sahip olan reel sayıların temsil ettikleri müşteriler aynı araçlara atanır. Reel sayıların ondalıklı kısımları ise müşterilerin hizmet sıralarının belirlenmesine yardımcı olmaktadır.

Dinamik ARP için idealde kaç araç kullanılacağına önceden belirlenmesi mümkün değildir. Seçmiş olduğumuz parçacık gösteriminde araç sayısı ile ilgili olarak yalnızca müşteri sayıları dikkate alınmaktadır, kaç tane araç kullanılacağı dinamik olarak değişebilmektedir. Buna göre, en fazla müşteri sayısı kadar araç ile optimizasyona başlanmaktadır. Yani kullanılabilir araç sayısı bu şekilde belirlenmektedir. Optimizasyon esnasında araç sayısı anlık olarak değişmektedir.

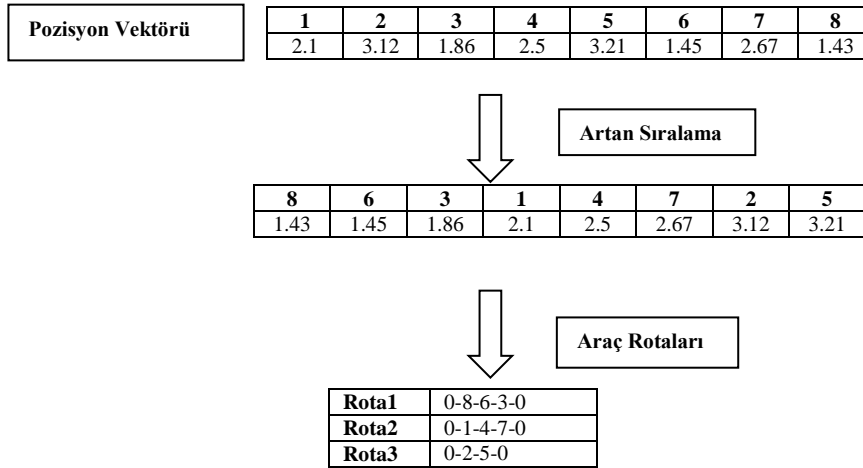
Seçilen parçacık gösteriminin 8 müşteri için nasıl olduğu ve gösterimden çözüm okunması aşaması Şekil 2’de detaylı bir şekilde gösterilmektedir.

Başlangıç Pozisyonunun Belirlenmesi:
Çözüm uzayını olabildiğince iyi tarayabilmek için başlangıçta parçacıklar çözüm uzayına rasgele dağıtılmıştır. Bir parçacığın pozisyon vektörünün her bir bileşeni bir müşterinin hangi araç tarafından hizmet edildiğini ifade etmektedir. Bu sebeple pozisyon vektöründeki her bileşen $[1, m]$ aralığında olmak zorundadır. Ayrıca m . araç tarafından en son sırada hizmet

edilen bir müşteri bir sonraki iterasyonda ilk araç tarafından ilk sırada hizmet görebilmek için hız vektörünün ilgili bileşeninin $-m$ 'e çok yakın bir değer olması gerekmektedir. Bu nedenle her bir parçacığın pozisyon vektörünün her bir bileşeni için $[1, m]$ aralığında, hız vektörünün bileşenleri için ise $[-m, m]$ aralığında rasgele reel sayılar üretilir.

Burada m , DARP 'nin çözümü için kullanılacak maksimum araç sayısını yani maksimum alt rota sayısını göstermektedir. m , karar verici tarafından önceden belirlenmesi gereken bir parametredir. Bu parametre için her bir statik problemde müşteri sayısı üst limit olacağı gözden kaçırılmamalıdır.

Şekil 2: Parçacık Pozisyon Gösterimi ve Çözüm Belirlenmesi

3.3. Yerel Arama Metotları

Yerel arama yöntemleri bir çözümden başlayarak ardışık olarak çözümü belirli bir kural doğrultusunda adım adım iyileştirmek için kullanılan, basit kurallara dayalı sezgisel algoritmalarıdır. Genellikle problem türüne özgü olarak algoritmaların işleyiş biçimleri belirlenmektedir. Araç rotalama problemi göz önüne alındığında ise her bir araç için belirlenmiş bir tur çözümü teşkil etmektedir. Bu noktada PSO algoritması ile elde edilen bir çözümün, yerel arama yöntemi kullanılarak ardışık olarak iyileştirilmesi amaçlanmaktadır. Rotayı iteratif olarak iyileştirmek amaçlı kullanılan yerel arama yöntemleri iki kategoride ele alınmaktadır; rota-içi (intra-route) ve rotalar-arası (inter-route) olarak isimlendirilmektedir (Woodruff, 1998: 259).

Rota-içi yerel arama yöntemlerinde bir araca ait rotadaki müşterilerin sıralaması toplam tur maliyetini en iyileyecek şekilde iteratif olarak belirli bir kurala göre değiştirilmektedir.

Rotalar-arası yerel arama yöntemlerinde ise bir aracın rotasında bulunan bir müşteri başka bir aracın rotasına eklenebilir veya karşılıklı olarak iki rota arasında müşteri yer değişikliği yapılabilir. Burada yine toplam tur maliyeti göz önünde bulundurulmaktadır. Çalışmamızın bu aşamasında, literatürde çok kullanılan ve başarılı sonuçlar elde edilen yerel arama metotlarından DARP için PSO algoritması tarafından bulunan uygun çözümlerin iyileştirilmesi için kullandıklarımızdan detaylı bir şekilde bahsedilecektir.

2-Opt Yerel Arama Metodu (Croes, 1958): 2-Opt prosedürü tek bir rotayı ele alır ve rota içerisinde ardışık müşteri çiftlerinden

ikisi arasında güzergâh değişimi yapar. Sistematik olarak yapılan güzergâh değişimlerinde toplam tur maliyetlerini en küçük kılan yer değişimi kabul edilir. Ardışık müşteri ikilileri $i - (i + 1)$ ve $j - (j+1)$ olarak seçildiğini varsayalım; bu durumda karşılıklı olarak düğümlerin yer değişimi sonucunda $i - j$ ve $(i + 1) - (j+1)$ kenarları elde edilir. Yani i . müşteriden sonra j . müşteri ve $(i+1)$. müşteriden sonra $(j+1)$. müşteriye servis verilir.

Rota-ıçi yerel arama metotları bir aracın toplam tur maliyetlerini optimize etmektedir. Rotalar-arası yerel arama yöntemleri ise buna ek olarak toplam tur maliyetini en iyilerken araç sayısında da değişiklik yapmaya imkân vermektedir. Böylelikle minimum sayıda araç kullanmaya olanak sağlamaktadır. Rotalar arası yerel arama yöntemlerinde, bir müşteri bir alt rotadan diğerine eklenebilir veya alt rotalar arasında birer müşteri yer değiştirebilmektedir. Yer değiştirme işlemleri veya ekleme işlemleri yapılırken, araçların kapasitelerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Araç kapasitesi izin verdiği ölçüde ve yer değiştirme ile bir maliyet indirgenmesi veya araç sayısında bir indirgenme söz konusu ise uygulanmaktadır.

ARP'de müşterilerin hangi sırada hizmet görmesinin yanında, ardışık müşterilerin de hangi müşteriler olduğu önemlidir. Çünkü bir şehirden diğerine yol alınırken aradaki yolun maliyeti de çözümü etkilemektedir. Bu nedenle elde edilmiş bir çözüm önerisinde ardışık iki müşterinin de sıralaması bozulmadan rotalar arası yer değişikliği yapılması söz konusu olabilir. Çizge teorisi (*Graph Theory*)'ne göre iki şehir arasındaki yol, kenar (*edge*) olarak isimlendirilmektedir. Bir kenarın rotalar arası yer değiştirmesi operatörü ise 1-kenar ekleme (*one edge insertion*) ile isimlendirilmektedir.

Çalışmamızda rotalar-arası yerel arama yöntemlerinden (1,0)- yer değiştirme ve 1-kenar ekleme yerel arama yöntemleri kullanılmıştır. Bu bölümde rotalar-arası yerel arama tekniği olarak kullanmış

olduğumuz sezgisel algoritmalarından bahsedilecektir.

(1,0)-yer değiştirme: Tek düğümü yer değiştirme, (1,0)-ekleme şeklinde de isimlendirilen bu sezgisel yöntem ARP probleminin çözüm kalitesini artırmak için kullanılmaktadır. Literatürde yer alan en basit yer değiştirme metodu (1,0) – yer değiştirme şeklindedir. Yöntemin işleyiş kuralı; bir rotadaki bir elemanın başka bir rotaya eklenmesidir. Bir alt rotanın tüm elemanları sırası ile diğer alt rotaların içerisine eklenir. Her uygulama sonucunda maliyetler hesap edilir. Eğer bulunduğu nokta dışında başka bir noktada maliyet daha küçük oluyorsa yeni yeri o nokta tayin edilir. İteratif olarak tüm düğümler arasında gezdirildikten sonra i . düğüm en iyi yerine sabitlenmektedir.

1-kenar ekleme: Bir alt rotanın ardışık iki elemanın başka bir alt rotanın maliyet açısından en uygun yerine eklenmesi şeklinde uygulanmaktadır. Ardışık iki düğüm bir kenarı temsil ettiğinden ismi kenar ekleme olarak kullanılmaktadır.

PSO algoritmasının bulmuş olduğu uygun çözüm sırasıyla 2-opt, (1,0)-yer değiştirme ve 1-kenar ekleme sezgiselleri kullanılarak iyileştirilmektedir. Kullanılmış olan yerel arama metotları birbirleri ile iş birliği içerisinde çalışmaktadırlar. İlk olarak 2-opt sezgiseli her bir alt rotayı kendi içerisinde daha ideal hale getirmektedir. Her bir alt rota için, her müşteri ikilisi için 2-opt işlemi uygulanır. Her seferinde maliyetler hesaplanır. Tüm mümkün yer değiştirmelerin sonucunda en düşük maliyetli yer değiştirme kabul edilerek uygulanır.

2-opt işlemi tamamlandıktan sonra (1,0)-yer değiştirme sezgisel algoritması uygulanır. (1,0)-yer değiştirme operatörü alt rotaların her biri için, tüm elemanlarının sırasıyla diğer alt rotalarda farklı pozisyonlarda denemektedir. Her bir yer değiştirme için yine maliyetler hesaplanır ve en küçük maliyetli yer değiştirme kabul edilerek uygulanır. Son olarak 1-kenar ekleme operatörü ile ardışık müşterilere ait yollar,

farklı alt rotalarda denenerek maliyetler dikkate alınarak uygulanır.

4. UYGULAMA

Dinamik araç rotalama probleminin çözümü için önerilen yöntemi test etmek adına literatürde çalışılan problem setleri ele alınmıştır. DARP veri setleri olarak ele alınan problemler akademik çalışmalarda kullanılmış problemlerdir. Çalışmamızın bu bölümünde önerilen PSO algoritması ile test verileri çözülmüş ve diğer akademik çalışmalarda elde edilen sonuçlar ile karşılaştırılmıştır. Aynı problem seti ile çalışıp Karınca kolonisi algoritması (Montemanni v.d., 2005), Genetik algoritma (Hanshar ve Ombuki-Berman, 2007) ve PSO algoritması ile çözüm önerisi getiren (Khouadjia v.d., 2012) çalışmalardaki çözümlere de yer verilerek sonuçlar karşılaştırmalı olarak raporlanmıştır.

4.1. Parametre Seçimi

Dinamik hale getirilen problem kümeleri, Olay Yöneticisi ve Çözüm Algoritması temelli yapı kullanılarak çözülmüştür. Çözüm algoritması olarak kullanılan PSO parametrelerinin belirlenmesi önemli bir aşamadır. Bunun yanında, çalışma günü ile ilgili önceden belirlenmesi gereken parametreler bulunmaktadır.

Elde edilen sonuçları, diğer çalışmalar ile karşılaştırabilmek için çalışma günü ile ilgili parametreleri aynı seçmek uygun olacaktır. Karınca Kolonisi algoritması ile çözüm getiren Montemanni v.d. (2005),

günün kaç bölünmesi ile ilgili bir takım deneyler yapmışlardır. Farklı sayıda alt dilim ile elde edilen sonuçlar karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak, bir günü belirli bir sayıdan fazla alt dilime ayırmak sonuçları iyiye götürmemektedir. Çünkü alt zaman dilimleri çoğaltıldıkça süreleri azalmaktadır ve bir zaman diliminden diğerine geçerken yoğunlukla problem bilgisi değişmemektedir. Bu da çözüm algoritmasının gereksiz yere çalıştırılmasına sebep olmaktadır. Bir günü eşit alt dilimlere ayırırken bu durum dikkate alınmıştır ve n_{ts} parametresi 25 olarak belirlenmiştir. Yani bir çalışma günü 25 alt döneme ayrılıp, her bir döneme ait statik problem çözülmüştür.

T_{co} parametresi ile günün hangi zamanından sonra gelen talepler ertesi güne erteleneceği belirlenmektedir. Aynı problem kümesini çözen çalışmalarda bu değer günün yarısı olarak belirlenmiştir. Bu nedenle $T_{co} = 0,5 * T$ olarak seçmek uygun olmaktadır. Yani öğleden sonra gelen müşteri talepleri ertesi günün ilk zaman diliminde değerlendirilecektir.

Bir planlama günü 25 alt dilime ayrıldığında, günün yarısına kadar 13 zaman dilimi geçmektedir. 13 zaman dilimi boyunca, her bir zaman dilimi öncesinde oluşturulmuş statik problemler PSO algoritması ile çözülür. Günün yarısından sonra gelen talepler ise ertesi günün ilk zaman diliminde çözülür. Bu nedenle 14. iterasyon olarak öğleden sonra gelen taleplerin tamamı bir değerlendirilerek, tek bir statik problem olarak ele alınmaktadır. PSO algoritmasına ait seçilen parametreler Tablo 1 ile verilmektedir.

Tablo 1: PSO Algoritması Parametreleri

Parametre Türü	Değer
Popülasyon Büyüklüğü	10
İterasyon Sayısı	1000
Her Bir Problem İçin Tekrar Sayısı	10
Atalet Ağırlığı (w)	1
Kişisel En İyi Pozisyonun Ağırlığı ($c1$)	1
Yerel En İyi Pozisyonun Ağırlığı ($c2$)	1

Popülasyon büyüklüğü 10 olarak belirlenmiştir. Yani 10 farklı koldan çözüm uzayı taranmaktadır. Her bir zaman diliminde üretilmiş problem PSO algoritması çalıştırılarak çözülmektedir. İterasyon sayısı 1000 olarak belirlenmiştir. Statik ARP için Christofides ve Beasley (1984) (7 farklı problem), Fisher (1995) (1 problem) ve Taillard (1993) (12 farklı problem) tarafından oluşturulan test problemleri, Kilby v.d. (1998) tarafından dinamik hale getirilmiştir. Problemler literatüre kazandıran kişinin isminin baş harfi ve içerdiği müşteri sayısı ile birlikte isimlendirilmişlerdir.

4.2. Test Sonuçları

Test problemlerinin her biri 10 'ar kez çözümlenerek her bir çözüm için sonuçlar kaydedilmiştir. Algoritma, i7 cpu ve 8 gb ram özelliklerindeki bir bilgisayarda çalıştırılmış ve karşılaştırmalı sonuçlar Tablo 2 ile verilmiştir. Karşılaştırmalı sonuçlar raporlanırken, her bir algoritma ile elde edilen çözümler maliyetler açısından karşılaştırılmıştır. Bu durumda tüm algoritmaların amaç fonksiyonları,

kullanılan tüm araçların almış oldukları yolların toplamını minimize etmektir. Bu nedenle en küçük amaç fonksiyonu değeri ile tüm müşterilere hizmet veren algoritma başarılı kabul edilmektedir.

20 adet farklı probleme ait amaç fonksiyonu değerlerinde karşılaştırılan dört algoritma için, en iyi değerlerin bulunduğu hücre koyu renkle verilmiştir. Görülmektedir ki 8 adet problem için önerilen PSO algoritması literatürde bu güne kadar çalışılmış olan algoritmalarından daha iyi sonuç vermektedir. En iyi sonuçların elde edildiği problem boyutlarına dikkat edilecek olursa, genellikle büyük boyutlu (120, 150 adet gidilecek konumun bulunduğu) problemlerde PSO algoritması başarılı olmaktadır. Buradan yola çıkarak hesaplama karmaşıklığı açısından daha karmaşık ve çözüm uzayının görece olarak daha büyük olduğu problemlerde başarılı olmaktadır. Optimizasyon açısından bu husus önemli olmaktadır ve algoritmanın problem boyutu artsa bile yerel optimaya takılmadan çözüme gittiğini göstermektedir.

Tablo 2: Elde Edilen Sonuçların Diğer Çalışmalar ile Karşılaştırılması

Problem	PSO		DAPSO ¹		ACO ²		GA ³	
	En İyi	Ort.	En İyi	Ort.	En İyi	Ort.	En İyi	Ort.
c50	632,93	655,25	575,89	632,38	631,30	681,86	570,89	593,42
c75	988,36	1029,92	970,45	1031,76	1009,38	1042,39	981,57	1013,45
c100	975,62	1028,57	988,27	1051,50	973,26	1066,16	961,10	987,59
c100b	969,90	1018,11	924,32	964,47	944,23	1023,6	881,92	900,94
c120	1267,26	1348,49	1276,88	1457,22	1416,45	1525,15	1303,59	1390,58
c150	1227,21	1363,56	1371,08	1470,95	1345,73	1455,50	1348,88	1386,93
c199	1781,30	1818,18	1640,40	1818,55	1771,04	1844,82	1654,51	1758,51
f71	277,41	301,26	279,52	312,35	311,18	348,69	301,79	309,94
tai75a	1770,03	1859,38	1816,07	1935,28	1843,08	1945,20	1782,91	1856,66
tai75b	1396,39	1435,85	1447,39	1484,73	1535,43	1704,06	1464,56	1527,77
tai75c	1455,77	1522,10	1481,35	1664,40	1574,98	1653,58	1440,54	1501,91
tai75d	1518,58	1590,72	1414,28	1493,47	1472,35	1529,00	1399,83	1422,27
tai100a	2357,66	2471,72	2249,84	2370,58	2375,92	2428,38	2232,71	2295,61
tai100b	2286,00	2374,24	2238,42	2385,54	2283,97	2347,90	2147,70	2215,39

Problem	PSO		DAPSO ¹		ACO ²		GA ³	
	En İyi	Ort.	En İyi	Ort.	En İyi	Ort.	En İyi	Ort.
tai100c	1495,20	1588,89	1532,56	1627,32	1562,30	1655,91	1541,28	1622,66
tai100d	1722,27	1879,96	1955,06	2123,90	2008,13	2060,72	1834,60	1912,43
tai150a	3571,34	3746,67	3400,33	3612,79	3644,78	3840,18	3328,85	3501,83
tai150b	2893,76	3200,97	3013,99	3232,11	3166,88	3327,47	2933,40	3115,39
tai150c	2772,36	2928,11	2714,34	2875,93	2811,48	3016,14	2612,68	2743,55
tai150d	3110,11	3258,46	3025,43	3347,60	3058,87	3203,75	2950,61	3045,16

1: Dynamic Adopted PSO (Khouadjia v.d., 2012)

2: Ant Colony Optimization (Montemanni v.d., 2005)

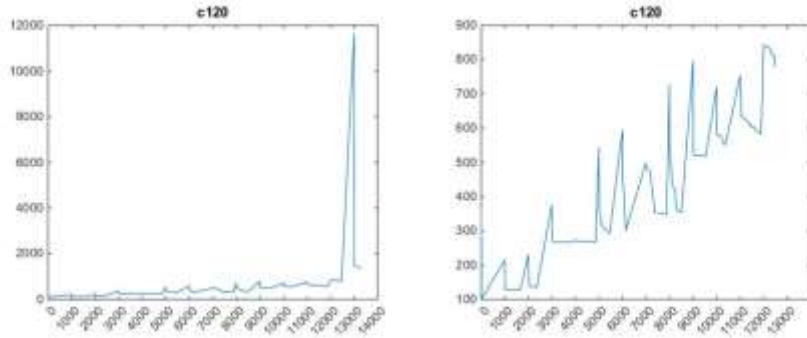
3: Genetic Algorithm (Hanshar ve Ombuki-Berman M., 2007)

Algoritmanın performansını ölçmek için, her bir zaman diliminde ele almış olduğu problem için iterasyonlar boyunca en iyiye nasıl yakınsadığının görselleştirilmesi önemlidir.

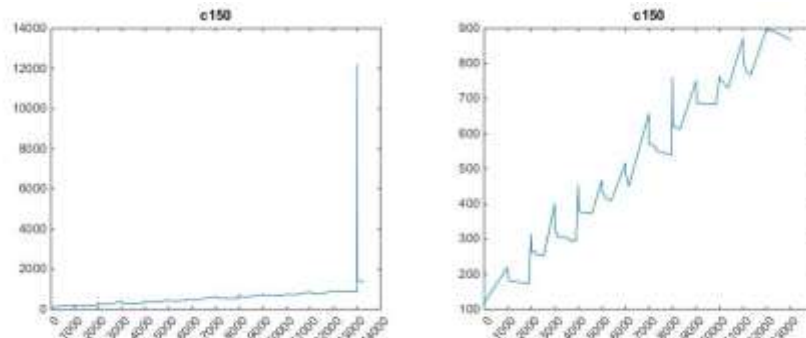
Şekil 3 ve Şekil 4 ile verilen iki örnek problem için en iyi değere yakınsama grafikleri incelenebilir. Bu grafiklerde özellikle büyük boyutlu iki problem örneği seçilmiştir. Bu noktada yakınsamanın hızı

gözlemlenebilir. Her bir zaman diliminde bulunan bir çözüm değerinin iyileştirilme hızı gözlemlenmektedir. Son zaman diliminde günün yarısından sonra gelen talepler birlikte değerlendirildiği için, ilk elde edilen çözüm diğer zaman dilimlerine kıyasla daha büyüktür. Ancak hızlı bir şekilde düşüş olduğu görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında algoritmanın optimal değere yakınsamasının görece olarak hızlı olduğu sonucuna varılabilir.

Şekil 3: c120 Problemi için Algoritmanın En İyi Değere Yakınsaması

Şekil 4 c150 Problemi için Algoritmanın En İyi Değere Yakınsaması

Algoritmanın en iyi değere yakınsaması verilirken, c120 ve c150 problemleri örnek olarak seçilmiştir. Her iki problem için de ilk olarak planlama periyodunun tamamının grafiği çizilmiştir ve ikinci olarak ise günün ilk yarısının grafiği çizilmiştir. Daha önce de bahsedildiği gibi, günün yarsından sonra gelen taleplerin tamamı ertesi gün değerlendirildiğinden, toplam maliyet ilk aşamada yüksek çıkmaktadır. Bu nedenle y-eksenindeki değer birden yükselmiştir. PSO algoritmasının iterasyonları neticesinde bu değerler iyileştirilmiştir.

4.3 Önerilen Algoritmanın Bir Gerçek Hayat Problemine Uygulanması

Bu çalışmada DARP için PSO algoritması kullanarak çözüm önerisi geliştirilmiş ve elde edilen sonuçlar literatürdeki diğer çalışmalar ile karşılaştırılmıştır. Literatürde bulunan test problemlerine ek olarak bir gerçek hayat problemi için çözüm önerisinde bulunulmuştur.

Gerçek hayat probleminin ait olduğu firma içme suyu dağıtım sektörüne ait bir firmadır. Uzun zamandır bu sektörde rekabet eden firma rakiplerine nazaran daha iyi bir rotalama yaparak maliyetleri azaltmak istemektedir. Tek bir noktada bulunan depodan bayilere servis hizmeti verilmektedir. Çalışmamızda bu deponun belirtilen bayilere damacana su dağıtımının en uygun rota ile yapılması için bir çözüm önerisi getirilmiştir.

Çeşitli yerlerde toplam 71 adet bayi bulunmaktadır. Firmanın eşit kapasiteli 20 adet aracı bulunmaktadır. İdeal olan rotalamada bu 20 adet aracın en minimal şekilde kullanılması olduğundan, en kötü senaryoda 20 araç ile servis verilmektedir. Eşit kapasitede olan her bir aracın 150 birim taşıma kapasitesi bulunmaktadır.

Bir günlük planlar halinde rotalama yapılmaktadır. Her bir müşterinin talepleri ve taleplerin ortaya çıkma zamanları firmadan temin edilmiştir. Bayilerin depodan talep ettikleri ürün miktarları ve depoyu bilgilendirme zamanlarına ait veriler şirketten tedarik edilmiştir. Dinamik araç rotalama problemi uygulaması olarak

önerilen PSO algoritması ile çözümler elde edildikten sonra mevcut durum ile karşılaştırmalar yapılmıştır.

Amaç fonksiyonu olarak rota uzunluğunun maliyeti belirlenmiştir. PSO algoritması kullanılarak çözülen problemde, Olay Yöneticisi ve çalışma gününü eşit zaman aralıklarına bölme yöntemi kullanılmıştır. PSO algoritması parametreleri, test problemlerinin çözümünde kullanıldığı şekildedir. Popülasyon büyüklüğü 10, iterasyon sayısı 1000, atalet ağırlığı 1, öğrenme sabitlerinin her biri 1 olarak seçilmiştir.

Toplamda 10 adet alt rotanın belirlenmiş olduğu mevcut durumda toplam maliyet 1109,84 km olarak hesaplanmıştır.

PSO algoritması sonucunda elde edilen çözüm ile alt rota sayısı yine 10 olmakla beraber toplam maliyet 963,99 km olup, %15 oranında iyileştirme gözlenmektedir.

Ulaşım giderlerinin %15 azalması şirket adına çok önemli bir kazanç sayılmaktadır. Bu avantaj aynı zamanda şirketin rakipleri karşısında daha öne çıkmasına olanak sağlamaktadır. Şirket istediği takdirde rotalamalar anlık olarak sürücülere bildirilebilir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada ulaştırma sektöründe çok önemli bir yer tutan Dinamik Araç Rotalama Problemleri ele alınmıştır. DARP için meta sezgisel algoritmalar içerisinde NP-Zor sınıfına ait optimizasyon problemlerine başarılı bir şekilde uygulanan olan Parçacık Sürü Optimizasyon algoritması önerilmiştir.

Önerilen çözüm algoritması müşteri sayısı 50 ile 150 arasında değişen 20 farklı test problemi üzerinde çalıştırılarak geliştirilen çözümün kalitesi ve etkinliği ölçülmüştür. Test problemleri DARP ile ilgili çalışmalarda kullanılan, kolay ulaşılabilen ve optimal değerleri bilinen veri setleridir.

Çalışmanın son bölümünde ise bir gerçek hayat problemi ele alınmıştır.

Müşterilerinden telefonla talep bildirim alan ve dağıtım yapan bir firmanın günlük araç rotalama verileri kullanılarak maliyet minimizasyonu yapılmıştır. PSO algoritması ile elde edilen sonuçlar firmanın hali hazırda kullanmış olduğu dağıtım rotaları ile karşılaştırılmıştır.

Çalışmamız uluslararası literatürde yeni çalışılmaya başlanmış olan dinamik optimizasyon problemleri içerisinde önemli bir yer tutan DARP ile ilgili karşılaştırılabilir sonuçlar sunmaktadır. Türkçe literatür tarandığında bu konuda daha önce çok az çalışma olduğu görülmüştür. Ayrıca bu kaynaklarda bir gerçek hayat uygulaması bulunmamaktadır. Bu alanda yapmış olduğumuz çalışmalar akademik referans olarak bir kaynak aracı olarak kullanılabilir.

6. TEŞEKKÜR

Bu çalışma İstanbul Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi Tarafından Tez Projesi Kapsamında Desteklenmiştir. Proje numarası: 47943

7. KAYNAKÇA

1. BIANCHI, L. (2000). Notes On Dynamic Vehicle Routing-The State of The Art.
2. CHRISTOFIDES, N. ve BEASLEY, J. E. (1984). "The Period Routing Problem", *Networks*, 14(2): 237-256.
3. CORMEN, T. H., LEISERSON, C. E., RIVEST, R. L. ve STEIN, C. (2009). *Introduction to Algorithms* (Cilt 3). Cambridge: MIT Yayın.
4. CROES, G. A. (1958). "A Method For Solving Traveling-Salesman Problems", *Operations Research*, 6(6): 791-812.
5. DANTZIG, G. B. ve RAMSER, J. H. (1959). "The Truck Dispatching Problem", *Management Science*, 6(1): 80-91.
6. FISHER, M. (1995). "Vehicle Routing", (İçinde) *Handbooks In Operations Research and Management*, 8: 1-33, Elsevier.
7. HANSHAR, F. T. ve OMBUKI-BERMAN, M., B. (2007). "Dynamic Vehicle Routing Using Genetic Algorithms", *Applied Intelligence*, 27(1): 89-99.
8. KENNEDY, J. ve EBERHART, R. (1995). "Particle Swarm Optimization", *Proceeding of the IEEE international conference on neural networks, 1942-1948*.
9. KHOUADJIA, M. R., SARASOLA, B., ALBA, E., JOURDAN, L. ve TALBI, E. G. (2012). "A Comparative Study Between Dynamic Adapted PSO and VNS for the Vehicle Routing Problem with Dynamic Requests", *Applied Soft Computing*, 12(4): 1426-1439.
10. KILBY, P., PROSSER, P. ve SHAW, P. (1998). "Dynamic VRPs: A Study of Scenarios", *University of Strathclyde Technical Report*.
11. LARSEN, A. (2000). *The Dynamic Vehicle Routing Problem*. Doktora Tezi, Institute of Mathematical Modelling, Technical University of Denmark.
12. LUND, K., MADSEN, O. B. ve RYGAARD., J. M. (1996). *Vehicle routing with varying degree of dynamism*. The Department Informatics of Mathematical Modelling. Technical University of Denmark.
13. MIRHASSANI, S. A. ve ABOLGHASEM, N. (2011). "A Particle Swarm Optimization Algorithm for Open Vehicle Routing Problem", *Expert Systems with Application*, 38(9): 11547-11551.
14. MONTEMANNI, R., GAMBERDELLA, L. M., RIZZOLI, A. E. ve DONATI, A. V. (2005). "Ant Colony System for a Dynamic Vehicle

- Routing Problem”, *Journal of Combinatorial Optimization*, 10(4): 327-343.
15. PILLAC, V., GENDREAU, M., GUÉRET, C., ve MEDAGLIA, A. L. (2013). “A Review of Dynamic Vehicle Routing Problems”, *European Journal of Operational Research*, 225(1): 1-11.
 16. PSARAFTIS, H. N. (1988). “Dynamic vehicle routing problems”, (İçinde) *Vehicle Routing: Methods and Studies*: 223-248, North-Holland, Amsterdam.
 17. PSARAFTIS, H. N. (1995). “Dynamic Vehicle Routing: Status and Prospects”, *Annals of Operations Research*, 61(1): 143-164.
 18. SHI, Y. ve EBERHART, R. C. (1999). “Empirical Study of Particle Swarm Optimization”, *Proceedings of the IEEE Congress on Evolutionary Computation: 1945-1950*.
 19. TAILLARD, É. (1993). “Parallel Iterative Search Methods for Vehicle Routing Problems”, *Networks*, 23(8): 661-673.
 20. TOTH, P. ve VIGO, D. (2001). “The Vehicle Routing Problem”, *Society for Industrial and Applied Mathematics*.
 21. WANG, W., WU, B., ZHAO, Y. ve FENG, D. (2006). “Particle Swarm Optimization for Open Vehicle Routing Problem”, (İçinde) *Computational Intelligence: 999-1007*, Springer.
 22. WOODRUFF, D. L. (1998). *Advances in Computational and Stochastic Optimization, Logic Programming and Heuristic Search*, Springer.
 23. YU, X., GEN, M. (2010). *Introduction to Evolutionary Algorithms*. Springer Science - Business Media.

ÇEVRE SORUNLARININ KAVŞAĞINDA BİYOLOJİK ÇEŞİTLİLİK

BIODIVERSITY AT THE CROSSROADS OF ENVIRONMENTAL ISSUES

Hacı KURT*

* Doç. Dr. Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü,
haci1963@hotmail.com

ÖZ

Yeryüzünde var olan bütün yaşam formlarını içine alan biyolojik çeşitlilik kavramı çevre sorunlarının önemli bileşenlerinden biridir ve son birkaç on yılda görülen biyolojik çeşitlilikteki dramatik azalma insanlığın geleceğini tehdit eder duruma gelmiştir. Birçok bilimsel yayın, rapor ve araştırma bu süreci açıkça ortaya koymaktadır. Bu çerçevede, sorunun farkına varma konusunda bir bilinçlenmenin olduğunu kabul etmekle birlikte alınan önlemlerin yetersiz ve biyolojik çeşitlilikteki azalmanın hızının çok gerisinde kaldığı görülmektedir. Biyolojik çeşitlilik sorunu, iklim değişikliği ve küresel ısınma, ormansızlaşma, aşırı nüfus artışı gibi çevre sorunlarının nedeni veya sonucu, çoğu zaman da hem nedeni hem sonucu olan bir olgudur. Bu bağlamda, çevre sorunlarının kavşak noktasında, kilit öneme sahip bir sorun olan biyolojik çeşitlilik kaybı, bu çalışmada diğer sorunlarla ilişkisi bağlamında, etik bir sorun, ekonomik bir sorun, toplumsal bir sorun ve her şeyden önce bir gelecek sorunudur. Bu nedenle kendisi de biyolojik çeşitliliğin bir parçası olan insanlığın varoluş sorunu olarak ele alınarak analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Çevre, Tür Kaybı, Biyolojik Çeşitlilik ve Ekonomi, Çevre Bilinci.

Jel Kodları: N5, Q01, Q57

ABSTRACT

Biodiversity which includes all life forms on earth is one of the most important components of environmental issues and dramatic decrease of biodiversity in last decades threatens the future of humanity. Many publications, reports and researches on the subject clearly show this reality. In this context, despite increasing consciousness of the issue by society and international community, measures taken by governments, society and individuals are very far away and indifferent compared to speed of biodiversity loss. Biodiversity issues either cause or result of other environmental issues such as climate change, global warming, deforestation, overpopulation and so on, and in most cases biodiversity is not only cause but also result of other environmental problems. Therefore, at the crossroads of environmental issues, as a key problem, the loss of biodiversity with relations to other socio-economic and ethical issues and maybe, the most important one as the issue of the future of humanity, biodiversity will be analyzed in this study.

Keywords: Environment, Loss of Species, Biodiversity and Economics, Environmental Consciousness.

Jel Codes: N5, Q01, Q57

1. GİRİŞ

Çevre sorunları günümüzün en önemli küresel tehditlerinden biri olarak insanlığın geleceğini bir bilinmeze doğru götürmektedir. İnsanlığın son iki yüzyıl içinde doğayla kurduğu ilişkilerin bütünüyle insan merkezli bir anlayışa dayanması, kısa dönemli çıkarların, uzun dönemli olabilecekler konusunda insanlığı neredeyse körleştirmesi, insan aklına, bilime ve teknolojiye aşırı güvenme bugünkü çevresel sorunların ana nedenini oluşturmaktadır. İnsanoğluna sunduğu olanaklar yanında, insanoğlunun elinde doğayı daha çok tahrip etme konusunda olağanüstü yıkıcı bir silah haline de dönüşen teknolojik gelişmeler, hızla artan dünya nüfusu ve sınırsız bir tüketim psikolojisiyle yeniden biçimlendirilen yeni insan tipi bu sürecin bir başka katalizörü olmuştur. İnsanlık, dünya gezegeni ve onun canlı ve cansız değerleri üzerinde sanayi devriminden önceki binlerce yılda yaptığından daha fazla tahribatta bulunmuştur. İki yüz yıldır birikerek ve hızlanarak artan çevresel sorunlar bugün insanlığın ortak geleceğini tehdit eden en önemli sorunlardan biri haline gelmiştir.

Çevre sorunları olarak adlandırılan bu genel alanın içinde birçok alt başlıktan bahsetmek mümkündür. Nüfus artışı, ormansızlaşma, hava kirliliği, su kirliliği, küresel ısınma ve benzeri birçok çevresel sorun aynı üst başlığın parçaları olarak bilinen sorun alanlarını oluşturmaktadır. Bu alt başlık alanlarıyla ilgili kısa bir düşünme molası bile bu sorunların her birinin ne kadar diğer başlıklar ve sorun alanlarıyla iç içe geçmiş olduğunu gösterecektir. Bunlardan her biri diğer sorunun ya nedeni ya sonucudur, çoğu zaman hem nedeni hem sonucudur. Örneğin ormansızlaşma ve küresel ısınma sorununu ele alalım; küresel ısınma ormansızlaşma üzerinde büyük bir etkiye sahiptir, ancak ormansızlaşmanın kendisi de küresel ısınma üzerinde çok önemli bir hızlandırıcı etkiye sahiptir. Aynı sorunun nüfus artışıyla ilişkisi için de benzer şeyler söylenebilir. Kısaca çevre sorunlarının birçoğunun diğerleriyle kesişim alanları mevcuttur.

Bu kesişim alanlarının en önemli noktalarından biri biyolojik çeşitlilik kaybıdır. Nüfus artışı, hava kirliliği, su kirliliği, toprak kirliliği, ormansızlaşma küresel ısınma gibi olguların hepsi yeryüzündeki türlerin hızla azalması üzerinde etkide bulunmaktadır. Asit yağmurlarından etkilenen bir ormanda biz sadece uzaktan gördüğümüz devasa ağaçları kaybetmiyoruz, bu ormanı kendisine yuva yapan sayısız yaban hayvanını, sembiyotik yaşayan başka bitkileri, bu orman ekosisteminde yaşayabilen mantar türlerini de kaybediyoruz. Kısaca habitatın yok olması çok sayıda türün birlikte yok olmasını beraberinde getirmektedir. Çin nüfusunun artışı ve Çin'deki refah artışı, Çin mutfağının özel yemeklerinden biri için köpekbalığı yüzgeçlerindeki bir et parçasına olan talebi artırmakta ve okyanuslardaki köpekbalığı avcılığını artırmakta, bu amaçla her yıl yüz milyonlarcası avlanan köpekbalığı katliamına yenileri eklenmektedir. Dolayısıyla biyolojik çeşitlilik kaybı hemen bütün çevre sorunlarıyla ilişkili olduğu kadar çevre sorunlarının belki de biz insanların hayatına en somut yansımadır. Bu nedenle, biyolojik çeşitlilik ekonomik, toplumsal, tarımsal sorunların bir parçası ve insanoğlunun çevresindeki tehlikenin giderek daraldığını gösteren ve tehlikenin her geçen gün insan türüne yaklaştığını işaret eden en önemli alandır.

2. BİYOLOJİK ÇEŞİTLİLİK NEDİR?

Biyolojik çeşitlilik kavramı, biyoloji bilimi içinde geniş bir çalışma ve araştırma alanını ifade eder. Bu bağlamda canlı varlıkların hangi kaynaklardan gelirse gelsin çeşitliliğini anlatır. Karasal, deniz, okyanus ve diğer su ekosistemleri, ekosistem toplulukları, türlerin kendi içinde, türler arası ve ekosistemler arası çeşitliği içine alır (United Nations, 1992). Birleşmiş Milletlerin, 1992 tarihli Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesinin, Tanımlar ve Kullanımıyla ilgili 2. Maddesinde yapılan bu tanım, kavramın kapsamını oldukça geniş

tutmuştur. Biyolojik çeşitlilik, genel olarak sadece tür çeşitliliğini değil, bunun yanında genetik çeşitliliği de içine alan bir kavramdır. Biyolojik çeşitliliği oluşturan ekosistem çeşitliliği, tür çeşitliliği ve genetik çeşitlilik öğelerinin birbiriyle olan ilişki ve etkileşimi de kavramın kapsamı içindedir. Bu alanda çalışan bilim insanlarının, genel olarak biyolojik çeşitliliği bu geniş anlamıyla değerlendirdikleri söylenebilir.

Bir başka ifadeyle, biyolojik çeşitlilik yerkürede var olan bütün yaşam formlarını içine alır. Bu kapsamın içinde insan türü de vardır. Sonuç olarak, kendisi de biyolojik çeşitliliğin bir parçası olan insan için, kendisi dışındaki biyolojik çeşitliliğin korunması son derece önemlidir; çünkü biyolojik çeşitlilik insanoğlunun sağlık, refah ve mutluluğu, toplumların işlevlerini yerine getirebilmeleri için hayatidir (Munoz-Blanco vd., 2015). Buna rağmen, 2014 yılı Yaşayan Gezegen Raporu (Living Planet Report)'na göre yeryüzündeki biyolojik çeşitlilikteki azalma hızla devam etmektedir. Raporun on binden fazla örneklem üzerinden yaptığı değerlendirmeye göre 1970'ten sonraki kırk yıl içinde memeliler, kuşlar, sürüngenler, amfibik türler ve balık nüfusundaki azalma yüzde 52 olmuştur (WWF, 2014).

Sorun, günümüzde açık olarak bir tehdit haline gelmesine rağmen bu konuda yapılanların çok yetersiz olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İnsanların genel olarak bu konuda büyük bir bilgisizlik ve duyarsızlık içinde olduğunu söyleyebiliriz. Bir başka açıdan bakıldığında, uluslararası alanda son birkaç on yılda biyolojik çeşitliliğin önemi, bu konudaki riskler ve alınması gereken önlemler konusunda uluslararası örgütlerin ve sivil toplum kuruluşlarının önemli girişimler yaptığını da belirtmek gerekir. Bunlar arasında, Birleşmiş Milletler Çevre Örgütü (UNEP) şemsiyesi altında kabul edilen ve ülkelerin imzasına açılan 1992 tarihli Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi bu çabaların ilk akla gelenlerinden biridir. 2003 yılında yürürlüğe giren Cartagena Biyolojik Güvenlik Sözleşmesi, 2010'da

imzalanan Nayoga Protokolü, 2011- 2020 dönemi Biyolojik Çeşitlilik Stratejik Planı kapsamında belirlenen Aichi Hedefleri çeşitli açılardan biyolojik çeşitliliğin korunmasını sağlamaya yönelik uluslararası çabalar arasındadır. Bu yöndeki çalışmaları, gerçekte daha eskilere götürmek mümkündür. Ramsar Sözleşmesi olarak bilinen 1971 tarihli Uluslararası Önemli Sahip Sulak Alanlar Hakkında Sözleşme, Washington Sözleşmesi olarak da bilinen 1973 tarihli Nesli Tehlikede Olan Yabani Hayvan ve Bitki Türlerinin Uluslararası Ticaretine İlişkin Sözleşme, 1979 tarihli Göçmen Yaban Hayvanlarının Korunmasına İlişkin Bonn Sözleşmesi, 1979 tarihli Bern Sözleşmesi olarak bilinen Avrupa'nın Yaban Hayatı ve Yaşama Ortamlarını Koruma Sözleşmesi bu alanda daha erken dönemdeki çabalara örneklerden bazılarıdır.

Bazıları genel, bazıları özel bir tür veya grubun; bazıları bölgesel biyolojik çeşitliliğin korunması ve ortaya çıkan biyolojik çeşitlilik kaybının tamir edilmesi gibi hedefleri olan, bu antlaşma ve sözleşmelere rağmen, sorunun giderek büyümesi ve insanlığın ortak geleceğini tehdit eder boyutlara ulaşması, bütün bu çabalara rağmen yapılanların çok yetersiz olduğunu göstermektedir. Söz konusu sözleşmeler ve bunlara imza koyan ülkelere rağmen bu metinlerin öngördüğü çabaları samimiyetle gösteren kişi, kurum ve ülkelerin sayısı olması gerekenin çok altındadır. Uluslararası hukukun ülkelerin iç hukukunda uygulanmasında ortaya çıkan sorunlar, uluslararası hukukun doğasından kaynaklanan ya da bugünkü uluslar ailesinin henüz belli bir ortak bilince ulaşmamasından kaynaklanan nedenlerden dolayı, genel olarak çevresel sorunlar, özel olarak da biyolojik çeşitlilik alanında ne yazık ki büyük bir sorun ve çözümsüzlük yaşanmaktadır. Ortak malların trajedisi (*tragedy of the common*) olarak bilinen bu durum, başka alanlarda da, fakat en başta insanlığın ortak değeri olan çevre değerleri ve biyolojik çeşitlilik üzerinde olumsuz etkisini göstermekte ve bir trajediye yol açmaktadır.

Çevre ve özellikle biyolojik çeşitlilik konusunda sivil inisiyatiflerin de önemli çabaları vardır. Devletler, uluslararası örgütler ve resmi kurumların dışında çok sayıda sivil toplum örgütü de bu konuda önemli çalışmalar yapmıştır ve yapmaktadır. Bu örgütlerden bazıları yukarıda bahsedilen uluslararası sözleşmelerden çok daha uzun bir geçmişe dayalı örgütlerdir ve onlarca yıldır değişik araç ve yöntemlerle biyolojik çeşitliliğin korunmasına yönelik çalışmalarını sürdürmektedirler. Doğa ve Doğal Kaynakların Korunması İçin Uluslararası Birlik ya da kısa adıyla Uluslararası Doğayı Koruma Birliği (IUCN), Uluslararası Koruma (CI, Conservation International), Doğayı Koruma Örgütü (Nature Conservancy), Dünya Doğayı Koruma Vakfı (WWF), Uluslararası Kuşları Koruma Örgütü (BirdLife International) gibi geniş bir ağa sahip, önemli kaynaklara sahip sivil toplum örgütleri biyolojik çeşitlilik alanında önemli çalışmalar yapmaktadırlar. Ne var ki, gelinen nokta daha alınacak çok uzun bir yolun olduğunu göstermektedir. Asıl sorun, insanlığın bu uzun yolu alması için gelecek zaman kadar doğanın beklemeye tahammül gösterip gösteremeyeceği sorundur. İnsanlığın en başta kendi geleceğini güvence altına alabilmesi için hızla yok olan biyolojik çeşitliliğin durdurulması ve bugüne kadar yapılan tahribatın olabildiğince giderilmesi için gerekli hukuksal, finansal, kültürel ve her şeyden önce de toplumsal ve bilinçsel donanıma en kısa zamanda sahip olması gerekir.

Yapılan bazı araştırmalar dünya kamuoyunda biyolojik çeşitliliğin öneminin giderek daha çok farkına varıldığını gösteren işaretler bulunduğunu göstermektedir. Bu konuda 2009-2014 dönemini ve on üç ülkede 38.000 tüketiciyi kapsayan bir araştırma, biyolojik çeşitlilik sorunu konusunda tüketicilerin giderek bilinç düzeyinin arttığını, biyolojik çeşitliliğin ahlaki kaynaklarına daha çok değer atfettiğini ve giderek ürünler üzerindeki çevre ve etik değerlere ilişkin etiketlere dikkat ettiğini göstermiştir (Union

for Ethical BioTrade, 2014). Dolayısıyla, şirketlerin üretim süreçlerinde ve kaynak kullanımında etik değerlere ve çevresel değerlere önem vermesi giderek firmalar için de rasyonel ve kazanç getiren bir davranış olmaya başlayacaktır. Ne var ki, bu alandaki bilinçlenmenin çok daha yüksek düzeylere ulaşması gerekir ki, kısa dönemli kar peşinde koşarak hem kendilerinin hem de insanlığın ortak geleceğini tehlikeye atan firmalar bu yolla gerçek ve etkili bir kontrol mekanizmasına kavuşsunlar.

Eğer bugünkü tahminler gerçekleşecek olursa 21. yüzyılın sonunda, yüzyılın başında var olan türlerin yüzde elli ya da daha fazlasını kaybedeceğiz. Bunun da muhafazakar tahminler olduğunu belirtmek gerekir. Her şeyin üzerinde, biyolojik çeşitliliğin azalması, biyosfer üzerinde, biz insanların bütün diğer çevresel sorunlarının toplamından daha fazla ve daha uzun süreli bir etkisi olacaktır (Myers, 1993: 74-79).

Yeryüzündeki türler yok olurken bizim gelecekte yapabileceğimiz keşifler ve ilerlemeler konusundaki seçeneklerimiz de azalıyor. Biyolojik çeşitlilik kaybının etkileri açık olarak, daha az yeni tıbbi ilaç, doğal afetler karşısında daha zayıf ve savunmasız hale gelme ve küresel ısınmadan daha fazla etkilenme anlamına gelmektedir. Dünyadaki gıda ürünlerinin yaklaşık üçte biri arılar, kelebekler, sinekkuşları, yarasalar, böcekler ve diğer polen taşıyıcıların faaliyetlerine bağlıdır. Yalnızca Amerika Birleşik Devletlerinde, balaruları 10 milyar dolar değerinde tarım ürününün tozlaşmasını sağlamaktadır. Bu gruptaki hayvanların yok olmasının ilk aşamadaki doğrudan sonucu bütün dünyada çok büyük ekonomik kayıplar, gıda kıtlığı ve açlık anlamına gelmektedir (Endangered Species International, 2015) .

Biyolojik çeşitlilik kavramı bize şunu da hatırlatmalıdır ki, hiçbir organizma izole edilmiş biçimde yaşamıyor. Yeryüzündeki milyonlarca canlı türü birçok bakımdan diğer canlılarla etkileşim ve ilişki içinde yaşıyor; böylece küresel ekosistemin denge içinde olmasına ve dünya gezegeninin

devamına katkıda bulunuyor (Natural History Museum, 2015).

Dünyanın çeşitli yerlerindeki çabalar sonucu, bazı türler için başarılı kurtarma çalışmaları olsa da yok olma tehdidiyle karşı karşıya gelen türlerin sayısının artması bu iyi haberleri gölgede bırakmaktadır. IUCN'nin 23 Temmuz 2015 tarihindeki uluslararası haber yayımına göre, kurumun Tehlike Altındaki Türler Kırmızı Listesinde bu tarihe kadarki son güncellemesine göre, altmış yıllık bir azalma döneminden sonra artmaya başlayan ve bu artışı sürdüren İber vaşağı bu iyi haberlerden biridir. İber yarımadasında yaşayan bu tür (Iberian Lynx), 2002 yılında 52 yetişkin vaşak nüfusuna, 2012 yılında da bu sayı 156'ya ulaşmıştır. Tür böylece IUCN Red List'te "Kritik Düzeyde Tehlike Altında" kategorisinden, "Tehlike Altında" kategorisine geçirilmiştir. İspanya ve Portekiz'in sınırlı bölgelerinde bulunan bu tür, çok yönlü ve çok ortaklı bütünlük, uzun erimli bir koruma politikasıyla yok olmanın eşiğinden döndürülmüştür.* Benzer bir başarı Guadalupe Kürk Foku için geçerlidir. Diğer kürk fokları gibi, değerli kürklerinden dolayı avcılar tarafından büyük talep gören Guadalupe Kürklü Foku, bir zamanlar Güney California'nın en yaygın fok türü ve 200.000 civarında nüfusu olduğu tahmin edilirken, 1800'ler ve 1920'lerde neredeyse yok olmanın sınırına gelmiş ve iki kez türün yok olduğu düşünülmüştür. Yaşam alanlarının

korunması çalışmaları ve ABD Deniz Memelilerini Koruma Yasası gibi hukuki düzenlemeler sayesinde, türün nüfusu 200'lerden 1950'lerde 500'lere çıkmış, 2010 yılında da 20.000'lere ulaşmıştır. Böylece türün statüsü, "Tehdit Altında Olmaya Yakın" (Near Threatened) kategorisinden "En Az Kaygı Duyulacak" (Least Concern) kategorisine dönüştürülmüştür (IUCN, 2015). Diğer yandan aynı dönemde olumsuz gelişmeler çok daha fazladır. Afrika altın kedisi, Yeni Zelanda deniz aslanı, Batı ve Doğu Afrika bölgelerinde aslan türü çeşitli nedenlerden dolayı büyük ölçüde azalmıştır. Kadın Terliği Orkidesi (Lady's Slipper Orchid) de denilen ve en güzel süs bitkilerinden biri olan tropikal Asya Terlik Orkidesinin 88 türünün yüzde 99'u süs bitkisi olarak kullanılmak amacıyla aşırı toplanması nedeniyle yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelmiştir. Yine aynı dönemde Hindistan'da yetişen 44 tıbbi bitki aşırı toplama ve yaşam alanı kaybı nedeniyle yok olma tehdidi noktasına gelmiştir. Kısaca, bahsedilen IUCN Red List güncellemesine göre yok olan, yeni bir listeye eklenmemekle birlikte yukarıda belirtilenlerle birlikte 14 tür *Critically Endangered* statüsünde olarak değerlendirilmiştir ki, bu kesin olmamakla birlikte "muhtemelen tür yok oldu" anlamına gelmektedir (IUCN, 2015).

Biyolojik çeşitliliğin karşı karşıya olduğu tehlikeyi IUCN Kırmızı Liste güncellemesi en somut biçimde göstermektedir. 2015 yılı itibarıyla IUCN Red List 77 bin 340 türün değerlendirmesini içermektedir ve bunlardan 22 bin 784 tür bu değerlendirmeye göre yok olma tehdidiyle karşı karşıyadır (IUCN, 2015). Bu kadar büyük sayıda türün yok olması büyük bir tehlikedir, fakat daha büyük bir tehlike, söz konusu türlerin yok olması nedeniyle diğer türler için ortaya çıkacak olan süreçtir. Türlerin karşılıklı bağımlılığı ve besin zinciri düşünüldüğünde, bu türlerin yok olması besin zinciri ve ekosistem ağı içinde çok daha fazla türün yok olma sürecini tetikleyebilecektir.

* Benzer bir başarı ne yazık ki Pyrene Dağ Keçisi (Pyrenean ibex) için gösterilememiştir. Son Pyrene dağ keçisi 2000 yılında ölmüştür. Bu son dağ keçisinden alınan deri doku örneğinden klonlama yöntemiyle 2009 yılında doğan son tür de doğumdan çok kısa süre sonra akciğer komplikasyonu nedeniyle ölmüştür. Türün yok olmasından büyük ölçüde İspanyol hükümeti, zamanında, uygun ve yeterli önlem almamaktan dolayı suçlanmaktadır. Yok olan bir türü kopyalama yöntemiyle yeniden yaratma yönündeki ilk çaba ne yazık ki başarısız olmuştur. Kaynak: National Geographic News, (October 28, 2010), "First Extinct-Animal Clone Created", <http://news.nationalgeographic.com/news/2009/02/090210-bucardo-clone.html> (06.07.2015); The Sixth Extinction, "Species Info-Pyrenean Ibex", <http://www.petermaas.nl/extinct/speciesinfo/pyreneanibex.html> (06.07.2015)

3. ÇEVRE SORUNLARININ KAVŞAĞINDA BİYOLOJİK ÇEŞİTLİLİK

Bugün yaşayan insan türü *Homo sapiens sapiens*, bir tür olarak halihazırda bir yol çatalına ulaşmıştır ya da kısa zamanda ulaşacaktır ve seçeceğimiz yön bizim türümüzün nasıl bir dünyada yaşayacağını belirleyecektir. Bu yollardan biri görece biyolojik çeşitliliği olan bir geleceğe bizi götürecektir ki, bu dünya günümüzün evcil olmayan türlerinin büyük bir bölümüne sahip olacaktır. Diğeri bugünün evcil türlerinin dışındaki türlerin büyük çoğunluğunun ortadan kalktığı bir geleceğe bizi götürecektir (Yule vd., 2013: 147-159). Bazı araştırmacılara göre eğer bizim bugünkü ya da buna yakın düzeyde kişi başına düşen kaynak kullanımımız devam ederse ancak mevcut nüfusun önemli ölçüde azaltılması yoluyla insan türünün çevre üzerindeki etkisi azaltılabilir. Bir veya iki milyar insanın bugünkü oranlarda fosil yakıtları kullanması ya da yaşam alanlarını tarımsal kullanım amacıyla tekeline alması insan dışı ve evcil olmayan türlerin hayatta kalmasını büyük ölçüde etkileyebilir. Bununla birlikte, günümüz teknolojisi bir veri olarak kabul edildiğinde, yedi milyarın üzerindeki bir dünya nüfusuyla söz konusu çevresel etkilerden kaçınabilmek ancak beslenmenin büyük ölçüde bitki temelli yapılması, seyahatlerin öncelikli olarak yürüme, bisiklet ve toplu taşıma araçlarıyla yapılmasıyla mümkün olabilir. Bununun dışındaki alternatifler nüfus ve dünyanın taşıma kapasitesi arasındaki dengeyi büyük ölçüde bozacaktır (Yule vd., 2013: 147-159).

Doğal çevrede, bir türün yok olması uygun bir boşluk bırakırsa, var olan türlerin bu uygun boşluğu doldurmak için evrimleşmeye gittiği görülür. Bu durumda eğer yeterince uzun bir zaman bulunursa gelecekteki bir dünya bu yeni evrimleşmiş türlerin hayatını destekleyebilir. Ne var ki, bu evrimleşme ve adaptasyon sürecinin gerektirdiği zaman dilimi içinde, insanoğlunun hala bu yeni türleri görebilmek için hayatta olup olmayacağı çok kuşkuludur. Böyle olumsuz koşulların oluşmasından dolayı büyük cüsseli

hayvanların daha hızlı yok olma eğiliminde olduğunu yeryüzünün yaşam tarihi bize göstermektedir. Bunların yerinin doldurulması 100.000 yılla 1.000.000 yıl arasında bir zaman almaktadır. Bir örnek olarak, görece yakın bir türün adaptasyonu olması açısından oldukça kısa sürede tamamlandığı kabul edilen kahverengi ayıların kutup ayısına evrimleşme süreci 10.000 ile 200.000 yıl kadar bir zaman almıştır. Görece uzak türlerin bu adaptasyon süreci çok daha zor ve çok daha uzun zaman gerektiren bir süreci gerektirmektedir. Bu bağlamda, en kısa zaman dilimi bile insanoğlunun tarihte var olduğu zaman uzunluğunu aşmaktadır (Yule vd., 2013: 147-159).

Biyolojik çeşitliliği korumanın önünde birçok önemli sorun ve engel vardır. Bunlar, yerel, ulusal, küresel olarak farklı ölçeklerde olabileceği gibi toplumsal, kültürel, siyasal ya da ekonomik nedenlere bağlı da olabilir. Bu engellerden biri, biyolojik çeşitlilik ve ekosistemler üzerinde etkisi olan konulara ilişkin karar alma süreç ve mekanizmalarında etkili bir yönetimin olmamasıdır. Toprak ve doğal kaynakların sahipleri ve fiili kullanıcıları tarafından bu kaynakların kullanımı konusundaki kararlar, onların kısa dönemli çıkarları temelinde alınıyor olabilir. Biyolojik çeşitlilik kaybı ve ekosistem işlevlerini hesaba katmaksızın alınan bu türden kararlar toplumun tümü üzerinde etkide bulunacaktır. Etkili bir yönetimin olmaması doğal kaynakların illegal yollarla toplanması ve ihraç edilmesi, örneğin illegal kereste üretimi, nesli tehlike altında türlerin ticari kazanç amacıyla kaçak avlanması gibi alanlara kapı aralar (UNDP, 2012: 33).

Diğer önemli bir engel ekosistem mal ve hizmetlerinin gerçek değerinin ya da onları kaybetmenin gerçek maliyetlerinin yansıtılmasında /gösterilmesinde piyasanın başarısız olmasıdır. Bu nedenle, ormanlık bir toprak parçası topluma çok büyük yararlar sağlmasına rağmen toprak parçasının sahibi, üzerindeki ağaçları kesmediği ve muhtemelen araziyi, örneğin tarımsal kullanıma dönüştürmediği sürece

önemli bir ekonomik kazanç elde edemeyecektir. Doğal kaynaklar serbest mal olarak görüldüğü ve kimse tarafından sahiplenilmediği için bu kadar aşırı kullanılıyor olabilir ki sonuçta artık kimse bunlardan yararlanamaz hale gelebilir. Balık stoklarının aşırı avlanması ve çökme noktasına ulaşması bunun bir örneğidir (UNDP, 2012: 33).

Biz insanlık olarak tabiat anayla (Gaia) ilişkilerimizde bir yol ayrımındayız. Bu konuda doğanın verdiği bütün uyarı işaretlerini göz ardı ederek dünyayla kendimizi ayıran bir felsefi yolu takip edebiliriz ya da tabiat ananın gösterdiği bu alarm işaretlerine şükran duyarak, tıbbi ve daha birçok nedenden dolayı -tıbbi, farmakolojik nedenler bunlardan sadece biridir- doğayla ilişkilerimizi, doğanın ayrılmaz bir parçası olduğumuz gerçeğini kabul ederek yeniden kurabiliriz (Cordell, 2000, 463-480).

Birçok ekosistem için, büyük ölçekli yaban alanlarının yok edilmesi biyolojik çeşitlilik üzerinde yıkıcı etkilerde bulunmaktadır. Çalı ve fundalık alanların yakılması, çayırıkların sürülmesi bu bağlamda en yaygın fiziksel tahrip etme biçimleridir. İnsanoğlunun yok etme kapasitesini anlamak için ABD'nin bir zamanlar 1,1 milyon kilometrekare olan çayırık alanlarının sadece birkaç yüz kilometre kareye indiğini fark etmek gerekli ya da yeterlidir (Duncan, 1978)

Her gün ortalama elli tür yeryüzünden yok olmaktadır (Wilson, 1988: 3-18). Bu süreçte en önemli faktör insanoğlunun faaliyetleridir. Dolayısıyla, türlerin bu hızlı yok olma sürecini durdurmada en önemli faktör yine insanoğlunun çevresiyle ve diğer türlerle ilişkisinin düzeltilmesine bağlıdır.

Nüfus alanındaki hızlı değişim, aşırı tüketim, çevreyi tahrip eden teknolojilerin kullanımı, şimdi iklim değişikliğiyle de birleşerek gezegenimizi onun sınırlarına doğru itmektedir. Bilim adamları inanmaktadır ki biz, toplumların geçmiş on bin yıldır sürdürdüğü gezendeki hayatın sınırlarını aşmaya başladık (UNDP, 2012:

13). Örneğin, ABD'nin Illinois eyaletinde vaktiyle on beş milyon hektar olan uzun çayırlardan oluşan alanlar sadece 1.500 hektar kalmıştır (Lockwood, 1999: 365-379). Görece yoğun bir nüfusa oldukça geç zamanlarda sahip olan ABD'deki durum dünyanın birçok başka yerinde benzer ve hatta daha kötü durumdadır.

Yeryüzünün karasal ve su alanlarında yaşayan her bir türün bu çok karmaşık yaşam ağı içinde bir rolü vardır. Bu canlı türlerinin çoğunun biz insanlar için de doğrudan yararları vardır. Bunların bazılarını biz bugünden bilmiyorsak da gelecekte bu olabilir. Buna birçok örnek verilebilir, fakat bir örnek Kuzey Amerika'da yaşayan zehirli bir kertenkele türü olan Gila canavarı (Gila monster)dır. Bu büyük ve zehirli sürüngen türü, binlerce yıldır insanlar tarafından bilinmekle birlikte sadece geçtiğimiz birkaç on yıl içinde insanların bilmediği önemli bir faydası bilim insanları tarafından keşfedilmiştir. Latince, *Heloderma suspectum* adıyla bilinen bu iri kertenkelenin salyasından sentezlenen bir ilaç, tip iki diyabet hastalarında sağlıklı glikoz düzeyini koruma ve kilo verme konusunda pozitif sonuçlar vermiştir (Munoz-Blanco vd., 2015).

Benzer potansiyeli olan birçok tür insanlığın geleceğinde açık hizmeti olacaktır. Ne var ki, bugünkü tablo bizim bu konuda iyimser olmamızı engelliyor. UNEP ve Stockholm Çevre Enstitüsü, bugünkü eğilim devam ettiği takdirde küresel sıcaklıkta yaklaşık 4 °C ya da üstü bir artış olmasının muhtemel olduğunu öne sürmektedir ki, böyle bir artışın insan sağlığı ve selameti için, aynı zamanda dünyanın çoğu bölgesindeki doğal ekosistemler için felakete yol açan sonuçlar doğurması neredeyse kesin ve kaçınılmazdır (UNDP, 2012: 23).

4. EKONOMİK DEĞER OLARAK BİYOLOJİK ÇEŞİTLİLİK

Biyolojik çeşitlilik ve ekosistemlerin kaybı yeryüzündeki bütün insanlar için, fakat

özellikle dünyanın yoksulları için daha büyük güçlükler çıkaracaktır. Dünyada bir buçuk milyara yakın aşırı yoksulluk içinde yaşayan ve bir Amerikan Dolarından az geliri olan insan besin, temiz su, yakıt, tıbbi ilaç ve barınma ihtiyaçları için doğrudan doğaya bağımlıdır (UNDP, 2012: 13). Dolayısıyla nedeni ne olursa olsun yeryüzündeki canlı hayatındaki değişim ve azalmalar ilk önce ve en yoğun olarak bu yoksul kesimleri etkileyecek ya da ilk kurbanlar onlar olacaktır. Ne var ki biyolojik çeşitlilik ve ekosistemler ile onların sağladığı mal ve hizmetlerin, ayrıca onların bizim ekonomimizde oynadığı rollerin tam olarak anlaşıldığı ve bunlara gerekli değerin verildiği söylenemez (UNDP, 2012: 13). İnsanlığın, bu değeri yeterince anlayamaması bugünkü çevre felaketleri ve biyolojik çeşitlilik kaybının arkasındaki en önemli neden olarak durmaktadır. Yaşayan Gezegen Raporu 2012, bir iç başlığını “Yedi Milyar Umut/Beklenti Bir Gezegen” (7 Billion Expectations One Planet) olarak koymuştur (WWF, 2012: 8). Dünyanın yedi milyardan fazla insanının sınırsız beklentilerini karşılaması istenen bu tek gezegenin sınırları zorlanmaktadır. Küresel Yaşayan Gezegen İndeksi göstermektedir ki 1970-2008 yılları arasında 2.688 kuş, memeli, sürüngen, balık ve amfibik türü kapsayan ve 9.014 popülasyondan oluşan araştırmaya göre % 28’lik bir azalma vardır (WWF, 2012: 18). Otuz sekiz yıl gibi kısa bir zaman diliminde şahit olunan böyle bir azalma her açıdan bir felaketin habercisidir.

Doğal ekosistemler tarımsal üretkenliği devam ettirebilmek için önemli bir rol oynarlar; örneğin toprak ve su kaynakları, bitkilerin tozlaşmasıyla ilgili ekosistem hizmetleri bunlar arasındadır. Gıda güvenliği sürdürülebilir insan gelişimi için bir önkoşuldur ve bunların hiçbiri sadece ekonomik büyümeyle sağlanamaz (UNDP, 2012: 27). Ekonomik büyümeyi bu kadar fetişleştiren günümüz toplumları ne yazık ki uzunca bir süre ekonomik büyümenin de temelini doğal kaynaklar olduğu gerçeğini unutmuştur. Ne yeryüzündeki canlı ve cansız kaynaklar olmadan ekonomik

büyüme sağlanabilir ve sürdürülebilir ne de böyle bir ekonomik büyümenin insanoğluna esenlik getirmesi mümkündür.

Biyolojik çeşitliliğin ve türlerin biz insanlara sağladığı ekonomik değeri hesaplamak mümkün değildir. Bu değerlerin aslında hesaplanamayacak kadar büyük olduğunu söylemek daha doğrudur. Ayrıca, gerçekte ekonomik değeri olan, fakat bugünkü değişim sistemi içinde bulunmadığı için ülkelerin ulusal geliri içinde hesaplanmayan değerleri de düşündüğümüzde biyolojik çeşitliliğin sağladığı ekonomik değerin hesaplanmaya çalışılması bile gerekli olmaktan çıkmaktadır. Bununla birlikte, birkaç örnek bile biyolojik çeşitliliğin ekonomik değerini fazlasıyla göstermeye yeter.

Biyolojik çeşitlilik kaybının yaratacağı ekonomik kayıpları hesaplamak her zaman mümkün olmasa da bu yolda yapılan kimi değerlendirmeler ve tahminler bu alanda çok büyük kayıpların olduğunu göstermektedir. Bu açıdan “doğal sermaye” olarak adlandırılabilir biyolojik çeşitlilik kaybının insanlığa maliyeti Birleşmiş Milletler Çevre Örgütü Yeşil Ekonomi İnişiyatifi başkanı Pavan Sukhdev’e göre yıllık iki trilyon dolar ile dört buçuk trilyon dolar arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bu kayıpların önemli bir bölümünün sorumlusu da en büyük 3000 şirketin çevresel değerlere yaptığı ve yıllık 2.5 trilyon doları bulan negatif dışsallıklardır. Söz konusu şirketlerin çevreye verdiği bu zarar bu şirketlerin yıllık cirolarının yüzde yedisi ve yıllık karlarının üçte birine ulaşmaktadır. Ne var ki, bu dev şirketler kimse tarafından çevreye verdikleri negatif dışsallıklar ya da ödettikleri maliyetler nedeniyle sorumlu tutulmamaktadır (UNEP, 2010: 18-23). Biyolojik çeşitlilik ve çevresel değerleri yalnızca somut parasal değerlerle ölçmemek gerekir, ancak bu açıdan değerlendirilse bile, bu şirketlerin hayatta kalmasının da çevresel değerlerin ve doğal kaynakların varlığına bağlı olduğunun unutulmaması gerekir.

5. TÜRLERİN DEVAMI AÇISINDAN BİYOLOJİK ÇEŞİTLİLİK

Biz insanoğlunun düşünme biçimi çoğu zaman amaçsızdır ve sonuç olarak ihtiyatlı olma gerekliliğini dikkate almaz. Daha fazla av hayvanına sahip olma isteğiyle örneğin insanlar genellikle avcı hayvanları avlarlar. Bunun tipik bir örneği Kuzey Amerika'da daha çok avlanabilir geyik olması için kurtların kökünün kazanmasıdır. Kurtların yok olması av konumundaki Kanada geyiği türünün aşırı artmasına, otlama nedeniyle bitkilerin aşırı tüketilmesine ve erozyona neden oldu (Leopold, 1949: 129-133). Bununla bağlantılı gelişmeler diğer canlıların varlığı ve yaşamı üzerinde de etkilerde bulundu. Dolayısıyla benzeri ilişkilerin diğer canlılarla insan arasında da olması beklenen bir durumdur. Azalan biyolojik çeşitliliğin sonuçları insanlar için çok daha yaygın ve büyük olabilir. Eğer kimi canlı toplulukları ve ekosistemlerin zarar görmesi türlerin kaybolmasıyla sonuçlanırsa, bu durum ekosistemlerin sunduğu hizmetlerin varlığını da azaltacak, buna bağlı olarak yaşam alanlarının insan varlığı için taşıma kapasitesi azalacak, bu süreç, er ya da geç insan nüfusunun azalmasıyla sonuçlanacaktır (Yule vd., 2013: 147-159).

Dünyada 20.000'in üzerinde arı türü vardır. Türkiye'de de 2000 civarında arı türü olduğu tahmin edilmektedir (Özbek, 2002: 22-25). Arıların ekosistem açısından ve türlerin devamının sağlanması bakımından yerine getirdiği olağanüstü işlevler vardır. Toplum tarafından genel olarak bal arılarının insanlara sunduğu başta bal olmak üzere, balmumu, arısütü, arı zehiri, propolis gibi ürünler nedeniyle bilinmekle ve özellikle bal üzerinde odaklanılmakla birlikte bunların dışında sağladığı yararlar gerçekte çok daha önemlidir. Bazı araştırmacılar, dünya genelinde bakıldığında, arıların tarımsal ürünlerin tozlaşmasına yaptığı katkı nedeniyle elde edilen ürün değerinin arılardan elde edilen balın ekonomik değerinin elli katından daha fazla olduğunu belirtmektedir (Özbek akt., 2002: 22-25). Bu nedenle biyolojik çeşitliliğin devamı için de tür çeşitliliği son

derece hayati öneme sahiptir. Günlük hayattan da birçok insan bilir ki zeytin ağaçlarının doğada yeniden çoğalabilmesi için zeytin çekirdeğinin bazı yabancı kuşların sindirim sisteminden geçmesi gerekir ve insanlık yüzlerce yıldır bu şekilde doğada bulunan yabancı zeytin ağaçlarını aşılıyarak kendilerine bir geçim yolu sağlamışlardır. Benzer bir şekilde yakın bir geçmişe kadar ardıc ağacı insan eliyle tohumdan üretilmiyordu ve ardıc ağaçlarının varlığını sürdürmesi bütünüyle, yine bu tohumları yiyen ve çekirdeklerini yeniden doğaya bırakan yabancı kuşlara bağlıydı. Kısaca, biyolojik çeşitliliğin korunması için de bizzat biyolojik çeşitliliğin kendi üretici fonksiyonlarına ihtiyaç vardır.

6. BİYOLOJİK ÇEŞİTLİLİK VE ETİK

Kuşaklararası adalet kavramı, gelecek kuşakların sahip olduğu bir hak olarak çerçevesi çizilebilir. Gelecek kuşakların sahip olduğu bu hak bir yandan var olan kuşaklar için bir görev, fakat aynı zamanda insan dayanışmasının zamansal bir boyutunu da ifade eder (Weston, 2012: 251-266). Söz konusu kuşaklar arası dayanışmanın zamansal boyutu sadece henüz yeryüzünde var olmayan ve gelecekte doğacağı düşünülen insanlar için değil, aynı zamanda, halihazırda var olan fakat kendileriyle ilgili karar almak için henüz çok genç ya da çok küçük olanlar için de geçerlidir. Bunların hepsinin ortak yönü şu anda temsil edilemiyor, toplumsal karar alma süreçlerine katılmıyor olmalarıdır. Dolayısıyla, eğer biyolojik çeşitlilik kaybı bugünkü oranlarda devam edecek olursa, biyolojik çeşitlilik kaybının sonuçları, iklim değişikliğinde olduğu gibi, bugünkü çocukların ilerdeki hayatında görülecektir (Munoz-Blanco vd., 2015).

Bu nedenle çevresel değerleri ve biyolojik çeşitliliği korumak aynı zamanda ahlaki bir konudur. İster çevre merkezci ister insan merkezci bir bakış açısından değerlendirilsin, bu gezegeni paylaştığımız başka canlıların varlığını korumak etik olarak uygun olan ve gerekli olan bir

davranıştır. Biz insanlar kadar başka canlıların da var olma hakkı olduğu konusunda birçok felsefi tartışma mevcuttur. Yalnızca insan merkezci bir bakış açısıyla değerlendirilse dahi, etik değerlere uygun bir yol bizi aynı sonuca götürecektir. İnsan yaşamının temelini oluşturan biyolojik çeşitlilikteki bir azalma ve bunun bugünkü kuşakların eylemlerinden kaynaklanması, bizim gelecek kuşakların var olma hakkını önemli ölçüde zedelememiz anlamına gelir ki bunun etik bir davranış olduğu söylenemez.

7. BÖCEKLER

Biz insanoğlu aynı dünyayı paylaştığımız canlıların sayısını bilmiyoruz. Jessica J. Hellmann ve Nathan J. Sanders'in dediği gibi bilimin bir yandan aya astronot göndermesi ve insanoğlunun yaşam süresini birkaç on yıl uzatması, buna rağmen bizim bu gezegeni paylaştığımız canlıların sayısı ve şekli hakkında henüz tam bir bilgiye sahip olmamız birçok açıdan şaşırtıcı ve üzücüdür (Hellmann ve Sanders, 2007: 33-55). Bu durum genel olarak yeryüzündeki canlılar için olduğu kadar belli türler için de geçerlidir. Örneğin böceklerin sayısını ve tür sayısını bilmiyoruz. Tanımlanan yaklaşık iki milyon türle bütün kimliği bilinen türlerin yaklaşık yüzde seksen-doksanını oluşturan böceklerin tam olarak sayısını bilmek oldukça zordur. En azından günümüz için bu böyledir. Bu konudaki tahminler de oldukça farklıdır. Böceklerin türlerinin sayısının bazı veriler ve tahminler çerçevesinde otuz milyona kadar çıkabileceğini söyleyen bilim insanları olduğu gibi, bu sayının on milyon civarında olduğunu iddia edenler de vardır. Böceklerin tür sayısı ister iki milyon ister yüz milyon olsun, gerçek şudur ki, insanoğlunun bu dünyada daha keşfetmesi gereken çok tür ve özellikle böcek türü vardır (Hellmann ve Sanders, 2007: 33-55). Bilinen ve bilinmeyen türleriyle, tarımsal ilaçlama, habitat kaybı, küresel ısınma, tarım, hayvancılık ve otlatma, orman kesimi gibi nedenlerle dünyanın hemen her yerinde böcekler alemi de hızla azalmakta ve

gelecek on yıllarda sağladıkları ekolojik hizmetlerden gezegenin yoksun kalması tehlikesi vardır.

Kuzey kutbundan Güney kutbuna kadar dünyanın hemen her yerinde, bütün karasal ve tatlı su ekosistemlerinde, evlerimizdeki saksı toprağına kadar her yerde bulunan ve sayıları ve türleri olağanüstü düzeyde fazla olan böcekler için gerçekten kaygılanmaya yer olmadığı düşünülebilir. Bununla birlikte, bütün böcek türleri birlikte düşünüldüğünde bu olağanüstü çeşitliliğin yok olması tehlikesi hayli uzak görülebilirse de grup, tür ve alt türler olarak düşünüldüğünde bunların önemli bir bölümünün yerel veya küresel ölçekte önemli tehditlerle karşı karşıya olduğu görülür. Bu geniş tür çeşitliliği içinde, geçmişte ne kadar türün yok olduğu ve yakın gelecekte ne kadarının yok olacağını tam olarak bilmek mümkün olmasa da, bazı yazarlar 1600 yılından bugüne kadar 11.000 türün tamamen yok olduğunu ve gelecek 40-50 yıl içinde 57.000 türün daha yok olacağını söylemektedirler (Dunn, 2005: 1030-1036; Mawdsley ve Stork, 1995: 321-369). Kısaca, birçok insan için sevimsiz görünen böcekler âlemi de bildiğimiz ya da bilmediğimiz sayısız ekosistem hizmetleri yerine getiriyorlar. Onlar olmadan dünyamız bugünkünden daha iyi ve daha dengeli bir yer olmazdı.

8. TROPİKAL YAĞMUR ORMANLARI

İçinde bulunduğumuz yüzyılın en önemli denge sorunu halihazırda var olan yağmur ormanlarının korunmasıyla onların otlatma ve tarım alanı açma amacıyla yok olması arasında sağlanması gereken dengedir. Yağmur ormanlarının korunmasının önemi sadece ekolojik, jeolojik ve iklimsel nedenlere dayanmıyor; bu ormanlar aynı zamanda barındırdıkları olağanüstü biyolojik ve kimyasal çeşitlilik nedeniyle de çok önemlidir. Bu alanların, dünyadaki bitki ve böcek genetik çeşitliliği açısından en zengin yerler olduğu konusunda yaygın bir görüş vardır. Örneğin, Costa Rica'daki ıslak tropikal yağmur ormanları, ağaçsı

bitkilerin çeşitliliği açısından Amerika Birleşik Devletlerinin iç kesimlerindeki kurak alanlardan yüz kat daha fazla çeşitliliğe sahip olabilir. Akdeniz iklim bölgesi için de benzer biçimde olağanüstü bir çeşitliliğin olduğu söylenebilir. (Mooney, 1988: 157-165).

Amerikalı ünlü yazar ve düşünür “Bir yabancı ot nedir?” diye sorar ve bunun “henüz özellikleri, faziletleri, değeri keşfedilmemiş bir bitki olduğunu” söyler (Cordell, 2000: 463-480). Bizim bugün yabancı ot olarak gördüğümüz bir bitki ya da ormanda bilmediğimiz bir ağaç birçok başka canlı için hayat kaynağıdır ve biz insanlar için yarın ve gelecek kuşaklar için bir gün büyük fırsatlar sunabilir ve bir kurtarıcı olabilir.

Kabul etmek gerekir ki, biz insanlar dünyadaki biyolojik çeşitliğin büyük bir bölümü hakkında henüz çok az şey biliyoruz. Dolayısıyla her şeyden önce yeryüzündeki biyolojik çeşitliliği sistematik hale getirmek, türleri kataloglamak, bunların *ethnobotanical* ve *ethnomedical* bilgilerinin tarihini ve arka planını kurmak konusunda sürekli bir ihtiyaç vardır. Şaşırtıcı biçimde, insanoğlu bir yandan uzayı ve diğer gezegenleri kolonileştirmek için yarışırken, yaşadığımız gezegende bulunan bitki, böcek, mantar türleri, deniz ve okyanuslarda yaşayan organizmaların tür sayısı hakkında herkesin kabul ettiği bir sayısal tahminden bile mahrumuz (Wilson, 1988: 3-189). Örneğin, yaklaşık bir buçuk milyonla beş milyon arasında olduğu düşünülen mantar türünden sadece 70.000 kadarı sınıflandırılmış ve bilinmektedir. Yirmi milyon kadar olduğu tahmin edilen böcek türünün ise yaklaşık 800.000 kadarı bilinmektedir (Cordell, 2000: 463-480).

Bu nedenle Madagaskar’da veya Brezilya’daki yağmur ormanları ve bu olağanüstü ekosistemlerde yaşayan türler sadece bu ülkelerin değil insanlığın ortak değeridir. Amazon havzası sadece Brezilya halkının değil bütün dünyanın akciğerleridir. Bu ormanlarda keşfedilmeyi bekleyen türler gelecekte dünyanın başka köşelerinde yaşayan insanların umudu

olabilir ve korunması için de insanlığın ortak sorumluluk alması gerekir.

9. SONUÇ

İnsanlık tarihte birçok yol ayrımında bulunmuş ve bu yol ayrımında yaptığı tercihlerle bugüne ulaşmıştır. Bugün yeni bir yol ayrımında bulunan insanlığın yapacağı tercih ve bu çerçevede atacağı adımlar insan soyunun geleceğini belirleyecektir. İnsanın bugünkü yol ayrımı insanoğlunun doğayla ilişkilerinin nasıl olacağıyla ilgilidir. Bunun en önemli odak noktasını da çevre sorunlarının birçok alt başlığının kesişim noktasında bulunan biyolojik çeşitlilik konusu, daha doğrusu biyolojik çeşitliliğin hızla azalması sorunu oluşturmaktadır. Karasal ve deniz-okyanus bölgelerinde son birkaç on yılda yaşanan biyolojik çeşitlilik kaybı; bitkiler, hayvanlar, omurgalılar, sürüngenler amfibik türler vb. alanlardaki azalma, insan türünün kendi geleceğini de tehdit etmektedir.

Ünlü İngiliz bilim adamı ve düşünür Stephen Hawking’in, daha yakın bir geçmişte belirttiği ve medyada insanlığa bir son uyarı olarak değerlendirilen ‘insanoğlunun bu gezegende bin yıl kadar bir geleceğinin olduğu’ yönündeki öngörüsü, insanoğlunun gerçek bir yol ayrımında olduğunu bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. Şunu da unutmamak gerekir ki, bu yol ayrımında yanlış yola sapmanın anlamı, bunun insanlığın son yol ayrımı olması ve onu kaçınılmaz bir felakete götürmesi anlamına gelmektedir.

En küçüğünden en büyüğüne kadar yeryüzünde bulunan türler, varlıkları birbirine sıkı sıkıya bağlı büyük bir ağın ilmeklerini oluştururlar. Yok olan her tür, bu karmaşık ağın yapısını her gün biraz daha bozmakta ve giderek ağın bütünüyle çökmesine giden bir süreci başlatmaktadır. Kendisi de yeryüzündeki canlı türlerinden biri ve bu ağın bir parçası olan insanoğlunun geleceği, biyolojik çeşitliliğin sağlıklı olarak varlığını sürdürebilmesine bağlıdır. Nüfus artışı, küresel ısınma, doğanın aşırı yağmalanması, insan aklının

bir ürünü olan teknolojinin doğa üzerinde hakimiyet kurmak için yanlış ve aşırı kullanılması gibi birçok nedenden kaynaklanan biyolojik çeşitlilik kaybının artık ertelenebilirliği kalmamıştır. Birçok bilimsel rapor bu sorunun boyutlarını bütün açıklığıyla gösterdiği gibi, sıradan insanların bile günlük hayatta gözlemleyebildiği azalan, yok olan türler, çocukluğumuzda gördüğümüz sokak serçelerinin, yaban kuşlarının, yaban çiçeklerinin otuz kırk yıl içinde gözle görülür biçimde sayılarının azalması ya da artık rastlanmaması sadece tek tek bireyler olarak geçmişle bağımızı azaltan hüzünlü bir olgu değil, insanlığın gelecekle bağını koparan gerçek bir tehdit olarak insanlığın önünde durmaktadır.

Biz insan türünün yakın gelecekte başka bir gezegende yeni bir hayat kurması çok olası görünmüyor. Diğer yandan, küresel ısınmayla ilgili tahminler ve biyolojik çeşitlilikteki hızlı azalmaya bakıldığında insanoğlunun yeni bir evrimsel süreçten geçerek yeni koşullara ayak uydurması da pek mümkün görünmüyor. Geriye kalan tek yol insanlığın son iki yüzyıldır yaptığı yanlıştan dönmesi, kendisini yeryüzünün hakimi olarak görmekten vazgeçmesidir. Bunu yapmadığı takdirde, modern insanın sahip olduğu güç zehirlenmesi, yeryüzündeki biyolojik çeşitlilikle birlikte bunun bir parçası olan kendi türünün de sonu olacaktır.

KAYNAKÇA

1. CORDELL, G. A. (2000). "Biodiversity and drug discovery – a symbiotic relationship", *Phytochemistry*, 55: 463-480
2. DUNCAN, P. D. (1978). *Tallgrass Prairie: The Inland Sea*, Kansas City, MO: Lowell.
3. DUNN, R. R. (2005). "Modern Insect Extinctions, the Neglected Majority", *Conservation Biology*, Vol. 19, Issue: 4: 1030-1036.
4. ENDANGERED SPECIES INTERNATIONAL, "Why protect biodiversity and save endangered species?", <http://www.endangeredspeciesinternational.org/overview4.html> (26.06.2015)
5. HELLMANN, J. J. & SANDERS, N. J. (2007). "The Extent and Future of Global Insect Diversity", In: HESTER R. E. & HARRISON R. M. (Ed.) (2007), *Biodiversity Under Threat*, The Royal Society of Chemistry, Cambridge: .33-55.
6. IUCN, (2015). "Conservation successes overshadowed by more species declines-IUCN Red List Update", http://www.iucn.org/news_hompage/?21561/Conservation-successes-overshadowed-by-more-speciesdeclines—IUCN-Red-List-update (25.06.2015)
7. LEOPOLD, A. (1949). *Thinking Like a Mountain*, In: *A Sand County Almanac, and Sketches Here and There*, New York: Oxford University Press: 129-133
8. LOCKWOOD, J. A. (1999). "Agriculture and biodiversity: Finding our place in this world", *Agriculture and Human Values* 16: 365-379.
9. MAWDSLEY, N. A. VE STORK, N. E. (1995). "Species Extinctions in Insects: Ecological and biogeographical considerations", In: R. Harrington and N. E. Stork, editors. *Insects in a Changing Environment*, Academic Press, London: 321-369.
10. MOONEY, H. A. (1988). "Lessons from Mediterranean Climate Regions", In: Wilson, E.O. (Ed.), *Biodiversity*. The National Academies Press, Washington, DC: 157-165
11. MUNOZ-BLANCO, J., VON ESSEN, M. & HOFFMANN, A. (2015).

- “Biodiversity for the present and future of humanity: A suggestion for the SDG process”, SDG.earthsystemgovernance.org Discussion Paper. Lund: Earth System Governance Project.
12. MYERS, N. (1993). “Biodiversity and the Precautionary Principle”, *Ambio*, Vol.22, No. 2/3: 74-79.
 13. NATIONAL GEOGRAPHIC NEWS , (October 28, 2010). “First Extinct-Animal Clone Created”, <http://news.nationalgeographic.com/news/2009/02/090210-bucardo-clone.html> (06.07.2015); The Sixth Extinction, “Species Info-Pyrenean Ibex”, <http://www.petermaas.nl/extinct/speciesinfo/pyreneanibex.html> (06.07.2015)
 14. NATURAL HISTORY MUSEUM, “Why conserve biodiversity?”, <http://internet.nhm.ac.uk/nature-online/biodiversity/why-conserve-biodiversity/index.html> (25.06.2015)
 15. ÖZBEK, H. (2002). “Arılar ve Doğa”, *Uludağ Arıcılık Dergisi*, Ağustos sayısı: 22-25
 16. UNEP (2010). “Greening Economies”, *Our Planet*, September 2010: 18-23
 17. UNION FOR ETHICAL BIOTRADE (2014). *UEBT Biodiversity Barometer 2009-2014*, ethicalbiotrade.org/dl/barometer/UEBT_Biodiversity_Barometer_2014.pdf (25.06.2015)
 18. UNITED NATIONS (1992). *Convention on Biological Diversity*, <https://www.cbd.int/doc/legal/cbd-en.pdf> (01.07.2015)
 19. UNITED NATIONS DEVELOPMENT PROGRAMME (2012). *The Future We Want: Biodiversity and Ecosystems – Driving Sustainable Development*. United Nations Development Programme Biodiversity and Ecosystems Global Framework 2012-2020. New York.
 20. WESTON, B. H. (2012). “The Theoretical Foundation of Intergenerational Ecological Justice: An Overview”, *Human Rights Quarterly*, Vol. 34: 251-266
 21. WILSON, E. O. (1988). “The current state of biological diversity “, in E. O. Wilson (ed.), *Biodiversity*, Washington DC.: The National Academies Press: 3-18
 22. WORLD WIDE FUND FOR NATURE (WWF), *Living Planet Report 2012*, World Wide Fund for Nature, Gland, Switzerland
 23. WORLD WIDE FUND FOR NATURE (WWF), *Living Planet Report 2014*, World Wide Fund for Nature, Gland, Switzerland
 24. YULE, J. V., FOURNIER, R. J. & HINDMARSH, P. I. (2013). “Biodiversity, Extinction, and Humanity’s Future: The Ecological and Evolutionary Consequences of Human Population and Resource Use”, *Humanities*, 2: 147-159.

**KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK ALGISININ ÖRGÜTSEL
VATANDAŞLIK DAVRANIŞINA ETKİSİ: İMALAT SEKTÖRÜ
ÇALIŞANLARI ÜZERİNDE AMPİRİK BİR ARAŞTIRMA**

**THE EFFECT OF CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY
PERCEPTION ON ORGANIZATIONAL CITIZENSHIP BEHAVIOR:
AMPIRICAL RESEARCH ON MANUFACTURING SECTOR
EMPLOYEES**

Gökhan KERSE* , Zeliha SEÇKİN**

* Öğr. Gör. Dr., Aksaray Üniversitesi, Ortaköy Meslek Yüksekokulu , Yönetim ve Organizasyon Bölümü,
gokhankerse@hotmail.com

** Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Yönetim Bilişim Sistemleri Bölümü,
seckinz@aksaray.edu.tr

ÖZ

Bu araştırmanın amacı imalat sektörü çalışanlarının kurumsal sosyal sorumluluk algısının örgütsel vatandaşlık davranışlarına etkisini incelemektir. Araştırmada kullanılan veriler, 137 imalat sektörü çalışanından anket tekniğiyle toplanmıştır. Elde edilen verilerin analizi SPSS 18.0 paketleme programıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırmada, temelde korelasyon ve regresyon analizleri kullanılmıştır. Elde edilen bulgular kurumsal sosyal sorumluluk algısının örgütsel vatandaşlık davranışını (bireye yönelik vatandaşlık davranışı ve örgüte yönelik vatandaşlık davranışı) olumlu ve anlamlı yönde etkilediğini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: *İmalat Çalışanları, Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algısı, Örgütsel Vatandaşlık Davranışı.*

Jel Kodları: *D23, M14.*

ABSTRACT

The aim of this study is to investigate the effects of corporate social responsibility perceptions on organizational citizenship behaviors of the manufacturing sector employees. In this context, data were collected from 137 manufacturing sector employees through question forms. In the process of analyzing the data was used SPSS 18.0 packaging program. Data analysis was done by correlation and regression analysis. Findings have shown that corporate social responsibility perception effects positively and significantly on organizational citizenship behaviors (citizenship behavior towards the individuals and citizenship behavior towards the organization).

Keywords: *Manufacturing Employees, Corporate Social Responsibility Perception, Organizational Citizenship Behavior.*

Jel Codes: *D23, M14.*

1. GİRİŞ

Alan yazının en tartışmalı konularından biri olan kurumsal sosyal sorumluluk kavramı, işletme ve birimlerin birbirine bağımlılıklarının arttığı günümüzde daha önemli hale gelmiştir. İşletmeler açık sistem yaklaşımı doğrultusunda sosyal bir çevrede faaliyet göstermekte, çevrelerinden girdi-çıkı alışıverışı yapmakta, bu faaliyetleri gerçekleştirirken de çevrelerine karşı mal ve hizmet üretimini aşan sorumluluklar üstlenmektedir. Bir diğer ifadeyle işletmelerin faaliyetlerini gerçekleştirmesi ve yaşamlarını sürdürmesi ürün ve hizmet üretiminin ötesinde müşteri, çalışan, devlet ve toplum gibi birçok paydaşın menfaatlerini gözeterek kararlar almasını ve bu doğrultuda politikalar geliştirmesini, yani sosyal sorumluluk faaliyetlerinin bilincinde olmasını gerektirmektedir. İşletmelerin paydaşlara karşı sorumluluklarının bilincinde olması ve bu sorumlulukları yerine getirmesi; müşteriler, rakipler, tedarikçiler, toplum ve çevredeki diğer birimler nezdinde işletmenin imajını artıracak ve işletme kimliğini güçlendirecektir. Söz konusu sorumlulukların yerine getirilmesi ve bu yönde algının oluşması işletmelerin en önemli paydaşlarından birisi olan çalışanların da tutum ve davranışlarına yansıtacaktır. Bir diğer ifadeyle, işletmenin sosyal sorumlulukları yerine getirmeye ilişkin hassasiyeti karşılıklılık normu doğrultusunda işletme için olumlu davranış sergileme zorunluluğunu oluşturacak ve çalışanlar örgütsel amaçlara ulaşmayı kolaylaştıracak davranışlara yönelecektir. Nitekim yapılan araştırmalarda, çalışanın kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetlerini algılamasıyla örgütsel bağlılığının (You vd. 2013; D'Aprile ve Talo, 2015; Azim, 2016), iş tatmininin (Tziner vd. 2011; You vd. 2013) ve iş performansının arttığı (Shin vd. 2016); işten ayrılma niyetinin (Valentive ve Godkin, 2017) ve tükenmişliğinin ise azaldığı (Lin ve Liu, 2017) yönünde örgüt için olumlu sonuçlar elde edilmiştir. Bu olumlu sonuçlardan birisi de çalışanın örgüte karşı sergilemiş olduğu vatandaşlık davranışlarıdır. Çalışanlar

vatandaşlık davranışı kapsamında biçimsel iş yükümlülüklerinin ötesinde davranışlar sergilemekte ve örgüt için olumlu sonuçlar elde edilmektedirler. Bu araştırmanın amacı, çalışanın sosyal sorumluluk algısının örgütsel amaçların başarılmasında önem arz eden örgütsel vatandaşlık davranışına etkisini incelemektir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Kurumsal Sosyal Sorumluluk (KSS) Kavramı ve Çalışanların KSS Algısı

Sosyal sorumluluk kavramı ilk olarak Bowen'ın (1953) yayınladığı "İşadamlarının Sosyal Sorumlulukları" adlı eserinde geçse de (Aktan ve Börü, 2007: 12) kavrama yönelik tartışmalar 1930'lu yıllarda, Büyük Ekonomik Kriz'in ardından gündeme gelmeye başlamış (Vural ve Coşkun, 2011: 65-66) ve işletmelerin içinde buldukları çevredeki birey ve gruplara karşı gösterdikleri davranış biçimleri olarak ele alınmıştır (Petrache, 2008: 42-43; Özdemir, 2009: 58). Bu tanım, Bowen'ın (1953), işletmelerin faaliyetlerini yürütürken toplum ve tüm paydaşların yararına olacak sorumluluklar yüklenmesi gerektiğine vurgu yapan düşüncesi ile de örtüşmektedir. Bowen, işletme yöneticilerinin toplumsal değerlere uygun davranarak bu değerlerle örtüşen politikalar üretmelerinin önemine dikkat çekmiştir (Tencani, Perrini ve Poguts, 2004: 175). Avrupa Komisyonu ise kurumsal sosyal sorumluluk kapsamında, işletmelerin gönüllülük esasına dayalı sosyal ve çevresel faaliyetlerini, örgütsel faaliyetlerle ve sosyal paydaşlarla olan etkileşimleriyle bütünleştirmesi gerektiğine vurgu yapmıştır (Aktan ve Börü, 2007: 12).

İşletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk üstlenmeleri gerektiği fikri, 1960'lar boyunca sosyal aktivist ve diğer gruplar tarafından savunulmasına rağmen 1970'lerin başına kadar sosyal mevzuatta yer almamıştır (Carroll, 1991: 39). 1990'lara gelindiğinde, çokuluslu şirketlerin çevresel etkilerini daha etkin bir şekilde yönetmeleri için dış baskılar

artmıştır. Bu gelişmelere bağlı olarak Avrupa, Kuzey Amerika ve bazı Asya ülkelerinde çevresel düzenlemeler zorunlu hale getirilmiş (Rondinelli, 2004: 8) ve sosyal sorumluluk kavramı önem kazanmaya başlamıştır. Kavram bilim adamları ve araştırmacılar tarafından farklı bakış açılarıyla ifade edilse de temelde iki yaklaşım ön plana çıkmıştır. Bu yaklaşımlardan ilki, Neo-Klasikler olarak bilinen araştırmacılara öne aittir. Onlar, Friedman'ın (1962) görüşleriyle tutarlı olarak, firmaların benimsemesi gereken tek toplumsal sorumluluğun istihdam sağlamak ve vergilerini ödemek olduğunu savunmuşlardır. Friedman'a göre, firmaların sosyal sorumluluk davranışı göstermeleri hissedar değerinin maksimizasyonuna aykırı bir faaliyet olduğu için doğru bir politika değildir. Bu görüşün taraftarlarına göre firmalar mümkün olduğu kadar hissedarlarının çıkarlarını maksimize etme amacıyla hareket etmelidirler (Moir, 2001: 16). Bowen (1953), McGuire (1963), Davis (1973), Stone (1975), Carroll (1979), Frederick (1987), Drucker (1984), Porter ve Cramer (2002) başta olmak üzere birçok araştırmacının benimsediği ikinci bakış açısına göre ise sosyal sorumluluk ile verimlilik, pazar fırsatları ve iş fırsatları arasında olumlu ve tutarlı bir ilişki mevcuttur (Tencani vd., 2004: 175).

İşletmelerin toplum yararına sosyal sorumluluk faaliyetleri yürütmeleri; çalışanların, müşterilerin ve toplumun güven ve saygısını kazanmasını sağlayacak, dolayısıyla da uzun dönemde karlılıklarını artırmaları olasılıkları artacaktır. Söz konusu amaca ulaşmak için işletmelerin sosyal sorumluluk kapsamında hangi faaliyetleri yapmaları gerektiğini ve kavramın içeriğini doğru belirlemeleri gerekmektedir. Kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) faaliyetlerinin içeriğinde yer alması gereken faaliyetler, bu konuda yapılan sınıflandırmaya da temel oluşturmaktadır. Literatür incelendiğinde kavrama yönelik farklı sınıflandırmaların yapıldığı, fakat Carroll'ın (1991: 39-42) yaptığı Kurumsal Sosyal Sorumluluk

Piramiti'nin daha fazla genel kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Carroll'a göre, işletmelerin sorumluluğu sadece ekonomik ve yasal konularla sınırlı değildir. İşletmeler, çevre, toplum ve diğer paydaşlarına karşı etik ve hayırseverlik bakımından da sorumludurlar. Bu sorumluluklar arasında derece farkına dikkat çeken Carroll, etik ve hayırsever temelli sorumlulukların, ekonomik ve yasal sorumluluklara göre daha yüksek seviyeli olduğunu vurgulamaktadır (Alakavuklar vd., 2009: 107). Carroll'ın derece farkına dayalı olarak oluşturduğu Kurumsal Sosyal Sorumluluk Piramidi aşağıdan yukarıya doğru 'ekonomik', 'yasal', 'ahlaki/etik' ve 'insancıl' sorumluluklar olarak sıralanmaktadır. İşletmelerin ekonomik sorumlulukları arasında; istihdam yaratmak, devlete vergi ödemek, çalışanlara ücret vermek, teknolojik yenilikler yaparak ekonomik büyümeye katkı sağlamak gibi faaliyetler yer almaktadır. Yasal sorumluluk; rekabette, ticari ilişkilerde, çevre konusunda, vergi ödemede, ücret tespitinde ve tüketici hakları gibi konularda yasal zorunluluklara uyma davranışı ile ilgilidir. Toplumsal etik değer ve normlarına uygun davranmak, kendi çıkarları kadar toplum yararını da göz önünde tutmak, işletmelerin ahlaki/etik sorumluluklarından bazılarıdır. İşletmelerin insancıl sorumlulukları arasında; toplumsal iyi niyet ve ilişkilerin güçlendirilmesi, çıkar grupları tarafından işletmenin iyi vatandaş olarak algılanması, paydaş ve diğer gruplarla gönüllü işbirliği kurulması gibi hususlar bulunmaktadır (Carroll, 1991: 42; Özdemir, 2009: 58-59). İşletmeler, bu sorumlulukları yerine getirerek hem toplum yararına artı bir değer yaratmakta hem de uzun dönemde karlılıklarını artırmaktadırlar. İşletme yöneticilerinin, bu sorumlulukların yasal boyutu kadar ahlaki ve insancıl boyutuna da yatırım yapmaları, sürdürülebilir değer yaratmalarına katkı sağlayacaktır.

Kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri temelde kurum içi ve kurum dışı paydaşlara karşı sorumluluklar olmak üzere iki başlıkta ele alınabilir. Kurum içi sosyal sorumluluğun muhatabı çalışanlar,

müşteriler ve hissedarlardır. Kurum dışı sosyal sorumluluk ise rakipler, tedarikçiler ve toplum, devlet ile çevre unsurlarını içermektedir. Çalışanlara yönelik gerçekleştirilen KSS davranışları; çalışanlara adil ücret sistemi oluşturma, çalışma hakkına saygı gösterme, özel hayatın gizliliği ilkesine uygun davranma, çalışanların yasal haklarını ihlal etmeme şeklinde sıralanabilir. Müşterilere yönelik gerçekleştirilen KSS; sağlığa uygun ürünler üretme, ürüne ilişkin kalite güvencesi sağlama, ürün kullanımı ile ilgili doğru bilgi verme, ürünü adil fiyatlandırma, satış sonrası hizmet kalitesini artırma, müşteri memnuniyetini sürekli kılma gibi uygulamaları içermektedir. Hissedarlara yönelik KSS faaliyetleri; işletmenin piyasa değerinin artırılması ve sürdürülebilirliğin sağlanmasıdır. Rakiplere karşı gerçekleştirilen KSS faaliyetleri; rakip haklarına saygı gösterme, yıkıcı ve haksız rekabetten kaçınma, casusluk faaliyetlerine girişmeme ve tekeli yaklaşımlardan uzak durma içerikli davranışlardır. Ödemeleri zamanında yapma ve anlaşmalara sadık kalma tedarikçilere yönelik gerçekleştirilen KSS faaliyetleridir. Topluma karşı gerçekleştirilen KSS uygulamaları; toplumsal faydayı gözetilen projeler üretme ve destekleme, işletme faaliyetlerinde toplum yararını gözetme, uzun vadede toplum çıkarını maksimize etmeyi içermektedir. İşletme kayıtlarının doğru tutulması, vergilerin zamanında ödenmesi, yasal yükümlülüklerin yerine getirilmesi gibi uygulamalar devlete karşı gerçekleştirilen KSS davranışları arasındayken; zararlı atıkları doğaya serbest bırakmama, çevre bilinci oluşturmaya katkı sağlama, çevre korumasına yönelik önleyici tedbirler alma, geri dönüşüme imkân veren hammadde ve malzeme kullanma gibi uygulamalar çevreye yönelik gerçekleştirilen KSS davranışlarıdır (Aktan ve Vural, 2007: 14; Demir, 2013: 226-227; Vural ve Coşkun, 2011: 75-78).

Yukarıda ifade edilen söz konusu KSS uygulamalarının gerçekleştirilmesi, işletmenin kamuoyunda imajını ve saygınlığını artırma, çalışan ve müşterilerde

daha fazla güven duygusu oluşturma, paydaşların işletmeye bağlılığını artırma, özel ve kamu kurumları ile ilişkileri geliştirme ve sosyal barışa katkı sağlama gibi olumlu sonuçları beraberinde getirecektir (Erkman ve Şahinoğlu, 2012: 270). Bununla birlikte, bu sosyal sorumluluk faaliyetlerine işletmelerin gerekli hassasiyeti göstermeleri; çalışanlarda da söz konusu faaliyetlerin yapıldığına ilişkin inancın ve algının oluşmasıyla çalışanların işletme amaçlarını kolaylaştıracak davranışlara yönelmesi olasıdır. Bu çalışmada; işletmelerde gerçekleştirilen sosyal sorumluluk faaliyetleri, çalışan algısı açısından değerlendirilmiş ve çalışmada bu algının oluşmasıyla örgüte karşı sergilenen vatandaşlık davranışındaki değişimler ele alınmıştır.

2.2. Örgütsel Vatandaşlık Davranışı: Kavram, Kapsam ve Boyutları

Kavram olarak, Katz ve Kahn'ın (1966) "Extra Rol Davranışı"na (Supra Role) dayanan Örgütsel Vatandaşlık Davranışı (ÖVD), Bateman ve Organ (1983) tarafından literatüre kazandırılmıştır (Graham, 2000: 62). ÖVD, çalışanların örgütsel amaçları gerçekleştirme çabalarında tanımlanmış rol gereklilerinin ötesinde ve tamamen gönüllülük esasına dayalı olarak gerçekleştirdikleri davranışları içermektedir (Williams ve Shiaw, 1999: 656). Organ'ın (1988) yaptığı tanıma göre ÖVD, "örgütün biçimsel ödül sisteminde doğrudan ve açık bir biçimde tanımlanmayan, bir bütün olarak örgütün etkin ve verimli çalışmasını sağlamaya yardımcı olan, çalışanın gönüllülüğüne bağlı davranışları"dır. Bu durumda çalışanların performansı; biçimsel rol (in-role) ve ekstra rollerine (extra-role) bağlı olarak gerçekleşmektedir. Bir çalışanın iş türden görev, biçimsel rol performansını belirlerken; örgütü destekleyen ancak biçimsel rol tanımlarının dışında kalan davranışları ise ekstra rol performansını ifade etmektedir. Çalışanların diğerleri ile işbirliği yapmaları, işe yeni başlayan çalışanları yönlendirmeleri, işlerini daha iyi

yapabilmeleri için diğer çalışanları isteklendirmeleri gibi davranışlar, ekstra rol davranışlarına örnek olarak verilebilir (Bergeron, 2007: 1078; Chen ve Chiu, 2009:476; Zellars vd., 2002: 1068).

Yukarıdaki tanımlar incelendiğinde, ÖVD'nin üç özellikli bir yapıyı temsil ettiği anlaşılmaktadır: Bu bağlamda ÖVD'nin; çalışanın biçimsel rol tanımlarını aştığı, doğası gereği gönüllülük esasına dayandığı ve çalışanların fazladan yaptıkları bu çabalar karşılığında ödül beklentisine girmedikleri bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır (Schlechter ve Engelbrecht, 2006: 3). Çalışanların ÖVD bağlamındaki rollerini yerine getirmemeleri, cezai sorumluluğu gerektirmemektedir ve bu durum, ekstra rol davranışının diğer önemli ayırt edici özelliklerinden birini oluşturmaktadır (Çetin, 2004: 128; Finkelstein, 2006: 604).

Literatür incelendiğinde, ÖVD konusunda yapılan çalışmalarda Organ'ın (1997) beş boyutlu sınıflandırmasının temel alındığı görülmektedir. Bu boyutlar; özgecilik (altruism), nezaket (courtesy), vicdanlılık/ileri görev bilinci (constientiousness), sivil erdem (civic virtue) ve centilmenlik (sportmanship) olarak adlandırılmaktadır (Boiral, 2009: 224; Koys, 2001: 104; Tayyab, 2005: 51; Bolat ve Bolat, 2008: 79). Özgecilik; bir çalışanın diğer çalışana işini tamamlayabilmesi ve üstesinden gelemediği bir konuda başarılı olması için gönüllü olarak yardımda bulunması ile ilgidir. Nezaket; çalışanların örgütte çıkabilecek problemleri önlemeye yönelik bilinçli davranışlarını ifade etmektedir. Vicdanlılık; çalışanın örgüt kaynaklarını koruması, işe devam etmede özenli davranması, dinlenme zamanlarını suiistimal etmeden kullanması, yapıcı ve sorun çözme odaklı önerilerde bulunması gibi gönüllü davranışlarını kapsamaktadır. Sivil erdem; örgüte bağlılık ve ilginin en üst düzeyde olduğu durumu temsil etmektedir. Centilmenlik ise; çalışanların iş gereklerinden kaynaklı ek çabalar konusunda duyarlı olmaları, olumsuz gelişmeler karşısında pozitif eğilim göstermeleri, grup çalışmalarına

katılmaları gibi davranışlar göstermeleri ile ilgilidir.

Bu çalışmaya da kaynaklık eden bir diğer sınıflandırma da Williams ve Anderson'a (1991: 601-602) aittir. Bu sınıflandırmaya göre ÖVD, bireye özgü olduğu kadar örgütün bütününe yönelik bir davranış olarak da değerlendirilmektedir. Bu bağlamda ÖVD; bireye ve örgüte yönelik olmak üzere iki başlık altında incelenebilir (Demirel ve Geçgel, 2011: 316-317; Karaaslan vd., 2009: 139; Aşçıgil, 2001: 15; Kaya, 2013: 272-273; Lee ve Allen, 2002):

- **Bireye Yönelik Vatandaşlık Davranışı:** Çalışanın, örgüt içerisinde gönüllü olarak çalışma arkadaşlarına katkı sağlayıcı davranışlara yönelmesidir. Bireye yönelik VD, bireyin kişilik yapısı, çevreye uyum sağlama, örgütün sosyal imkânları gibi unsurların etkisi ile oluşmakta ve bireyler arası etkileşime bağlı olarak bireye yönelik sonuçlar doğurmaktadır. Çalışanların beklentiye girmeden birbirine yardımcı olmaları, işe gelmeyenlerin iş yükünü gönüllü olarak üstlenmeleri, paylaşımcı davranışlar sergilemeleri gibi davranışlar bireye yönelik VD'na örnek oluşturmaktadır.

- **Örgüte Yönelik Vatandaşlık Davranışı:** Çalışanların, örgütün faydasına olan her türlü faaliyete, görev tanımlarının dışında olsa bile, katılmaları yönünde davranışlar göstermeleridir. Bu tür davranışlar, örgütsel sistemin işleyiş ve süreçlerine de olumlu katkı yapmaktadır. Örgütün geleceğini ilgilendiren konulara ilgi duymak ve bu konuda sorumluluk almak da örgüte yönelik VD kapsamındadır.

Yukarıdaki sınıflandırma, KSS faaliyetlerinin içeriğine de uygun düşmektedir ve bu bağlamda ÖVD'nin toplumsal refahı geliştirici etkisinden söz edilmektedir (Sezgin, 2005: 329). Mutlu vd., (2009) yaptıkları çalışmada, KSS ile ÖVD arasındaki pozitif yönlü ilişkiye dikkat çekmektedirler. Ko, Moon ve Hur'un (2017) otel çalışanları üzerinde yapmış oldukları araştırmada, kurumsal sosyal

sorumluluk algısı ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu sonucunu bulmuşlardır. El-Kassar, Yunis ve El-Khalil'in (2017) araştırma bulgularına göre de kurumsal sosyal sorumluluk ile bireye ve örgüte yönelik vatandaşlık davranışı arasında olumlu ve anlamlı yönde ilişki vardır. Kim, Rhou, Uysal ve Kwon'un (2017) otel çalışanları üzerinde yapmış oldukları araştırmada kurumsal sosyal sorumluluk algısının örgütsel vatandaşlık davranışını olumlu yönde etkilediği görülmüştür. Goa ve He'nin (2017) Çin'de gerçekleştirmiş oldukları araştırmaya göre kurumsal sosyal sorumluluk algısının örgütsel vatandaşlık davranışını olumlu yönde etkilediği ve bu etkide etik liderliğin aracı rol üstlendiği bulgusuna ulaşılmıştır. İşletmelerin kar amacı dışında, finansal katkılar yoluyla toplum refahı için yaptıkları şirket yardımlarında anlamını bulan "kurumsal iyi vatandaşlık" kavramının uzun yıllar boyunca kurumsal sosyal sorumluluğun özünü oluşturduğu varsayımı da (Epstein, 1989: 586) KSS ile ÖVD arasındaki iç içe geçmiş ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Yukarıdaki açıklamalar ve ampirik araştırma bulguları doğrultusunda araştırmada aşağıdaki hipotez(ler) geliştirilmiştir:

H₁: Çalışanların algıladığı kurumsal sosyal sorumluluk, örgütsel vatandaşlık davranışını olumlu ve anlamlı yönde etkilemektedir.

H_{1a}: Çalışanların algıladığı kurumsal sosyal sorumluluk, bireye yönelik vatandaşlık davranışını olumlu ve anlamlı yönde etkilemektedir.

H_{1b}: Çalışanların algıladığı kurumsal sosyal sorumluluk, örgüte yönelik vatandaşlık davranışını olumlu ve anlamlı yönde etkilemektedir.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Amacı, Örnekleme ve Ölçüm Aracı

Bu araştırmanın amacı, çalışanın üyesi olduğu işletmede algıladığı kurumsal sosyal sorumluluğun, örgütsel vatandaşlık davranışına etkisini belirlemektir. Bu amaç doğrultusunda Aksaray ilinde tekstil ve hazır giyim imalatı sektöründe faaliyet gösteren iki farklı işletmenin 180 çalışanına anket gönderilmiştir. Gönderilen anketlerin 150 tanesinde geri dönüş sağlanmış, bazı anketlerde veri kayıpları yaşanması nedeniyle de 137 anket değerlendirmeye alınmıştır. Veriler kolayda örnekleme yöntemiyle elde edilmiştir. Elde edilen veriler SPSS 18.0 paketleme programıyla analiz edilmiştir. İmalat sektörünün kurumsal sosyal sorumluluk kapsamında daha fazla faaliyeti içermesi, araştırmada örneklemin imalat çalışanlarını içermesinin bir nedenidir. Bir diğer neden ise; söz konusu sektörün ülkemizde gerek istihdam gerekse ihracat oranının oldukça yüksek olması ve sosyal sorumluluk faaliyetlerinin hem çalışanı motive etme hem de rekabet avantajı açısından büyük önem taşımasıdır.

Araştırmada verilerin toplanmasında anket tekniği tercih edilmiş ve 34 maddelik bir anket formu oluşturulmuştur. Anket formundaki ilk 6 madde çalışanların cinsiyetini, medeni durumunu, yaşını, eğitim durumunu, yöneticilik görevini ve çalışma süresini belirlemeye yönelik demografik özellikleri belirlemektedir. Ankette yer alan diğer maddeler kurumsal sosyal sorumluluk algısı ve örgütsel vatandaşlık davranışını ölçmeye yönelik ifadeleri içermektedir. Söz konusu ifadelerin belirlenmesinde, önceki çalışmalarda farklı kültürel ortamlarda güvenilirlikleri ve geçerlilikleri test edilmiş ölçüm araçları seçilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda kurumsal sosyal sorumluluk algısını ölçmek için Rego, Leal ve Cunha (2011) tarafından geliştirilen 12 maddelik ölçek kullanılmıştır. Ölçek maddeleri orijinalinde 'müşterilere karşı ekonomik sorumluluklar, yasal sorumluluklar, etik sorumluluklar ve çalışanlara karşı gönüllü

sorumluluklar' olarak farklı alt boyutlar ile değerlendirilmiştir. Ulusal yazında ölçeğin Türkçeye uyarlamasını gerçekleştiren çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle ölçek maddelerinin Türkçeye uyarlanmasında öncelikle Türkçeye uygun biçimde tercüme edilmiş, daha sonra Türkçeden tekrar İngilizceye çevrilerek tercüme karşılaştırılmıştır. Nihayetinde de maddelerin tercümesinde anlam kayıplarının olmadığı görülmüştür. Çalışanlardan ölçek maddelerini 5'li Likert tipi (1-kesinlikle katılmıyorum/ 5-kesinlikle katılıyorum) cevaplamaları istenmiştir. Ölçek maddeleri Ek 1'de verilmiştir.

Araştırmada örgütsel vatandaşlık davranışını ölçmek için Lee ve Allen (2002) tarafından geliştirilen, İplik, İplik ve Efeoğlu (2014) tarafından da test edilen 16 maddelik ölçüm aracı kullanılmıştır. Ölçüm aracı orijinalinde 'bireye yönelik vatandaşlık davranışı' ve 'örgüte yönelik vatandaşlık davranışı' olmak üzere iki boyutta ele alınmıştır. Ölçek maddeleri 5'li Likert tipi (1-kesinlikle katılmıyorum/ 5-

kesinlikle katılıyorum) hazırlanmıştır. Ölçek EK 1'de sunulmuştur.

Araştırmada elde edilen verilerin analizinde; Frekans Analizi, Açıklayıcı Faktör Analizi, Güvenilirlik Analizi, Pearson Korelasyon Analizi ve Basit Doğrusal Regresyon Analizi kullanılmıştır. Yapılan analizler ve elde edilen bulgular aşağıda yer almaktadır.

3.2. Bulgular

3.2.1. Demografik Bulgular

Araştırmaya katılan 137 imalat sektörü çalışanına ilişkin elde edilen demografik bulgular Tablo 1'de yer almaktadır. Tablo 1'e bakıldığında, katılımcı çalışanların %80.3'ünün erkek ve %43.8'inin evli olduğu görülmektedir. Katılımcıların %19.7'sini kadınlar oluşturmaktadır. 25 ve daha küçük yaşta olan (51) ve lise ve altı eğitime sahip olan (75) çalışanların sayıca daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Yönetici pozisyonunda bulunan çalışanların sayısı daha azken (40); 1-4 yıl arasında çalışan (72) bireyler sayıca daha fazladır.

Tablo 1: Katılımcı Çalışanlarına İlişkin Demografik Bulgular

DEĞİŞKEN	KATEGORİ	FREKANS	(%)
Cinsiyet	Erkek	110	80,3
	Kadın	27	19,7
Medeni Durum	Evli	60	43,8
	Bekâr	77	56,2
Yaş	25 yaş altı	51	37,2
	26-30	38	27,7
	31-35	25	18,2
	36-40	15	10,9
	40 yaş üstü	8	5,8
Eğitim Durumu	Lise ve altı	75	54,7
	Önlisans	29	21,2
	Lisans	33	24,1
Yöneticilik Görevi	Var	40	29,2
	Yok	97	70,8
Çalışma Süresi	1 yıldan az	37	27,0
	1-4 yıl	72	52,6
	5-8	17	12,4
	9 yıl üzeri	11	8,0

3.2.2. Ölçeklere İlişkin Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizi Bulguları

Araştırmada kullanılan ölçeklerin yapı geçerliliği, açıklayıcı faktör analiziyle tespit edilmiştir. Yapılan faktör analizinde, verilerin faktör analizi yapmaya uygunluğunu gösteren KMO (Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy) değerinin 0,70'den büyük olması ve elde edilen verilerden anlamlı faktörler çıkacağını belirten küresellik derecesinin (Bartlett's Test of Sphericity) ,000 olması arzulanmıştır. Analizde, faktör yükleri 0,40'ın altında olan ve iki faktöre birden yüklenerek (binişik) yükler

arasındaki farkın 0,10'dan az olduğu maddeler analizden çıkarılmıştır.

Araştırmada her bir ölçeğin güvenilirliğini tespit etmede ölçeklerin içsel tutarlığı incelenmiştir. Bu doğrultuda ölçeklerin Cronbach Alfa katsayısına bakılmış ve bu katsayının 0,70 veya daha yüksek olması referans alınmıştır.

Araştırmada kullanılan 12 maddelik 'kurumsal sosyal sorumluluk algısı' ölçeğine yapılan varimaks rotasyonlu açıklayıcı faktör analizi ve ölçeğe ilişkin Cronbach Alfa bulguları Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2: Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algısı Ölçeğine İlişkin Faktör Analizi ve Güvenilirlik Bulguları

Faktörler	Faktör Yükleri	Özdeğer	Açıklanan Varyans	Toplam Varyans	Cronbach Alpha
Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algısı		7,409	61,745	61,745	,943
KSS9	,833				
KSS12	,824				
KSS7	,819				
KSS4	,814				
KSS8	,808				
KSS1	,791				
KSS5	,779				
KSS11	,775				
KSS2	,768				
KSS6	,761				
KSS10	,756				
KSS3	,688				
KMO= ,910		Barlett Küresellik Testi= 1234,559		p= ,000	

Tablo 2'deki bulgular incelendiğinde, orijinalinde 4 boyutlu olan ölçek maddelerinin tek bir boyut altında toplandığı görülmektedir. Ölçeğin KMO değeri ve küresellik derecesi gerekli ölçütleri sağlamakta ve ölçek toplam varyansın %61,745'ini açıklamaktadır. Ölçeğin Cronbach Alfa katsayısının ,943 olması, gerekli ölçütleri sağladığını ve ölçeğin oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir.

Çalışanların vatandaşlık davranışı düzeylerini belirlemek için kullanılan 16 maddelik 'örgütsel vatandaşlık davranışı' ölçeğine varimaks rotasyonlu açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda ölçek maddelerinden ÖVD10, ÖVD5 ve ÖVD8 boyutlara binişik yüklenmiş ve binişik olduğu faktörlerdeki yükler arasındaki farkın 0,10'un altında olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle söz konusu maddeler analiz dışında bırakılmış ve 13 madde ile analizler gerçekleştirilmiştir.

Ölçeğe ilişkin faktör analizi ve Cronbach Alfa bulguları Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3: Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Ölçeğine İlişkin Faktör Analizi ve Güvenilirlik Bulguları

Faktörler	Faktör Yüklere	Özdeğer	Açıklanan Varyans	Toplam Varyans	Cronbach Alpha
Örgüte Yönelik Vatandaşlık Davranışı		5,205	40,040	40,040	,933
ÖVD12	,867				
ÖVD11	,829				
ÖVD13	,828				
ÖVD16	,795				
ÖVD15	,739				
ÖVD14	,682				
ÖVD9	,660				
Bireye Yönelik Vatandaşlık Davranışı		3,889	29,913	69,953	,889
ÖVD1	,810				
ÖVD3	,808				
ÖVD4	,760				
ÖVD2	,733				
ÖVD7	,630				
ÖVD6	,458				
KMO= ,909		Barlett Küresellik Testi= 1415,723		p= ,000	Genel Cronbach Alfa=, 945

Tablo 3’deki bulgulara bakıldığında, ölçek maddelerinin orijinalindeki gibi ‘bireye yönelik vatandaşlık davranışı’ ve ‘örgüte yönelik vatandaşlık davranışı’ olmak üzere iki (2) boyutlu bir yapı sergilediği görülmektedir. Yapılan analizde ölçeğin KMO değerinin ve küresellik derecesinin gerekli ölçütleri sağladığı ve ölçeğin toplam varyansın %69,953’ünü açıkladığı belirlenmiştir. Ölçeğin boyutlar bazında Cronbach Alfa katsayısının sırasıyla ,933 ve ,889; ölçek bütününde ise ,945 olması ölçeğin oldukça güvenilir olduğunun göstergesidir.

3.2.3. Korelasyon Analizi Bulguları ve Hipotezlerin Testi

Araştırmada değişkenler arasındaki ilişkiler belirlenmeden önce, elde edilen verilerin

normal dağılıma uygunluğu çarpıklık ve basıklık değerlerinin incelenmesiyle tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu değerlerin -1 ile +1 arasında yer alması nedeniyle verilerin normal dağılıma uygun olduğu görülmüştür (Leech, Barrett ve Morgan, 2005: 28). Verilerin normal dağılım ölçütlerini sağlaması nedeniyle değişkenler arasındaki ilişkilerin yönünü ve gücünü tespit etmede Pearson Korelasyon analizinden yararlanılmıştır. Kurumsal sosyal sorumluluk algısı ile örgütsel vatandaşlık davranışı (bireye yönelik vatandaşlık davranışı, örgüte yönelik vatandaşlık davranışı) arasındaki ilişkilerin tespiti için yapılan analiz bulguları Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4: Değişkenler Arasındaki İlişki

Değişkenler	X	SS	1	2	3	4
1-Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algısı	3,828	,887	1			
2-Bireye Yönelik Vatandaşlık Davranışı	4,026	,779	,635**	1		
3-Örgüte Yönelik Vatandaşlık Davranışı	4,019	,835	,682**	,763**	1	
4-Genel ÖVD	4,022	,760	,704**	,924**	,952**	1

Tablo 4'deki bulgulardan öncelikle imalat çalışanlarının, işletmelerinin sosyal sorumluluklarını yerine getirdiğini düşündükleri (ort.= 3,828) ve hem bireye (ort.= 4,026) hem de örgüte ilişkin vatandaşlık davranışları (ort.= 4,019) sergiledikleri söylenebilir. Değişkenler arasındaki ilişkiler incelendiğinde; çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk algılarının hem bireye (pearson cor.= ,635**) ve örgüte yönelik vatandaşlık davranışları (pearson cor.= ,682**) ile hem de bir bütün olarak örgütsel vatandaşlık davranışları (pearson cor.= ,704**) ile %99 önem düzeyinde olumlu ve anlamlı yönde ilişkili olduğu görülmektedir. Bu bulgulardan hareketle; çalışanların üyesi olduğu işletmenin müşterilere, çalışanlara

ve yasalara karşı gerçekleştirmiş olduğu sosyal sorumluluk faaliyetlerini algılamasıyla hem iş arkadaşlarına hem de işletmelerine karşı vatandaşlık davranışını daha fazla sergiledikleri söylenebilir.

Araştırmada değişkenler arasındaki ilişkilerin gücü ve yönü tespit edildikten sonra oluşturulan hipotez(ler) test edilmeye çalışılmıştır. Hipotezlerin test edilmesinde basit doğrusal regresyon analizi kullanılmıştır. Bu doğrultuda kurumsal sosyal sorumluluk algısı bağımsız değişken; sırasıyla bireye yönelik vatandaşlık davranışı, örgüte yönelik vatandaşlık davranışı ve genel örgütsel vatandaşlık davranışı bağımlı değişken olarak ele alınmış ve elde edilen analiz bulguları Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: Regresyon Analizi Bulguları

Bağımlı Değişken:	Bireye Yönelik Vatandaşlık Davranışı	Örgüte Yönelik Vatandaşlık Davranışı	Genel Örgütsel Vatandaşlık Davranışı
Bağımsız Değişken: Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algısı			
β	,558	,642	,603
t	9,563	10,844	11,515
p	,000	,000	,000
R ²	,404	,466	,495
Düzeltilmiş R ²	,399	,462	,492
F	91,444	117,589	132,587

Tablo 5'teki bulgulara göre, çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk algısı, bireye yönelik vatandaşlık davranışlarını olumlu (,558) ve anlamlı (p= ,000) yönde etkilemekte, bu sonuca bağlı olarak H_{1a} desteklenmektedir. Bir diğer ifadeyle, çalışanın işletmede sosyal sorumluluk faaliyetlerinin bulunduğunu algılaması, onun iş arkadaşlarına karşı görev tanımının ötesinde faydalı davranışlar sergilemesini sağlamaktadır. Öte yandan kurumsal sosyal sorumluluk algısı bağımsız değişkeni,

bireye yönelik vatandaşlık davranışındaki değişimin %39,9'unu açıklamaktadır.

Tablo 5'ten elde edilen bir diğer bulguya göre; çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk algıları, örgüte yönelik vatandaşlık davranışlarını olumlu (,642) ve anlamlı (p= ,000) yönde etkilemekte, bu sonuca bağlı olarak H_{1b}'nin desteklendiği görülmektedir. Öte yandan elde edilen bulgular, kurumsal sosyal sorumluluk algısı bağımsız değişkeninin, örgüte yönelik

vatandaşlık davranışındaki değişimin %46,2'sini açıkladığını göstermektedir.

Çalışanların kurumsal sosyal sorumluluk algısının bir bütün olarak örgütsel vatandaşlık davranışına etkisi incelendiğinde, söz konusu etkinin olumlu (.603) ve anlamlı ($p=,000$) yönde gerçekleştiği, Tablo 5'teki bulgularda görülmekte ve H_1 desteklenmektedir. Dolayısıyla, çalışanın işletmede algıladığı sosyal sorumluluk faaliyetleri onun işletmede görev tanımının ötesinde davranışlar sergilemesini sağlamaktadır.

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Araştırmada elde edilen sonuçlar değerlendirilmeden önce, araştırmanın önemine değinmekte yarar vardır. Öncelikle bu araştırma uluslararası yazında sınırlı sayıda çalışılmış olan fakat ulusal yazında yeterince çalışılmadığı düşünülen, işletmelerin yaşamlarını devam ettirmesi ve amaçlarına ulaşabilmesi için önem arz eden kurumsal sorumluluk algısını ele almış ve imalat sektörü çalışanlarının bu algı düzeyini belirlemeye çalışmıştır. Nitekim gerek müşteriler ve toplum gerekse çalışanlar işletmelerin söz konusu sosyal sorumluluk davranışlarını ne düzeyde gerçekleştirdiğini araştırma hassasiyetini göstermekte ve işine ve işletmeye karşı davranışlarına bu doğrultuda yön vermektedir. Bunun yanında araştırma, çalışanların işletmelerini benimsediğinin bir göstergesi olan ve işletme amaçlarına ulaşmayı kolaylaştıran örgütsel vatandaşlık davranışını açıklamakta ve imalat sektörü çalışanlarının söz konusu davranışları ne düzeyde gerçekleştirdiğini belirlemektedir. Ayrıca hem ulusal hem de uluslararası yazında kurumsal sosyal sorumluluk algısının örgütsel vatandaşlık davranışına etkisini ele alan sınırlı sayıda çalışmanın yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda araştırmada elde edilen sonuçların ulusal yazına katkı sağlayacağı ve işletme yöneticilerine rehber olacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda veriler Aksaray ilinde 137 imalat sektörü çalışanından anket tekniğiyle elde edilmiş

ve gerekli analizler gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizler sonucunda ulaşılan sonuçlar aşağıda özetlenmiştir:

Araştırmada öncelikle kullanılan kurumsal sosyal sorumluluk algısı ölçeğinin faktör yapısı açıklayıcı faktör analiziyle tespit edilmiştir. Nitekim farklı araştırmacıların geliştirdiği sosyal sorumluluk algısı ölçeklerinin Türkçeye uyarlaması bulunmakla birlikte, bu araştırmada kullanılan ölçeğin uyarlamasına Türkiye'de rastlanmamıştır. Orijinalinde 21 soru ve 7 boyutta ele alınan ölçek bu çalışmada 12 soru ile değerlendirilmiş ve yapılan analizlerde tek boyutlu bir yapı elde edilmiştir. Ölçeğe ilişkin güvenilirlik analizleri ölçeğin oldukça güvenilir olduğunu göstermiştir.

Araştırmada elde edilen bir diğer bulgu; imalat sektörü çalışanlarının müşterilere, çalışanlara, yasalara ve etik değerlere karşı işletmelerinin sorumluluklarını yerine getirdiklerini düşündükleri yönündedir. Aynı çalışanların hem iş arkadaşlarına hem de örgütlerine karşı görev tanımlarının dışında faydalı görülen davranışları sergilemesi de bu bulgulardan bir diğeridir.

Çalışanların sosyal sorumluluk algısı düzeyinin örgütsel vatandaşlık davranışlarına etkisine ilişkin bulgulara bakıldığında da, bu algının çalışanların davranışlarını olumlu yönde etkilediği yönünde sonuçlara ulaşılmıştır. Araştırmada, işletmelerinin söz konusu sosyal sorumluluğu sergilediğini düşünen katılımcıların hem bireye hem de örgüte yönelik vatandaşlık davranışlarını sergiledikleri belirlenmiştir. Diğer bir ifadeyle, üyesi olduğu örgütte sosyal sorumluluk faaliyetlerinin sergilendiğini düşünen çalışanın, görev tanımının dışında bile olsa, iş arkadaşlarının işle ilgili karşılaştığı sorunlar söz konusu olduğunda, onlara gönüllü olarak yardımcı oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu sosyal sorumluluk faaliyetlerinin algılanması çalışanın örgütün imajını destekleyen, işleyişini geliştiren ve örgüt adına faydalı olan davranışları daha fazla sergilemesini de sağlamaktadır. Dolayısıyla

araştırma, işletmelerin sergiledikleri sosyal sorumlulukları çalışanın algılamasıyla örgütsel vatandaşlık davranışlarının artacağı bulgusuna ulaşmış ve bu bulgu ile yazındaki araştırma bulgularını (Ko vd., 2017; El-Kassar vd., 2017; Kim vd., 2017; Goa ve He, 2017) desteklemiştir. Araştırma elde ettiği bulgular ile çalışanlarından vatandaşlık davranışı sergilemesini bekleyen yöneticilerin, sosyal sorumluluk davranışlarına önem vermesi ve çalışanların sosyal sorumluluk algılarını güçlendirmesi gerektiğini göstermiştir.

Bu araştırmanın; gerçekleştirildiği zaman, yer ve bireyler açısından bazı kısıtları bulunmaktadır. Araştırmanın diğer bir kısıtı da, verilerin Aksaray ilindeki birkaç imalat işletmesi çalışanlarından elde edilmesi ve sektörde sınırlı sayıda çalışana ulaşılmış olmasıdır. Gelecekte yapılacak araştırmaların söz konusu kısıtları dikkate alınması ve özellikle sosyal sorumluluk algısının diğer çalışan tutumları ve davranışlarıyla (örgütsel bağlılık, iş tatmini, işe bağlanma vb.) ilişkisinin birlikte incelenmesi önerilebilir.

KAYNAKÇA

1. AKTAN, C. C. ve BÖRÜ, D. (2007). Kurumsal Sosyal Sorumluluk İşletmeler ve Sosyal Sorumluluk, (Ed. C. Can Aktan), İGİAD Yayınları, İstanbul.
2. AKTAN, C. C. ve VURAL, İ. Y. (2007). “Kurumsal Sosyal sorumluluk (Uluslararası Kuruluşlar ve Hükümet-Dışı Organizasyonlar Tarafından Sürdürülen Başlıca Girişimler)”, Çimento İşveren, 21(3): 4-21.
3. ALAKAVUKLAR, O. N., KILIÇASLAN, S. ve ÖZTÜRK, E.B. (2009). “Türkiye’de Hayırseverlikten Kurumsal Sosyal Sorumluluğa Geçiş: Bir Kurumsal Değişim Öyküsü”, Yönetim Araştırmaları Dergisi, 9 (2): 103-143.
4. AŞÇIGİL, S. F. (2011). “Kurumsal Sosyal Sorumluluk Üzerine Bir İnceleme”, Türk İdaresi Dergisi, 83(471-472), 31-46.
5. AZIM, M. T. (2016). “Corporate Social Responsibility and Employee Behavior: Mediating Role of Organizational Commitment”. *Review of Business Management*, 16(60), 207-225.
6. BERGERON, D. M. (2007). “The Potential Paradox of Organizational Citizenship Behaviour: Good Citizens at What Cost?”, *Academy of Management Review*, 32 (4): 1078- 1095.
7. BOIRAL, O. (2009). “Greening the Corporation Through Organizational Citizenship Behaviors”, *Journal of Business Ethics*, 87 (2), 221-236.
8. BOLAT, O. İ. ve BOLAT, T. (2008). “Otel İşletmelerinde Örgütsel Bağlılık ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı İlişkisi”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(19): 75-94.
9. CARROL, A. B. (1991). “The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management Of Organizational Stakeholders”, *Business Horizons*, 34 (4), 39-48.
10. CHEN, C.-C. ve CHİU, S.-F. (2009). “The Mediating Role of Job Involvement in the Relationship Between Job Characteristics and Organizational Citizenship Behaviour”, *The Journal of Social Psychology*, 149 (4): 474-494.
11. ÇETİN, M. Ö. (2004). *Örgütsel Vatandaşlık Davranışı*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
12. D’APRILE G. ve TALO, C. (2016). “How Corporate Social Responsibility Influences Organizational Commitment: a Psychosocial Process Mediated by Organizational Sense of Community”. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 27, 241-269.
13. DEMİR, B. (2013). “Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Muhasebe”, *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 213-221.
14. DEMİREL, Y. ve GEÇGEL, S. (2011). “Örgütsel Vatandaşlık Davranışı”, *Yönetimde Birey ve Örgüt Odaklı*

- Davranışlar. (Ed. Ö. Yeniçeri ve Y. Demirel), Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
15. EL-KASSAR, A.-N., YUNIS, M. ve EL-KHALIL, R. (2017). "The Mediating Effects of Employee-Company Identification on the Relationship between Ethics, Corporate Social Responsibility and Organizational Citizenship Behavior". *Journal of Promotion Management*, 23(3), 419-436.
 16. EPSTEIN, E. M. (1989). "Business Ethics, Corporate Good Citizenship and Corporate Social Policy Process: A View from the United States", *Journal of Business Ethics*, 8: 583-595.
 17. ERKMAN, T. ve ŞAHİNOĞLU, F. (2012). "Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetlerine İlişkin Çalışan Algıları ile Örgütsel Bağlılığın Hizmet Sektöründe İncelenmesi", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 33(2), 267-294.
 18. FINKELSTEIN, M. A. (2006). "Dispositional Predictors of Organizational Citizenship Behaviour: Motives, Motive Fulfillment, and Role Identity", *Social Behavior and Personality*, 34 (6), 603-616.
 19. GRAHAM, J. W. (2000). "Promoting Civic Virtue Organizational Citizenship Behaviour: Contemporary Questions Rooted in Classical Quandaries From Political Philosophy", *Human Resource Management Review*, 10 (1), 61-77.
 20. İPLİK, E., İPLİK F. N. ve EFEOĞLU, İ. E. (2014). "Çalışanların Örgütsel Destek Algılarının Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerindeki Etkisinde Örgütsel Özdeşleşmenin Rolü", *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 6(12), 109-122.
 21. KARAASLAN, A., ÖZLER, D. E. ve KULAKLIOĞLU, A. S. (2009). "Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ve Bilgi Paylaşımı Arasındaki İlişkiye Yönelik Bir Araştırma", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi*, XI (II), 135-160.
 22. KAYA, Ş. D. (2013). "Örgütsel Vatandaşlık Davranışı", *Türk İdare Dergisi*, S. 476, 265-287.
 23. KIM, H. L., RHO, Y., UYSAL, M. ve KWON, N. (2017). "An Examination Of The Links Between Corporate Social Responsibility (CSR) and Its Internal Consequences", *International Journal of Hospitality Management*, 61, 26-34.
 24. KO, S.-H., MOON, T.-W. ve HUR, W.-M. (2017). "Bridging Service Employees' Perceptions of CSR and Organizational Citizenship Behavior: The Moderated Mediation Effects of Personal Traits", *Current Psychology*, February, 1-16.
 25. KOYS, D. J. (2001). "The Effects of Employee Satisfaction, Organizational Citizenship Behavior, and Turnover on Organizational Effectiveness: A Unit-Level, Longitudinal Study", *Personnel Psychology*, 54 (1): 101-114.
 26. LEE, K. ve ALLEN, N. J. (2002). "Organizational Citizenship Behavior and Workplace Deviance: The Role of Affect and Cognitions", *Journal of Applied Psychology*, 87(1), 131-142.
 27. LEECH, N. L., BARRETT, K. C. ve MORGAN, G. A. (1994). *SPSS for Intermediate Statistics: Use and Interpretation. Second Edition*, Lawrence Erlbaum Associates: London.
 28. LIN, C.-P. ve LIU, M.-L. (2017). "Examining the Effects of Corporate Social Responsibility and Ethical Leadership on Turnover Intention", *Personnel Review*, 46(3), 526-550.
 29. MOIR, L. (2001). "What do we mean by corporate social responsibility?", *Corporate Governance: The International Journal Of Business in Society*, 1(2), 16-22.
 30. MUTLU, H. M., ÇEVİKER, A. ve ESER, M. (2009). "Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Örgütsel Bağlılık ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışının İşletme Performansına Etkileri", *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 1(3-4): 109-150.

31. ÖZDEMİR, H. (2009) “Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Marka İmajına Etkisi”, İstanbul Tıccaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl:8, Sayı:15, Bahar, 57-72.
32. PETRACHE, A. M. (2008) “Corporate Social Responsibility: Competing Views from Three Theories of the Firm”, *Economy Informatics*, 1(4), 42-44.
33. REGO, A., LEAL, S. ve CUNHA, M. P. (2011). “Rethinking the Employees’ Perceptions of Corporate Citizenship Dimensionalization”, *Journal of Business Ethics*, 104, 207-218.
34. RONDINELLI, D. A. (2004). “Creating a Vision for Environmental Responsibility in Multinational Corporations: Executive Leadership and Organizational Change”, *Journal of International Business Education*, 1, 5-22.
35. SEZGİN, F. (2005), “Örgütsel Vatandaşlık Davranışları: Kavramsal Bir Çözümleme ve Okul Açısından Bazı Çıkarımlar”, *GÜ Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25 (1):317-339.
36. SCHLECHTER, A. F. ve ENGELBRECHT, A. S. (2006). “The Relationship Between Transformational Leadership, Meaning and Organisational Citizenship Behaviour”, *Management Dynamics*, 15 (4): 2-16.
37. SHIN, I., HUR, W.-M. ve KANG, S. (2016). “Employees’ Perceptions of Corporate Social Responsibility and Job Performance: A Sequential Mediation Model”, *Sustainability*, 8, 1-12.
38. TAYYAB, S. (2005), “Organisational Citizenship Behaviour: Validating Factorial Structure and Invariance among Employees”, *Journal of the Indian Academy of Applied Psychology*, 31 (1-2), 49-64.
39. TENCANI, A., PERRINI, F. ve POGUTZ, S. (2004). “New Tools to Foster Corporate Socially Responsible Behavior”, *Journal of Business Ethics*, 53, 173-190.
40. TZINER, A., BAR, Y., OREN, L., ve KADOSH, G. (2011). “Corporate social responsibility, organizational justice and job satisfaction: How do they interrelate, if at all?”, *Revista de Psicología del Trabajo y de las Organizaciones*, 27 (1), 67-72.
41. WILLIAMS, L. J. ve ANDERSON, S. E. (1991). “Job Satisfaction and Organizational Commitment as Predictors of Organizational Citizenship and In-Role Behaviors”, *Journal of Management*, 17(3): 601-617.
42. WILLIAMS, S. ve SHIAW, W. T. (1999), “Mood and Organizational Citizenship Behaviour: The Effects of Positive Affect on Employee Organizational Citizenship Behaviour Intentions”, *The Journal of Psychology*, 133(6): 656-668.
43. VALENTINE, S. ve GODKIN, L. (2017). “Banking Employees’ Perceptions of Corporate Social Responsibility, Value-Fit Commitment, and Turnover Intentions: Ethics as Social Glue and Attachment”, *Employee Responsibilities and Rights Journal*, 29, 51-71.
44. VURAL, Z. B. A. ve COŞKUN, G. (2011). “Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Etik”, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 1, 61-87.
45. YOU, C.-S., HUANG, C.-C., WANG, H.-B., LIU, K.-N., LIN, C.-H., ve TSENG, J.-S. (2013). “The Relationship Between Corporate Social Responsibility, Job Satisfaction and Organizational Commitment”, *International Journal of Organizational Innovation*, 5(4), 65-77.
46. ZELLARS, K. L., TEPER, B. J. ve DUFFY, M. K. (2002). “Abusive Supervision and Subordinates’ Organizational Citizenship Behavior”, *Journal of Applied Psychology*, 87 (6), 1068-1076.

EK 1.**KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK ALGISI ÖLÇEĞİ****a. Müşterilere karşı ekonomik sorumluluklar**

1. İşletmemiz ürettiği ürün ve hizmetler konusunda müşterilerle dürüstçe iletişim kurar.
2. İşletmemiz yüksek kalitede ürün ve hizmetler sunar.
3. İşletmemiz müşteri tatmini sağlamak için her şeyi yapar.

b. Yasal sorumluluklar

1. İşletmemiz yasal düzenlemelere tümüyle uymaktadır.
2. İşletmemiz çalışanın işe alımı ve çalışan kazancı konusunda yapılan tüm yasal düzenlemelere uymayı hedeflemektedir.
3. İşletmemiz her zaman vergilerini düzenli ve sürekli olarak öder.

c. Etik sorumluluklar

1. Şirketimiz kapsamlı bir davranış kuralına sahiptir.
2. İşletmemizin üyeleri mesleki standartlara uygun davranır.
3. İşletmemiz genellikle etik olarak doğru olan şeyi yapar.

d. Çalışanlara karşı isteğe bağlı sorumluluklar

1. İşletmemiz ek eğitim alan çalışanları desteklemektedir.
2. İşletme politikaları çalışanların yeteneklerini ve kariyerini geliştirmeyi desteklemektedir.
3. Çalışanlarla ilgili yönetim kararları daima adaletlidir.

ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞI ÖLÇEĞİ**a. Bireye yönelik vatandaşlık davranışı**

1. İşe gelmeyen çalışanların işlerine yardımcı olurum.
2. İşle ilgili sorun yaşayan diğer çalışanlara yardımcı olmak için gönüllü olarak zaman ayırırım.
3. Diğer çalışanların kişisel işlerini yapabilmeleri için izin almaları durumunda ortaya çıkacak iş programındaki değişikliği kabul ederim.
4. İşe yeni başlayan çalışanların kendilerini yabancı hissetmemesi için gerekeni yaparım.
5. İşle ilgili veya kişisel sebepler nedeniyle sorunlar yaşadığım sıkıntılı dönemlerde bile iş arkadaşlarıma içten bir ilgi ve nezaket gösteririm.
6. İşle ilgili veya işle ilgili olmayan sorunlar yaşayan diğer çalışanlara yardımcı olmak için zaman ayırırım.
7. Çalışanlara işlerini yapmalarında yardımcı olurum.
8. Diğer çalışanlara işlerini yapmalarında yardımcı olmak için kişisel eşyalarımı paylaşıyorum.

b. Örgüte yönelik vatandaşlık davranışı

1. İş yükümlülüğümün bir parçası olmayan fakat işletmemin imajını destekleyen faaliyetlere katılırım.
2. İşletmede gerçekleşen gelişmelere ayak uydururum.
3. Diğer çalışanlar işletmeyi eleştirdiğinde işletmemi savunurum.
4. Toplumda işletmemi temsil etmekten gurur duyarım.
5. İşletmemin işleyişini iyileştirmek ve geliştirmek için öneriler sunarım.
6. İşletmeye karşı sadakatimi gösteririm.
7. İşletmeyi potansiyel sorunlardan korumak için gerekli faaliyetleri yaparım.
8. İşletmemin imajı söz konusu olduğunda gerekli hassasiyeti gösteririm.

ULUSAL DEVLETLERDE YEREL YÖNETİMLER HARCAMA DESANTRALİZASYONU KARŞILAŞTIRMASI: İSPANYA VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ¹

LOCAL GOVERNMENTS EXPENDITURE DECENTRALISATION COMPARISON AT UNITARY STATES: SPAIN AND TURKEY CASE

İsmail Sadık YAVUZ*, Murat Ali DULUPÇU**

* Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, ismailyavuz@sdu.edu.tr

** Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, muratdulupcu@sdu.edu.tr

ÖZ

En kısa tanım ile merkezi idarelerin yetki ve sorumluluklarının bir kısmını mahalli idarelere devretmesini olarak tanımlanan desantralizasyon birçok farklı form alabilmektedir. Bunlardan bir tanesi mali desantralizasyondur. Mali desantralizasyon düzeyinin tespit edilebilmesi için çeşitli göstergeleri mevcuttur. Bu çalışmada ilgili göstergelerden birisi olan mahalli idareler harcama yapıları üniter iki devlet olan İspanya ve Türkiye için karşılaştırma altına alınmıştır. Bu karşılaştırmanın yapılmasının temel amacı anayasal olarak üniter iki devletin harcama desantralizasyonu açısından farklılık gösterip göstermediğinin belirlenmesidir.

Çalışmada İspanya ve Türkiye merkezi ve mahalli idareleri analitik bütçe sınıflandırması türlerinden birisi olan fonksiyonel bütçe sınıflandırması altında incelenmiştir. İnceleme dönemi olarak 2006-2014 dönemi baz alınmıştır. İspanya verileri OECD veri tabanından, Türkiye bütçe verileri T.C. Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü'nden, GSYİH verileri ise TÜİK'den elde edilmiştir. Analizlerde oran kullanılmasından dolayı hem bütçe verileri hem de GSYİH verileri cari fiyatlarda kullanılmıştır.

Analiz sonucunda elde edilen temel bulgu devletlerin üniter olmalarına rağmen harcama desantralizasyon düzeyleri arasında çok büyük farklar olabileceğidir.

Anahtar Kelimeler: *Mali Desantralizasyon, Harcama Desantralizasyonu, Yerel Yönetimler, İspanya, Türkiye.*

Jel Kodları: *H10, H70, H72.*

ABSTRACT

Decentralization, defined as the transfer of a part of the powers and responsibilities of the central administrations to the local administrations with the shortest definition, can take many different forms. One of them is fiscal decentralization. There are various indicators for determining the level of fiscal decentralization. In this paper, local administrations expenditure structures, one of the fiscal decentralization indicator, have been compared for two unitary states which are Spain and Turkey. The main objective of this comparison is to determine whether the two unitary states differ in terms of expenditure decentralization.

The central and local administrations of Spain and Turkey were examined under the functional budget classification which is one of the types of analytical budget classification. The review period is

¹ Bu çalışma Süleyman Demirel Üniversitesi ÖYP Kurum Koordinasyon Birimi OYP04572-DR-12 nolu proje tarafından desteklenen tez çalışmasından türetilmiştir.

2006-2014 period. Spain data from OECD database, Turkey budget data from T.C. Ministry of Finance General Directorate of Public Accounts and GDP data obtained from TUIK. Because of the structure of the analyzes are used, both budget data and GDP data are used at current prices.

The main finding obtained as a result of the analysis is that although the states are unitary, there can be huge differences between spending decentralization levels.

Keywords: Fiscal Decentralisation, Expenditure Decentralisation, Local Administrations, Spain, Turkey.

Jel Codes: H10, H70, H72..

1. GİRİŞ

Toplumsal, siyasal, ekonomik ve diğer gelişmeler sürekli olarak devletlerin yenilenmesi ve daha etkin bir ulusal yönetim sisteminin desteklenmesi sonucunu doğurmuştur. Devletlerde daha etkin bir yönetim sisteminin kurulması ise ülkeden ülkeye değişkenlikler gösterebilmektedir. Etkinliğe yönetim sistemi açısından bakıldığında, bazen tek bir noktadan yönetilince bazen de çok noktadan yönetilince gerçekleştiği görülmüştür. Geniş anlamda çok noktadan yönetmeye izin verilmesi anlamını taşıyan kavram ise desantralizasyon kavramıdır. Bu çalışmada öncelikle desantralizasyon kavramı ve türleri açıklanmış, ardından desantralizasyon türlerinden birisi olan mali desantralizasyon kavramına değinilmiş ve literatürdeki çalışmalar incelenmiştir. Sonraki aşamada mali desantralizasyonun göstergeleri tanımlanmıştır. Çalışmanın analiz kısmında anayasalarına göre üniter olan İspanya Krallığı ve Türkiye Cumhuriyeti harcama yapıları fonksiyonel sınıflandırma çerçevesi içerisinde karşılaştırılmıştır. Son olarak elde edilen bulgulardan iki üniter devletin harcamalarının ne kadar desantralize olduğu tartışılmıştır.

2. DESANTRALİZASYON KAVRAMI VE TÜRLERİ

Desantralizasyonu kesin çizgilerle tanımlamak çok zordur. Desantralizasyonun farklı disiplinlerde, devlet sistemlerinde ve tarihsel pek çok farklı tanımları yapılmıştır. Etimolojik olarak yerinden yönetmek (to decentralise), nesnelere merkezi bir

noktadan uzağa yaymak/dağıtmak ya da nesnelere merkezden uzak bir noktaya yerleştirildiği durumlar anlamına gelmektedir (Lauglo 1995). Fesler (1965:536), desantralizasyonun hem teorik hem de ampirik anlamda zengin bir içeriği olduğunu; toplumlardaki statik ve dinamik olguların dizaynı ile ancak ideal bir yaklaşım tanımlanabileceğini belirtmiştir. Fantini ve Gittel (1973:12), bazı yazarların desantralizasyonu sadece yönetimin ulusal düzeyden eyaletlere veya şehir yönetimlerine ya da merkezi idari ofislerinden saha ofislerine kaydırılması olarak gördüğünü; bazı yazarların ise desantralizasyon planlarının merkezi ajanslardan yerel topluluklara anlamlı bir biçimde geçiş yapmak için bir tasarım oluşturduğu görüşünü savduklarını belirlemişlerdir. Bu sebeplerden dolayı Conyers (1984:187), desantralizasyon kavramının birçok biçimde ve farklı anlamlarda kullanılabileceğini söylemiştir. Literatürde en çok kullanılan Rondinelli (1981:137)'nin tanımına göre desantralizasyon, kamu işlevlerini daha verimli yönetmek için merkezi hükümet ve kuruluşlarından planlama ve karar verme gibi yetkilerin yerel kurumlara devridir. Otoritenin devredileceği kurumları ise; merkezi devlet ajanslarının saha örgütleri, merkezi devletin ast birimleri, yarı özerk kamu kuruluşları, bölgesel kalkınma otoriteleri, işlevsel otoriteler (functional authorities), özerk yerel yönetimler ve sivil toplum örgütleri olarak saymıştır.

Literatürdeki desantralizasyonun tanımı konusundaki farklılıklar desantralizasyonun sınıflandırılması içinde geçerli olmuş ve çeşitli sınıflandırma türleri kullanılmıştır. Literatürde desantralizasyon tanımında olduğu gibi yine Rondinelli (1981)'nin

çalışması temel belirleyici olmuş ve desantralizasyonu dört bölüme ayırmıştır. Bunlar:

- Dekonsantrasyon (Deconcentration),
- Delegasyon (Delegation),
- Devolüsyon (Devolution),
- Özelleştirme' dir.

Rondinelli sınıflandırma terminolojisi, desantralizasyon sürecini tanımlamak ve farklı sektörel düzenlemelerin ayırt edilmesi açısından yararlıdır. Ancak Rondinelli terminolojisinin yanı sıra, desantralizasyonun politik, yönetsel ve mali boyutları arasında da bir sınıflandırma belirlenebilir. Bu bağlamda Parker (1995:23-35), desantralizasyonu üçe ayırmıştır. Bunlar:

- Politik desantralizasyon,
- Yönetsel desantralizasyon ve
- Mali desantralizasyondur.

Bu çalışmada Rondinelli terminolojisini temel alan Parker (1995)'ın sınıflandırılmasında kullandığı desantralizasyon türlerinden birisi olan mali desantralizasyon ele alınmıştır.

3. MALİ DESANTRALİZASYON KAVRAMI VE KISA LİTERATÜRÜ

Kamusal mal ve hizmetlerin en temel özellikleri bölünememesi, faydasının birimlere bölünemediği için pazarlanamaması, bu nedenle de toplum bireylerinin bu mal ve hizmetlerden eşit şekilde yararlanmasıdır. Söz konusu mal ve hizmetlerin sahip oldukları bu özellikler zorunlu finansmanı gerekli kılmaktadır. Ancak kamusal mal ve hizmetlerin zorunlu finansman yolu olan vergilerle finanse edilmesi; hiç vergi ödemeyenlerin de bu mal ve hizmetlerden yararlanması sonucunda bedavacılık problemi adı verilen olgu ile karşılaşılmasına sebep olmaktadır (Ulusoy ve Akdemir, 2014:53). Hem bu sorunu ortadan kaldırmak hem de bölüşümde etkinliği sağlamak için devletler farklı örgütlenme yapılarını

kullanılmaktadır. Bu yapıların en temelleri ise federal ve üniter devletlerdir.

Federal bir ekonominin özü, bazı ekonomik sorunların çözümü için merkezi idarelerin yerine idari veya yönetsel anlamda daha düşük seviyelerdeki kurumların iş yapması; kısaca karar vermenin merkezsizleştirilmesidir. Bütün devletler (hatta üniter olanlar) tüm yapıları denetleyen bir ana hükümet düzeyi ile zorunlu olarak (üniter devletlerde kısmi de olsa) bir tür yerinden yönetim düzeyine sahiptirler. Sıhhi tesisat, su, dinlenme ve çöplerin toplanması gibi yerel hizmetler genellikle yerinden yönetim organlarıca icra edilen temel hizmetleri oluşturmaktadır. Federal ulusları üniter ülkelerden ayıran şey ise merkeziyetçiliğin basit idari otoriteye karşı olarak, merkezi hükümetin yerel hükümetlere (ve/veya idarelere) önemli derecede yasal otoriteyi devretmelerinden kaynaklanmaktadır. Üniter devletlerde bazı kamu hizmetlerini tasarlarken ve sunarken yerel veya bölgesel idarelere önemli derecede yetki verilebilmektedir. Bu iki durum arasındaki en büyük fark federatif yapıda yetki, sorumluluk ve karar alma mekanizmaları devredilmişken; üniter yapıda yalnızca yetki (ve bazen de sorumluluklar) devredilmesidir. Bu bağlamda desantralizasyon kavramı federatif bir bakış açısından değerlendirildiğinde çok geniş bir tanım alanını kapsar iken üniter bir bakış açısında bu tanım alanı genişliği daralmaktadır.

Desantralizasyonun mali yönüne bakıldığında; genel anlamda merkezi hükümetlerin istikrar politikalarından, gelir dağılımında adalet hedeflerine ulaşmaktan, kamu mallarının ve hizmetlerin en iyi şekilde dağıtılmasını sağlamaktan ve verimli bir şekilde işleyen bir iç pazarın korunmasından sorumlu oldukları görülmektedir. Aynı zamanda devletlerin asli görevleri olan tam kamusal mal ve hizmetlerin haricinde sağlık, sigorta, her tür eğitim, refah hizmetleri, aile ve çocuk destek hizmetleri gibi yarı özel nitelik taşıyan kamu hizmetlerini de üretmesi beklenmektedir. Federal ve üniter

devletlerde bu hizmetler bütününe ne kadarının merkezi düzeyde, ne kadarının da yerel (ve/veya eyaletler) düzeyde üretileceğinin karar verilmesine ve bu hizmetleri gerçekleştirmek için kullanacağı finansman araçlarının çeşitlendirilmesine en geniş anlamda mali desantralizasyon adı verilmektedir. Mali desantralizasyonun böyle geniş bir perspektife dayanmasından dolayı mali desantralizasyon literatürü büyük oranda farklı merkezlilik derecelerinin ve biçimlerinin sonuçlarını analiz etmek ve çeşitli bağlamlarda desantralizasyonun arzu edilen boyutunu önermekle ilgilenmiştir (Boadway ve Shah, 2009:61-120).

Mali desantralizasyon tanımından yola çıkılarak bu kavram birçok ülkede siyasi bir mesele olarak ele alınmış ancak bu kavramı yalnızca siyaset bilimi veya kamu yönetimi alanları ile açıklamak yeterli olamamıştır (Bird ve Vaillancourt, 2008). Bu yetersizliklerden dolayı mali desantralizasyonun potansiyel katkısının istatistiksel olarak araştırılması ve desantralizasyonun niceliksel bir ölçüsü olması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Genellikle mali desantralizasyon karar alma ile ilişkili yetkinin bir alt düzey hükümete (veya idareye) devredilmesi olarak yorumlanmaktadır. Bu durumda mali desantralizasyon seviyesini ölçmek için yetki genişliği ve/veya yetki seviyesi öğrenilmek zorundadır. Yetki genişliğini ölçmek için kullanılan standart yaklaşım ise gelir veya harcama gibi muhasebe işlemlerini gösterge olarak almaktır. Ancak bu seviyenin tahlili için yalnızca muhasebe bilgilerinin kullanılmasına ilişkin bazı çekinceler bulunmaktadır. İlk olarak alt düzey idare harcamaları, üst düzey idareler tarafından şartlı idareler arası mali transferler yoluyla finanse edilebilir. Bu durumda harcamanın toplam bütçedeki payı alt düzey bir hükümete tahsis edilen yetki seviyesini tam olarak yansıtmayabilir. Çünkü verilen mali transfer bir dereceye kadar üst düzey bir idarenin yetkisi altındaki harcamayla ilgilidir. Aynı zamanda harcamaların finansmanlarını da mutlak mali desantralizasyon ölçüsü olarak

görmek uygun değildir. Eğer kamu harcamaları için yeterli kaynaklar başlangıçta alt düzey idarelere tahsis edilirse, yerel idarelerin mali olarak merkezden uzak tutulabilmeleri mümkün olmaktadır. Bu nedenle gelir özerkliği de mutlak mali desantralizasyon göstergelerinden biri olarak düşünülmemelidir.

Bu çekincelere rağmen literatürde çalışmalar harcama payını mali desantralizasyonun bir göstergesi olarak kullanmıştır. Bununla birlikte yalnızca bir göstergenin (örneğin bir harcama payı) mali desantralizasyonun çeşitli boyutlarını tam olarak yakaladığından kuşku duyulmaktadır. İkna edici bir genel sonuç elde etmek ve ekonomik alanın dışındaki tartışmalara (örneğin, siyaset bilimi ve hukuk) da değinilerek, çeşitli bakış açılarını yansıtan mali desantralizasyon göstergeleri oluşturulması zorunluluğu ortaya çıkmıştır (Akai ve Sakata, 2002:95-97).

Yukarıda bahsedilen gelişmelerin üzerine mali desantralizasyonu çevreleyen teorik argümanlar ekonomistler ve politika analistleri tarafından araştırılmaya başlanmıştır. Teorik incelemeler ilk olarak Tiebout (1956), Musgrave (1959), ve Oates (1972)'in öncü çalışmaları ile gerçekleştirilmiştir. Literatürde genellikle mali desantralizasyonun kamu hizmetlerinin sağlanmasında ekonomik verimliliği artırarak ekonomik performansı geliştirdiği yaygın bir biçimde savunulmaktadır. Bununla birlikte bazı yazarlar, mali desantralizasyon ile alt ulusal yönetimlere kontrolsüz harcama yetkisi verildiğinde bu durumun ekonomik performansı ve ulusal mali politikayı olumsuz yönde etkilediğini savunmuşlardır. Öncü çalışmalar genellikle ekonomik büyüme ile ilişkilendirilmiştir. Bu çalışmalarda mali desantralizasyonun ekonomik büyümeyi doğurabileceği görüşünü desteklemek için çeşitli argümanlar ileri sürülmüştür. Mali desantralizasyon konusunda literatürü en çok şekillendiren çalışmalardan birisi Oates (1972)'in çalışmasıdır. Oates bu çalışmada mali yerel yönetimin ekonomik verimliliği

arttırdığı yönünde bulgular elde etmiş, alt ulusal yönetimlerin yerel ihtiyaçlara daha uyumlu olduğunu böylece gerekli hizmetleri sunmak ve vergiler toplamak konusunda ulusal hükümetten çok daha fazla kabiliyete sahip olduğunu belirtmiştir. Oates'in çalışmasının ardından bu konuda yapılan çalışmaları kapsam açısından iki ana gruba ayırmak mümkündür. Bunlar tek bir ülkenin incelendiği ve birden çok ülkenin karşılaştırılmasının yapıldığı çalışmalardır. Bu çalışmalarda konu olarak ise:

- Ekonomik büyüme ve mali desantralizasyon,
- Ekonomik performans ve mali desantralizasyon,
- Makroekonomik istikrar ve mali desantralizasyon,
- Kamu sektörünün büyüklüğü ve mali desantralizasyon arasındaki ilişkiler incelenmiştir.

Mali desantralizasyon ile alakalı genel literatür aşağıda kısaca özetlenmiştir.

Birden fazla ülke için yapılan çalışmalarda; Oates (1995)'in 40 ülke için yaptığı ve 1974-1989 yıllarını kapsayan çalışmasında mali desantralizasyon ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve güçlü bir korelasyonun bulunduğunu; Woller ve Phillips (1998), 23 ülkeyi kapsayan ve 1974-1991 yılları arasını inceleyen çalışmalarında iki değişken arasında önemli bir istatistikî ilişki bulunmadığını; Davoodi ve Zou (1998), 46 gelişmekte olan ülke için yaptığı ve 1970-1989 arası yılları kapsayan çalışmalarında harcama yönlü desantralizasyonun ekonomik büyümeye zayıflattığını ancak arasındaki ilişkinin çok güçlü olmadığını; Yılmaz (2000), 1971-1990 dönemi için 17 üniter, 13 federal ve 6 geçiş ülkesi üzerindeki çalışmasıyla harcamaların desantralizasyonunun mahalli idareler düzeyde artırılmasının kişi başında düşen GSYİH'yi üniter devletlerde federallere oranla daha fazla artırdığını, bölgesel düzeyde ise ekonomik büyüme ile mali desantralizasyon arasında bir ilişki olmadığını; Thieben (2003), 26 gelişmiş

ülke için 1981-1995 yılları arasını kapsayan çalışmasında harcamaların desantralizasyonunun ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği; İimi (2005), 51 ülkeye yaptığı çalışmada (1997-2001 yılları arasında) mali desantralizasyon ile büyüme arasında pozitif yönlü güçlü bir ilişki bulunduğunu; Martinez-Vazquez ve McNab (2006), 1972-1997 yıllarını kapsayan ve 52 gelişmiş/gelişmekte olan ülkeyi analiz ettiği çalışmalarında mali desantralizasyon ile makroekonomik istikrar arasında pozitif bir ilişki olduğunu; Thornton (2007), 1980-2000 dönemi için 19 OECD ülkesini kapsayan çalışmasında değişkenler arasında bir ilişki bulunamadığını; Enikolopov ve Zhuravskaya (2007), 75 ülkeye yaptığı çalışmasında 1975-2000 yılları arasında gelirlerin desantralizasyonun analizdeki genç ülkelerde kişi başına GSYİH'yi düşürdüğü; yaşlı olanlarda ise artırdığı; Rodriguez-Pose ve Krøijer (2009), 1990-2005 yılları içerisinde 16 merkez ve doğu Avrupa ülkesine yapmış olduğu çalışmada harcama desantralizasyonunun büyüme üzerinde negatif bir etkisi olduğu; gelir desantralizasyonunun ise ilk olarak negatif zaman ilerledikçe ise pozitif bir etki gösterdiği; Rodriguez-Pose ve Ezcurra (2011), 21 OECD ülkesine 1990-2005 yılları arasında uygulamış olduğu panel veri analizi sonucunda mali desantralizasyon ile ekonomik büyüme arasında negatif bir ilişki olduğu; Bodman (2011), 1981-1998² yılları arasını kapsayan 21 OECD ülke için yaptığı çalışmada mali desantralizasyon ile büyüme arasında direkt bir ilişki bulunmadığını ancak verimliliğin artırılması yolu ile pozitif yönde etkilediğini; Baskaran ve Feld (2013), 1975-2008 yılları arasını kapsayan 23 OECD ülkesine uyguladığı analizler sonucunda gelir desantralizasyonu ile ekonomik büyümeyi arasında negatif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Tek bir ülke için yapılan çalışmalardan ise; Zhang ve Zou (1998)'i 1980-1992 yılları arasını kapsayan Çin'in 28 bölgesini ele alan çalışmalarında mali desantralizasyonun

² Aynı zamanda ilgili çalışmada 1996 yılı kesit verileri de kullanılmıştır.

ekonomik büyüme üzerinde önemli bir olumsuz etkisinin oluşunu; Xie, Zou, ve vd. (1999), 1948-1994 yılları için ABD'nin 50 eyaletini kapsayan çalışmalarında mali desantralizasyon ile büyüme arasında pozitif bir ilişkinin olduğunu; Lin ve Liu (2000), Çin'in yine 28 bölgesini kapsayan ve 1970-1993 dönemi için yaptıkları çalışmada mali desantralizasyon ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu; Zhang ve Zou (2001), Çin'in 29 bölgesine 1987-1993 dönemleri için yaptıkları çalışmanın sonucunda değişkenler arasında negatif ve anlamlı bir ilişkinin olduğunu, aynı çalışmada Hindistan'ın 16 büyük eyaleti için 1970-1994 yılları arasındaki analizde ise mali desantralizasyon ile ekonomik büyüme arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğunu; Akai ve Sakata (2002), 1992-1996 periyodunu kapsayan, ABD'nin 50 eyaletini incelemeye aldığı çalışmalarında mali desantralizasyon ile ekonomik büyüme arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğunu; Stegarescu, Büttner, ve vd. (2002), Almanya için 1950-1990 yılları arasındaki incelemede harcamaların yerleşmesi ile ekonomik büyüme arasında anlamlı ve negatif bir ilişki olduğunu; Desai, Freinkman, ve vd. (2003), 80 Rusya Federasyonu bölgesine 1996-1999 yılları arasında yaptığı analiz ile vergi belirleme yetkisinin kısıtlanmasının toplam çıktı düzeyi üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu; Feld, Kirchgässner, ve vd. (2004), 26 İsviçre kantonu üzerine 1980-1998 yılları arasında yaptığı çalışma da karşılıklı olarak yapılan idareler arası hibelerin ekonomik performans üzerinde negatif bir etkisinin olduğunu ancak vergi rekabetinin olumsuz bir sonuç doğurmadığı; Jin ve Zou (2005), Çin'in 30 bölgesini 1979-1999 yılları arasında analiz ettiği çalışmasında harcama ve gelir yerleşmesinin bölgesel gelişime olumlu katkı yaptığını; H. Jin, Qian, ve vd. (2005), 1982-1992 yılları arasında kapsayan ve Çin'in 29 bölgesi için yapılan çalışmada harcama yerleşmesinin ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini; Carrion Silvestre, Espasa, ve vd. (2008), 1980-1996 yılların arasındaki dönemi kapsayan İspanya'nın 17 kantonu için yaptıkları çalışmada mali

desantralizasyonun ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğini belirtmişlerdir.

Yukarıda kısaca özetlenen literatürden de görüleceği gibi mali desantralizasyona ilişkin çok fazla ampirik çalışma yapılmış ve her bir çalışmada değişik bulgulara ulaşılmıştır. Baskaran, Feld ve vd. (2016), yaptıkları mali federalizm, desantralizasyon ve ekonomik büyüme üzerine meta analiz çalışmasında; bu konularda yapılan çalışmalarda geniş ölçüde farklı sonuçlar elde edildiği bulgusuna ulaşmışlardır. Örneğin tek ülkeli çalışmalarda, desantralizasyonun genellikle büyüme üzerinde olumlu etkisinin bulunma eğiliminin olduğunu tespit etmişlerdir. Bunun nedenini ise desantralizasyonun etkisini ortak bir kurumsal çerçevede analiz edebilmeleri olarak tanımlamışlardır. Diğer yandan ülkeler çapında yapılan çalışmalarda ülkeler arası idari yapı farklılıklarından ve ortak bir kurumsal çerçeve olmamasından dolayı bu etkinin izole edilebilmesinin zorlaştığı, aynı zamanda ampirik modellerde kullanılan değişkenlerin ve model kurulumunun da elde edilen sonuçları önemli ölçüde etkilediği bulgularına ulaşmışlardır. Bu sebeple geleceğe yönelik tahminlerde kontrol değişkelerinin dikkatli seçilmesinin gerekliliği üzerine durmuşlardır.

Kısaca özetlenen mali desantralizasyon literatürünün genellikle ampirik çalışmalara dayandığı görülmektedir. İlgili çalışmalarda mali desantralizasyonun ekonometrik modeller yardımı ile çeşitli ekonomik göstergeler üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu çalışmada ise mali desantralizasyonun ölçülmesinde yararlanılan göstergelerden birisi olan harcama yapıları inceleme altına alınmıştır. Ekonometrik analiz yapılmamasına karşın ilgili literatürün verilmesinin temel amacı çalışmanın ekonomik göstergeler üzerinde direkt etkisi olmasa dahi olası mali desantralizasyon senaryolarında gelişebilecek etkilerin anlaşılması açısından okuyucunun ufkunu açmaktır.

4. MALİ DESANTRALİZASYON GÖSTERGELERİ

Ampirik çalışmalara bakıldığında çoğunluğunun açıklayıcı bir değişken olarak kullandığı ölçümler, esas olarak, Uluslararası Para Fonu tarafından yayımlanan Devlet Finansmanı İstatistikleri Yıllığı (GFS) verilerine dayanmaktadır. Şöyle ki Feld, Baskaran ve vd. 2008 yılında sunmuş oldukları çalışmalarında yerelleşmenin mali boyutlarına dar kapsamlı olarak odaklanan çalışmalarda bile ademi merkeziyetin ölçülmesine yönelik spesifik yaklaşımların çeşitliliği olduğunu ve bu alandaki ele aldıkları 26 çalışmanın meta-analizinde yerel yönetimlerin toplam hükümet harcamaları içindeki payı olarak ademi merkeziyetin ölçüldüğünü belirlemişlerdir. Bu verilere dayanan ölçümler, mali yerelleşmenin yalnızca tek bir boyutuna dayanılarak tanımlanmıştır. Bu boyutlar ise alt ulusal yönetimlerin bütçe harcamaları ve öz gelirleridir. Başka bir deyişle, alt ulusal yönetimlerin harcamalarının veya gelirlerinin toplam hükümet harcamaları veya gelirleri üzerindeki payı, mali desantralizasyonun temel göstergesi olarak görülmüştür (Ebel ve Yılmaz, 2002:6).

Yerel yönetimlerin mali desantralizasyonuna ilişkin değerlendirmeler yapılırken Avrupa Konseyi Yerel Yönetimler Özerklik Şartı da temel alınabilmektedir (Ulusoy ve Akdemir, 2009:268). Avrupa Konseyi tarafından 15 Ekim 1985 tarihinde imzaya açılan ve 1988 tarihinde yürürlüğe giren Avrupa Konseyi Yerel Yönetimler Özerklik Şartı, konseye üye olan 45 devletin Türkiye dâhil 42' si tarafından onaylanmış bulunmaktadır. Genel anlamda üç ana başlık altında toplanabilecek şartnamenin birinci bölümünde özerk yerel yönetim kurumlarının dayandığı başlıca ilkeler sayılmış, ikinci bölümde şartnameyi onaylamış devletlerin yükümlülük ve sorumlulukları ile ilgili kurallar sayılmış, son bölümde ise uygulama ve yürürlük ile ilgili kurallardan bahsedilmiştir.

Hem şartname, hem GFS, hem de genel literatüre bakıldığında mali desantralizasyon gücünün ölçülmesi için yapılan çalışmaların ana olarak aşağıdaki gruplara ayrıldıkları söylenebilmektedir:

- Yerel yönetimlerin anayasal tanınırlıklarının durumu;
- Yerel yönetimlerin kanunlarla belirlenen sınırlar çerçevesinde, kamu işlerinin önemli bir bölümünü kendi sorumlulukları altında ve yerel nüfusun çıkarları doğrultusunda düzenleme ve yönetme hakkının varlığının olup olmaması;
- Yerel yönetimin coğrafi sınırlarının korunmasında söz hakkının bulunup bulunmaması;
- Yerel yönetimlerin örgüt ve organizasyon yapılarının belirleyebilme yetisinin olup olmaması;
- Yerel yönetimlerin mali olanakları;
 - Yerel yönetimlerin harcama yapıları,
 - Yerel yönetimlerin gelir yapıları,
 - Yerel yönetimlerin idareler arası mali bölüşümü,
 - Yerel yönetimlerin bağlı oldukları mali kurallar.

Çalışmanın analiz kısmında yer alan yerel yönetimlerin mali olanaklarından birisi olan harcama yapıları incelenmeye geçmeden önce yerel yönetimlerin mali olanaklarına ilişkin kısa teorik açıklamaların verilmesinin yerinde olacağı düşünülmektedir. Bu sebeple yerel yönetimlerin mali olanakları daha detaylı incelendiğinde;

Kamu sektörünün ve idarelerin harcama yapılarına ilişkin literatürü en çok belirleyen çalışmaların; Samuelson (1954, 1955) tarafından kamusal malların niteliğine ilişkin çalışmaları, Arrow (1969)'un özel sektör ve kamu sektörünün rollerinin kavramlaştırıldığı çalışması ve Musgrave (1959)'un kamu finansmanı üzerine yaptığı çalışma olduğu görülmektedir. Bu perspektiflerdeki kilit unsur, kamu sektörünün verimli olarak

işlemesi ön kabulüdür. Çeşitli kamu mallarının sebep olduğu problemler nedeniyle özel pazar sistemi "başarısız" olursa, hükümet başarısızlıkları gidermek için uygun politika önlemlerini almalı ve uygulamaya koymalıdır. Kamu iktisatçılarının işi büyük oranda başarısızlıkların kaynağını teşhis etmek, uygun çare bulmak ve uygulamak olarak kabul edilmiştir.

Devletlerin ana gelir kaynakları vergiler olduğu düşünüldüğünde mali desantralizasyon göstergelerinden bir diğeri vergilerin hükümet (idare) düzeyleri arasındaki dağılımıdır. Vergilerin dikey yapısının belirlenmesi literatürde "vergi ödevi sorunu" olarak bilinmektedir (McLure, 1983, 2001:339). Bu belirleme sürecinin temel konusu normatif bir sorundur: Hangi hükümet (idare) düzeyi hangi vergileri kullanmak için en uygundur? Bu sorunun en bilinen cevabı literatürde Tiebout Modeli olarak bilinen varsayımdır. Bu modele göre eliyle oy vererek kendi faydalarını artıracak yerel hizmeti alamayan seçmenler, kendi faydalarını artıracak en uygun yerel yönetim birimlerine ayağıyla oy vererek göç ederler. Böylece seçmenler göç ettikleri yerel yönetim bölgelerinde yerel vergiler ödeyerek faydalarını artıracak hizmetleri alırlar varsayımı vardır (Tiebout, 1956:424). Bu önermedeki temel sonuç seçmenlerin reel olarak kendi çıkarlarını maksimize etmeye çalıştıkları ve mobiletelerinin yüksek olduğudur. Diğer bir deyişle eğer idare verimli değilse, verimli olan bir idareye kavuşmak için seçmenlerin verimli olması gerekmektedir. Özetle, verimlilik, yerel idarelerin, mobil ekonomik birimlerin fayda sağlamadığı hizmetlerden vergilendirilmesinden kaçınması değil, aynı zamanda kamu kesiminin bu birimlere hizmet sağladığı durumlarda fayda vergilendirmesine aktif olarak katılmalarıdır (Oates, 1999:1125).

İdareler arası transferler incelendiğinde, Brennan ve Buchanan (1980), mali desantralizasyonun gelirlerini maksimize etmeye çalışan merkezi idarenin davranışları üzerinde kısıtlayıcı bir etkisi

olduğu varsayımını geliştirmişlerdir. Brennan ve Buchanan'ın varsayımı test eden öncü çalışmalar Oates (1985) ve Nelson (1987) tarafından gerçekleştirilmiş ve bu hipotezi ne destekleyen ne de desteklemeyen sonuçlar elde etmişlerdir. Marlow (1988), ise yerel yönetimlerin harcamalarının toplam devlet harcamaları içerisindeki payının yükselmesinin toplam kamu sektörünün küçülmesinde pozitif bir korelasyon olduğunu belirtmiştir. Brennan ve Buchanan açıklık getirmediği temel konu yerel yönetimlerin harcamalarının finansman kaynaklarının belirlenmesidir. Kaynakların artırımı iki şekilde gerçekleşebilmektedir. Bunlardan birincisi; yerel yönetimlerin kendi öz gelirlerinin olması ikincisi ise merkezi idareden yerel idarelere fon aktarımıdır. Bu ayrımın yapılmasının ardından literatürdeki bazı çalışmalar yerel yönetimlerin kendi gelir kaynaklarının veya idareler arası transferler yolu ile gelir elde etmesinin de pozitif ve negatif yönleri incelenen³ bazı çalışmalarda idareler arası mali ilişkilerin nedenlerini saptamaya ve öneriler getirmek üzerine yoğunlaşmıştır⁴.

Mali desantralizasyon göstergelerinden sonuncusu olan mali kurallar politika yapıcılarının politika kararlarında uyması zorunlu olan ve özerkliği kısıtlayan yapılar bütünü olarak tanımlanabilmektedir. Literatürde mali kurallar hakkında en çok sorulan soru "maliye politikasında takdir yetkisinin sınırlandırılmasının gerekçesi nedir?" sorusudur. Bu soruya cevap verilirken öncelikle ekonomik faktörlere ek olarak bir ülkenin tarihi, gelenekleri ve kültürel tercihleri kamu kesiminin ve kamu borcunun boyutunun ülkeler arasında farklı olmasına neden olabileceğinin bilinmesinde fayda olduğu düşünülmektedir. Politik ekonomi literatüründe ise bu farklılıkların

³ Rodden (2002:672) idareler arası gelir transferlerini idarelerin kendi arasındaki taahhütleri perspektifinden incelemiştir.

⁴ Kesik, (2005b:78-81) idareler arası mali ilişkilerin nedenlerini dikey eşitsizler, yatay eşitsizlikler, dışsallıklar, merkezi yönetimin hizmetlerle ilgili asgari standartlar, ekonomik istikrar ve adalet olarak sınıflandırmış ve açıklamalarda bulunmuştur.

siyasi ve kurumsal çevrenin bozulmasına neden olabileceğini gösteren birçok çalışma mevcuttur. Değınilen nedenler ve diğler sebepler politika yapıcılarını yapısal bütçe açıklarına doğru itebilmektedir (Alesina ve Perotti, 1995:3-4). Güç kaybıyla karşı karşıya kalan politikacılar ise kendi kişisel faydalarını, kamunun kümülatif faydasından daha değerli görüp yeniden seçilebilmek için maliye politikaları aracılığıyla politikaları manipüle etmeye yönelebilmektedirler (Daban, Detragiache ve vd., 2003:13). Bu süreçte uygulanan siyasi politikalar aşırı hükümet harcamalarına neden olabilir. Örneğın seçim bölgelerinden fayda sağlamak için kamu harcaması yapmayı isteyen ancak bu tür kararları finanse etmek için gereken yüksek vergilerin sonuçlarından kaçınan politika yapıcılar kamu gelirlerini artırmadan, harcamaları artıma yoluna gidecektir. Sonuç ilk olarak aşırı yüksek harcamalar, sonra ise yüksek bütçe açıkları olacaktır (Weingast, Shepsle ve vd., 1981:642-643). Mali kurallar bu ve benzeri oluşabilecek çarpıklıkların önlenmesi için bir araç olarak önerilmiştir. Bu dengeleyici aracın yerel yönetimlerce nasıl uygulandığı ve/veya hangi kurallara tabi oldukları ise bir diğler mali desantralizasyon göstergesini oluşturmaktadır.

5. İSPANYA VE TÜRKİYE BÜTÇE HARCAMALARI KARŞILAŞTIRMASI

Desantralizasyon kavramı ve türlerinin açıklanmasının ardından çalışmada anayasalarında üniter iki devlet olarak tanımlanan İspanya ve Türkiye'nin harcama yapıları ele alınmıştır. Bu bağlamda öncelikle analizlerde temel olarak kullanılan analitik bütçe sınıflandırmasına ve türlerinden birisi olan fonksiyonel bütçe sınıflandırılmasına değinilmiş ardından analiz için kullanılan verilerin elde edilmiş yöntemleri açıklanmış; son olarak ise analizlere yer verilmiştir.

5.1. Analitik Bütçe Sınıflandırması ve Fonksiyonel Sınıflandırma

Bütçe harcamalarının sınıflandırılmasına yönelik çeşitli yollar mevcuttur. Ancak hangi tür bütçe sistemi kullanılırsa kullanılsın anlamlı ve uluslararası karşılaştırmalara imkân verecek şekilde veri elde edilebilmesi, bu istatistikleri ilişkin genel bir yapıyı hayata geçirmek ile mümkün olabilmektedir. Mali istatistikler alanında uluslararası kabul görmüş iki temel standart bulunmaktadır. Bunlar IMF tarafından tavsiye edilen Government Fiscal Statics (GFS) ve Avrupa Birliğı tarafından tavsiye edilen European System of Accounts (ESA)'dır. Türkiye'de 14 Nisan 2003 tarihinde Avrupa Konseyi tarafından kabul edilen Türkiye için Katılım Ortaklığı Belgesi'nin Üyelikten Kaynaklanan Yükümlülükleri Üstlenebilme Yeteneğı başlığının alt başlığı olan İstatistik kısmında, ESA 95'in uygulanması amacıyla, Milli Muhasebe Metodolojisinin yenilenmesi kararı alınmıştır. Bu doğrultuda Analitik Bütçe Sistemine 2006 yılında döner sermayeli kuruluşlar ve KİT'ler hariç diğler tüm kamu kurum ve kuruluşlarında uygulamaya koyulmuştur (BUMKO, Erişim:16/02/2017).

Analitik bütçe sınıflandırması üç temel kodlama üzerine temellendirilmiştir. Bunlar

- Harcama ve Borç Vermenin Kodlanması
- Gelirin Kodlanması
- Açık/Fazlanın Finansman Kodlanması'dır.

Harcama ve borç vermenin kodlanmasında dört farklı kodlama yöntemi kullanılmıştır. Bu kodlama yöntemleri "Kurumsal Sınıflandırma", "Fonksiyonel Sınıflandırma", "Finansman Tipi Sınıflandırma" ve "Ekonomik Sınıflandırma"dır. Kurumsal, fonksiyonel ve finansman tipi sınıflandırma yalnızca gider bütçesi (Harcama ve Borç Verme) ile ilgili iken, ekonomik sınıflandırma üç ana temeli de içermektedir (Karaarslan, 2004:50).

Bu çalışmada devlet faaliyetlerinin ve bu faaliyetlere yönelik harcamaların zaman serileri boyunca izlenmesi ve uluslararası

karşılaştırma imkânı elde edilmesine imkan vermesinden dolayı mahalli idarelerin harcama yapıları incelenirken fonksiyonel sınıflandırma esas alınmıştır.

Fonksiyonel sınıflandırma da önemli olan yürütülen hizmetin hangi fonksiyona hizmet ettiği belirlenmesi olduğu için

idarelerin merkez ve taşra birimlerince yürütülen hizmetlerin birden fazla fonksiyon içermesi halinde maliyetler itibarıyla ayrılabilen ve anlamlı veri üretilebilen her bir fonksiyon için ayrı kod kullanılması gerekmektedir. Aşağıda Tablo 1'de analizlerde yararlanılan I. düzey fonksiyonel sınıflandırmalar verilmiştir.

Tablo 1: I. Düzey Fonksiyonel Bütçe Sınıflandırması

Kod	Fonksiyon
01	Genel Kamu Hizmetleri
02	Savunma Hizmetleri
03	Kamu Düzeni ve Güvenlik Hizmetleri
04	Ekonomik İşler ve Hizmetler
05	Çevre Koruma Hizmetleri
06	İskan ve Toplum Refahı Hizmetleri
07	Sağlık Hizmetleri
08	Dinlenme, Kültür ve Din Hizmetleri
09	Eğitim Hizmetleri
10	Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Hizmetleri

5.2. Metodoloji

Seçilmiş ülkelerin bütçeleri karşılaştırılırken devletin hangi fonksiyonlarının hangi düzey idareler tarafından gerçekleştirildiğini belirlemek amacıyla fonksiyonel sınıflandırma kullanılmıştır. Zaman aralığı olarak 2006-2014 yılları seçilmiştir. Zaman seçiminde başlangıç yılı için temel kriter Türkiye için 2006 yılından sonra verilerin elde edilebilmesidir. 2014 yılında sona ermesinin sebebi ise bütçe verilerinin ilgili tüm devletlerde mevcut olmasıdır.

Veriler İspanya için OECD İstatistik veri tabanından derlenmiştir. Kullanılan veriler fonksiyonel sınıflandırmaya göre kamu harcama verileri ve GSYİH verileridir. Ham veriler her bir birincil fonksiyonun alt fonksiyonları için detaylandırılmış şekildedir. Ham verilerden kullanılan verilere ulaşılırken f her bir I. düzey fonksiyonu, k ise II. düzey fonksiyonu tanımlamak; n her I. düzey fonksiyon için II. düzey fonksiyon düzey sayısını, m ise I. düzey fonksiyon düzey sayılarını göstermek üzere kullanılan verilerde aşağıdaki Denklem 1 kullanılmıştır.

Denklem 1

$$\sum_{k:1}^n (k_1 + k_2 + \dots + k_n) = f_m$$

I. düzey fonksiyonel sınıflandırmaya göre kümülatif edilen veriler için temel olarak 2 alt düzey kullanılmıştır. Bunlar merkezi idare ve yerel yönetimlerdir. Ancak kantonları bulunan İspanya için yerel yönetim harcama büyüklükleri x alt idare düzey sayısı⁵, y_t İspanya kümülatif harcamasını göstermek üzere; aşağıdaki Denklem 2 aracılığıyla kümülatif olarak kullanılmıştır.

Denklem 2

$$\sum_{x:1}^2 (x_1 + x_2) = y_t$$

Türkiye için bütçe verileri Muhasebat Genel Müdürlüğü'nün sunmuş olduğu istatistiki verilerden elde edilmiştir. Bütçe verileri yıllık bazda I. düzey fonksiyonel sınıflandırma formatında olmasından dolayı

⁵ İlgili ülkelerde yerel yönetimler ve eyaletler olarak alt düzeyler ayrılmış durumdadır.

herhangi bir işlem uygulanmamıştır. Türkiye için GSYİH verileri Türkiye İstatistik Kurumundan alınmıştır.

Her fonksiyonun iki düzeyi için hazırlanan grafiklerde y_1 eksini için kullanılan veriler bütçe verileri ile GSYİH büyüklüklerinin oranlanmasından elde edilmiştir ve kullanılan formül d düzeyi f_x I. düzey fonksiyonları göstermek üzere aşağıda Denklem 3'te verilmiştir:

Denklem 3

$$f_{x_d}/GSYİH$$

İspanya ve Türkiye'nin her fonksiyonun yerel yönetimleri için hazırlanan grafiklerin y_2 eksini için kullanılan veriler yerel yönetimlerin bütçe harcamalarının, toplam bütçe harcamasına oranlanmasından elde edilmiştir. Kullanılan formül f_{x_y} yerel yönetimlerin I. düzey fonksiyonlarına ait bütçe harcamalarını, f_x ise I düzey

fonksiyona ait toplam bütçe harcamasını göstermek üzere aşağıda Denklem 4'te verilmiştir:

Denklem 4

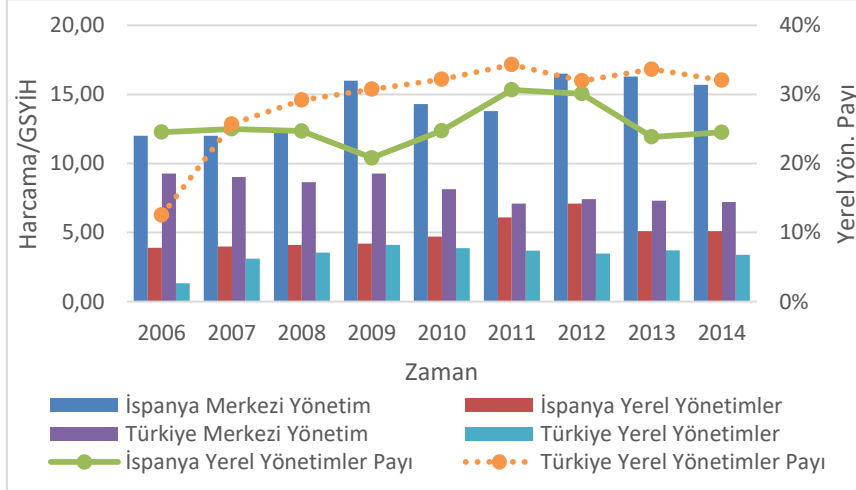
$$f_{x_y}/f_x$$

Karşılaştırma yapılırken ülkelerin cari GSYİH verilerine oranlanmasından dolayı bütçe verileri üzerinde herhangi bir realize işlemi uygulanmamış, cari fiyatlar kullanılmıştır. Grafiklerin çiziminde Microsoft EXCEL 2013 Office programından yararlanılmıştır.

5.3. İspanya ve Türkiye Bütçe Harcamaları

Bütçe harcama yapıları incelenirken fonksiyonel sınıflandırma kod sıralamasına göre incelenmiştir. Bu nedenle ilk olarak genel yönetim hizmetleri inceleme altına alınmıştır.

Şekil 1: Genel Yönetim Hizmetleri

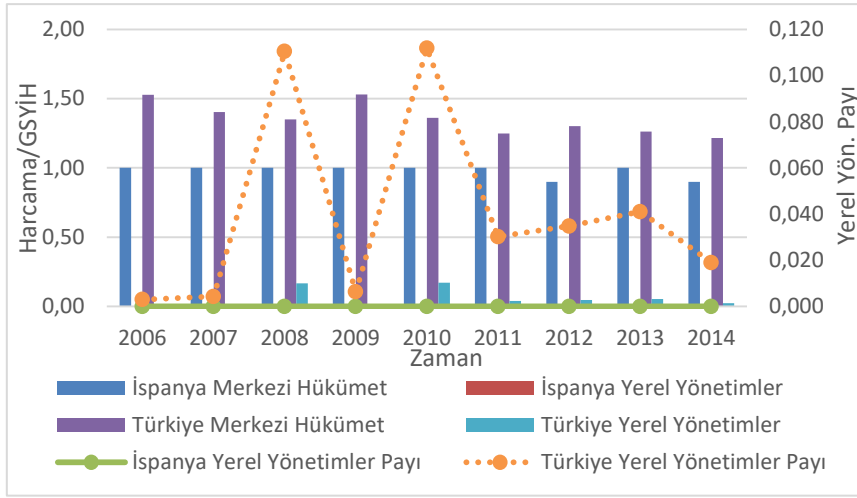
Genel yönetim hizmetleri yasama ve yürütme organları, finansal ve mali işler, dışişleri hizmetleri, dış ekonomik yardım hizmetleri, genel hizmetler, temel araştırma hizmetleri, borç yönetimi hizmetleri, genel nitelikli transferlere ilişkin hizmetler, genel kamu hizmetlerine ilişkin araştırma ve geliştirme hizmetleri ve sınıflandırmaya girmeyen genel kamu hizmetlerinden oluşmaktadır. Genel yönetim hizmetleri

üniter yapıya sahip İspanya ve Türkiye için incelendiğinde; yapılan kümülatif harcamaların GSYİH paylarının İspanya için artan bir oranla %20'lere yaklaştığı, Türkiye için ise %10-11 bandında dalgalandığı Şekil 1'in y_1 ekseninde görülmektedir. Aynı zamanda harcamaların hem mahalli idareler hem de merkezi idareler düzeyinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Harcamaların idarelere

göre dağılımlarının gösterildiği y_2 eksenini incelendiğinde öncelikle her iki ülke için de harcamaların çoğunluğunun merkezi idareler tarafından yapıldığı belirlenmiştir. Yani genel yönetim hizmetleri bakımından hem Türkiye’de hem de İspanya’da yüksek bir harcama desantralizasyonu

gözlemlenmemiştir. Yerel yönetimlerin harcama payları ülkeler bazında incelendiğinde İspanya için %25; Türkiye için ise (artan bir oran görülmekle beraber) %30 bandında gerçekleştiği tespit edilmiştir.

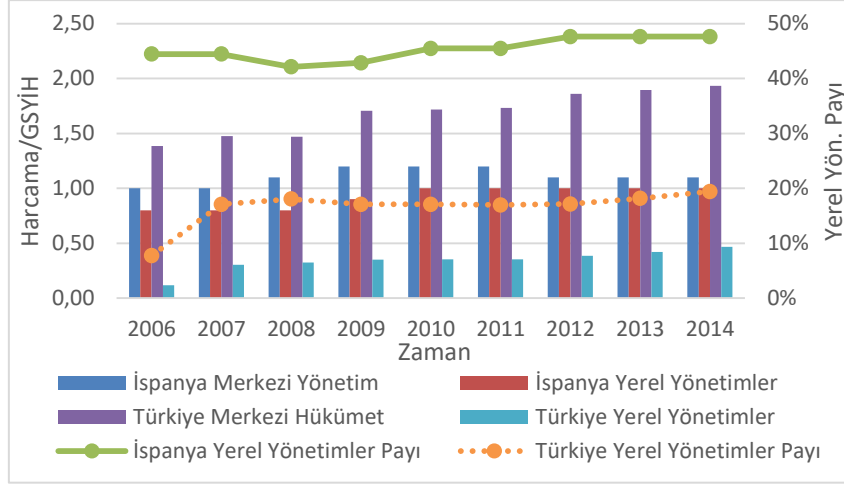
Şekil 2: Savunma Hizmetleri

Savunma hizmetleri askeri savunma hizmetleri, sivil savunma hizmetleri, dış askeri yardım hizmetleri, savunmaya ilişkin araştırma ve geliştirme hizmetleri ve sınıflandırmaya girmeyen savunma hizmetlerinden oluşmaktadır. İspanya'nın savunma hizmetleri için yaptığı harcamaların ortalama olarak GSYİH'ye oranının %1, Türkiye'nin ise %1,4 seviyesinde olduğu Şekil 2'de görülmektedir. İspanya'nın tüm savunma harcamalarını merkezi yönetim yaparken, Türkiye'de GSYİH'nin ortalama olarak

%0,05'i kadar bir büyüklüğün mahalli idareler tarafından gerçekleştirildiği olgusuna ulaşılmıştır. Devletin asli görevlerinden ve tam kamusal mal ve hizmet olan savunma hizmetlerinin yerel yönetimler tarafından yapılması, olağandışı bir durum olarak değerlendirilmiş ve Şekil 2'de bulunmayan III. düzey fonksiyonel kodlar incelenmiştir. Bu incelemenin ardından Türkiye'de bulunan bu harcamaların büyükşehir belediyelerinin sivil savunma hizmetlerinin altında yer aldığı tespit edilmiştir.

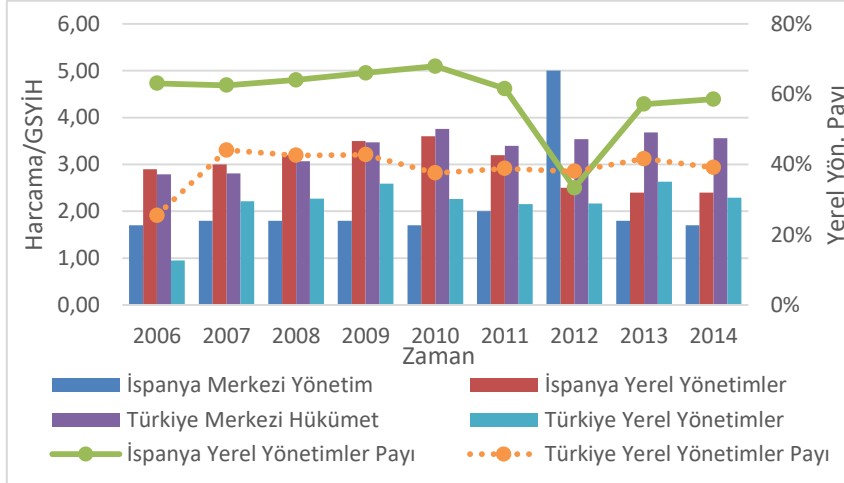
Şekil 3: Kamu Düzeni ve Güvenlik Hizmetleri

Kamu düzeni ve güvenlik hizmetleri kapsamına; güvenlik hizmetleri, yangından korunma hizmetleri, mahkeme hizmetleri, cezaevi idaresi hizmetleri, kamu düzeni ve güvenliğe ilişkin araştırma ve geliştirme hizmetleri ve sınıflandırmaya girmeyen kamu düzeni ve güvenlik hizmetleri girmektedir. Kamu düzeni ve güvenlik hizmetlerine ilişkin harcama grafiği Şekil 3'de verilmiştir. Genel yönetim hizmetlerinde olduğu gibi bu hizmet türünde de hem merkezi hem de mahalli idareler düzeyinde harcamalar yapıldığı

tespit edilmiştir. İspanya'nın ilgili yıllarda bu hizmet türü için kümülatifte %1,80-2,10, Türkiye'nin %1,50-%2,40 bandında GSYİH'larından pay ayırdıkları görülmektedir. İspanya da yerel yönetimlerin bu kümülatif harcamaların içerisinde aldığı pay ortalama olarak %45 iken; bu oran Türkiye'de ortalama olarak %17'ye kadar düşmektedir. Yani kamu düzeni ve güvenlik hizmetlerinde üniter iki devlet arasında üç kata yaklaşık bir farkın olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 4:Ekonomik İşler ve Hizmetler

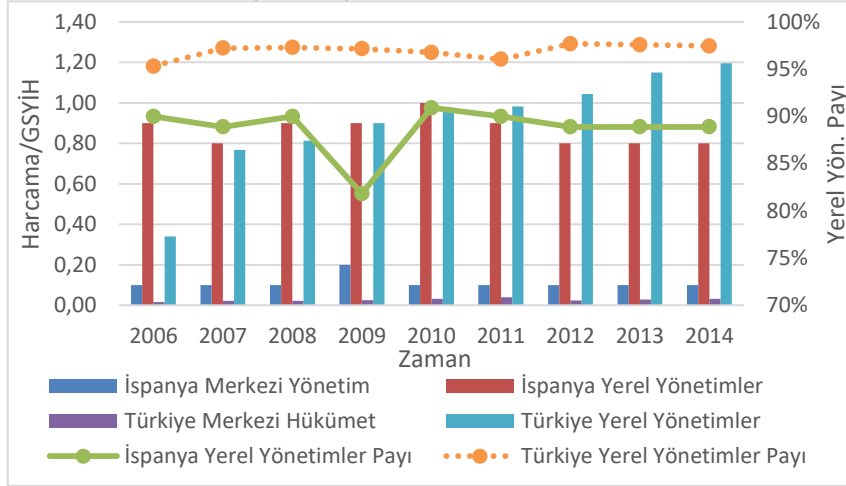
Ekonomik işler ve hizmetler; genel ekonomik işler ve hizmetler, tarım, ormancılık, balıkçılık ve avcılık hizmetleri,

yakıt ve enerji hizmetleri, madencilik, imalat ve inşaat hizmetleri, ulaştırma hizmetleri, iletişim hizmetleri, diğer

endüstriler, ekonomik faaliyetlere ilişkin araştırma ve geliştirme hizmetleri ve sınıflandırmaya girmeyen ekonomik işler ve hizmetlerden oluşmaktadır. Şekil 4'te y_1 ekseninde görüleceği gibi İspanya bu hizmet türü için kümülatifte ortalama olarak GSYİH'sından %2,97, Türkiye ise %5,51

pay ayırmaktadır. Mahalli idarelerin bu paylardan hangi oranlarda gerçekleşme gösterdiği ise y_2 ekseninde tanımlanmıştır. Şöyle ki Türkiye'nin yerel yönetimlerinin bu fonksiyondan aldığı pay ortalama olarak %39 iken, İspanya'da bu oran %59'a yükselmektedir.

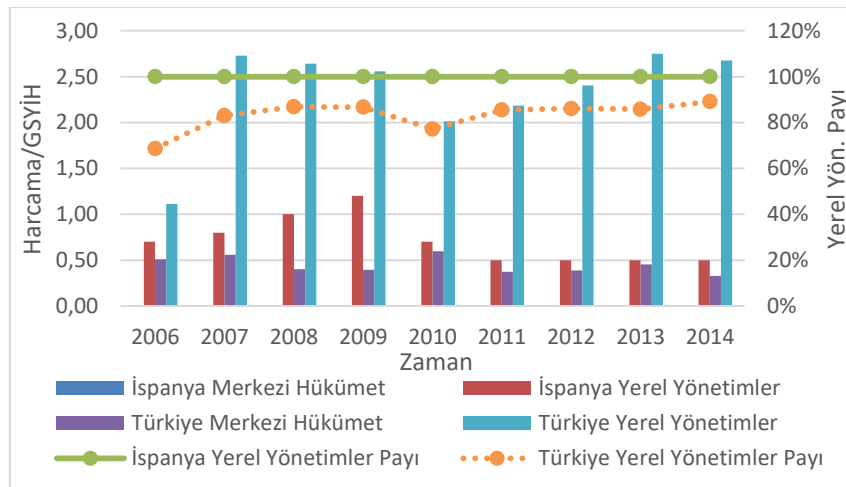
Şekil 5: Çevre Koruma Hizmetleri

Atık yönetimi hizmetleri, atık su yönetimi hizmetleri, kirliliğin azaltılması hizmetleri, doğal ortamın ve bio çeşitliliğin korunması, çevre korumaya ilişkin araştırma ve geliştirme hizmetleri ve sınıflandırmaya girmeyen çevre koruma hizmetleri gibi alt başlıkları bulunan çevre koruma hizmetlerinin İspanya ve Türkiye için karşılaştırılması Şekil 5'de verilmiştir. Şekil

5'in y_1 eksenini incelendiğinde GSYİH'den alınan payların ortalama olarak her iki ülke için de %1 civarında olduğu görülmektedir. y_2 ekseninde yer alan yerel yönetimlerin toplam harcama içerisindeki paylarına bakıldığında ise Türkiye için %97; İspanya için %89 oranında yerel yönetimlerin harcamalarda söz sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

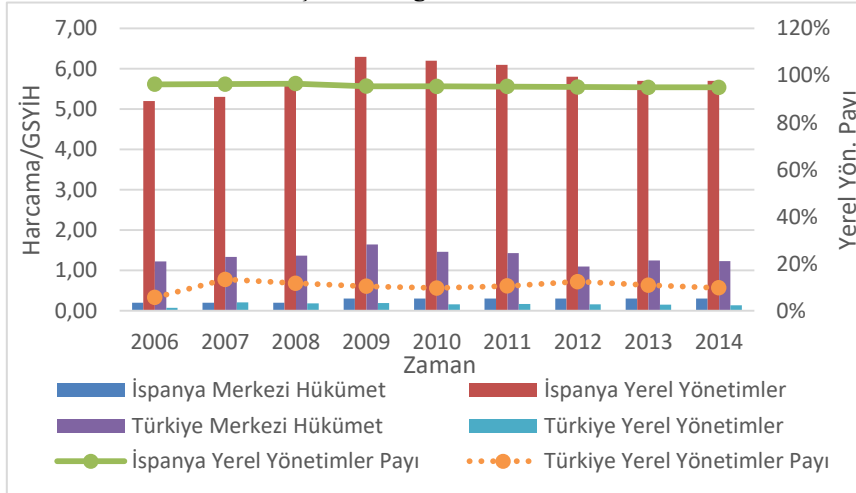
Şekil 6: İskan ve Toplum Refahı Hizmetleri

İskan işleri ve hizmetleri, toplum refahı hizmetleri, su temini işleri ve hizmetleri, sokak ve caddelerin aydınlatılması hizmetleri, iskan ve toplum refahına ilişkin araştırma ve geliştirme hizmetleri ve sınıflandırmaya girmeyen iskan ve toplum refahı hizmetleri temel iskan ve toplum refahı hizmetleri alt dallarından oluşmaktadır. Şekil 6'da İspanya ve Türkiye'nin iskan ve toplum refahı hizmetlerinin GSYİH ve yerel yönetim harcama paylarına göre dağılımı görülmektedir. Grafiğin y_1 eksenini incelendiğinde İspanya'nın GSYİH'sinden ayırdığı payın ortalama olarak %0,71; Türkiye'nin ise %2,79 olduğu görülmüştür.

Harcamaların hangi idari düzeyde gerçekleştirildiğinin saptanması için oluşturulan Şekil 6'nın y_2 eksenini analiz edildiğinde ise İspanya'da bu hizmet türü için tüm harcamaların yerel yönetimler tarafından karşılandığı belirlenmiştir. %100'lük bu harcama büyüklüğünün ise %35'inin kantonlar; %65 ise belediyeler aracılığıyla yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Türkiye de mahalli idarelerin harcama payı ise ortalama olarak %83 bandındadır. Şekil 6'dan elde edilen temel bulgu Türkiye'nin bu hizmet türü için toplamda daha fazla harcama yaptığı; İspanya'nın ise toplamda az olan harcamalarının tamamının mahalli idarelerce gerçekleştirildiğidir.

Şekil 7: Sağlık Hizmetleri

Sağlık hizmetleri kapsamına tıbbi ürünler, cihaz ve ekipmanlara ilişkin işler ve hizmetler, ayakta yürütülen tedavi hizmetleri, hastane işleri ve hizmetleri, halk sağlığı hizmetleri, sağlık hizmetlerine ilişkin araştırma ve geliştirme hizmetleri ve sınıflandırmaya girmeyen sağlık hizmetleri girmektedir. Bu alt hizmet türlerinin kümülatif olarak elde edilen İspanya ve Türkiye'nin sağlık harcamalarının incelendiği Şekil 7'deki grafikte İspanya'nın GSYİH'sinin yıllar içinde değişimle birlikte ortalama olarak %6'sını, Türkiye'nin ise %1,50'sini sağlık harcamalarına ayırdığı görülmektedir. Ancak hem Türkiye'de hem de İspanya'da sağlık harcamalarının finanse edildiği ayrı

bir sosyal güvenlik fonu bulunmaktadır⁶. İspanya'da bu fonun kullanımı yalnızca GSYİH'sinin %0,10'u kadar iken, benzer nitelikte bir fon olan ve Türkiye'de sağlık harcamaları için kullanılan Sosyal Güvenlik Kurumları Bütçesi⁷ GSYİH'dan yaklaşık %2,5 pay almaktadır. Yerel yönetimlerin harcama içerisindeki paylarında ise İspanya'nın %95 gibi bir oran göze çarpmaktadır. İspanya bütçesi detaylı incelendiğinde bu büyüklüğün yaklaşık

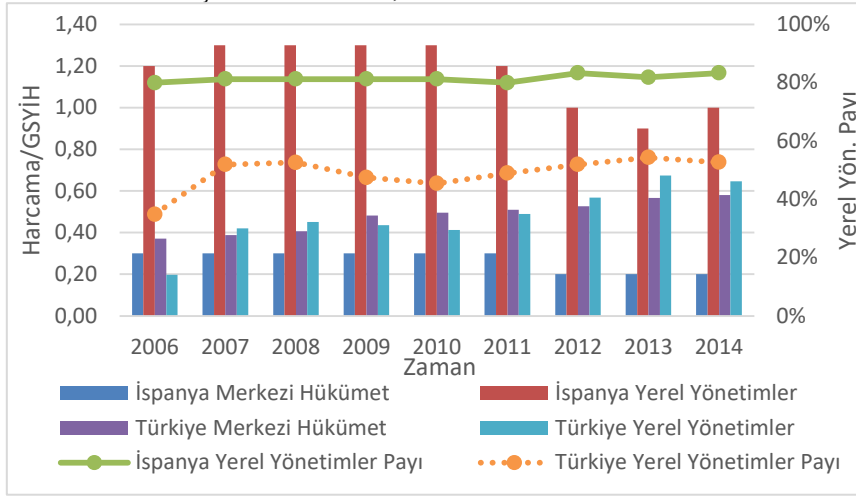
⁶ Şekil 7'de oluşturulurken sosyal güvenlik fonları göz ardı edilmiştir.

⁷ Sosyal Güvenlik Kurumları bütçesinin analitik bütçe sınıflandırması içerisinde fonksiyonel kodlar ile sınıflandırılması esas alınmıştır. İlgili verinin 2011-2014 yılları mevcuttur.

olarak %90'unun OECD sınıflandırmasında eyaletler olarak yer alan kantonlara ait olduğu tespit edilmiştir. Türkiye'de ise yerel yönetimlerin payları GSYİH'nın yalnızca %10 kadarıdır. Geri kalan harcamalar merkezi idare tarafından gerçekleştirilmektedir. Ancak dikkat edilmesi gereken husus sosyal güvenlik fonlarından dolayı ilgili büyüklüklerin tam

olarak gerçeği yansıtmadığıdır. Bu hata payı hem toplam hizmet için gerçekleştirilen bütçe büyüklüğünde hem de sosyal güvenlik fonlarının merkezi ve mahalli idareler ayrımı yapılamamasından dolayı yerel yönetimler harcama paylarında mevcuttur. Bu kısıtlamalara rağmen İspanya'nın yerel düzeyde çok daha fazla sağlık hizmeti gerçekleştirdiği aşikârdır.

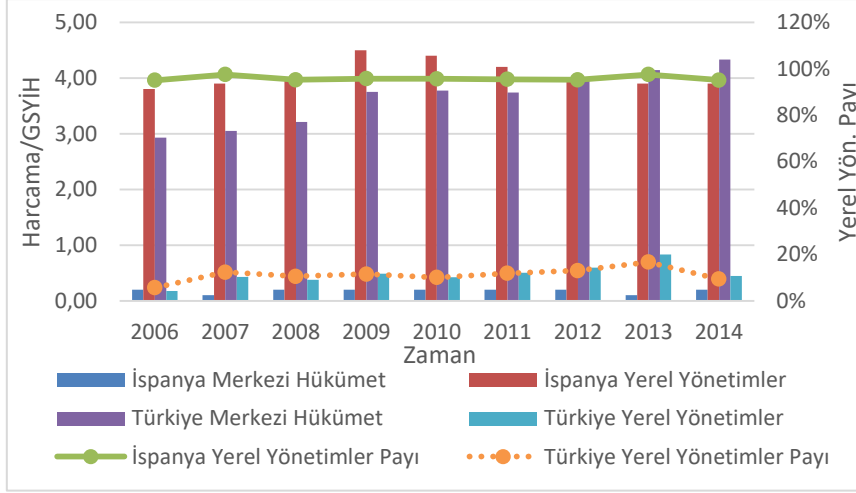
Şekil 8: Dinlenme, Kültür ve Din Hizmetleri

Dinlenme, kültür ve din hizmetleri; dinlenme ve spor hizmetleri, kültür hizmetleri, yayın ve yayım hizmetleri, din hizmetleri, dinlenme kültür ve din hizmetlerine ilişkin araştırma ve geliştirme hizmetleri, sınıflandırmaya girmeyen dinlenme, kültür ve din hizmetlerinden oluşmaktadır. İspanya ve Türkiye ilişkin grafiğin verildiği Şekil 8'de incelendiğinde Türkiye'nin din, kültür ve din hizmetlerine ayrılan payın yıllar içerisinde artış gösterir bir şekilde olduğu ve GSYİH'sinden

ortalama olarak %0,95 düzeyinde pay ayırdığı y_1 ekseninde görülmektedir. Aynı dönemde İspanya için bu oran %1,43 olmuştur. y_2 ekseninde yer alan yerel yönetimlerin aldıkları harcama payları incelendiğinde ise ortalama olarak İspanya'nın %81, Türkiye'nin ise yine yıllar içerisinde artmakla beraber yaklaşık %49 oranında harcamanın yerel yönetimlerce gerçekleştirildiği sonucuna ulaşılmıştır.

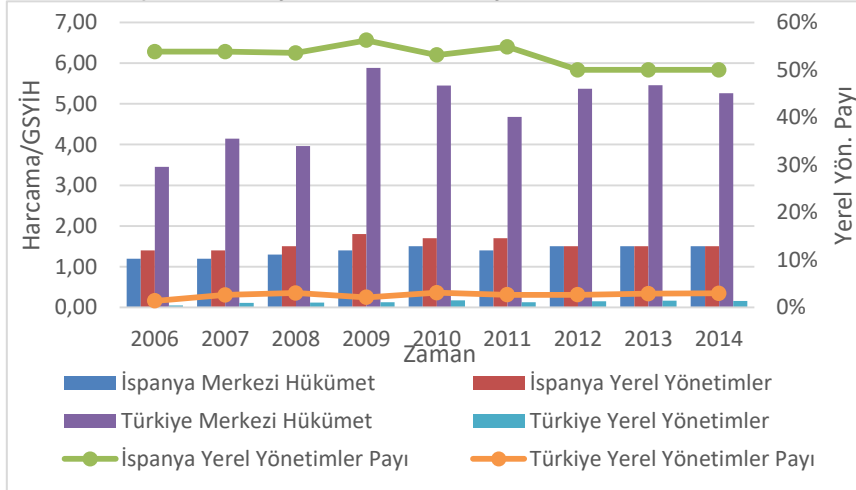
Şekil 9: Eğitim Hizmetleri

Eğitim hizmetleri okul öncesi eğitim ve ilköğretim hizmetleri, ortaöğretim hizmetleri, ortaöğretim sonrası mesleki eğitim hizmetleri, yükseköğretim hizmetleri, seviyeye göre sınıflandırılmayan eğitim hizmetleri, eğitime yardımcı hizmetler, eğitime ilişkin araştırma ve geliştirme hizmetleri ve sınıflandırmaya girmeyen eğitim hizmetleri alt kalemlerinden oluşmaktadır. Şekil 9'da y_1 ekseninde yer alan kümülatif harcamalar incelendiğinde ortalama olarak İspanya'nın GSYİH'nin %4,24'ünü, Türkiye'nin ise

artan bir oran izleyerek ortalama %4,13'ünü bu hizmet türüne harcadığı saptanmıştır. Yerel yönetimlerin bu harcama kalemine aktardıkları fonlar incelendiğinde ise İspanya'da toplam harcamamaların %96'nın yerel yönetimlerce yapıldığı görülmektedir. Türkiye'de ise bu oran yalnızca %11 olarak gerçekleştiği belirlenmiştir. Bu sonuçlar doğrultusunda İspanya ve Türkiye arasında harcama desantralizasyonu bağlamında en yüksek fark bu kalemden tespit edilmiştir.

Şekil 10: Sosyal Güvenlik ve Sosyal Yardım Hizmetleri

Hastalık ve malullük yardım hizmetleri, yaşlılık yardımı hizmetleri, dul ve yetim aylığı hizmetleri, aile ve çocuk yardımı

hizmetleri, işsizlik yardımı hizmetleri, iskan yardımı hizmetleri, sosyal güvenliği bulunmayanlara sağlanan hizmetler, sosyal

güvenlik ve sosyal yardımlara ilişkin araştırma ve geliştirme hizmetleri ve sınıflandırmaya girmeyen sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetleri sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetleri kapsamına giren alt kalemlerdir. İspanya ve Türkiye için oluşturulan Şekil 10'daki grafiğin y₁ eksenini incelediğinde bu hizmet türü için GYSİH hasıllardan ayrılan paylar sırası ile ortalama %2,94 ve %4,99 olarak bulunmuştur. Fakat hem İspanya'da hem de Türkiye'de mahalli ve merkezi hükümet harcamaları içerisinde görülmeyen ve genel devlet harcamaları içerisinde yer alan; sosyal güvenlik fonlarından finanse edilen sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmetleri mevcuttur. Bu fonun büyüklüğü ilgili hizmet türü için İspanya'da GSYİH'ın yaklaşık %10'una; Türkiye de ise %8'ine yakındır. Bu veri dikkate alınarak yerel yönetimlerin ilgili hizmet türü için harcama yerelleşme oranına bakıldığında mahalli idarelerin gerçekleştirme payının İspanya'da yaklaşık %50 olduğu; Türkiye'de ise %0,3 gibi çok küçük bir değer aldığı gözlemlenmiştir. Ancak hatırlatmak gerekir ki bu oranlar hesaplanırken sosyal güvenlik fonundaki harcamalar yerel/merkezi ayırımına tabi tutularak hesaplanmış değerler değildir. Bu alanda sosyal güvenlik sonları harcamaları analiz kapsamı dışında bırakılmıştır.

5. SONUÇ

Devletlerin asli ve diğer görevlerini yerine getirebilmeleri için mutlaka belirli bir oranda merkezileşmesi ve yine belirli bir oranda merkezsizleşmesi gerekmektedir. Hangi idari yapının mal ve hizmet sunumunda daha verimli ve etkin olduğu konusunda ise kesin bir ortak karar bulunmamaktadır. Üniter devletlerde merkezi yapıların daha kuvvetli olduğu ve genellikle tek bir odaktan karar almanın hem kamu maliyesi hem de siyaset açısından daha uygun olacağı görüşü hakimdir.

Bu çalışmada anayasalarına göre üniter iki devlet olan İspanya ve Türkiye'nin merkezi ve mahalli idarelerce sundukları hizmetlerin fonksiyonları açısından karşılaştırılmıştır.

Çalışmada elde edilen ilk temel bulgu analitik bütçe sistematığının fonksiyonel sınıflandırmasına göre düzenlenen çalışma metodolojisine göre çoğu hizmetin her iki düzey idare (ve/veya hükümet) tarafından yapıldığıdır. Bu durumun istisnaları İspanya'da savunma hizmetlerinin tamamının merkezi idareler tarafından, iskân ve toplum refahı hizmetlerinin ise yalnızca mahalli idareler tarafından gerçekleştirilmesidir.

Elde edilen ikinci bulgu anayasal metinlerde üniter olarak tanımlanan ülkelerin harcama desantralizasyon düzeylerinin yakın olmayabileceği gerçeğidir. Şöyle ki eğitim hizmetlerinin İspanya'nın mahalli idarelerce gerçekleştirilme oranı %100'e yakınken, Türkiye'de bu oran yalnızca % 10'dur.

Elde edilen üçüncü bulgu bir önceki paragrafta üniter yapıları ile harcama fonksiyonu arasında bir ilişkinin olmayabileceği üzerineyken; bazı hizmet türlerinde ise birbirine paralel mahalli idareler harcama düzeyleri ile de karşılaşılabileceğidir. İskan ve toplum refahı veya çevre koruma hizmetleri iki ülkede de çoğunlukla yerel yönetimlerce gerçekleştirilmektedir.

Sonuç olarak anayasalarında İspanya ve Türkiye üniter yapılarda iki devlet olmalarına rağmen harcama desantralizasyonu bakımından birbirinden farklılaşmış iki ülke profili çizmektedir. Bu durumun temel sebebinin ise üniter yapısına rağmen güçlü yerel yönetimleri ile adeta bir federal devlet hüviyeti gösteren İspanya'nın devlet yapılanma sistematığı ile tarihsel geçmişi ile bağdaşmış bir şekilde güçlü merkezi idarelere sahip olan Türkiye'nin bu özelliğini devam ettirmesi olarak öngörülmüştür.

KAYNAKÇA

1. AKAI, N., Ve Sakata, M. (2002). "Fiscal Decentralization Contributes To Economic Growth: Evidence From State-Level Cross-Section Data For The United States", *Journal Of Urban Economics*, 52(1), 93–108.
2. ARROW, K. J. (1969). "The Organization Of Economic Activity: Issues Pertinent To The Choice Of Market Versus Nonmarket Allocation", *The Analysis And Evaluation Of Public Expenditure: The PPB System*, 1, 59–73.
3. BASKARAN, T., Ve Feld, L. P. (2013). "Fiscal Decentralization And Economic Growth In OECD Countries: Is There A Relationship?" *Public Finance Review*, 41(4), 421–445.
4. BIRD, R. M., Ve Vaillancourt, F. (2008). *Fiscal Decentralization In Developing Countries*. Cambridge University Press.
5. BOADWAY, R., Ve Shah, A. (2009). *Fiscal Federalism Principles And Practice Of Multiorder Governance*. New York: Cambridge University Press.
6. BODMAN, P. (2011). "Fiscal Decentralization And Economic Growth In The OECD", *Applied Economics*, 43(23), 3021–3035.
7. BRENNAN, G., Ve Buchanan, J. M. (1980). *The Power To Tax: Analytic Foundations Of A Fiscal Constitution*. Cambridge University Press.
8. BUMKO. (2017). "Analitik Bütçe Sınıflandırması", <https://www.bumko.gov.tr/Eklenti/612,Abstanitim2007pdf.Pdf?0>, 16.02.2017
9. CARRION Silvestre, J. L., Espasa, M., Ve Mora, T. (2008). "Fiscal Decentralization And Economic Growth In Spain", *Public Finance Review*, 36(2), 194–218.
10. CONYERS, D. (1984). "Decentralization And Development: A Review Of The Literature", *Public Administration And Development*, 4(2), 187–197.
11. DAVOODI, H., Ve Zou, H. (1998). "Fiscal Decentralization And Economic Growth: A Cross-Country Study", *Journal Of Urban Economics*, 43(2), 244–257.
12. DESAI, R. M., Freinkman, L., Ve Goldberg, I. (2003). "Fiscal Federalism And Regional Growth: Evidence From The Russian Federation In The 1990s" (World Bank Policy Research Working Paper 3138).
13. EBEL, R. D., Ve Yilmaz, S. (2002). *On The Measurement And Impact Of Fiscal Decentralization*, Washington, DC: World Bank Publications.
14. EISENSTADT, S. N. (1959). "Bureaucracy, Bureaucratization, And Debureaucratization", *Administrative Science Quarterly*, 302–320.
15. ENIKOLOPOV, R., Ve Zhuravskaya, E. (2007). "Decentralization And Political Institutions. *Journal Of Public Economics*", 91(11), 2261–2290.
16. FANTINI, M. D., Ve Gittel, M. (1973). *Decentralization: Achieving Reform*, New York: Praeger.
17. FELD, L. P., Baskaran, T., Ve Schnellenbach, J. (2008). "Fiscal Federalism, Decentralization And Economic Growth: A Meta-Analysis", In 64th Congress Of The International Institute Of Public Finance. Maastricht.
18. FELD, L. P., Kirchgässner, G., Ve Schaltegger, C. A. (2004). *Fiscal Federalism And Economic Performance: Evidence From Swiss Cantons*, Marburger Volkswirtschaftliche Beiträge.
19. FESLER, J. W. (1965). "Approaches To The Understanding Of Decentralization", *The Journal Of Politics*, 27(3), 536–566.
20. IIMI, A. (2005). "Decentralization And

- Economic Growth Revisited: An Empirical Note", *Journal Of Urban Economics*, 57(3), 449–461.
21. JIN, H., Qian, Y., Ve Weingast, B. R. (2005). "Regional Decentralization And Fiscal Incentives: Federalism, Chinese Style", *Journal Of Public Economics*, 89(9), 1719–1742.
 22. JIN, J., Ve Zou, H. (2005). "Fiscal Decentralization, Revenue And Expenditure Assignments, And Growth In China", *Journal Of Asian Economics*, 16(6), 1047–1064.
 23. KARAARSLAN, E. (2004). "Ülkemizde Devlet Muhasebesinin Serüveni", *Sayıştay Dergisi*, 54, 37–76.
 24. KESİK, A. (2005). "Yönetimler Arası Mali İlişkiler Ve Türkiye Uygulaması", *Selçuk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (10), 75–103.
 25. LIN, J. Y., Ve Liu, Z. (2000). "Fiscal Decentralization And Economic Growth In China", *Economic Development And Cultural Change*, 49(1), 1–21.
 26. MARLOW, M. L. (1988). "Fiscal Decentralization And Government Size". *Public Choice*, 56(3), 259–269.
 27. MARTINEZ-Vazquez, J., Ve McNab, R. M. (2006). "Fiscal Decentralization, Macrostability, And Growth", *Hacienda Pública Española /Revista De Economía Publica*, (179), 25–49.
 28. MCLURE, C. E. (1983). *Tax Assignment In Federal Countries*. Canberra: Centre For Research On Federal Financial Relations, Australian National University Canberra.
 29. MCLURE, C. E. (2001). "The Tax Assignment Problem: Ruminations On How Theory And Practice Depend On History", *National Tax Journal*, 54(2), 339–363.
 30. MUSGRAVE, R. A. (1959). *The Theory Of Public Finance*, New York: McGraw-Hill Book Company.
 31. NELSON, M. A. (1987). "Searching For Leviathan: Comment And Extension", *The American Economic Review*, 77(1), 198–204.
 32. OATES, W. E. (1972). *Fiscal Federalism*, Edward Elgar Publishing.
 33. OATES, W. E. (1985). "Searching For Leviathan: An Empirical Study", *The American Economic Review*, 75(4), 748–757.
 34. OATES, W. E. (1995). Comment On "Conflicts And Dilemmas Of Decentralization" By Rudolf Hommes. In *Annual World Bank Conference On Development Economics* (Pp. 351–353). World Bank Washington, DC.
 35. OATES, W. E. (1999). "An Essay On Fiscal Federalism", *Journal Of Economic Literature*, 37(3), 1120–1149.
 36. PARKER, A. N. (1995). "Decentralization: The Way Forward For Rural Development?", (No. WP 1475). Washington, DC: World Bank Publications.
 37. RODDEN, J. (2002). "The Dilemma Of Fiscal Federalism: Grants And Fiscal Performance Around The World", *American Journal Of Political Science*, 46(3), 670–687.
 38. RODRIGUEZ-Pose, A., Ve Ezcurra, R. (2011). "Is Fiscal Decentralization Harmful For Economic Growth? Evidence From The OECD Countries", *Journal Of Economic Geography*, 11(4), 619–643.
 39. RODRIGUEZ-Pose, A., Ve Krøijer, A. (2009). "Fiscal Decentralization And Economic Growth In Central And Eastern Europe", *Growth And Change*, 40(3), 387–417.
 40. RONDINELLI, D. A. (1981). "Government Decentralization In Comparative Perspective: Theory And Practice In Developing Countries", *International Review Of*

- Administrative Sciences, 47(2), 133–145.
41. SAMUELSON, P. A. (1954). "The Pure Theory Of Public Expenditure", *The Review Of Economics And Statistics*, 387–389.
42. SAMUELSON, P. A. (1955). "Diagrammatic Exposition Of A Theory Of Public Expenditure", *The Review Of Economics And Statistics*, 350–356.
43. STEGARESCU, D., Büttner, T., Ve Behnisch, A. (2002). "Public Sector Centralization And Productivity Growth: Reviewing The German Experience", (No. Discussion Paper No. 02-03). ZEW Discussion Papers.
44. THIEBEN, U. (2003). "Fiscal Decentralisation And Economic Growth In High-Income OECD Countries", *Fiscal Studies*, 24(3), 237–274. Retrieved From
45. THORNTON, J. (2007). "Fiscal Decentralization And Economic Growth Reconsidered", *Journal Of Urban Economics*, 61(1), 64–70.
46. TIEBOUT, C. M. (1956). "A Pure Theory Of Local Expenditures", *Journal Of Political Economy*, 64(5), 416–424.
47. ULUSOY, A., Ve Akdemir, T. (2009). "Yerel Yönetimler Ve Mali Özerklik: Türkiye Ve OECD Ülkelerinin Karşılaştırmalı Analizi", *Balikesir University Journal Of Social Sciences Institute*, 12(21).
48. WOLLER, G. M., Ve Phillips, K. (1998). "Fiscal Decentralisation And IDC Economic Growth: An Empirical Investigation", *The Journal Of Development Studies*, 34(4), 139–148.
49. XIE, D., Zou, H., Ve Davoodi, H. (1999). "Fiscal Decentralization And Economic Growth In The United States", *Journal Of Urban Economics*, 45(2), 228–239.
50. YILMAZ, S. (2000). "The Impact Of Fiscal Decentralization On Macroeconomic Performance", In *Proceedings. Annual Conference On Taxation And Minutes Of The Annual Meeting Of The National Tax Association* (Vol. 92, Pp. 251–260). JSTOR.
51. ZHANG, T., Ve Zou, H. (1998). "Fiscal Decentralization, Public Spending, And Economic Growth In China", *Journal Of Public Economics*, 67(2), 221–240.
52. ZHANG, T., Ve Zou, H. (2001). "The Growth Impact Of Intersectoral And Intergovernmental Allocation Of Public Expenditure: With Applications To China And India", *China Economic Review*, 12(1), 58–81.

GEÇİŞ EKONOMİLERİNDE REEL DÖVİZ KURU VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

REAL EXCHANGE RATE AND ECONOMIC GROWTH RELATIONSHIP IN TRANSITION ECONOMIES

Tuncay ÇELİK*, Bekir ÇELİK**, Doğan BARAK***

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksek Okulu, tcelik@erciyes.edu.tr

** Arş. Gör., Nuh Naci Yazgan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, bekircelik38@gmail.com

*** Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Anabilim Dalı, doktora öğrencisi
barakdogan12@gmail.com

ÖZ

Literatürde ekonomik büyüme ve reel döviz kuru arasındaki ilişki Balassa- Samuelson hipotezinden sonra dikkat çeken bir konu haline gelmiştir. Ekonomik büyüme ve reel döviz kuru arasında güçlü bir ilişkinin varlığı, hükümetlerin ekonomik büyüme için doğru kur politikaları belirlemelerini gerekli kılmaktadır. Bu çalışmada, Doğu Avrupa ve Orta Asya'da yer alan 12 geçiş ekonomisinde 2006-2014 dönemi çapraz kesit verileri kullanılarak panel veri analiziyle ekonomik büyüme reel döviz kuru arasındaki ilişki araştırılmıştır. Araştırmamız, bu ülkelerde söz konusu dönemde reel döviz kuru azaldıkça ekonomik büyümenin arttığı ilişkisinin istatistiki olarak anlamlı fakat reel kurdaki hareketlerin büyümeyi açıklamada ana değişken olmadığı sonucunu vermiştir.

Anahtar kelimeler: *Büyüme, reel döviz kuru, geçiş ekonomileri, Panel veri*

Jel Kodları: *F31, O11.*

ABSTRACT

Following Balassa-Samuelson hypothesis, the relation between economic growth and real exchange rate has become an attention drawing subject in the literature. The existence of a strong relation between economic growth and real exchange rate necessitates the governments to choose the right exchange rate policies for achieving economic growth. This paper investigates the relation between economic growth and real exchange rate via panel data analysis using cross-sectional data of 12 transition economies in Eastern Europe and Middle Asia. The results of the analysis suggest a statistically significant increase in economic growth as the exchange rate decreases. However, real exchange rate movements do not turn out to be the major variable in explaining the economic growth.

Keywords: *Growth, real exchange rate, transition economies, panel data*

Jel Codes: *F31, O11.*

1. GİRİŞ

21 Aralık 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasıyla beraber yeni bir süreç başlamıştır. Bu süreçte iki kutuplu (ABD-SSCB) dünya düzeninden tek kutuplu dünya düzenine geçilmiştir. SSCB döneminde sosyalizme dayalı bir ekonomik politika izleyen ülkeler bu yeni dönemle birlikte serbest piyasa ekonomisine geçiş yapmışlardır. Dolayısıyla geçiş ekonomisi kavramı, kumanda ekonomisinden serbest piyasa ekonomisine geçiş yapan bu ülkeleri tanımlamaktadır. IMF'in 2000 yılında yapmış olduğu sınıflandırmaya göre geçiş ekonomileri iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grup, Avrupa ve Sovyetler Birliği Geçiş Ekonomileridir. Bu grupta; Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri (Arnavutluk, Bulgaristan, Hırvatistan, Çek Cumhuriyeti, Makedonya, Macaristan, Romanya, Polonya, Slovak Cumhuriyeti ve Slovenya), Baltık Cumhuriyetleri (Estonya, Letonya ve Litvanya), Bağımsız Devletler Topluluğu (Rusya, Azerbaycan, Belarus, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Ukrayna) ülkeleri yer almaktadır. İkinci grup ise Asya'daki Geçiş Ekonomileri olarak tanımlanmaktadır. Bu grupta; Çin, Kamboçya, Laos, Vietnam ülkeleri yer almaktadır (IMF, 2000).

Serbest piyasa ekonomisine geçiş yapan ülkelerin, geçiş yaptıkları ilk dönemlerinde ekonomik yapılarında önemli sorunlar ortaya çıkmıştır. Geçiş döneminde yaşanan mali krizler beraberinde bütçe açıkları ve yüksek kamu borç stoklarına sebep olmuştur. Ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi amacıyla yapılacak yatırımlarda yerel tasarruflardan kısa vadede yeterli seviyede yararlanılamadığı için cari açık sorunu ortaya çıkmıştır. Bunların yanı sıra ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahip olan reel döviz kuru, diğer ekonomik dönemlere göre serbest piyasa ekonomisine geçiş aşamasında alışılmışın dışında değerler almıştır. Döviz kurundaki bu oynaklıkların geçiş dönemindeki ülke ekonomilerine nasıl bir etki yaptığını araştırmak çalışmanın

temel amacını oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, geçiş ekonomisinde yer alan ve veri seti bakımından uygun bulunan 12 geçiş ülkesi seçilmiştir. Bu ülkelerin 2006-2014 yıllarına ait; kişi başına düşen GSYİH, reel döviz kuru, sabit sermaye yatırımları ve hane halkı nihai tüketim harcaması verilerinden yararlanılmıştır. İlgili veriler kullanılarak panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Yapılan bu analiz sonucunda söz konusu 12 geçiş ekonomisinde ekonomik büyüme ile reel döviz kuru arasındaki ilişkinin yönünü tespit etmek amaçlanmıştır.

Bu amaç doğrultusunda çalışmanın ikinci bölümünde geçiş ekonomilerinin ekonomik yapısı hakkında bilgi verilmiştir. Devam eden bölümde konuya ilişkin teori ve seçilmiş literatür özeti yer almaktadır. Dördüncü bölümde ise ampirik analiz yapılmış ve elde edilen bulgular yorumlanmıştır. Beşinci ve son bölümde çalışmanın genel bir değerlendirmesinin yapıldığı sonuç bölümüne yer verilerek çalışma tamamlanmıştır.

2. GEÇİŞ ÜLKELERİNDE EKONOMİK YAPI

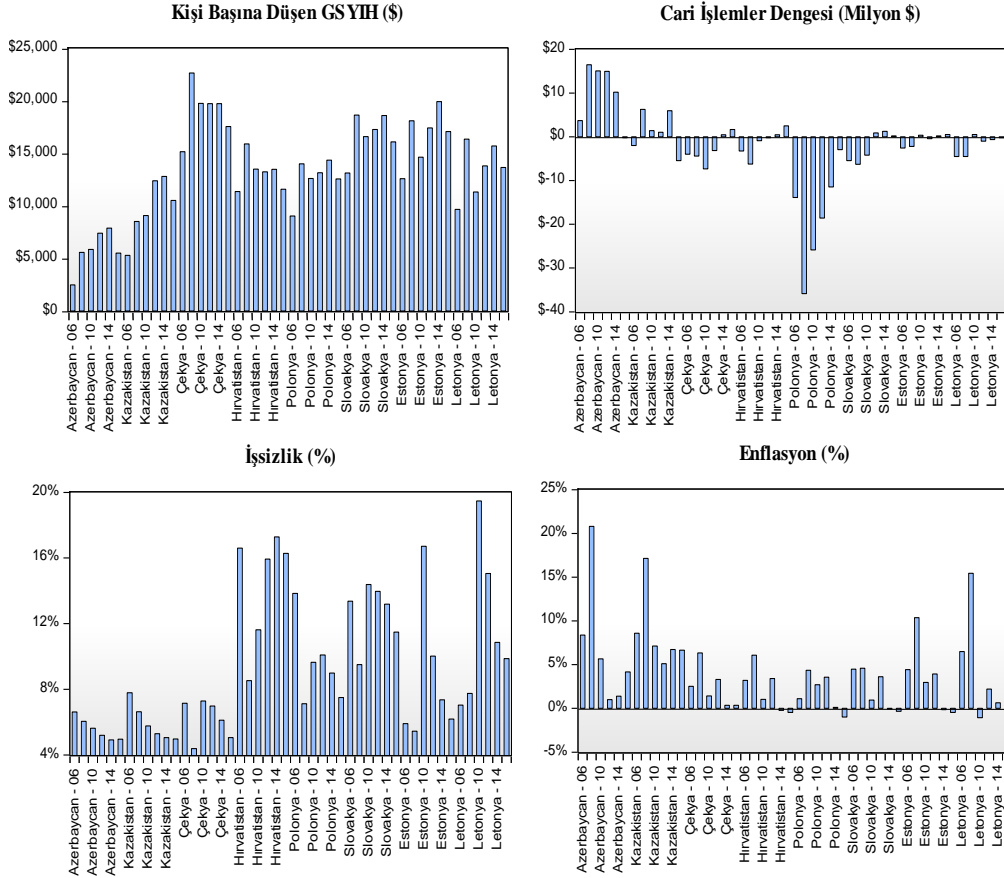
Geçiş sürecinde olan birçok ülke, özellikle Avrupa Birliği'ne üye olan ülkeler, önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir. Ortalama olarak, yeni Avrupa Birliği üyesi olan bu ülkeler 1989'dan bu yana diğer geçiş ülkelerinden daha yüksek reel büyüme oranları ve yüksek yaşam standartlarına sahip olmuşlardır (Falcetti vd., 2006:422). Beşeri sermaye kayıpları, girişimci insan gücünün yokluğu, özel sektör ve özel sermaye gibi yapıların yokluğu, başlangıç dönemlerindeki yüksek enflasyon, döviz sorunları, özelleştirme yöntemlerindeki başarısızlıklar geçiş ekonomilerinin büyüme performanslarında görülen farklılıkların nedenleri olarak gösterilebilmektedir (Bal, 2004:157).

2000'li yılların ortalarında, küresel çevre ve AB ile yakınlaşma sürecinde giderek artan güvence sayesinde AB bölgesinde son derece hızlı bir büyüme gerçekleşmiştir.

Bununla birlikte dış borçlanma ile finanse edilen bu büyüme oranları, büyük ölçüde tüketim ve inşaat sektöründe gerçekleştiği için giderek sürdürülemez hale gelmiştir. 2008'de yaşanan küresel ekonomik kriz ve 2010-2012 Euro bölgesindeki kriz nedeniyle Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ekonomik açıdan sıkıntılı dönemler yaşamıştır. Bu dönemde, Batı Avrupa'yla bölge çapında olan ekonomik yakınsama yavaşlama eğilimine girmiştir (James vd., 2014:37-47).

Barlow (2006), 1993-2001 yıllarını esas alarak 22 geçiş ülkesi üzerine yapmış

Grafik 1: Seçilmiş Geçiş Ekonomilerinde Temel Makroekonomik Göstergeler: 2006-2015

Kaynak: Grafikler yazarlar tarafından hazırlanmıştır. Veriler: data.worldbank.org/data

Yukardaki grafiklerde geçiş ekonomileri olarak nitelendirilen ülkelere IMF sınıflandırmasına göre seçilmiş (Azerbaycan, Kazakistan, Çekya, Hırvatistan, Polonya, Slovakya, Estonya ve

Letonya) ülkelere ait; kişi başına düşen GSYİH, cari işlemler dengesi, işsizlik ve enflasyon verileri yer almaktadır.

Letonya) ülkelere ait; kişi başına düşen GSYİH, cari işlemler dengesi, işsizlik ve enflasyon verileri yer almaktadır.

İlk grafikte görüldüğü gibi IMF'nin yapmış olduğu sınıflandırmaya göre Bağımsız Devletler Topluluğu grubunda yer alan; Azerbaycan ve Kazakistan'ın 2006 yılından 2014 yılına kadar kişi başına düşen GSYİH oranında yaklaşık 2,5 kat bir artış gözlenmektedir. Fakat 2014 yılından 2015 yılına geçildiğinde yaklaşık 1,5 kat bir azalma gözlenmiştir. Bu ülkelerde küçülmede önemli faktör, Dünya petrol fiyatlarında meydana gelen gerilemedir. Yine benzer ekonomilere sahip Doğu Avrupa Ülkeleri grubunda yer alan; Çekya, Hırvatistan, Polonya ve Slovakya incelendiğinde 2006 yılından 2008 yılına geçişte kişi başına düşen GSYİH oranında yaklaşık 5000 \$ bir artış yaşanmıştır. Fakat 2008 yılından 2010 yılına gelindiğinde yaklaşık 2000 \$ bir kayıp söz konusudur. 2010-2014 yıllarında Çekya ve Hırvatistan'da çok önemli bir değişime gözlenmezken Polonya ve Slovakya ülkeleri 2008 yılındaki rakamları yeniden yakalamışlardır. 2015 yılına baktığımızda ise kişi başına düşen GSYİH miktarı 2010 yılının da altında bir seviyeye gerilemiştir. Son olarak Baltık Cumhuriyetleri grubunda yer alan; Estonya ve Letonya'nın bütün diğer ülkeler gibi 2006-2008 döneminde kişi başına düşen GSYİH miktarında bir artış yaşanmıştır. 2008-2010 döneminde Doğu Avrupa Ülkelerine benzer olarak bir düşüş olsa da Polonya ve Slovakya gibi 2008 yılında elde ettiği seviyelere geri yükselmiştir. Seçilmiş tüm ülkelerde 2008-2010 döneminde görülen bozulmalar, ABD'de başlayıp tüm dünyaya yayılan 2008 küresel krizinin etkilerinden kaynaklanmıştır. 2015 yılına gelindiğinde ise diğer bütün ülkelerde olduğu gibi bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüşün miktarı yaklaşık olarak 2000 \$'dır.

Diğer grafik olan cari işlemler dengesine bakıldığında, Bağımsız Devletler Topluluğunda yer alan Azerbaycan ve Kazakistan haricinde diğer ülkelerin 2010 yılına kadar cari açık sorunuyla karşılaştıkları gözlenmektedir. Söz konusu bu iki ülkenin cari işlem fazlası petrol ve türevi ürünlerin ihracatından kaynaklanmaktadır. Ticarete konu olan

mallar dikkate alındığında ise bu iki ülke de aslında dış ticaret açığı vermektedir. 2010 yılına gelindiğinde Estonya ve Letonya'nın cari açığını kapattığı hatta cari fazla verdiği görülmektedir. 2010 yılından 2014 yılına kadar devam eden süreçte cari açıkla karşı karşıya olan Doğu Avrupa Ülkeleri 2014 yılına geldiğinde Polonya haricinde cari fazla vermişlerdir. 2015 yılına baktığımızda ise o yıla kadar cari fazla veren Bağımsız Devletler Topluluğundaki; Azerbaycan ve Kazakistan'da cari işlemler dengesi açık verirken, diğer ülkelerde ise cari işlemler dengesi sorunu önemli ölçüde çözülmüştür. Bu dönemde yine Azerbaycan ve Kazakistan'ın cari açıkla karşılaşmasının sebebi azalan petrol fiyatlarıdır.

İşsizlik rakamlarını incelediğimizde, Azerbaycan ve Kazakistan'da 2006-2015 yılları arasında kademeli olarak önemli ölçüde bir azalma göze çarpmaktadır. Fakat Doğu Avrupa Ülkeleri için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. 2006 yılında işsizlik oranları Çekya hariç (%7,15) diğer ülkelerde çift haneli rakamlara ulaşmıştır. 2008 yılında ise bu rakamların yeniden tek haneli seviyelere gerilediği gözlenirse de 2010 yılına gelindiğinde işsizlik rakamlarında yine ani bir artış yaşanmıştır. 2012 yılından 2015 yılına kadar olan dönemde Çekya, Polonya ve Slovakya işsizlik oranlarında kademeli olarak bir azalma yaşanmıştır. Hırvatistan'ın, grubunda yer alan diğer ülkelerin aksine işsizlik oranlarında kademeli olarak artış gözlenmiştir. Estonya ve Letonya'nın 2006-2010 döneminde tek haneli işsizlik oranları olumlu bir durum gibi görünse de 2010 yılında işsizlik rakamlarında birden sıçrama yaşanmıştır. 2010 yılındaki bu olumsuz artış, 2015 yılına kadar kademeli olarak azalarak yeniden tek haneli rakamlara dönmüştür.

2006 yılının enflasyon oranlarına baktığımızda geçiş ekonomisindeki ülkelerin tümünde tek haneli oranlar göze çarpmaktadır. Fakat bu olumlu durum 2008 yılına gelindiğinde tam tersi bir hal almıştır. Bütün ülkelerde enflasyon rakamlarında ani bir artış yaşanmıştır. Özellikle Azerbaycan, Kazakistan, Estonya ve Letonya'da

sırasıyla yaklaşık (12, 9, 6 ve 9) puanlık ciddi bir artış gözlenmiştir. Doğu Avrupa Ülkelerinde de enflasyon oranlarında bir artış olsa da bu artış sınırlı bir oranda gerçekleşmiştir. Fakat 2008 yılından 2015 yılına kadar süre gelen dönemde bütün ülke grupları için olumlu bir hava esmiş ve enflasyon rakamları tek haneli rakamlara düşmüştür. 2015 yılı enflasyon rakamlarına baktığımızda Hırvatistan, Polonya, Slovakya ve Estonya'nın negatif enflasyonla karşı karşıya olduğu ayrıca dikkat çekmiştir.

Kısaca özetlememiz gerekirse eğer son 10 yıllık dönemde araştırmamızda dikkate alınan geçiş ülkelerinde ekonomik yapı istikrardan çok, dalgalı bir seyir göstermiştir. Özellikle 2008 yılında yaşanan Global krizin etkileri bu ülkelerin ekonomik yapılarını 2010 yılına kadar ciddi biçimde etkilemiş görünmektedir. Azerbaycan ve Kazakistan'ın durumu ise ilave olarak petrol fiyatlarındaki artışlardan olumlu, düşüşlerden ise olumsuz etkilenmiş gibi görünmektedir. Her ne kadar Grafik 1'de yer almasa da yapılan bir çalışmada Boero vd. (2015), sekiz geçiş ekonomisi (Çek Cumhuriyeti, Estonya, Macaristan, Letonya, Litvanya, Polonya, Slovak Cumhuriyeti ve Slovenya) yerli para birimlerinde değer düşüklüğü (reel kurda artış) yaşandığını ve daha sonra sistematik bir şekilde bu değer düşüklüğünü bir değerlenmenin (reel kurda düşüş) takip ettiğini belirtmişlerdir. Çoğu ülke için, reel döviz kuru 1995'den 2002 yılına kadar düzenli bir şekilde değer kazanırken 2002'den sonra bazı ülkelerde yavaş yavaş değer düşüklüğü yaşanmıştır (Boero vd. 2015:25). Görüldüğü gibi bu ülkelerde reel döviz kuru da istikrarlı bir gelişme göstermemiştir.

3. TEORİ VE SEÇİLMİŞ LİTERATÜR

Makroekonomik olarak, milli gelirin harcama yöntemine göre hesaplandığı denklemde özel tüketim harcamaları, yatırım harcamaları, kamu harcamaları ve net dış ticaret harcaması milli gelirin temel belirleyicileri olarak kabul edilmektedir.

Modelin ilk üç değişkeni dışa kapalı bir ekonomide milli geliri oluşturan yurtiçi faktörler olmakla birlikte iç ekonomik dengeyi, ihracat ve ithalat farkından oluşan ve son faktör olan net dış ticaret dışa açık bir ekonomi varsayımında dış ekonomik dengeyi temsil etmektedir. Teorik olarak özel tüketim harcamaları, yatırım harcamaları, kamu harcamaları ve net dış ticaretteki artışlar çarpan mekanizması aracılığıyla milli gelirin yani ekonomik büyümenin de artmasını sağlamaktadırlar.

Milli gelirin temel belirleyicilerinden biri olan net dış ticaretin unsurları; ihracat ve ithalatı belirleyen önemli bir faktör de reel döviz kurudur. Reel döviz kurundaki değişimler, ihracat ve ithalatı etkileyerek dolaylı yoldan milli geliri de etkilemektedir. Reel kurda meydana gelen değişimlerin ihracatı olumlu etkilemesinin milli gelir ve dolayısıyla ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi olacağı açıkken, kurdaki hareketin ithalatı olumlu etkilemesi durumunda da milli gelirin olumsuz etkileneceği açıktır. Burada karşımıza yeni bir soru çıkmaktadır. Acaba reel döviz kurunun değişmesinin sebebi nedir? Balassa ve Samuelson (1964), reel döviz kurundaki değişimlerin nedeninin uzun dönemde ticarete konu olan ve olmayan mallar arasındaki görece fiyat farklılıkları ve ayrıca bu farkın ortaya çıkmasına sebep olan verimlilik farklılıklarından kaynaklandığını ileri sürmektedirler. Piyasaların rekabetçi olduğu varsayımı altında ticarete konu olan malların üretildiği sektörlerde fiyatlar uluslar arası pazarlarda belirlenir (tek fiyat) ve ülkeler arasında bu malların üretiminde verimlilik farkı yoktur. Bununla birlikte genellikle ticarete konu olmayan malların (hizmet sektörü) üretiminde ise durum farklıdır. Bu sektörde fiyatlar ülkeden ülkeye farklılık gösterdiği gibi verimlilik farkları da yüksektir. Bu açıdan bakıldığında ticarete konu olan mallar sektöründe ortaya çıkan bir verim artışı, bu sektörde ücretlerin de artmasına neden olurken mal fiyatı uluslararası talebe bağlı olduğu için değişmeyecektir. İşgücünün tam mobil olduğu varsayımı altında ticarete konu olan malların üretildiği

sektördeki ücret artışları ticarete konu olmayan malların üretildiği sektördeki ücretlerin (yayıma etkisiyle) ve bu sektörde fiyatların da artmasına sebep olacaktır. Ticarete konu olmayan malların üretildiği sektördeki fiyat artışları da doğal olarak reel döviz kurunun etkilenmesine neden olacaktır. Balassa-Samuleson (1964) etkisinin geçerli olması durumunda ise yurt içinde ticarete konu olmayan malların fiyatında ticaret ortağı diğer ülkeye göre daha hızlı bir yükselmenin meydana gelmesi, bu ülkenin diğer ülkeden ithalatını arttıracak ve net dış ticareti ve dolaylı olarak da ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyebilecektir.

Balassa-Samuelson (1964) hipotezinden sonra reel döviz kuru ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin doğru açıklanabilmesi için, reel döviz kurunun hangi faktörler tarafından etkilendiğinin de doğru belirlenmesine yönelik birçok araştırma yapılmıştır. Rodrik (2008), reel kur ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin doğru anlaşılabilmesi için, bu etkinin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklı sonuçlar vereceğini ileri sürmüştür. Teknoloji ve enerji konusunda dışa bağlı olmayan gelişmiş ülkelerde reel döviz kuru ile ekonomik büyüme arasında belirgin bir ilişki yokken, gelişmekte olan ülkelerde dışa bağımlılık beraberinde reel kur-büyüme ilişkisini ortaya çıkarmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde aşırı değerli para (düşük reel döviz kuru), yaşanan yüksek enflasyon, cari açık problemlerine bağlı döviz kısıtları, bütçe açıklarına bağlı krizler, ekonomik durgunluk gibi faktörlerden kaynaklanmakta ve bu faktörler de ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemektedir. Rodrik (2008), 188 ülkeyi temel alan çalışmada gelişmekte olan ülkelerde aşırı değerli paranın (düşük reel döviz kuru) büyümeyi olumsuz, düşük değerli paranın (yüksek reel döviz kuru) ise büyümeyi olumlu etkilediğini belirtmiştir. Ayrıca Balassa-Samuelson (1964) etkisi gelişmiş ülkeler için geçerli olabilecekken, bu etki az gelişmiş ülkeler için çok geçerli görülmemiştir.

Literatürde reel döviz kuru ekonomik büyüme ilişkisini araştıran çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Cottani vd. (1990), az gelişmiş ülkeler üzerine yaptıkları çalışmada ekonomik performans göstergeleri ile reel döviz kuru davranışının iki ölçütü olan istikrarsızlık ve yanlış kur hedefleme politikaları arasında güçlü negatif bir ilişki bulmuşlardır. Bununla birlikte, bu sonuçların reel döviz kuru davranışının büyüme performansının ana belirleyicisi olduğuna işaret etmediğini ifade etmektedirler. Dışsal bir değişken olan reel döviz kurunun, ekonomik performans üzerinde geniş etkilere sahip olan şokları (iç politikalar dahil) yansıttığını belirtmişlerdir. Tahmin edilen katsayıların işaretlerini çoğunlukla teorik beklentilere uygun bulan yazarlar ayrıca yüksek ihracatlı ve gelişmiş ülkelerdeki reel döviz kurlarının, düşük ihracatlı ve düşük büyümeli ülkeler açısından değişimlere daha duyarlı olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Razin ve Collins (1997), 1975-1992 dönemini kapsayan araştırmalarında toplam 93 ülke için analiz yapmışlardır. Bununla birlikte, bazı ülkeler için daha küçük zaman periyotları kullanılmışlardır. Örnek veri seti, 20 gelişmekte olan ülke ve toplam 322 gözlem, 73 gelişmekte olan ülke ve toplam 1190 gözlem olmak üzere iki alt panele bölünmüştür. Yapılan tahmin sonucunda reel kurdaki aşırı değerlendirme, ekonomik büyüme üzerinde olumsuz ve istatistiki olarak önemli bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ancak, reel döviz kurunun aşırı değer kaybı ve büyüme arasında belirgin bir ilişki bulunamamıştır.

Aguirre ve Calderón (2005), panel ve zaman serisi eş-bütünleşme yöntemlerini kullanarak 1965-2003 yıllarını kapsayan dönemde 60 ülke için analiz yapmışlardır. Üç temelli reel döviz kuru aşırı değer endeksleri oluşturarak, aşırı değerli reel döviz kurunun büyümeyi engellediği sonucuna ulaşmışlardır. Ancak etkinin doğrusal olmadığı sonucuna ulaşan yazarlar ayrıca büyüme yanlısı bir reel döviz kuru politikası izlemenin de zor olduğunu belirtmişlerdir.

Égert vd. (2006), diğer çalışmalardan farklı olarak on bir geçiş ekonomisinin üretkenliğinin ve net dış varlıklarının reel döviz kuru üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Baltık ülkeleri için net dış varlıklar içinde yer alan yüksek borçların, reel döviz kurunun değerlendirilmesine neden olduğu sonucuna ulaşıırken, OECD, Orta ve Doğu Avrupa ekonomileri için ise net dış varlıklarda ki bir artışın, reel döviz kurunda uzun vadede bir değerlendirilmeyle ilişkili olma eğiliminde olduğunu tespit etmişlerdir.

Rodrik (2008), 188 ülkeden ve 1950-1954'ten 2000-2004 yılına kadar on bir beş yıllık dönemden oluşan bir veri seti kullanarak ekonomik büyüme ve reel döviz kuru arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışmıştır. Reel döviz kurundaki değer kaybının (undervaluation) zamana göre değişen bir endeksini oluşturarak yaptığı çalışmada Rodrik, özellikle gelişmekte olan ülkelerde büyüme ve reel kurdaki değer kaybı arasında sistematik pozitif bir ilişki olduğunu bulmuştur. Ona göre aşırı değerlendirilmiş döviz kurları; döviz sıkıntısı, sürdürülemez cari işlem açıkları, ödemeler dengesi krizleri ve makroekonomik durgunluk dönemleri ile ilişkilidir. Bunların hepsi ekonomik büyümeye zarar veren unsurlardır. Aşırı değerlendirme büyümeyi olumsuz etkilerken, aşırı değer kaybı büyümeyi kolaylaştırmıştır. Çoğu ülkede yüksek büyüme dönemleri düşük değerli para birimleriyle ilişkilidir. Aslında, bir ülkenin reel döviz kuru ile ekonomik büyümesi arasındaki ilişkide doğrusal olmayan bir kanıt bulunduğunu belirten Rodrik, reel döviz kurunun değer kaybındaki artışın ekonomik büyümeyi sadece gelişmekte olan ülkelerde arttırdığı sonucuna ulaşmıştır. Ona göre, bu ilişki gelişmiş zengin ülke ekonomileri için geçerli değildir.

Gala (2008), gelişmekte olan 58 ülkenin yer aldığı ve 1960-1999 dönemini kapsayan verileri kullanarak kişi başına düşen GSYİH ile satınalma gücü paritesine dayalı reel döviz kuru aşırı değerlendirilme endeksi arasında negatif bir ilişki bulmuştur. Çalışmanın genel bulguları, reel döviz kuru

seviyelerinin GSYİH ile ilişkili olduğuna işaret etmektedir.

Rapetti vd. (2012), 181 ülkeden ve 1950-2004 yıllarını kapsayan on bir yıla kadar beş yıllık dönemden oluşan bir dizi standart büyüme regresyonu gerçekleştirdiler. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki farkları, çeşitli yöntemler ve sınıflandırma kriterleri kullanarak daha kapsamlı bir analiz yapmışlardır. Gelişmekte olan ülkelerde reel döviz kurundaki değer düşüklüğü ile ekonomik büyüme arasındaki olumlu ilişkinin gerçekten güçlü olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Reel döviz kurundaki aşırı değer düşüklüğünün ise ekonomik büyümeye etkisi, yoksul ülkeler için daha büyük olmakla birlikte yüksek gelirli ülkeler için de önemli bir etkiye sahip olduğunu ifade etmişlerdir (Rapetti vd., 2012).

Chen (2012), reel döviz kurunun ekonomik büyümedeki rolü ve Çin illerindeki büyüme hızlarının yaklaşması üzerinde durmaktadır. 1992-2008 yılları arasında 28 ilin verilerini dinamik panel veri tahmini ile test etmiştir. Reel döviz kuru değerlendirilmesinin illerin ekonomisi üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Uddin vd. (2014), Bangladeş üzerine yaptıkları çalışmada, GSYİH ile sağlanan döviz kuru ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 1973-2013 yılları arasındaki 41 yıllık dönemler için incelemiştir. Döviz kuru ve ekonomik büyüme arasında anlamlı bir pozitif ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Elde edilen sonuçlar aynı zamanda döviz kuru ve ekonomik büyüme arasında uzun dönem ilişkinin varlığını da savunmaktadır. Döviz kurundan ekonomik büyümeye ve ekonomik büyümeden döviz kuruna iki yönlü bir nedenselliğe ulaşılmıştır.

Habib vd. (2016), 150'den fazla ülkenin yer aldığı 1970 yılından 2010 yılına kadar beş yıllık dönemden oluşan çalışmalarında, bir örnek veri seti üzerinden reel döviz kurundaki hareketlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Reel

döviz kurundaki değer artışları ekonomik büyümeyi olumsuz etkilerken, reel kurdaki değer azalışları da ekonomik büyümeyi arttırmaktadır. Habib vd. (2016), ancak bu etkinin sadece gelişmekte olan ülkeler için geçerli olduğunu belirtmişlerdir.

4. VERİ SETİ, TAHMİN VE SONUÇLAR

Geçiş ekonomilerinde ekonomik büyüme (GDP) ile reel döviz kuru arasındaki ilişkiyi test etmek üzere oluşturduğumuz modele geçmeden önce tahminde kullanılan veriler 2010 baz yıllı ve reel olup bu verilerin doğal logaritması alınmıştır. Bir üst başlıkta özetlemeye çalıştığımız literatür dikkate alındığında, reel döviz kuru ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin doğrusal olmadığına dair gözlemlerin yoğun olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Her iki değişken arasında yapacağımız tahmin sonuçlarının güvenilir olması ve ilişkinin doğrusallığının güçlendirilmesi amacıyla orijinal veri seti

zaman boyutumuz olan 1995-2014 döneminde her ülke için 20 yıllık süreçte reel döviz kuru 1995 yılı baz (100) alınarak endeks haline dönüştürülmüştür. Daha sonra yine bu 20 yıllık süreçte reel döviz kuru endeksinin ortalaması alınmıştır. Bu zaman sürecinde endeks ortalaması üzerinde kalan yıllar kurun aşırı değerli (yerli parada değer kaybı), ortalamanın altında kalan yıllar da kurun değersiz (yerli para değerli) olduğu iki zaman dilimine ayrılmıştır. Aşağıda verilen tabloda da görülebileceği gibi veri setimizde bulunan 16 geçiş ekonomisinden 12'sinde belli bir yıl öncesi kur sürekli ortalamanın üstünde ve aşırı değerli, bu yılın altında ise kur ortalamasının altında ve sürekli değer kaybetmektedir. Aşağıda verilen tabloda çalışmamıza temel aldığımız 12 ülke için reel döviz kuru endeksi ortalama değeri ve bu değerlerin değişim gösterdiği yıllar verilmiştir.

Tablo 1: Reel Döviz Kuru Endeksi Ortalaması

Ülke	Ortalama	Yıl	Ülke	Ortalama	Yıl
Azerbaycan	69.82	2006	Letonya	75.82	2006
Çekya	94.37	2004	Polonya	91.93	2005
Estonya	96.20	2004	Romanya	94.28	2003
Hırvatistan	100.00	2003	Slovakya	96.38	2004
Macaristan	91.71	2001	Slovenya	101.29	2004
Kazakistan	82.76	2005	Tacikistan	97.50	2006

Not: Reel döviz kuru endeksi kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 1'de görüldüğü gibi reel döviz kuru endeksinin ortalama değerinin altında ve sürekli azaldığı geçiş yılları verilmiştir. Endeksteeki değişim her ülkede farklı bir yılda değişime uğramakta olduğu için, 12 ülke için de ortak yıl olarak 2006 dikkate alınmıştır. Bu ülkelerin hepsinde 2006-2014 döneminde reel döviz kuru 20 yıllık zaman diliminde ortalamasının altında ve azalma eğilimi göstermektedir. Geçiş ekonomileri içinde yer alan bir çok ülkede reel döviz kuru, 1995 yılından 2002 yılına kadar düzenli bir şekilde değer kazanırken bu yıldan sonra bazı ülkelerde yavaş yavaş değer düşüklüğü yaşanmıştır (Boero vd.

2015:25). Veri setimizde yer alan 1995-2005 döneminde ekonomik büyüme ve reel döviz kuru değerlerinin doğrusal bir seyir göstermedikleri şüphesi, bu dönemin analiz dışında tutulmasına neden olmuştur. 12 Geçiş ekonomisinde ekonomik büyüme ve reel döviz kuru arasındaki ilişkiyi daha doğru açıklayabilmek için, kullandığımız verilerin doğrusal bir yapıya sahip olması önemlidir. Bu açıdan bakıldığında 12 ülkenin hem büyüme hem de reel döviz kuru endeks değerleri 2006-2014 döneminde doğrusal bir ilişki göstermektedirler. 12 geçiş ülkesinde ekonomik büyüme ve reel döviz kuru

arasındaki ilişkiyi 2006-2014 dönemi için panel veri analiziyle tahmin etmek üzere

oluşturduğumuz doğrusal model aşağıda sunulmuştur.

$$\ln GDP_i = \alpha_0 + \alpha_1 \ln FCAP_i + \alpha_2 \ln REXC_i + \alpha_3 \ln CONS_i + u_i \quad (1)$$

$i=1-12$ (12 ülke); $t=1-9$ (2006-2014)

Bağımlı değişken:

$\ln GDP_i = i$. ülke kişi başına düşen gayri safi yurt içi hasıla

Bağımsız değişkenler:

$\ln FCAP_i = i$. ülke kişi başına düşen fiziki sermaye harcaması

$\ln REXC_i = i$. ülke reel döviz kuru (nominal kur/PPP)¹

$\ln CONS_i = i$. ülke kişi başına düşen tüketim harcaması

(1) numaralı denklemde kişi başı fiziki sermaye harcamaları (*FCAP*) ve kişi başı tüketim harcamaları (*CONS*) makroekonomik milli gelir özdeşliğinde milli geliri oluşturan ilave kontrol değişkenler olarak modele dahil edilmiştir. Modelde yer alan reel döviz kuru (*REXC*) da dış ticareti ihracat ve ithalat üzerinden etkileyen değişken olarak modelde yerini almıştır. Daha önceki başlıklarda da belirttiğimiz gibi sabit sermaye yatırımlarında ve özel tüketim harcamalarında meydana gelen artışlar milli geliri olumlu yönde etkilemektedir. Bu nedenle yapılan tahminde bu iki değişkenin teorik olarak katsayı işareti pozitif beklenmektedir. Konumuz açısından asıl odak noktamızı oluşturan reel döviz kurunun milli gelir üzerindeki etkisi konusunda ise durum biraz daha karışıktır. Literatür başlığında da dikkati çektiği gibi reel döviz kuru büyüme arasındaki ilişki

pozitif olabildiği gibi negatif de olabilmektedir. Doğal olarak bu sonucun ortaya çıkmasına neden olan bir çok faktör de mevcuttur. Örneğin Rodrik (2008), ülke içinde yaşanan ekonomik sıkıntılardan kaynaklı bir yerli para aşırı değerlenmesi sonucu reel kurda düşüş meydana gelmesi durumunda, ekonomik büyümenin olumsuz olabileceğini belirtmiştir. Burada bu sonucu doğuran asıl etmen ise ekonomik büyüme üzerinde reel kurdan ziyade daha çok cari açık, enflasyon, bütçe açıkları vb. gibi ekonomiyi bozucu faktörlerin baskın olmasıdır. Rodrik (2008), ekonomik istikrarsızlık yaşanan az gelişmiş ülkelerde büyüme-kur ilişkisinin gelişmiş ülkelerdekinden farklı olacağını belirtmiştir. Bu nedenle tahminimizde reel kur değişkeninin beklenen işareti belirsizlik taşımaktadır.

Literatürde panel veri analizinde zaman boyutunun uzun olması durumunda zaman serileri analizlerinde olduğu gibi zamana bağlı çapraz kesit verilerinde durağanlık probleminin ortaya çıktığı görülmektedir. Analizlerin daha güvenilir sonuçlar vermesi için panel veri analizinde durağan olmayan verilerle yapılan analizlerin sahte (spurious) regresyon yani güvenilirliği şüpheli sonuçlar vereceği belirtilmiştir. Bu nedenle (1) numaralı denklemi tahmin etmeden önce aslında zaman boyutu uzun olmamakla birlikte tahminin güvenilirliğini güçlendirmek amacıyla 9 yıllık zaman dilimindeki çapraz kesitlerin durağanlığı literatürde sıkça kullanılan Levin, Lin ve Chu (2002) birim kök testi ile sınanmıştır. Durağanlık test sonuçları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

¹ Çalışmada kullanılan verilerin doğal logaritması alınmıştır. Reel döviz kuru verisi, her bir ülke nominal döviz kurunun o ülke için hesaplanmış satın alma gücü paritesine (PPP) oranlanmasıyla elde edilmiştir. Bu ülkelerin her birinin nüfusu birbirinden farklı (heterojen) olduğu için, tahminde kullanılan verilerin homojenliğini sağlamak için verilerin nüfusa oranlanmasıyla elde edilen kişi başı değerler dikkate alınmıştır. Çalışmada kullanılan veriler Dünya Bankası Ülke Verilerinden elde edilmiştir.

Tablo 2: Durağanlık Test Sonuçları

Değişken	Levin, Lin & Chu t test	Olasılık	Çapraz kesit	Gözlem
lnGDP	-15.82	0.00*	12	84
lnFCAP	-10.50	0.00*	12	84
lnREXC	-5.04	0.00*	12	84
lnCONS	-33.49	0.00*	12	84

Not: Veriler istatistiki olarak %1’de birim kök içermez, veriler düzeyde durağandır.

Tablo 2’de görüldüğü gibi araştırmamızda dikkate aldığımız 12 ülkeye ait veriler düzeyde durağandır. Bu nedenle durağan özellik gösteren 9 yıllık çapraz kesit verilerimizle (1) numaralı denklemimizi panel veri analiziyle tahmin edebiliriz.

Bununla birlikte panel veri analizinde hata terimi ile bağımlı değişken arasındaki ilişkinin rassal ya da belirgin (sabit) olup olmadığının tespitine yönelik Hausman (1978) testi yapılmış ve sonuç aşağıda verilmiştir.

Tablo 3: Hausman Test İstatistiği

Ki-kare istatistiği : 4.02

Olasılık: 0.26*

*: 0.26 > 0.05 olduğu için, H_0 : Çapraz kesit rassaldır hipotezi reddedilir.

Panel veri analizinde doğru tahmin yönteminin belirlenmesinde kullanılan Hausman testi, olasılık değeri kabul edilebilir değerin (%5) üzerinde olduğu için modelin rassal (random) değil, sabit (fixed) etkiler yöntemiyle tahmin edilmesi

gerekmektedir. Bu aşamayı da geçtikten sonra ekonomik büyüme ile reel döviz kuru arasındaki ilişkiyi test etmek üzere odaklandığımız (1) numaralı denklem tahmin sonuçlarımız aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 4: Panel Veri Analizi Tahmin Sonuçları

Bağımlı değişken: lnGDP				
Toplam gözlem: 9 x 12 =108				
Bağımsız Değişkenler	Katsayılar	Std. Hata	t-istatistiği	Olasılık
lnFCAP	0.046295	0.009512	4.866920	0.0000*
lnREXC	-0.099505	0.033425	-2.976931	0.0037*
lnCONS	1.061967	0.018286	58.07619	0.0000*
C	0.013598	0.214243	0.063471	0.9495
R-kare	0.986578	F istatistiği		488.27
Düzeltilmiş R-kare	0.984557	Durbin-Watson istatistiği		1.8781

*: Katsayı istatistiki olarak %1’de anlamlıdır.

Tablo 4’de görüldüğü gibi modelimizde yer alan tüm değişkenlere ait katsayılar istatistiki olarak anlamlı ve teorik olarak da beklenen işaretlere sahiptir. Model tahmini ekonomik büyümedeki değişmelerin

%98’inin modele dahil ettiğimiz kişi başı tüketim, kişi başı fiziki sermaye ve reel döviz kurundaki değişmeler tarafından açıklandığını göstermektedir. Ayrıca elde edilen F istatistiği değeri de tahminin bir

bütün olarak da istatistiki olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Araştırmamızda yer alan 12 geçiş ekonomisinde 2006-2014 döneminde kişi başı tüketim ve fiziki sermaye harcamalarında artış meydana gelmesi, ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir. Özellikle katsayı değeri açısından kişi başı tüketim harcamalarında meydana gelen bir artış fiziki sermayeye göre büyüme üzerinde daha güçlü bir pozitif etki meydana getirmektedir. Bu açıdan bakıldığında araştırma dönemimizde 12 geçiş ekonomisinde büyümenin temel belirleyeni tüketim harcamalarıdır diyebiliriz.

Araştırmamızda odak noktamızı oluşturan asıl değişken ise reel döviz kurudur. Literatürde reel döviz kurunun ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin işareti konusunda farklı bulgular yer almaktadır. Bu sonucun ortaya çıkmasında en önemli faktör ülke gruplarının (gelişmiş-azgelişmiş) ekonomik yapılarının birbirinden farklı olmasıdır. Burada karşımıza çıkan diğer bir husus da reel döviz kurunun hangi faktörler tarafından belirlendiğidir. 2 numaralı başlıkta belirtildiği gibi geçiş ekonomileri gelişmiş ekonomilere göre yapısal problemlerle karşı karşıyadırlar. Özellikle bu ülkelerin kapalı ekonomiden piyasa ekonomisine geçişleri sancılı olmuştur. Bu ülkeler genel olarak krizlerden çabuk etkilenen, teknoloji ve enerji üretiminde kısmen dışa bağımlı, bir çoğunda cari açık problemi olan, enflasyon kontrolünün zor olduğu, dış rekabette üstünlüklerinin olmadığı ya da zayıf olduğu bir ekonomik yapı göstermektedirler. Elde ettiğimiz tahmin sonuçları 12 geçiş ekonomisinde 2006-2014 döneminde reel döviz kuru azaldıkça ekonomik büyümenin arttığını (negatif ilişki) göstermektedir. Bu sonuç, Rodrik (2008)'in gelişmekte olan ülkelerle ilgili olarak elde ettiği sonuçla zıtlık göstermektedir. Rodrik (2008)'e göre değerli reel döviz kuru büyümeyi olumlu etkilerken düşük reel kur ise gelişmekte olan ülkelerde büyümeyi olumlu etkilemektedir. Bununla birlikte Dollar (1992), özellikle fakir ülkelerde aşırı değerli reel kurun büyümeyi olumsuz etkilediğini,

reel kur ile büyüme arasında negatif bir ilişkinin olduğunu belirtmektedir. Benzer şekilde Razin ve Collins (1997) ile Aguirre ve Calderon (2005) de aşırı değerli kurun büyümeyi olumsuz etkilediğini buna rağmen reel kurdaki ılımlı bir değer kaybının ise büyümeyi olumlu etkilediğini belirtmişlerdir. Hausmann vd. (2005) de ülkelerin gösterdiği hızlı büyüme sürecinin reel kurdaki düşüşle ilgili olduğunu belirtmektedir. Gala (2008) gelişmekte olan ülkelerde aşırı değerli kurun ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini, Rapetti vd. (2012) ise yine gelişmekte olan ülkelerde düşük reel kurun büyümeyi olumlu etkilediğini belirtmişlerdir. Habib vd. (2016) de gelişmekte olan ülkelerde reel kurdaki azalışların ekonomik büyümeyi olumlu etkilediğini belirtmişlerdir.

Teorik olarak reel döviz kuru arttığında ülkelerin ticaret ortaklarıyla yaptıkları dış ticarete ihracatlarının da artarak büyüme üzerinde olumlu etki yaratması sürecinin geçiş ekonomilerinin sahip oldukları ekonomik yapı nedeniyle işlemediği görülmektedir. Geçiş ekonomileri, özellikle dış ticarete rekabet gücü kazanmak için sürekli yerli paranın değerinde oynama (devalüasyon) yapmaktadırlar. Özellikle Kazakistan ve Azarbaycan son yıllarda önemli ihraç ürünleri olan petroldeki değer kaybının telafisi için 2015 yılında iki defa yerli para birimlerinin Dolar karşısındaki değerini devalüe etmişleridir. Doğu Avrupa'da yer alan geçiş ülkeleri de her ne kadar Avrupa Birliği üyesi olsalar da, ekonomilerinin AB'nin gelişmiş ülkeleri kadar sağlıklı ve istikrarlı olduğunu söylemek güçtür. Bu ülkelerde işsizlik ve enflasyon zaman içinde azalma göstermiş olsa da cari açık, üretim yapısında dışa bağımlılık, kamu açıkları gibi ekonomik problemler devam etmektedir. Razin ve Collins (1997), reel döviz kurundaki oynaklığın büyümeyle negatif ilişkili olduğu bulgusu, "sürdürülemez" makroekonomik politikaların döviz kuru yanlış hizalamalarına (hedeflenen denge sapmaları) neden olduğunu ve bu durumun da büyümeyi engellediğini belirtmişlerdir. Reel döviz kurunun hedeflenen denge

fazla değerlenmesi (aşırı değerleme) veya denge değerinden aşırı düşmesi (düşük değerleme), kısaca kurun yanlış yönetilmesinin büyüme etkileri farklı olacaktır. Rekabet devalüasyonlarına atfedilebilecek aşırı değer kaybının döviz kurunu, ihracatı teşvik eden ve büyümeyi teşvik edecek bir seviyeye götürmesi beklenir. Bununla birlikte makroekonomik politika tutarsızlıklarını yansıtan aşırı kur değerlenmesinin büyümeyi caydırması muhtemeldir. Cottani vd. (1990), reel kurdaki değişimlerin özellikle sermaye hareketleri üzerinde etkili olduğu ve aslında ekonomik büyüme üzerinde ana belirleyici olmadığını belirtmektedirler. Razin ve Collins (1997) de reel kurun büyüme üzerinde dış ticaret dışında sermaye hareketleri aracılığıyla etkili olduğunu belirterek, aşırı değerli kurun büyümeyi engelleyebileceği, aşırı değeri düşük kurun da büyümeyi olumlu etkileyebileceğini belirtmişlerdir.

Bulgularımızı kısaca özetleyecek olursak, araştırmamıza temel aldığımız 12 geçiş ekonomisinde reel döviz kurundaki azalışla ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak anlamlı ve negatif bir ilişki mevcuttur. Bununla birlikte tahmin sonuçları aslında ekonomik büyüme üzerinde asıl belirleyici gücün özel tüketim harcamaları olduğunu göstermektedir. Modelden reel döviz kuru dışlandığında elde edilen R^2 değerinin sadece %1 düşerek %97 olması, literatürde de belirtildiği gibi bu ülkelerde reel döviz kurundaki değişimlerin ülke ekonomilerinde karşılaşılan yapısal problemlerin etkisini taşımakta ve büyüme üzerinde reel kur hareketlerinden çok ekonomik yapının etkili olduğu sonucunu güçlendirmektedir.

5. SONUÇ

Literatürde reel döviz kurunu değiştiren faktörleri açıklamaya yönelik olarak Balassa-Samuelson tarafından geliştirilmiş olan hipotezi test etmek üzere yapılan çalışmalarla birlikte, reel döviz kuru ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar da artmaya başlamıştır. Reel döviz kuru, harcama yaklaşımına göre milli gelir denklemine net dış ticareti etkileyen önemli bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Reel kurdaki değişimlerin ihracat ve ithalat üzerindeki etkileri, dolaylı olarak milli gelir yani ekonomik büyüme üzerinde de etki yaratmaktadır. Teorik olarak bir ülkede reel döviz kurundaki artış, ticaret ortaklarının bu ülkeden daha fazla ithalat yapmalarına yani bu ülkenin ihracatının artmasına neden olacaktır. Doğal olarak da ihracat artışı milli gelir artışına neden olacaktır. Bu durumun tam tersi de, milli gelir üzerinde ithalat aracılığıyla olumsuz etki meydana getirecektir. Bununla birlikte reel döviz kuru ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki konusunda literatürde net ve belirgin bir ilişkinin varlığını gösteren çalışma sonuçları yoktur. Çünkü yapılan çalışmalar, reel döviz kurundaki değişimlerin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklı sonuçlar gösterdiğini işaret etmektedir. Ayrıca birçok çalışma, reel döviz kurunu milli geliri belirleyen önemli bir faktör olarak görmemektedir. Ülke ekonomilerinin özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik büyüme performansları reel kurdan çok ekonomilerinde görülen yapısal gelişmelere bağlıdır. Konumuz açısından 12 geçiş ekonomisinin de ekonomik yapıları bu manada gelişmiş ülke ekonomileri gibi yapısal problemlerden uzak ve istikrarlı değildir. Yaptığımız araştırma sonucu da bu bağlamda 12 geçiş ekonomisinde 2006-2014 döneminde reel döviz kurundaki azalmanın ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği sonucunu vermiş olmakla birlikte, ekonomik büyümenin ana kaynağının özel tüketim harcamaları olduğunu göstermiştir.

KAYNAKÇA

1. AGUIRRE, A. ve CALDERÓN, C. (2005). Real exchange rate misalignments and economic performance. *Documentos de Trabajo (Banco Central de Chile)*, (315), 1-49.
2. BAL, H. (2004). Geçiş ekonomilerinde ekonomik büyüme ve dış finansman. *Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 155-172.
3. BALASSA, B. (1964), The Purchasing Power Parity Doctrine: A Reappraisal, *Journal of Political Economy*, 72 (6): 584-596
4. BARLOW, D. (2006). Growth in transition economies: A trade policy perspective. *Economics of Transition*, 14(3), 505-515.
5. BOERO, G., Mavromatis, K. ve Taylor, M. P. (2015). Real exchange rates and transition economies. *Journal of International Money and Finance*, 56, 23-35.
6. CHEN, J (2012). Real exchange rate and economic growth: evidence from Chinese provincial data (1992 - 2008). PSE Working Papers no: 2012-05, 1-27.
7. COTTANI, J. A., CAVALLO, D. F. ve KHAN, M. S. (1990). Real exchange rate behavior and economic performance in LDCs. *Economic Development and Cultural Change*, 39(1), 61-76.
8. DOLLAR, D. (1992). Outward-oriented developing economies really do grow more rapidly: evidence from 95 LDCs, 1976-1985, *Economic Development and Cultural Change*, 40, 3, 523-544.
9. ÉGERT, B., Lommatzsch, K. ve Lahrière-Révil, A. (2006). Real exchange rates in small open OECD and transition economies: comparing apples with oranges?. *Journal of Banking & Finance*, 30(12), 3393-3406.
10. FALCETTI, E., LYSENKO, T. ve SANFEY, P. (2006). Reforms and growth in transition: Re-examining the evidence. *Journal of Comparative Economics*, 34(3), 421-445.
11. GALA, P. (2008). Real exchange rate levels and economic development: theoretical analysis and econometric evidence. *Cambridge Journal of Economics*, 32(2), 273-288.
12. HABIB, M. M., Mileva E. ve Stracca L. (2016). The real exchange rate and economic growth: revisiting the case using external instruments. *European Central Bank Working Paper Series* 1921, 1-31.
13. HAUSMAN, J. A. (1978). Specification Tests in Econometrics, *Econometrica*, 46(6), 1251-1271.
14. HAUSMANN, R., PRITCHETT, L. ve D. RODRİK (2005). Growth accelerations, *Journal of Economic Growth*, 10, 4, 303-329.
15. IMF (International Monetary Fund). (2000). Transition economies: An IMF perspective on progress and prospects. www.imf.org (E.T.:27.03.2017).
16. JAMES, R. vd. (2014). 25 Years of transition post-communist Europe and the IMF. *International Monetary Fund*, 1-62.
17. LEVIN, A., LIN C.F. ve CHU C-S.J., (2002), Unit root tests in panel data: Asymptotic and finite sample properties. *Journal of Econometrics*, 108, 1-22.
18. RAPETTI, M., SKOTT, P. ve RAZMI, A. (2012). The real exchange rate and economic growth: Are developing countries different?. *International Review of Applied Economics*, 26(6), 735-753.
19. RAZIN, O. ve COLLINS, S. M. (1997). Real exchange rate misalignments and growth. *National*

Bureau of Economic Research,
Working Paper No. 6174, 1-21.

20. RODRIK, D. (2008). The real exchange rate and economic growth. *Brookings papers on economic activity*, 2008(2), 365-412.
21. SAMUELSON, P. A. (1964), Theoretical Notes on Trade Problems, *Review of Economics and Statistics*, 46 (2): 145–154
22. UDDIN, K. M. K., Rahman, M. M. ve Quaasar, G. A. A. (2014). Causality between exchange rate and economic growth in Bangladesh. *European Scientific Journal, ESJ*, 10(31), 11-26.
23. WORLD BANK, World Development Indicator, data.worldbank.org/data.

EN AZ GELİŞMİŞ ÜLKELERDE EKONOMİK ÖZGÜRLÜĞÜN GELİR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

THE IMPACT OF ECONOMIC FREEDOM ON INCOME IN LEAST DEVELOPED COUNTRIES

Taner GÜNEY*

* Yrd. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü,
tanerguney@kmu.edu.tr

ÖZ

Bu çalışmanın amacı en az gelişmiş ülkeler (EAGÜ)lerde ekonomik özgürlüğün kişi başına düşen gelir üzerindeki etkisini analiz etmektir. Bu amaçla EAGÜ 21 ülke için, 1970-2014 döneminde, Genelleştirilmiş En Küçük Kareler yöntemiyle tahminler yapılmıştır. İki farklı ekonomik özgürlük değişkeninin kullanıldığı tahmin sonuçlarına göre, ekonomik özgürlük kişi başına gelir üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. Buna göre ekonomik özgürlük düzeyi kişi başına gelir düzeyinin yükselmesine neden olmaktadır. Dolayısıyla EAGÜ'lerde ekonomik özgürlük düzeyinin yükseltilmesine neden olacak politikaların hayata geçirilmesi kişi başına gelir düzeyinin yükselmesine katkı sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: *Kişisel Gelir, Ekonomik Özgürlük, En Az Gelişmiş Ülke, Panel Veri.*

Jel Kodları: *O47, F15, O47, C33.*

ABSTRACT

The purpose of this study is to analyze the impact of economic freedom in least developed countries (LDC) on per capita income. For this purpose, estimates were made through the Generalized Least - Square Method for 21 LDC'-s during the period of 1970-2014. According to the results of this estimate, which used two different economic freedom variables, economic freedom has a positive and statistically significant impact on per capita income. Accordingly, the level of economic freedom causes an increase in per capita income. Therefore, materialization of policies in LDC'-s that will increase the level of economic freedom may contribute to an increase in per capita income.

Keywords: *Personal Income, Economic Freedom, Least Developed Countries, Panel Data.*

Jel Codes: *O47, F15, O47, C33.*

1. GİRİŞ

Dünya nüfusunun yaklaşık %12'sini oluşturan en az gelişmiş ülke (EAGÜ)'ler dünyadaki en fakir, en geri kalmış ve dünya ekonomik sistemine yeterince adapte olamamış ülkeler için kullanılan bir terimdir (Bakan ve Kocağ, 2012). Bu grupta olan ülkelerde bireyler günde bir doların bile altında gelirle yaşamlarını idame etmeye çalışmaktadır. Üstelik dünyadaki EAGÜ sayısı geçmişten

günümüze artış göstermektedir. Birleşmiş Milletler (BM)'in 1971'de yaptığı En Az Gelişmiş Ülkeler Konferansı'na 25 ülke katılmışken, günümüzde bu ülkelerin sayısı 48'e çıkmıştır. Yaklaşık 1 milyar insanın yaşadığı bu ülkeler, diğer gelişmekte olan ülkelere göre daha fazla ve daha farklı desteğe muhtaç durumundadır. Çünkü EAGÜ'lerde düşük gelir, iktisadi ve ekolojik kırılganlık ve düşük insani gelişme düzeyi bir arada

bulunmaktadır (Arda, 2011). Bu üç özellik nedeniyle EAGÜ'lerin dünya ticaretinden aldığı pay oldukça düşük bir düzey olan %1 civarındadır (Pham, 2016).

Diğer yandan sayıları özellikle son yıllarda hızla artan ampirik çalışmalar, ülkeler arasındaki ekonomik performans farklılaşmasının ekonomik özgürlükler ile açıklanabileceğini göstermektedir (Sturm ve De Haan, 2001). Bu yönde yapılan çalışmalara göre, diğer ülkelere oranla, ekonomik özgürlük düzeyi yüksek olan ülkelerde gelir düzeyi daha yüksek, ekonomik büyüme oranı daha hızlı, işsizlik düzeyi daha düşük, sermaye birikimi daha fazla ve yolsuzluk oranı daha azdır (Henry, 2003; Barro, 2001). Bu nedenle bu çalışmanın amacı EAGÜ için ekonomik özgürlüğün kişi başına düşen gelir düzeyi üzerindeki etkisini analiz etmektir. Değerlerine ulaşılabilen 21 ülkenin verisi ile, 1975-2014 yıllarını kapsayan dönemde, Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (GEKK) yöntemi kullanılarak tahminler elde edilmiştir. İki ayrı ekonomik özgürlük verisinin dahil edildiği tahmin sonuçlarına göre, iki ekonomik özgürlük değişkeni de kişi başına düşen gelir üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. Buna göre EAGÜ'lerde ekonomik özgürlük düzeyinin yükselmesi kişi başına gelirin artmasına neden olmaktadır.

Altı bölümden oluşan çalışmanın ikinci bölümünde EAGÜ'lerin temel ekonomik sorunları ve ekonomik özgürlük düzeyleri, üçüncü bölümde ilgili literatür, dördüncü bölümde veriler ve model açıklanmaktadır. Beşinci bölümde ekonomik özgürlüğün kişi başına düşen gelir üzerindeki etkisine ilişkin ekonometrik analiz sonuçlarına yer verilmektedir. Çalışma sonuç ve değerlendirme kısmı ile son bulmaktadır.

2. EAGÜ'LERDE TEMEL EKONOMİK SORUNLAR VE EKONOMİK ÖZGÜRLÜK DÜZEYİ

Az gelişmişlik göreceli bir kavramdır ancak S. Kuznets'in yaptığı az gelişmişlik tanımı, az gelişmişliğin çeşitli boyutlarını ele aldığı için, oldukça kullanışlıdır. Kuznets az gelişmişliği ülkelerin gelişmişlik düzeyi, kaynak kullanımının potansiyeli ve bireylerin temel ihtiyaçlarının kullanılma derecesi olmak üzere üç kriterle tanımlamaktadır. En az gelişmiş ülkeler bu üç kriterde en sonda olan ülkelerdir (Han ve Kaya, 2008). BM'nin yaptığı sınıflamaya göre ise kişi başına gelir düzeyi 1000 doların altında olan ülkeler bu gruptadır (Karagül, 2010). Tablo 1 BM sınıflamasına göre EAGÜ'ler grubunda olan ülkeleri ve bu ülkelerin ekonomik özgürlük düzeylerini göstermektedir. Tabloda gösterilen EAGÜ'ler buldukları kıtaların iç kesimlerine hapsedilmiş durumda oldukları için coğrafi olarak dünya pazarlarına uzak kalmaktadır. Bu nedenle dünya pazarlarına açılan limanları olan ülkelere bağımlı durumdadırlar (Arslan, 2010).

Diğer yandan İslam Ülkeleri İçin İstatistiki, Ekonomik ve Sosyal Araştırma ve Eğitim Merkezi (SESRIC, 2009)'e göre EAGÜ'lerin baş etmesi gereken sorunlar sadece bunlar da değildir. SESRIC (2009)'e göre EAGÜ'lerin en önemli sorunlarından bir tanesi ihracatlarının büyük oranda temel ham maddelere bağlı olmasıdır. Genel olarak her türlü sanayi temel ham hammaddesinden oluşan ihracat ürünleri ekonomik konjonktürdeki değişimler, dünya talebindeki dalgalanmalar, spekülasyon amaçlı yatırımlar gibi nedenlerle istikrarsız bir yapıya sahiptir. İstikrarsız ihracat yapısı EAGÜ'lerin dış ticaret hadlerinin bozulmasına neden olmaktadır. SESRIC (2009)'e göre EAGÜ'lerin bir diğer problemi yetersiz finansman ve buna bağlı olarak ortaya çıkan dış borç ve ödemeler dengesi sorunudur. EAGÜ'lerde gelir düzeyi düşük olduğu için tasarruflar da düşük, yatırım seviyesi ise yetersizdir. Dolayısıyla, EAGÜ'ler artan nüfusun ihtiyaçlarını karşılamakta kullanılması gereken finansmandan yoksundur. Bu

nedenle, finansman açığını karşılamak için sürekli dış kaynaklara başvurmak zorunda kalan EAGÜ'lerin dış borçları da artış eğilimine girmektedir. Bir yandan dış borçların artması diğer yandan düşük kar marjı ile ihraç edilen mallardan elde edilen düşük gelir nedeniyle ödemeler dengesi de giderek bozulmaktadır. Tüm bu sorunların sonucu olarak EAGÜ'ler ödemeler

dengesini düzeltmek için ithal ikameci bir büyüme politikası benimsemiştir. İktisadi bağımsızlığı ithal ikameci büyüme politikasında gören EAGÜ'ler böylece uluslararası ekonomik sistemden koparak içine kapalı, ihracatı istikrarsız, finansmanı yetersiz, dış borcu yüksek ve ödemeler bilançosu bozuk birer ekonomi haline gelmiştir.

Tablo 1: En Az Gelişmiş Ülkeler ve Ekonomik Özgürlük Düzeyleri

Ülkeler	FI*	HF*	Ülkeler	FI*	HF*
Afganistan	-	-	Madagaskar	6,54	61,7
Angola	5,08	47,7	Malawi	5,79	55,4
Bangladeş	6,35	54,1	Mali	5,97	55,5
Benin	6,22	57,1	Moritanya	5,63	53,2
Butan	7,07	56,7	Mozambik	5,81	55
Burkina Faso	6,02	58,9	Myanmar	5,39	-
Burundi	6,05	51,4	Nepal	6,54	50,1
Kamboçya	7,20	57,4	Nijer	6,05	55,1
Orta Africa Cum.	5,01	46,7	Ruanda	7,38	64,7
Çad	5,12	44,5	Sao Tome ve Prinsip	-	48,8
Komoros	-	51,4	Senegal	6,42	55,4
Kongo Demokratik Cum.	5,49	40,6	Sierra Leone	5,92	50,5
Jibuti	-	55,9	Solomon Adaları	-	46,2
Ekvatoryal Gine	-	-	Somali	-	-
Eritre	-	38,5	Güney Sudan	-	-
Etiyopya	5,60	50	Sudan	-	-
Gambia	7,11	59,5	Timor-Leste	6,14	43,2
Gine	5,10	53,5	Togo	5,89	49,9
Gine-Bisse	6,08	51,3	Tuvalu	-	-
Haiti	6,99	48,9	Uganda	7,34	59,9
Kiribati	-	46,3	Tanzania Birleşik Cum.	6,84	57,8
Lao Dem. Halk Cum.	-	51,2	Vanuatu	-	59,5
Lesoto	6,66	49,5	Yemen	6,44	55,5
Liberya	7,22	52,4	Zambia	7,04	60,4

Kaynak: BM (Mayıs 2016 Tarihi İtibarıyla). *2014 Yılı Değerleri, HF: Heritage Foundation, FI: Freaser Institute.

Ülkelerin ekonomik özgürlük düzeyi Heritage Foundation (HF) ve Wall Street Journal ortak çalışmasının yanı sıra, James Gwartney, Robert Lawson ve Joshua Hall'ın katkılarıyla Freaser Institute (FI) tarafından da ölçülmektedir. Bu iki endeks genel olarak ülkelerin politikalarının ve kurumlarının ekonomik özgürlüğü ne derecede destekleyici olduklarını ölçmektedir (Gwartney vd., 2015; Heritage Foundation, 2016). Ancak EAGÜ'ler kapalı birer ekonomi özelliğine sahip olduğu için,

ülke ekonomilerinin uluslararası ekonomik sisteme entegrasyonu özendirerek ekonomik özgürlük düzeyinin yükselmesini sağlayacak politikaların desteklenmesi oldukça güçtür. Çünkü uluslararası ekonomik sisteme açık bir ekonomide bireylerin tercih özgürlüğü, piyasa şartlarında yapılan mübadele, özel mülkiyet hakkı, kişisel güvenlik ve serbest rekabet piyasasının varlığı ekonomik özgürlüğün temel bileşenlerindedir (De Haan, Lundström ve Sturm, 2005; Gwartney ve

Lawson, 2003; North, 1990). Tablo 1'de de görüldüğü gibi, EAGÜ'lerin yukarıda sayılan sorunları ekonomik özgürlük değerlerini de etkilemektedir. FI'nın ekonomik özgürlük ölçümü 0 ile 10 arasında, HF'nin ekonomik ölçümü ise 0 ile 100 arasında değişmektedir. Değerler yükseldikçe ülkelerin ekonomik özgürlük düzeyi de yükselmektedir. FI'nın verilerine göre Orta Afrika Cumhuriyeti (Central African Republic), HF'nin verilerine göre ise Eritre (Eritrea) en düşük ekonomik özgürlük düzeyine sahipken, hem FI hem

3. İLGİLİ LİTERATÜR

Ekonomik özgürlüklerin endeksler yardımıyla ölçülmeye başlanması 1990'lı yıllara denk geldiği için, ekonomik özgürlük ile ilgili çalışmalar özellikle 1990'lı yıllardan itibaren artış göstermiştir (Doucouliagos ve Ulubaşoğlu (2006). Yapılan çalışmalar, genel anlamda, ekonomik özgürlük düzeyinin gelir ve ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönde etkide bulunduğunu ortaya koymuştur. Ancak ekonomik özgürlük ile büyüme arasında herhangi bir ilişki bulamayan hatta negatif yönlü ilişki bulan çalışmalar da bulunmaktadır. Ekonomik özgürlük ile büyüme arasında herhangi bir ilişki bulamayan çalışmalara örnek olarak Carlsson ve Lundström (2001), Sturm vd. (2002), Ismail (2010) ve Pourshahabi vd. (2011) gösterilebilir. Ekonomik özgürlük ile büyüme arasında negatif yönlü ilişki olduğunu belirten çalışmalara örnek olarak ise Santhirasegaram (2007) ve Sarıbaş (2009) gösterilebilir.

Ekonomik özgürlüğün gelir ve ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönde etkide bulunduğunu belirten çalışmalardan biri olan Islam (1996), 28'i düşük gelirli, 43'ü orta gelirli ve 23'ü yüksek gelirli olmak üzere toplam 94 ülkenin, 1980-1992 dönemini kapsayan verileri ile yaptığı analizde, düşük gelirli ülkelerde ekonomik özgürlüğün kişi başına gelirin artmasına neden olduğunu ortaya koymuştur. Bir diğer çalışmada Ayal ve Karras (1998) ekonomik özgürlük ile kişi başına gelir

de HF'nin verilerine göre, Ruanda (Rwanda), en yüksek ekonomik özgürlüğüne sahip olan EAGÜ'dür. Talodan da görüldüğü gibi diğer EAGÜ'lerin ekonomik özgürlük düzeyi, iki ayrı ölçüme göre de, ortalama değerler olan 5 ve 50'ye yakındır. Dolayısıyla temel ham maddelere bağlı ihracat, yüksek dış borç, bozuk dış ticaret hadleri, ithal ikameci büyüme ve uluslararası ekonomik sistemden uzak olma gibi sorunlar nedeniyle, EAGÜ'lerin ekonomik özgürlük düzeyleri de yüksek değildir.

ilişkisini 58 ülke için ele almıştır. 1975-1990 dönemi için yapılan analize göre, ele alınan ülkelerde, ekonomik özgürlük düzeyi yükseldiğinde kişi başına gelir düzeyi artmaktadır.

De Haan ve Sturm (2000) ekonomik özgürlük ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ele aldığı çalışmasında, 1975-1990 döneminde 80 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için, ekonomik özgürlük düzeyi ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu belirtmiştir. De Haan ve Sturm (2000)'ya yakın bir çalışma olan Gwartney vd. (2004), ülkeler arasında ortaya çıkan ekonomik büyüme farklılıklarını ekonomik özgürlükle açıklamaya çalışmıştır. Çalışmada 1980-2000 döneminde 99 ülke verisi ile yapılan tahminlere göre, ekonomik büyümeyi pozitif yönlü etkileyen ekonomik özgürlük, ele alınan ülkeler arasındaki büyüme farklılıklarının en önemli sebebi durumundadır. Bir diğer çalışmada Justesen (2008), ekonomik özgürlük bileşenleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 72 ülke için analiz etmiştir. 1970-1999 dönemini kapsayan analiz sonuçlarına göre ekonomik özgürlük bileşenlerinin tümü yerine bazıları ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.

Yalman vd. (2011) Türkiye ve bazı Latin Amerika ülkelerinde ekonomik özgürlük düzeyinin ekonomik büyümeyi hangi yönde etkilediğini analiz etmiştir. 2000-2006 yıllarını kapsayan analiz bulguları Türkiye ve Arjantin, Brezilya, Şili gibi Latin Amerika ülkelerinde ekonomik özgürlüğün

En Az Gelişmiş Ülkelerde Ekonomik Özgürlüğün Gelir Üzerindeki Etkisi

ekonomik büyümeyi pozitif yönlü etkilediğini ortaya koymuştur. Bir diğer çalışmada Cebula (2013), 2002-2006 döneminde OECD üyesi ülkelerde ekonomik özgürlük ile kişi başına reel GSYİH ilişkisini ele almıştır. Çalışmada elde edilen tahmin sonuçlarına göre, OECD üyesi ülkelerde ekonomik özgürlük düzeyinin yükselmesi kişi başına reel GSYİH düzeyinin yükselmesine neden olmaktadır. Son olarak, 81 ülkenin 2000-2010 dönemindeki verileri ile ekonomik özgürlüğün kişi başına GSYİH üzerindeki etkisini analiz eden Çetin (2013), ekonomik özgürlüğün kişi başına geliri pozitif yönlü etkilediğini belirtmiştir.

Yukarıda sıralanan çalışmalara benzer şekilde Heckelman (2000), Heckelman ve Stroup (2000), Ali ve Crain (2001, 2002), Powell (2003), Gwartney vd. (2006), Clark ve Lawson (2008), Liu ve Riyanto (2009), Mathers ve Williamson (2011), Ashby vd. (2013), Belasen ve Hafer (2013), Mulholland ve Hernandez-Julian (2013), Akıncı vd. (2014), ve Işık (2016)'da ekonomik özgürlüğün ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönlü etkide bulunduğunu ortaya koymuştur.

4. VERİ SETİ VE YÖNTEM

EAGÜ'lerde ekonomik özgürlüğün kişi başına gelir üzerindeki etkisini analiz etmek için, verilerine ulaşılabilen 21¹ ülkenin 1975-2014 dönemindeki değerleri kullanılarak, dengesiz panel veri yöntemi ile aşağıdaki çok değişkenli model tahmin edilecektir:

$$KBG_{it} = \beta_1 \text{Özgürlük}_{it} + \beta_2 \text{Enflasyon}_{it} + \beta_3 \text{Yatırım}_{it} + \beta_4 \text{Nüfus}_{it} + \beta_5 \text{Harcama}_{it} + \varepsilon_{it}, \quad (1)$$

burada, i birim sayısını, t zaman aralığını, ε ise hata değerini ifade etmektedir. KBG kişi başına düşen GSYİH'nın logaritmasını,

¹ Bu çalışmada verilerine ulaşılabilen şu ülkeler analizlere dahil edilmiştir: Bangladesh, Benin, Burundi, Central African Republic, Chad, Dem. Rep Of The Congo, Guinea-Bissau, Haiti, Madagascar, Malawi, Mali, Myanmar, Nepal, Niger, Rwanda, Senegal, Sierra Leone, Togo, Uganda, Tanzania ve Zambia.

Özgürlük çalışmada ele alınan ülkelerin ekonomik özgürlük düzeyini, Enflasyon ülkelerin tüketici fiyat endeksi cinsinden enflasyon oranını, Yatırım doğrudan yabancı yatırımların logaritmasını, Nüfus ülkelerdeki nüfus artış oranını ve son olarak Harcama kamunun yaptığı nihai harcama toplamının GSYİH'ya oranını ifade etmektedir. Özgürlük değişkeni dışında, bağımsız değişken olarak kullanılan Enflasyon, Yatırım, Nüfus ve Harcama'nın 1975-2014 yıllarını kapsayan verileri Dünya Bankası'ndan (WB) alınmıştır.

Bu çalışmada iki Özgürlük değişkeni kullanılacaktır. Bunlardan biri HF tarafından yayınlanan ekonomik özgürlük verileri, bir diğeri ise James Gwartney, Robert Lawson ve Joshua Hall'ın katkılarıyla FI tarafından yayınlanan ekonomik özgürlük verileridir. 1995 yılından beri yayınlanan HF endeksi 10 adet alt bileşenden oluşmaktadır. Bunlar tarifelerin düzeyi, sermaye girişleri ve yabancı yatırımlar için konulan kısıtlamalar, karaborsa oluşumu, vergileme, kamunun ekonominin içerisindeki büyüklüğü, enflasyon oranının ortalaması, ücret ve fiyat kontrolleri, bankacılık sektörünün bağımsızlığı ve son olarak regülasyonlar ve mülkiyet haklarıdır. 1970 yılından itibaren yayınlanmaya başlayan FI endeksi ise kamu harcamaları, vergiler ve kamu girişimleri; hukuki yapı ve mülkiyet haklarının güvence altına alınması; güçlü paraya erişim; uluslararası ticaret özgürlüğü ve kredi ve işgücü piyasalarına ve işletmelere yönelik regülasyonlar olmak üzere 5 alt değişkenin ortalaması olarak hesaplanmaktadır.

Bu iki ekonomik özgürlük değişkeni ile KBG arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla oluşturulan (1) nolu modelin tahmini için Genelleştirilmiş En Küçük Kareler (GEKK) yöntemi tercih edilmiştir. Hsiao (2003)'e göre panel veri analizlerinde değişen varyans ve oto korelasyon sorunları ortaya çıkabilir ve GEKK, bu sorunların varlığında bile tutarlı ve etkin tahminçiler verebilen bir yöntemdir. Çalışmada F testi, havuzlanmış model ile bir yönlü ve iki yönlü sabit etki modeli arasında, LM testi

ise rassal etkilerin varlığı halinde, havuzlanmış model ile bir yönlü ve iki yönlü rassal etki modelleri arasında uygun modelin seçiminde kullanılmıştır.

Değişkenlerin durağanlık testleri için Levin, Lin ve Chu t (LLC), Im, Pesaran ve Shin W (IPS), ADF-Fisher Ki-kare (ADF-F), PP-Fisher Ki-kare (PP-F) testleri yapılmıştır.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Katsayıları

	KBG	Özgürlük k_{FI}	Özgürlük $_{HF}$	Enflasyon n	Yatırım	Nüfus	Harcama a
Ort.	5,670	5,080	52,689	57,252	16,793	2,573	12,285
Maks.	7,517	7,676	66,600	23773	21,679	7,988	63,935
Mini.	4,054	2,762	33,500	-35,836	4,605	-6,342	0,000
Stan. S.	0,590	1,083	6,370	858,64	2,448	0,962	5,125
N	780	755	360	801	760	945	796
KBG	1						
Özgürlük$_{FI}$	0,57	1					
Özgürlük$_{HF}$	0,27	0,45	1				
Enflasyon	-0,18	-0,24	-0,25	1			
Yatırım	0,59	0,44	0,57	-0,06	1		
Nüfus	-0,15	0,03	-0,12	-0,03	0,11	1	
Harcama	-0,19	0,13	-0,15	-0,15	-0,28	0,30	1

(Tatoğlu, 2012: 219). Hausman testi ise sabit etkiler (FE) ve rassal etkiler (RE) modelleri arasında seçim yapabilmek için kullanılmıştır. Tablo 2 bu çalışmada kullanılan değişkenlere ilişkin istatistik özetlerini ve korelasyon katsayılarını göstermektedir. Tabloda Özgürlük $_{FI}$ FI tarafından yayımlanan ekonomik özgürlük değişkenini Özgürlük $_{HF}$ ise HF tarafından yayımlanan ekonomik özgürlük değişkenini göstermektedir.

Tablo 2'ye göre ekonomik özgürlük değişkenleri olan Özgürlük $_{FI}$ ve Özgürlük $_{HF}$ ile kişi başına düşen geliri gösteren KBG arasında pozitif yönlü bir benzeşme bulunmaktadır. Özgürlük $_{FI}$ ile KBG arasındaki pozitif yönlü benzeşme düzeyi, diğer bir ekonomik özgürlük değişkeni olan Özgürlük $_{HF}$ ile KBG arasındaki benzeşme düzeyinden fazladır. Diğer bağımsız değişkenlerden Yatırım değişkeni ile KBG

arasında pozitif yönlü bir korelasyon varken, Enflasyon, Nüfus ve Harcama değişkenleri ile KBG arasında negatif yönlü korelasyon bulunmaktadır. Değişkenlerin aldığı işaretler literatür ile (Tunçsiper ve Biçen, 2014; Çetin, 2013) uyumludur.

5. TAHMİN SONUÇLARI

Tablo 3 bu çalışmada kullanılan değişkenlerin birim kök testleri tahminlerini göstermektedir. Tabloya göre KBG, Özgürlük $_{FI}$ ve Nüfus değişkeni tüm test tahminlerinde 1. Fark düzeyinde durağandır. LLC, IPS, ADF-F ve PP-F test sonuçlarına göre Özgürlük $_{HF}$, Enflasyon ve Harcama değişkenleri Düzey'de durağandır. Yatırım değişkeni ise LLC, IPS ve ADF-F tahminlerine göre Düzey'de, PP-F test sonuçlarına göre 1.Fark'ta durağandır.

En Az Gelişmiş Ülkelerde Ekonomik Özgürlüğün Gelir Üzerindeki Etkisi

Tablo 3: Birim Kök Testleri Tahminleri

	LLC		IPS	
	Düzye	1. Fark	Düzye	1. Fark
KBG		-20.916*		-21.670*
Özgürlük _{FI}		-24.961*		-22.037*
Özgürlük _{HF}	-2.567**		-1.865***	
Enflasyon	-12.834*		-12.180*	
Yatırım	-3.305*		-1.840***	
Nüfus		-10.200*		-15.683*
Harcama	-3.332*		-3.086**	
	ADF-F		PP-F	
	Düzye	1. Fark	Düzye	1. Fark
KBG		424.728*		680.247*
Özgürlük _{FI}		441.581*		460.543*
Özgürlük _{HF}	58.204***		59.869***	
Enflasyon	233.595*		230.216*	
Yatırım	58.460***			674.190*
Nüfus		331.094*		97.260*
Harcama	79.701*		77.659*	

Not: * $p < 0.001$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.05$

Tablo 4'te, ekonomik özgürlük değişkenleri olan Özgürlük_{FI} ve Özgürlük_{HF} ile diğer bağımsız değişkenlerin KBG üzerindeki etkisini gösteren tahmin sonuçları raporlanmıştır. Tabloya göre 1. sütun Özgürlük_{FI} ile diğer bağımsız değişkenlerin KBG üzerindeki etkisini, 3. sütun Özgürlük_{HF} ile diğer bağımsız değişkenlerin KBG üzerindeki etkisini göstermektedir. 2. sütunda yalnızca Özgürlük_{FI}'nin KBG üzerindeki etkisi, 4. sütun ise yalnızca Özgürlük_{HF}'nin KBG üzerindeki etkisine ilişkin tahminler yer almaktadır. Tablo 4'te de görüldüğü gibi Hausman testi sonuçlarına göre tüm sütunlarda sabit

etkiler (FE) modeli tercih edilmiştir. Sabit etkiler modellerinde tek yönlü sabit etkilerin var olduğunu kanıtlamak için kullanılan F_{period} testi tahminleri, bütün modellerde tek yönlü sabit etkilerin var olduğunu göstermektedir.

Özgürlük_{FI} ile diğer bağımsız değişkenlerin KBG üzerindeki etkisini gösteren 1. sütundaki tahmin sonuçlarına göre, Özgürlük_{FI} KBG üzerinde pozitif yönlü ve istatistiksel olarak oldukça anlamlı bir etkiye sahiptir. Bu sonuca göre EAGÜ'lerde ekonomik özgürlük düzeyinin yükselmesi kişi başına düşen gelir düzeyinin artmasına neden olmaktadır.

Tablo 4: Ekonomik Özgürlük ve Gelir İlişkisi Tahminleri

	1	2	3	4
Özgürlük _{FI}	0.1024* (0.0220)	0.1786* (0.0155)		
Özgürlük _{HF}			0.0134* (0.0026)	0.0174* (0.0021)
Enflasyon	-0.0012 (0.0007)		-0.0013*** (0.0006)	
Yatırım	0.0671* (0.0102)		0.0001*** (0.0005)	
Nüfus	-0.05434** (0.0170)		-0.0111 (0.0142)	
Harcama	-0.0065 (0.0044)		-0.0372* (0.0028)	
Sabit	4.3663* (0.1823)	4.8771* (0.0215)	5.7256* (0.1295)	5.0821* (0.1143)
Hausman Model	32.107* FE	19.509* FE	209.56* FE	9.912** FE
F _{period}	3.435*	5.334*	11.497*	11.976*
F istatistiği	13.756*	13.536*	17.661*	13.552*
R ²	0.603	0.485	0.604	0.475
D. R ²	0.560	0.449	0.570	0.440
Gözlem Sayısı	442	615	302	320

Not: Parantez içindeki değerler standart hata tahminleridir. * $p < 0.001$, ** $p < 0.01$, *** $p < 0.05$

Diğer yandan, Özgürlük_{FI} dışındaki diğer bağımsız değişkenler Tablo 1'de gösterilen işaretleri almıştır. Enflasyon, Nüfus ve Harcama değişkenleri KBG üzerinde negatif yönlü etkiye sahip iken, Yatırım değişkeni KBG üzerinde pozitif yönlü bir etkiye sahiptir. KBG üzerinde negatif etkiye sahip değişkenlerden sadece Nüfus değişkeninin negatif yönlü etkisi istatistiksel olarak anlamlıdır. Bununla birlikte Yatırım değişkeni de KBG üzerinde anlamlı bir etkiye sahiptir.

Tablo 4'te görüldüğü gibi, Özgürlük_{FI} değişkeninin KBG üzerindeki pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı etkisi 2. sütundaki tahminlerde de varlığını sürdürmektedir. 2. sütundaki bulgulara göre Özgürlük_{FI} değişkeni EAGÜ'lerde KBG'in yaklaşık %45'ini açıklamaktadır. Özgürlük_{FI} değişkeninin bu açıklama gücü, bir diğer ekonomik özgürlük değişkeni olan Özgürlük_{HF}'nin açıklama gücü ile oldukça yakındır. Tabloda 4. sütundan da görüleceği gibi, Özgürlük_{FI}'aya benzer biçimde, Özgürlük_{HF}'nin KBG üzerindeki etkisi de pozitif yönlü ve istatistiksel olarak oldukça

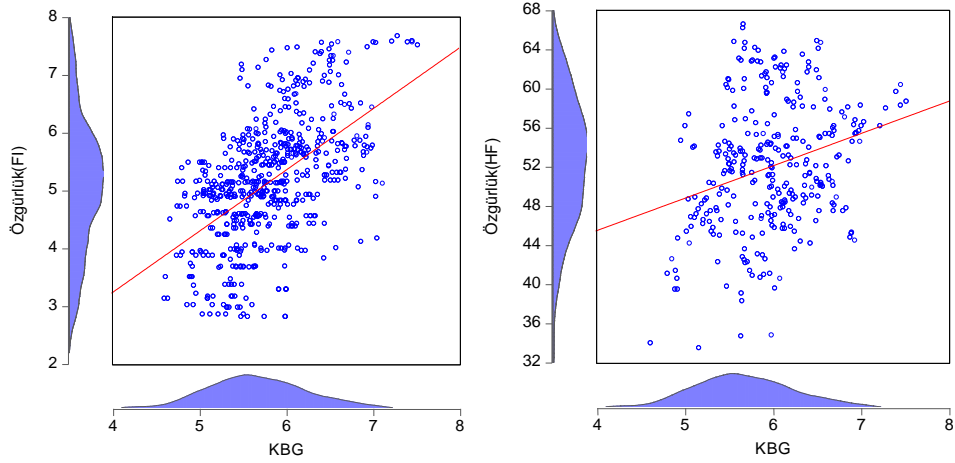
anlamlıdır. Yine Özgürlük_{HF} değişkeni EAGÜ'lerde KBG'in yaklaşık %45'ini açıklamaktadır. Özgürlük_{HF} değişkeni 3. sütundan da, KBG üzerindeki pozitif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. 3. sütunda diğer bağımsız değişkenlerden Enflasyon ve Harcama 1 sütundaki tahminlerde olduğu gibi, KBG'i negatif yönlü etkilemektedir ancak bu etki istatistiksel olarak anlamlı hale gelmiştir. Yatırım değişkeni ise 1. sütundaki tahmine benzer biçimde KBG üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkiye sahiptir.

Şekil 1 bu çalışmada kullanılan iki ekonomik özgürlük değişkeni ile KBG arasındaki ilişkinin grafiğini göstermektedir. Grafiklerden de görüleceği gibi ekonomik özgürlük değişkenleri ile KBG arasındaki ilişki pozitif yönlüdür. Ancak Özgürlük_{FI} değişkeni ile KBG arasındaki pozitif yönlü ilişki, Özgürlük_{HF} değişkeni ile KBG arasındaki pozitif yönlü ilişkiden daha belirgindir. Özgürlük_{FI} değişkeni ile KBG değerleri regresyon doğrusuna daha yakın dağılmıştır. Bu durum Tablo 1'de gösterilen koralasyon

En Az Gelişmiş Ülkelerde Ekonomik Özgürlüğün Gelir Üzerindeki Etkisi

katsayıları ile tutarlıdır. Çünkü daha önce $\text{Özgürlük}_{\text{HF}}$ değişkeninden oldukça de söylendiği gibi $\text{Özgürlük}_{\text{FI}}$ değişkeninin KBG ile olan korelasyon katsayısı yüksektir.

Şekil 1: Ekonomik Özgürlük ve KBG İlişkisi

Ekonomik özgürlük değişkenlerinin parametre tahminlerine bakıldığında bu durum daha iyi anlaşılabilir. Tablo 4'te 2.sütunda görüldüğü gibi, $\text{Özgürlük}_{\text{FI}}$ değişkeninin KBG üzerindeki etkisine ilişkin parametre değeri 0.1736 iken, Tablo 4'te 4.sütunda görüldüğü gibi $\text{Özgürlük}_{\text{HF}}$ değişkeninin KBG üzerindeki etkisine

ilişkin parametresi bundan oldukça düşük bir değer olan 0.0174'tür. Dolayısıyla bu iki ekonomik özgürlük değişkeninden $\text{Özgürlük}_{\text{FI}}$ 'daki bir birimlik değişme, EAGÜ'lerde kişi başına geliri, $\text{Özgürlük}_{\text{HF}}$ 'den çok daha güçlü bir şekilde etkilemektedir.

6. SONUÇ

Bu çalışmanın amacı en az gelişmiş ülke konumundaki ülkelerde ekonomik özgürlüğün gelir üzerindeki etkisini analiz etmektir. Bu amaçla verilerine ulaşılabilen 21 ülkenin 1970-2014 dönemini kapsayan verileri kullanılarak GEKK tahminleri elde edilmiştir. İki farklı ekonomik özgürlük değişkeninin kullanıldığı çalışmada elde edilen tahminlere göre, en az gelişmiş ülkelerdeki ekonomik özgürlük düzeyi kişi başına gelir üzerinde pozitif yönlü etkiye sahiptir. Ekonomik özgürlüğün kişisel gelir üzerindeki pozitif yönlü bu etkisi iki ekonomik özgürlük değişkeni için de geçerlidir. Literatürdeki çalışmalarla benzerlik gösteren bu sonuca göre en az gelişmiş ülkelerde ekonomik özgürlük düzeyi yükseldiğinde kişi başına gelir düzeyi de artış göstermektedir.

Çalışmada ayrıca tüketici fiyat endeksi cinsinden enflasyon oranı, doğrudan yabancı yatırım miktarı, kamunun yaptığı nihai harcama toplamının GSYİH'ya oranı ve nüfus artış oranının kişi başına gelir üzerindeki etkisi de analizlere dahil edilmiştir. Analiz bulgularına göre doğrudan yabancı yatırımlar kişi başına geliri pozitif yönlü etkilerken, diğer değişkenler negatif yönlü etkilemektedir. Buna göre en az gelişmiş ülkelerde doğrudan yabancı yatırımların artması durumunda kişisel gelir artmaktadır. Enflasyon oranı, kamunun yaptığı nihai harcama toplamının GSYİH'ya oranı ve nüfus artış oranı yükseldiğinde ise kişisel gelir azalmaktadır.

Sonuç olarak, en az gelişmiş ülkelerde kişi başına gelir düzeyinin artırılabilmesi için

öncelikle ekonomik özgürlük düzeyinin yükselmesi için gerekli olan düzenleme, uygulama ve iktisadi politikaların hayata geçirilmesi büyük önem arz etmektedir. Böylece uluslararası iktisadi sistemle entegrasyonu artan bu ülkeler kapalı ekonomi görünümünden kurtulacak ve özel sektörün başını çektiği daha rekabetçi bir ekonomi halini almak için çalışabilecektir. Ayrıca, en az gelişmiş ülkelerde kişi başına gelirin artırılabilmesi için doğrudan yabancı yatırımları arttıracak politikaların yanı sıra enflasyon oranı, kamunun nihai harcamasının GSYİH'ya oranı ve nüfus artış oranının azaltılmasına yardım edecek uygulamaların hayata geçirilmesine de ihtiyaç duyulmaktadır.

KAYNAKÇA

1. AKINCI, M., Yüce, G. ve Yılmaz, Ö. (2014). "Ekonomik Özgürlüklerin İktisadi Büyüme Üzerindeki Etkileri: Bir Panel Veri Analizi", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 14(2): 81-96.
2. ALİ, A. M. and Crain, W. M. (2001). "Political regimes, economic freedom, institutions and growth", Journal of Public Finance and Public Choice, 19: 3-22.
3. ALİ, A. M. and Crain, W. M. (2002). "Institutional distortions, economic freedom and growth", Cato Journal, 21: 415-26.
4. ARDA, M. (2011). "En Az Gelişmiş Ülkeler, Birleşmiş Milletler IV.EAGÜ Konferansı ve Özel Sektör", Dış Ticarete Durum Dergisi, 2: 44-52.
5. ARSLAN, K., (2010). İslam Ülkeleri Arasındaki Ticaretin Geliştirilmesi, İTO Yayınları, İstanbul.
6. ASHBY, N. J., Bueno, A. and Martinez, D. (2013). "Economic freedom and economic development in the Mexican states", Journal of Regional Analysis and Policy, 43: 21-33.
7. AYAL, E. B., and Karras, G. (1998). "Components of Economic Freedom and Growth: An Empirical Study". Journal of Developing Areas, 32(3): 327-338.
8. BAKAN, S. ve Kocağ E. K. (2012). "Küreselleşmenin Azgelişmiş Ülkelere Etkileri", Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi 4(1): 283-292.
9. BARRO, R. J. (2001). "Human Capital and Growth", The American Economic Review, 91(2): 12-17.
10. BELASEN, A. R. and Hafer, R.W. (2013). "Do changes in economic freedom affect well-being?", Journal of Regional Analysis and Policy, 43: 56-64.
11. CARLSSON, F., and Lundström, S. (2001). "Economic Freedom and Growth: Decomposing the Effects". Public Choice, 112(3-4): 335-344.
12. CEBULA, R. J., Clark, J. R. and Mixon, F. G. (2013). "The impact of economic freedom on per capita real GDP: a study of OECD nations", Journal of Regional Analysis and Policy, 34: 34-41.
13. CLARK, J. R. and Lawson, R. A. (2008). "The impact of economic growth, tax policy, and economic freedom on income inequality", Journal of Private Enterprise, 24: 23-31.
14. ÇETENAK, Ö., Ö. ve Işık, M. (2016). "Ekonomik Özgürlükler İle Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama", Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi 6(1): 1-16.
15. ÇETİN, R. (2013). "Ekonomik Özgürlüğün Gelir Düzeyi Üzerindeki Etkisinin Panel Veri Analizi Yöntemiyle İncelenmesi", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, 8(2): 37- 47.

En Az Gelişmiş Ülkelerde Ekonomik Özgürlüğün Gelir Üzerindeki Etkisi

16. DE HAAN, J., Lundström S., and Sturm J.E. (2005). "Market Oriented Institutions and Policies and Economic Growth: A Critical Survey", Research Paper Series, Thurgauer Wirtschaftsinstitut, March.
17. DE HAAN, J and Sturm, J. E. (2000). "On the Relationship between Economic Freedom and Economic Growth", European Journal of Political Economy, 16: 215-241.
18. DOUCOULIAGOS, Chris and Ulubaşoğlu, M., A. (2006). "Economic Freedom and Economic Growth: Does Specification Make A Difference?", European Journal of Political Economy, 22: 60-81.
19. GWARTNEY, J., Lawson, R and Hall, J. (2015). Economic Freedom of the World: 2016 Annual Report, Fraser Institute.
20. GWARTNEY, J., Holcombe, R. G. and Lawson, R. A. (2006). "Institutions and the impact of investment on growth", Kyklos, 59: 255-73.
21. GWARTNEY, J., Holcombe, R. G., and Lawson, R. A. (2004). "Economic Freedom, Institutional Quality and Cross-Country Differences in Income and Growth", Cato Journal, 24(3): 205-233.
22. GWARTNEY, J., and Lawson, R. (2003). "The Concept And Measurement Of Economic Freedom", European Journal Of Political Economy, 19: 405-430.
23. HAN, E. K. ve Ayten, A. (2008) Kalkınma Ekonomisi Teori ve Politika, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
24. HECKELMAN, J. C. (2000). "Economic freedom and economic growth: a short-run causal relationship", Journal of Applied Economics, 3: 71-91.
25. HECKELMAN, J. C. and Stroup, M. D. (2000). "Which economic freedoms contribute to economic growth?", Kyklos, 53: 527-44.
26. HENRY, P. B. (2003). "Capital-Account Liberalization, the Cast of Capital, and Economic Growth", The American Economic Review, 93(2): 91-96.
27. HERITAGE Foundation (2016). 2016 Index of Economic Freedom: Promoting Economic Opportunity and Prosperity, The Heritage Foundation, Washington.
28. HSIAO, C. (2003), Analysis of Panel Data, Cambridge University Press, Cambridge.
29. ISLAM, S. (1996). "Economic Freedom, Per Capita Income and Economic Growth", Applied Economics Letters, 3(9): 595-597.
30. ISMAIL, N. (2010). "Income Inequality, Economic Freedom and Economic Growth". European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences, 25: 144-157.
31. JUSTESEN, M. K. (2008). "The Effect of Economic Freedom on Growth Revisited: New Evidence on Causality from a Panel of Countries 1970-1999", European Journal of Political Economy, 24(3): 642-660.
32. KARAGÜL, M. (2010). Tehdit ve Fırsatlarıyla Dünya Ekonomisi, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
33. LIU, H. and Riyanto, Y. E. (2009). "Ownership of property rights and the allocation of talents", Applied Economics, 41: 3425-36.
34. MATHERS, R. L. and Williamson, C. (2011). "Cultural context: explaining the productivity of capitalism", Kyklos, 64: 231-52.
35. MULHOLLAND, S. E. and Hernandez-Julian, R. (2013). "Does economic freedom lead to selective migration by education?", Journal of

- Regional Analysis and Policy, 43: 65–87.
36. NORTH, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge.
37. PHAM, Ngog T. A. (2016). *Trade and Economic Development: Evidence From Less Developed Countries*, Unpublished Doctoral Thesis, The University of Adelaide School of Economics, South Australia.
38. POURSHAHABI, F., Mahmoudinia, D., and Soderjani, E. S. (2011). "FDI, Human Capital, Economic Freedom and Growth in OECD Countries". *Research Journal of International Studies*, 19: 71-81.
39. POWELL, B. (2003). "Economic freedom and growth: the case of the Celtic tiger", *Cato Journal*, 22: 431–48.
40. SANTHIRASEGARAM, S. (2007). "The Impact of Democratic and Economic Freedom on Economic Growth in Developing Countries: Pooled Cross Country Data Evidence". *Journal of Applied Sciences*, 7(11): 1484- 1489.
41. SARIBAŞ, H. (2009). "Ekonomik Özgürlükler ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bir Panel Veri Analizi". *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 46(538): 7-16.
42. SESRIC (2009). *Economic Problems of the Least-Developed and Landlocked OIC Countries*, The Statistical, Economic and Social Research and Training Centre for Islamic Countries, Ankara.
43. STURM, J. and De Haan, J. (2001), "How Robust is the Relationship Between Economic Freedom and Economic Growth?", *Applied Economics*, 33(7): 839-844.
44. STURM, J. E., Leertouwer, E., and Haan, J. (2002). "Which Economic Freedoms Contribute to Growth? A Comment". *Kyklos*, 55(3): 403-416.
45. TATOĞLU, Ferda Yerdelen (2012). *İleri Panel Veri Analizi*, Beta Yayınları, İstanbul.
46. TUNÇSİPER, B. ve Biçen, Ö. F. (2014). "Ekonomik Özgürlükler ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Panel Regresyon Yöntemiyle İncelenmesi", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(2): 25-45.

DÜNYA KURU KAYISI PİYASASINDA FİYAT GEÇİRGENLİĞİ

PRICE TRANSMISSION IN WORLD DRIED APRICOT MARKET

Onur DEMİREL*, **Kübra ÖNDER****, **Selim Adem HATIRLI*****

* Yrd. Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisat Bölümü, onurdemirel@sdu.edu.tr.

** Yrd. Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisat Bölümü, konder@mehmetakif.edu.tr.

*** Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisat Bölümü, selimhatirli@sdu.edu.tr.

ÖZ

Türkiye kuru kayısı üretimi ve ihracatında dünyada lider ülke konumundadır. Bu çalışmada, 2006-2015 dönemi aylık verileri kullanılarak dünya kuru kayısı fiyatlarındaki geçirgenlik, Genelleştirilmiş Otoregressif Koşullu Değişken Varyans (GARCH) modeli ile tahmin edilmiştir. Model tahmin sonuçlarına göre modele dahil edilen; Türkiye kuru kayısı ihracat fiyatı, reel efektif döviz kuru indeksi ile döviz kuru dalgalanması, Türkiye kuru kayısı borsa fiyatı ile bir aylık gecikmeli değeri ve dünya kuru kayısı fiyatının bir aylık gecikmeli değişkenlerinin tamamı istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Araştırmanın başlıca temel bulguları; kısa dönem esneklik değerlerinin uzun dönem esneklik değerlerinden daha düşük olduğu; esneklik değerlerinin sıfır ile bir arasında değerler aldığı; diğer bir ifade ile dünya kuru kayısı piyasasında fiyat geçirgenliğinin tam olmadığıdır.

Anahtar Kelimeler: *Kuru kayısı, Fiyat geçirgenliği, Genelleştirilmiş Otoregressif Koşullu Değişken Varyans (GARCH) modeli.*

Jel Kodları: *B21, B23, D04.*

ABSTRACT

Turkey is the leading country in dried apricot production and export in the world. In the study, by utilizing monthly data for the period 2006 – 2015 the price transmission in world dried apricot is estimated with Generalised Autoregressive Conditional Heteroscedasticity (GARCH) model. According to the model estimation results, all the variables included in the model, namely export price of Turkish dried apricot, real effective exchange rate index and exchange rate volatility, stock exchange quotation of Turkish dried apricot and its one month lagged value, and one month lagged world dried apricot price, are found to be statistically significant. The main findings of the study are that, the values of short term elasticities are lower than the values of long term elasticities; the values of elasticities are in between zero and one; in other terms the price transmission in world dried apricot market is incomplete.

Keywords: *Dried apricot, Price transmission, Generalised Autoregressive Conditional Heteroscedasticity (GARCH) model.*

Jel Codes: *B21, B23, D04.*

1. GİRİŞ

Türkiye sahip olduğu uygun iklim koşulları nedeniyle dünya kayısı üretimi ve dış ticaretinde lider ülke konumundadır. Nitekim (en güncel) 2013 yılı ile 2000 yılı verileri mukayese edildiğinde Türkiye kuru

kayısı üretimi yaklaşık 1,56 kat artarak 132.600 tona ulaşarak dünya üretiminin (170.945 ton) yaklaşık %77,57'sini karşılamıştır (Ulusal Kayısı Çalışmayı, 2014: 33, 42; INC, 2016: 58). Türkiye'de 2016 yılı verilerine göre 60.953 kayısı üreticisi bulunmakta ve kayısı yetiştiriciliği Türkiye

ekonomisine istihdam katkısının yanı sıra önemli ölçüde döviz girdisi sağlamaktadır (ÇKS, 2017). Nitekim 2000 yılında 110 milyon dolar olan kuru kayısı ihracatı yaklaşık 3 kat artarak 2015 yılında 302,7 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu değer ile Türkiye ilgili yılda dünya kuru kayısı ihracatının %73,8'ini tek başına gerçekleştirmiştir.

Ürünlere ilişkin dış ticaret politikalarının belirlenmesinde ihracatçı ülkenin dünya piyasası fiyatları üzerine veya dünya piyasası fiyatlarının ithalatçı ülke piyasasındaki fiyatlara olan etkisinin bilinmesi önem arz etmektedir. Diğer bir ifade ile (ulusal veya uluslararası düzeyde) fiyat geçirgenliği olarak ifade edilen bu durum, bir piyasanın diğer piyasa üzerine etkilerinin piyasa aktörleri tarafından bilinmesi ve piyasaların etkin şekilde işleyebilmesi için ne gibi gerekli önlemlerin alınması gerektiği hususunda önemli bilgiler sağlar (Rapsomanikis vd., 2003: 51). Fiyat geçirgenliği mekanizması, yurt içi piyasaların yanı sıra uluslararası piyasalarda ilgili mala yönelik fiyatların istikrarını da açıklaması bakımından önemlidir. Ayrıca, özellikle üretimin önemli bir kısmının ihraç edildiği ve dolayısıyla üreticilerin uluslararası fiyatlara bağımlılığının yüksek olduğu ürünlerde hükümetlerin uygulayacak olduğu politikalarda fiyat geçirgenliği çalışmaları önemli bilgiler sağlamaktadır.

Belirtilen önemleri nedeniyle literatürde, fiyat geçirgenliği gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde yaygın biçimde uygulanmıştır. Örneğin, Mundlak ve Larson (1992) tarafından yapılan çalışmada, yurt içi ve dünya fiyatları arasındaki ilişki doğrudan tahmin edilmiştir. Analiz sonucunda, 58 ülke ve 60 farklı gıda ve tarım ürünü için fiyat geçirgenlik esneklikleri hesaplanmış ve yurt içi ve dünya fiyatları arasında tam fiyat geçirgenliğine yakın bir sonuç elde edilmiştir. Bir diğer çalışmada Baffes ve Gardner (2003), 10 ürün için ülke bazlı olarak yurt içi fiyatların dünya piyasasındaki dalgalanmalardan ne düzeyde etkilendiğini hata düzeltme modeli ile

tahmin etmişlerdir. Model tahmininin en önemli sonucu, dünya fiyatlarındaki değişikliklerin yurt içi fiyat değişimleri üzerinde küçük bir değişime neden olduğudur. Conforti (2004) tarafından Türkiye'nin de içerisinde olduğu 16 ülke ve 18 ürün üzerine yapılan çalışmada ise fiyat geçirgenliği analitik yöntemle analiz edilmiştir. Otoresif Dağıtılmış Gecikme Modeli'nin kullanıldığı çalışmanın başlıca bulgusu, modele dahil edilen Afrika ülkelerinin, Latin Amerika ve Asya ülkeleri ile karşılaştırıldığında daha düşük fiyat geçirgenliklerine sahip olduklarıdır. Newton (2016), küresel süt ürünleri piyasasında fiyat geçirgenliğini ABD, Okyanusya ve AB piyasaları için Hata Vektör Otoresif ve Vektör Hata Düzeltme modelleri ile tahmin etmiştir. Çalışmada nihai olarak ABD süt ürünleri fiyatlarının hem kısa hem de uzun dönemde uluslararası süt ürünleri fiyatlarından etkilendiği tespit edilmiştir. Bu çalışmaların yanı sıra, literatürde fiyat geçirgenliğine ilişkin diğer çalışmalar arasında Bredahl vd., (1979); Alderman, (1992); Mundlak ve Larson, (1992); Miljkovic ve Rodney, (2001); Sharma, (2002); Balcombe vd., (2007) ve Hahn vd., (2015) gösterilebilir.

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye'nin dünya kuru kayısı üretimi ve ihracatında lider konumda olduğu dünya kuru kayısı piyasasındaki fiyat geçirgenliğini analiz etmektir. Bu amaçla çalışmada 2006–2015 dönemine ait aylık verilerin kullanıldığı model geliştirilmiş ve model Genelleştirilmiş Otoresif Koşullu Değişken Varyans (GARCH) modeli ile tahmin edilmiştir. Araştırma bulguları ile, uluslararası piyasalarda kuru kayısının fiyat geçirgenliği üzerine etkili olan faktörlerin belirlenmiş olmasının yanı sıra kısa ve uzun dönem esnekliklerin de tahmin edilmeleri nedenleriyle, çalışmanın araştırmacılar, üreticiler, ihracatçılar ve politika belirleyicilerine önemli katkılar sağlaması beklenmektedir.

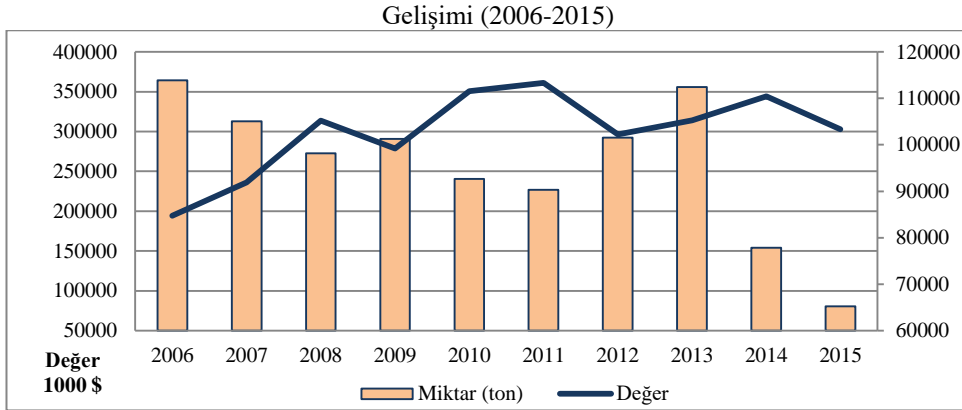
2. DÜNYA KURU KAYISI PİYASASINDA DIŞ TİCARETİN YAPISI

Dünya kuru kayısı üretiminde ilk sırada yer alan Türkiye, 2015 yılında dünya kuru kayısı ihracatının %73,8'ini (65.267 ton) tek başına gerçekleştirmiş ve 302,7 milyon dolar döviz girdisi sağlamıştır. Kuru kayısı ihracatında Türkiye'yi sırasıyla %3,5 pay ile (14,3 milyon dolar) Afganistan; %2,8 ile (11,3 milyon dolar) Almanya; %2,5'lik payları ile Özbekistan (10,3 milyon dolar) ve Fransa (10 milyon dolar) takip etmiştir. Kuru kayısının talep tarafında yer alan başlıca ithalatçı ülkeler ise ABD ve Avrupa ülkeleridir. Nitekim, 2015 yılında ABD dünya kuru kayısı ithalatının %12,4'ünü (51,6 milyon dolar) gerçekleştirmiştir. Kuru kayısı ithalatında diğer başlıca ülkeler ise sırasıyla; İngiltere (%9,7; 40,4 milyon dolar), Fransa (%8,2; 34,1 milyon dolar), Almanya (%7,7; 32 milyon dolar) ve Avustralya'dır (%5,2; 21,4 milyon dolar) (Ekonomi Bakanlığı, 2017).

Çalışma dönemini kapsayan 2006-2015 periyodunda Türkiye'nin kuru kayısı

ihracat miktarı ve ihracat değerinin gelişimi Şekil 1'de gösterilmiştir. Şekle göre, incelenen dönemde Türkiye kuru kayısı ihracat miktarı bazı yıllarda dalgalanmalar göstermekle birlikte 2006 ve 2013 yılları arasında düşük seviyede dalgalanmalar görülmektedir. Ancak, 2014 ve 2015 yılları dikkate alındığında ise Türkiye kayısı ihracatında ciddi azalışların gerçekleştiği görülmektedir. Keza, 2014 ve 2015 yıllarında bir önceki yıla göre ihracat miktarında sırasıyla %30,76 ve %16,16 azalışlar ortaya çıkmıştır. Bunun temel nedeni ise 30-31 Mart 2014 ve 4-5 Nisan 2015 tarihlerinde meydana gelen zirai donlar dolayısıyla üretimde meydana gelen düşüşlerdir (Tarım Dünyası; Kayısı Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü). Öte yandan, incelenen dönemde Türkiye'nin kuru kayısı ihracat değerinde, bazı yıllarda dalgalanmaların olduğu görülse de genel olarak bir artış trendinin geçerli olduğu görülmektedir. 2006 yılında yaklaşık 194 milyon dolar olan kuru kayısı ihracatı %56,2 artarak 2015 yılında 303 milyon dolara ulaşmıştır.

Şekil 1: Türkiye Kuru Kayısı İhracatının Miktar ve Değer Olarak

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, 2017.

Türkiye'nin kuru kayısı ihracatı ülke bazlı incelendiğinde ABD ve AB ülkeleri ilk sıralarda yer almaktadır. Türkiye'nin 2006 ile 2015 yılları kuru kayısı ihracatı incelendiğinde Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ilk 5 ülkenin pek değişmediği görülmektedir. 2006 yılı verilerine göre ilk 5 sırayı ABD, Rusya, Almanya, İngiltere ve Fransa alırken, 2015 yılında bu sıralama

ABD, Fransa, İngiltere, Almanya ve Avusturya şeklinde gerçekleşmiştir. İlk 5 ülkeye yapılan kuru kayısı ihracatı, Türkiye'nin toplam kuru kayısı ihracatının %48,3'üne tekabül etmektedir (T.C. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, 2016: 17; Ünal, 2010: 28).

3. MATERYAL VE YÖNTEM

Kayısı piyasasında fiyat geçirgenliğinin incelendiği bu çalışmada, 2006 – 2015 dönemi aylık verileri kullanılarak çift logaritmik regresyon denklemi,

Genelleştirilmiş Otoregressif Koşullu Değişken Varyans (GARCH) modeli ile analiz edilmiştir. Analizde modele dahil edilen değişkenler ve tanımlamaları Tablo 1’de sunulmuş olup, model Eviews 9.0 paket programı ile tahmin edilmiştir.

Tablo 1: Modelde Kullanılan Değişkenler

Bağımlı Değişken	
WAP	Dünya Kuru Kayısı Fiyatı (\$/Ton)
Bağımsız Değişkenler	
TAEP	Türkiye Kuru Kayısı İhracat Fiyatı (\$/Ton)
EXC	Reel Efektif Döviz Kuru İndeksi (2003=100)
VOL	Reel Efektif Döviz Kuru Dalgalanması
TDAP	Türkiye Kuru Kayısı Borsa Fiyatı (\$/Ton)
TDAPL	Türkiye Kuru Kayısı Borsa Fiyatının Bir Aylık Gecikmeli Değeri (\$/Ton)
WAPL	Dünya Kuru Kayısı Fiyatının Bir Aylık Gecikmeli Değeri (\$/Ton)

Çalışmada kullanılan verilerden, dünya kuru kayısı fiyatları (\$/Ton) ve Türkiye kuru kayısı ihraç fiyatları (\$/Ton) Trademap’ten (Trade Statistics for International Business Development) Türkiye kuru kayısı borsa fiyatı Malatya Ticaret Borsası’nda işlem gören kuru kayısı fiyatlarından ve döviz kuru ise Merkez Bankası resmi web sayfasından derlenmiştir. Şekil 1’de de açıklandığı üzere, Türkiye kuru kayısı üretiminde 2014 ve 2015 yıllarında önemli düşüşler gerçekleşmiştir. Bunun temel nedeni ise Türkiye kuru kayısı ihracatında önemli payı olan Malatya ilinde ilgili yıllarda yaşanan zirai donlardır. Bu nedenle zirai don kaynaklı üretim düşüşü modele kukla değişken olarak dahil edilmek istenmiştir. Ancak ilgili değişken modele dahil edildiğinde, değişkenin istatistiki olarak anlamsız ($p=0,384$) bulunması ve kukla değişkenin dahil edilmediği regresyon

analizi için yapılan Cusum ve Cusum Square yapısal kırılma testleri sonucu (Ek-1) yapısal kırılmanın bulunmaması nedenleri ile bu değişken modele dahil edilmemiştir.

Dış ticarete konu olan ürünlerin fiyatlamasında döviz kuru tek başına belirleyici olmamakta, belirsizlik ve risk de önemli bir yere sahip olmaktadır. Bu nedenle, döviz kuru belirsizliği ve riski ifade eden döviz kurundaki dalgalanma da dış ticareti konu edinen çalışmalarda önemli bir yere sahiptir. Bu önemi nedeniyle, reel efektif döviz kuruna ilişkin dalgalanma da ekonometrik modele dahil edilmiştir. Döviz kuru dalgalanmalarının çok çeşitli ölçümü bulunmakla birlikte bu çalışmada literatürde de (Avinger, 2015: 22; Mostafa vd., 2017: 23-27; Samoulhan ve Shannon, 2008) yaygın olarak kullanılan aşağıdaki eşitlik yardımıyla bu değişken elde edilmiştir.

$$\sigma^2 = \sqrt{\frac{1}{m-1} \sum_{t=1}^m (r_t - \mu)^2} \quad (1)$$

Bir serinin standart sapmasını ifade eden yukarıdaki eşitlikte, r_t , t dönemine ait getiri ve μ , ise m döneminde elde edilen ortalama getiri ifade etmektedir (Poon, 2005). Modelin ekonometrik olarak tahmininde Tablo 1’de yer alan tüm

değişkenlerin doğal logaritması alınarak analiz gerçekleştirilmiştir.

Zaman serilerinin kullanıldığı çalışmalarda güvenilir sonuçlara ulaşabilmek için birçok varsayımın sağlanması gerekmektedir. Bunlardan birisi de sabit varyans varsayımdır. Geleneksel zaman serisi

modellerinde dalgalanmanın bir ölçüsü olan varyansın, zamandan bağımsız olduğu diğer bir ifade ile zamana bağlı olarak değişmediği varsayılmakla birlikte iktisadi zaman serilerinin varyansları çoğunlukla zamana bağlı değişkenlik göstermektedir. Bu koşulun sağlanmadığı durumda, parametre katsayıları büyük standart hatalara sahip olmaktadır (Gujarati, 1999: 53-67). Bu nedenle, ilk kez Engle (1982, 67-93) tarafından geliştirilen Otoregresif Koşullu Değişen Varyans (ARCH -

Autoregressive Conditional Heteroscedasticity) modeli ile geleneksel ekonometrik modellerdeki sabit varyans varsayımı terkedilmiştir. Daha sonra Bollerslev (1986, 307-27) tarafından ARCH (p) modeli genişletilerek Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Değişen Varyans (GARCH) modeli önerilmiştir (Engle, 1982; Bollerslev, 1986). Bu çerçevede, GARCH (p, q) modeli aşağıdaki eşitlik ile ifade edilmektedir:

$$\sigma_t^2 = \omega + \sum_{i=1}^p \alpha_i \varepsilon_{t-i}^2 + \sum_{j=1}^q \beta_j \sigma_{t-j}^2 \quad (2)$$

Eşitlik 2’de; p , σ^2 ’nin ve q ise ε^2 ’nin gecikme sayısını ifade etmektedir. GARCH (1,1), ortalama ($r_t = \mu + \varepsilon_t$) ve varyans ($\sigma_t^2 = \omega + \alpha_1 \varepsilon_{t-1}^2 + \beta_1 \sigma_{t-1}^2$) eşitliklerini kullanmaktadır. Burada; $\omega > 0$, $\alpha_i \geq 0$ ve $\beta_j \geq 0$ ’dır. r_t , t dönemine ait getiriyi, μ , ortalama getiriyi ve ε_t , hataların getirisini ifade etmektedir (Li, 2002).

Çalışmada ARCH etkisinin varlığını ortaya koyabilmek için beşinci seviyeye kadar denenen ARMA modelleri sonucunda en iyi açıklama gücüne sahip ortalama denklem tespit edilmiş ve sonuçlar Tablo 2’de sunulmuştur. ARMA (1, 1) modeli tahmin sonuçlarına göre, sabit terim, AR (1) ve MA (1) parametrelerine ait katsayıların %1 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir.

Tablo 2: EXC En Küçük Kareler ARMA (1,1) Modeli

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
C	4,700035	0,026644	176,4013	0,0000
AR(1)	0,871884	0,051914	16,7948	0,0000
MA(1)	0,45909	0,102466	4,4804	0,0000
R^2	0,866980			
F-istatistik	381,2836			
Durbin-Watson değeri	2,105818			

ARMA (1,1) modeli hata terimine uygulanan otokorelasyon ve değişen varyans testleri sonucu, otokorelasyon ve değişen varyansın varlığı, ARCH etkisinin varlığını işaret ettiğinden modele aynı zamanda ARCH-LM testi de uygulanmıştır. Nitekim, dalgalanma serisinin oluşturulabilmesi için ilk olarak seride ARCH etkisinin mevcut olup olmadığının test edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla

çalışmada ARCH etkisinin varlığı literatürde yaygın olarak kullanılan ARCH-LM testi ile analiz edilmiştir. ARCH-LM istatistiki sonuçlarına göre döviz kuru değişkenininin (170,23) %1 önem seviyesinde değişen varyans yapısının bulunması, döviz kuru serisinin ARCH tipi modellemeye elverişli olduğunu işaret etmektedir (Tablo 3).

Tablo 3: ARCH-LM İstatistiği Test Sonuçları

F-İstatistik	170,2332	Olasılık. F(1,117)	0,0000
Obs*R ²	70,52719	Olasılık X ² (1)	0,0000

ARCH etkisi olduğu belirlenen döviz kuru serisinin tahmini için çeşitli otoregresif modeller uygulanmış ve maksimum olabilirlik tahminine göre GARCH (1,1) modelinin uygulanmasına karar verilmiştir. Dalgalanma serisine GARCH (1,1) modeli tekrar ARCH-LM testi ile analiz edildiğinde sabit varyans probleminin ortadan kalktığı görülmüştür.

4. ARAŞTIRMA BULGULARI

Zaman serisi verilerinin kullanıldığı çalışmalarda, durağan olmayan seriler ile analiz gerçekleştirildiğinde sahte regresyon problemi ile karşılaşılabilir. Bu

nedenle, iktisadi zaman serilerinin kullanıldığı bu çalışmada serilerin durağanlık düzeyinin test edilmesi gerekmektedir. Serilerin durağanlık testi bu çalışmada literatürde yaygın olarak kullanılan ADF birim kök testi ile analiz edilmiş ve sonuçlar Tablo 4'te sunulmuştur. Analiz sonuçlarına göre, tüm değişkenlerin sabit terimli ve trendli olarak düzey değerlerinde durağan olmadığı, birinci sıra fark durağan oldukları, diğer bir ifade ile çalışmada kullanılan değişkenlerin birinci seviyeden bütünleşik I(1) oldukları sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 4: ADF Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler		ADF Testi			
		Sabit		Sabit ve Trendli	
		t-istatistik	p-değeri	t-istatistik	p-değeri
WAP	Düzyey	-1,861(3)	0,350	-2,439(3)	0,358
TAEP		-2,146(1)	0,227	-3,370(3)	0,061
TDAP		-2,545(6)	0,108	-2,820(6)	0,194
EXC		-2,701(1)	0,076	-0,3659(1)	0,029
VOL		-2,378(2)	0,150	-5,016(0)	0,000
WAP	1.Fark	-12,043(2)	0,000	-12,002(2)	0,000
TAEP		-6,803(0)	0,000	-6,825(0)	0,000
TDAP		-3,804(5)	0,004	-3,845(5)	0,018
EXC		-8,559(1)	0,000	-8,528(1)	0,000
VOL		-11,338(1)	0,000	-11,289(1)	0,000

Schwarz Bilgi Kriteri ile optimal gecikme uzunluğu 1 (bir) olarak belirlenmiştir. Sabitli model için kritik değerler %1 (-3,4865), %5 (-2,886) ve %10 (-2,579); sabit ve trendli model için ise sırasıyla %1 (-4,0376), %5 (-3,448) ve %10 (-3,1493)'tür. Gecikme sayıları parantez içinde verilmiştir.

Bununla birlikte serilerin düzey seviyesinde farklarının alınmadan önce eşbütünleşik olup olmadığının test edilmesi amacıyla modelden elde edilen hata terimlerine ADF testi uygulanmıştır. Test sonucunda parametrelere ait test istatistik değeri %1, %5 ve %10 önem seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Bu nedenle

çalışmada kullanılan değişkenler arasında eşbütünleşme olduğu sonucuna ulaşılmış ve değişkenlerin farkları alınmadan orijinal (düzey) veriler modelde doğrudan kullanılmıştır. Çift-logaritmik formda tahmin edilen ekonometrik modele ait sonuçlar Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: Model Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	Standart Hatalar	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	Uzun Dönem Etki
TAEP	0,3824	0,0877	4,3603	0,0000	0,4997
TDAP	-0,1191	0,0472	-2,5233	0,0118	-0,1786
TDAPL	0,1714	0,08	2,1425	0,0323	0,2571
EXC	0,1372	0,0108	12,7037	0,0000	0,2057
VOL	0,3236	0,0643	5,0327	0,0000	0,5734
WAPL	0,3332	0,053	6,2868	0,0000	--

Ampirik analiz sonuçlarına göre, modelde yer alan Türkiye kuru kayısı fiyatı (TDAP) değişkeni hariç diğer değişkenlerin işaretleri teorik beklenti ile uyumludur. Modele dahil edilen kuru kayısı borsa fiyatı ile borsa fiyatının gecikmeli değeri %5 önem seviyesinde; diğer değişkenler ise %1 önem seviyesinde istatistiki olarak anlamlıdır. Model çift-logaritmik matematiksel model kullanılarak tahmin edildiği için tahmin sonuçları kısa dönem esnekliği ifade etmektedir. Değişkenlere ait uzun dönem esneklik değerleri ise bağımsız değişkenlere ait kısa dönem esneklik değerlerinin bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin birden çıkarılması sonucu elde edilen değere bölünmesi ile hesaplanmıştır (Riedel, 1988:140). Analiz sonuçlarına göre, kuru kayısı ihracat fiyatlarında ortaya çıkan %10'luk artış dünya kuru kayısı fiyatını kısa dönemde %3,82, uzun dönemde ise yaklaşık %5 oranında artırmaktadır. Türkiye, Malatya Borsası'nda işlem gören kuru kayısı fiyatında yaşanan %10'luk artış ise kısa ve uzun dönemde dünya kuru kayısı fiyatlarına sırası ile yaklaşık %1,19 ve %1,79 oranlarında azaltıcı etkiye sahipken; Malatya Borsası'nda işlem gören kuru kayısının gecikmeli fiyatı dünya kuru kayısı fiyatları üzerinde kısa dönemde %1,71, uzun dönemde %2,57 oranlarında pozitif etkiye sahiptir.

Modelde yer alan döviz kuru değişkenine ait kısa dönem esneklik değeri %1,37 ve uzun dönem esneklik değeri %2,06 iken dalgalanma değişkenine ait kısa dönem esneklik değeri %3,24 ve uzun dönem esneklik değeri ise %5,73'tür. Döviz

kurunda yaşanan dalgalanma dünya kuru kayısı fiyatını pozitif yönde etkilemektedir. Literatürde bu etkinin yönü konusunda fikir birliğinin olmadığı, diğer bir ifade ile aynı veya ters yönlü ilişkinin olduğu veya hiç ilişkinin olmadığına ilişkin çeşitli araştırmalar bulunmaktadır (Pozo, 1992; Thursby ve Thursby, 1987). Analiz sonucu elde edilen bir diğer sonuç ise bağımlı değişkenin birinci seviyeden gecikmesine ait parametre değeridir. Bu değer, 0 ile 1 aralığında (0,33) yer aldığından, sistemin durağan olduğunu ifade etmektedir. Bu sonuç, ortaya çıkabilecek bir şokun kalıcı olmadığını ve fiyatlar üzerindeki etkisinin yaklaşık dört ay içerisinde ortadan kalkacağını ifade etmektedir.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

2006 – 2015 dönemlerine ait aylık verilerin kullanıldığı çalışmada; döviz kuru dalgalanma düzeyi GARCH modeli ile hesaplanmış ve modele dahil edilmiştir. Çift logaritmik matematiksel form kullanılarak yapılan analiz sonuçlarına göre; kısa dönem esneklik değerlerinin uzun dönem esneklik değerlerine göre daha düşük olduğu ve parametrelerin iki döneme ait esneklik değerlerinin sıfır ile bir arasında değerler aldığı tespit edilmiştir. Değişkenlerin iki dönem için az esnek olduğu diğer bir ifade ile dünya kuru kayısı piyasalarında fiyat geçirgenliğinin tam olmadığı sonucu elde edilmiştir. Elde edilen tahmin sonuçlarına göre, Türkiye kuru kayısı fiyatlarında ortaya çıkan %1'lik bir değişim dünya kuru kayısı fiyatlarında %1'den daha düşük bir oranda değişime

sebeptir. Bunun temelinde, arz esnekliğini etkileyen faktörlerden olan stoklanma düzeyinin düşük ve maliyetli olması gösterilebilir.

Türkiye dünya pazarında kayısı ihraç eden ülkeler arasında önemli bir yere sahip olmasına rağmen üretim aşamasının geleneksel yöntemlere dayalı olması, depolama, ambalajlama ve yeni ürünlerin üretimine yönelik yeni arayışların yeterli düzeyde olmaması dış ticarete rekabet gücünü kalite ve fiyat açısından zorlaştırmaktadır. Ayrıca kalite kontrol sistemi yüksek ülkelere ihracatın gerçekleştiriliyor olması, son yıllarda kayısı piyasasında yaşanan fiyat artışına bağlı olarak kayısı üretimi iklim koşullarına

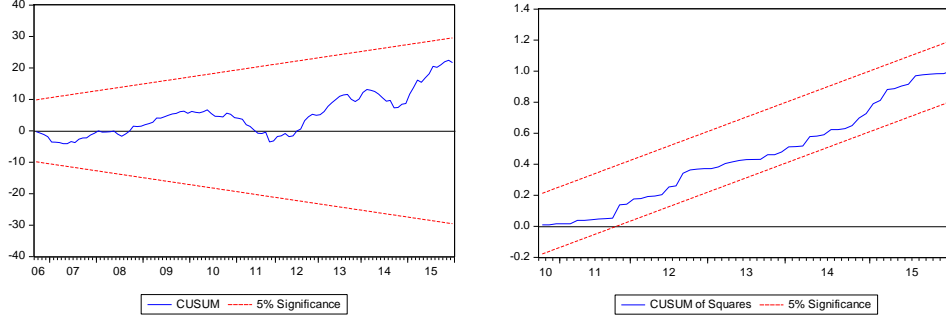
uygun olmayan bölgelerin de üretime açılması ve günümüze kadar henüz etkin kalite kontrol sisteminin oluşturulamaması bu sorunu daha da önemli hale getirmektedir. Bu nedenle, Türkiye ekonomisine önemli döviz girdisi sağlayan kayısıdan elde edilen gelirin sürdürülebilir olabilmesi için üretim tekniklerinin iyileştirilerek daha kaliteli ürün elde edilmesi; depolama ve ambalajlama gibi işlemlerin en uygun koşullarda gerçekleştirilerek kuru kayısının dış pazarda kalıcı ve katma değeri daha yüksek ürünlere yönelmesi ile alternatif ürün üretme şansı kısıtlı olan bölgelerde kayısı üretiminin devamlılığının sağlanabilmesi önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

1. ALDERMAN, H., (1992). Intercommodity price transmittal. Analysis of food markets in Ghana. The World Bank, WPS 884, April 1992.
2. AVINGER, F., (2015). The Causal Relationship between the S&P 500 and the VIX Index: Critical Analysis of Financial Market Volatility and Its Predictability, Springer Gabler, Wiesbaden Germany.
3. BAFFES, J. ve GARDNER, B., (2003). "The Transmission of World Commodity Prices to Domestic Markets under Policy Reforms in Developing Countries", Journal of Policy Reform, 6 (3): 159-80.
4. BALCOMBE, K., BAILEY, A. and BROOKS, J., (2007). "Threshold Effects in Price Transmission: The Case of Brazilian Wheat, Maize and Soya Prices", American Journal of Agricultural Economics, 89 (May 2007): 308-323.
5. BOLLERSLEV, T., (1986). "Generalized Autoregressive Conditional Heteroscedasticity", *Journal of Econometrics*, 31: 307-327.
6. BRED AHL, M. E., MEYERS W. and COLLINS K. J., (1979). "The Elasticity of Foreign Demand for us Agricultural Products: The Importance of the Price Transmission Elasticity", *American Journal of Agricultural Economics*, 61 (November 1979): 58-63.
7. ÇKS (Çiftçi Kayıt Sistemi), 2017, T.C. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Kayıtları, Ankara.
8. CONFORTI, P., (2004), Price Transmission in Selected Agricultural Markets, FAO Commodity and Trade Policy Research Working Paper No. 7, March, https://www.researchgate.net/profile/Piero_Conforti/publication/288891135_Market_Integration_and_Price_Transmission_in_Selected_Food_and_Cash_Crop_Markets_of_Developing_Countries_Review_and_Applications/links/570f83db08ae170055bc8806.pdf, Son Erişim: 07.05.2017.
9. EKONOMİ BAKANLIĞI, (2017). Kuru Kayısı, İhracat genel Müdürlüğü Tarım Ürünleri Daire Başkanlığı, Ankara.

10. ENGLE, R. F., (1982). "Autoregressive Conditional Heteroscedasticity with Estimates of the Variance of U.K. Inflation". *Econometrica*, 50: 987-1008.
11. GUJARATI, D. N., (1999). Temel Ekonometri. (Çev. Ü. Şenesen & G. G. Şenesen). Literatür Yayınları, İstanbul.
12. HAHN, W., STEWART, H., BLANEY, D. P. ve DAVIS, C., (2015). Modelling Price Transmission between Farm and Retail Prices: A Soft Switches Approach. Paper presented at annual meeting of American Agricultural Economics Association and Western Agricultural Economics Association. San Francisco, CA. July.
13. INC, (2016), "Global Statistical Review 2014-2015", https://www.nutfruit.org/wp-content/uploads/2015/11/global-statistical-review-2014-2015_101779.pdf, Son Erişim: 09.05.2017.
14. KAYISI ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ, <http://arastirma.tarim.gov.tr/kayisi/Duyuru/4/30-31-Mart-2014-Tarihlerinde-Ilimizde-Meydana-Gelen-Zirai-Don-Afeti>, Son Erişim: 09.05.2017.
15. LI, W. K., (2002). "Recent Theoretical Results for Time Series Models with GARCH Errors", *Journal of Economic Survey*, 16(3).
16. MALATYA TİCARET BORSASI, Güncel Kayısı Fiyatları (2010-2016), <http://malatyatb.tobb.org.tr/tr/sayfa/guncel-kayisi-fiyatları>, (Erişim Tarihi: 02.07.2016)
17. MERKEZ BANKASI, Reel Efektif Döviz Kuru, <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/tcmb+tr/tcmb+tr/main+menu/istatistikler/doviz+>, (Erişim Tarihi: 05.06.2016).
18. MILJKOVIC, D. and RODNEY J. P., (2001). "Product Aggregation, Market Integration and Relationships between Prices: an Application to World Salmon Markets: Comment", *American Journal of Agricultural Economics*, 83 (November 2001): 1087-1089.
19. MOSTAFA, F., DILLON, T. ve CHANG, E., (2017). *Computational Intelligence Applications to Option Pricing, Volatility Forecasting and Value at Risk*, Springer Nature, Switzerland.
20. MUNDLAK, Y. and LARSON, D. F., (1992). "On the Transmission of World Agricultural Prices", *World Bank Economic Review*, 6 (3), 399-422.
21. NEWTON, J., (2016). "Price Transmission in Global Dairy Markets", *International Food and Agribusiness Management Review Special Issue - Volume 19 (B)*.
22. POON, S., (2005). *A Practical Guide to Forecasting Financial Market Volatility*. New Jersey, John Wiley Sons, Inc.
23. POZO, S., (1992). "Conditional Exchange Rate Variability and the volume of International Trade: Evidence from the Early 1990s", *Review of Economics And Statistics*, 74:325-329.
24. RAPSOMANIKIS, G., HALLAM, D. ve CONFORTI, P., (2003). "Market Integration and Price Transmission in Selected Food and Cash Crop Markets of Developing Countries: Review and Applications", *Commodity Market Review 2003-2004*: 51-72, <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/006/y5117E/y5117E00.pdf>, Son Erişim: 04.05.2017.
25. RIEDEL, J., (1988). "The Demand for LDC Exports of Manufactures: Estimates for Hong Kong," *Economic Journal* 98: 138-148
26. SAMOUILHAN, N. L. ve SHANNON, G., (2008). "Forecasting volatility on the JSE", *Investment Analysts Journal*, 37:67, 19-28,

- <http://dx.doi.org/10.1080/10293523.2008.11082496>.
27. SHARMA, R., (2002). “The Transmission of World Price Signals: Concepts, Issues and Some Evidence from Asian Cereal Markets”, OECD Global Forum on Agriculture, 23-24 May 2002.
28. T.C. GIDA, TARIM VE HAYVANCILIK BAKANLIĞI, (2016). Yaş ve Kuru Meyve Sebze ile Seracılık Dış Pazar Çalışması, https://www.tarim.gov.tr/ABDGM/Belgeler/%C4%B0DAR%C4%B0%20%C4%B0%C5%9ELER/D%C4%B1%C5%9F%20Pazar%20Stratejileri/Ya%C5%9F%20Kuru%20Meyve%20Sebze%20ile%20Serac%C4%B1%C4%B1k%20D%C4%B1%C5%9F%20Pazar%20Stratejisi%20Raporu_09112016.pdf, Son Erişim: 09.05.2017.
29. TARIM DÜNYASI, <http://www.tarimdunyasi.net/2015/04/30/tarim-urunlerini-yine-don-vurdu/>, Son Erişim: 09.05.2017.
30. THURSBY, M. C. ve THURSBY, J. G., (1987). “Bilateral Trade Flows, the Linder Hypothesis, and Exchange Rate Risk”, *Review of Economics and Statistics*, 69: 488-495.
31. TRADEMAP (Trade Statistics for International Business Development), http://www.trademap.org/Country_SelCountry_MQ_TS.aspx, (Erişim Tarihi: 02.07.2016).
32. TÜİK, (2017). Dış Ticaret İstatistikleri, <https://biruni.tuik.gov.tr/disticaretapp/menu.zul>, Son Erişim: 16.05.2017.
33. ULUSAL KAYISI ÇALIŞTAYI, (2014). T.C. GIDA TARIM HAYVANCILIK BAKANLIĞI Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğü, <http://www.tarim.gov.tr/BUGEM/Belgeler/Duyurular/kayisimail.pdf>, Son Erişim: 09.05.2017.
34. ÜNAL, M. R., (2010). Kayısı Araştırma Raporu, Fırat Kalkınma Ajansı, http://fka.gov.tr/sharepoint/userfiles/Icerik_Dosya_Ekleri/FKA_ARASTIRMA_RAPORLARI/FKA%20KAYISI%20ARA%C5%9ETIRMA%20RAPORU.pdf, Son Erişim: 09.05.2017.

EK-1**Yapısal Kırılma Testi (CUSUM ve CUSUM of Square) Sonuçları**

Kaynak: Yazarlar tarafından Eviews programı kullanılarak oluşturulmuştur.

NAFTA’NIN MEKSİKA EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: SENTETİK KONTROL METOT YAKLAŞIMI

THE EFFECTS OF NAFTA ON THE MEXICAN ECONOMY: SYNTHETIC CONTROL METHOD APPROACH

Ash DOLU*, Türkmen GÖKSEL**

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, asliluleci@gmail.com

** Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü, tgoksel@ankara.edu.tr

ÖZ

1980’lerin ortalarından itibaren izlenmeye başlanan ticaret serbestisi sürecinin etkisiyle Amerika Birleşik Devletleri (ABD) önderliğinde Kanada ve Meksika’nın da katılımıyla 1 Ocak 1994 yılında Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) imzalanmıştır. Dünya ticaretini serbestleştirme çabalarının yoğunluk kazandığı bu dönemde ekonomik anlamda en korumacı devletlerinden biri olan Meksika ekonomisi için ekonominin liberalleşmesine yönelik reformlar zorunlu hale gelmiş ve dünyanın en açık devletlerinden biri haline getirmiştir. NAFTA’nın yürürlüğe girmesinden sonra Meksika ekonomisi önemli ölçüde bir büyüme kaydetmiştir. Ancak bu büyümenin NAFTA sayesinde olup olmadığı tartışma konusu olmaktadır. Bu çalışmada, Abadie ve Gardeazabal (2003) çalışmasında geliştirilen Sentetik Kontrol Metot kullanılarak NAFTA sonrası dönemde Meksika’nın kişi başı milli gelir ve ABD ile gerçekleşen ihracat ve ithalat verilerinin değişimi incelenmiştir. Çalışmada “NAFTA imzalanmasaydı Meksika için kişi başı milli gelir ve dış ticaret verileri ne olurdu?” sorusu Sentetik Kontrol Metot ile sentetik bir Meksika oluşturularak cevaplanmaya çalışılmıştır. Analiz bulguları; NAFTA sonrası dönemde Meksika’nın ABD ile ihracat ve ithalat verilerinde önemli oranda bir artış gerçekleşirken, Meksika’nın kişi başı milli gelirinde olumsuz bir etkinin görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sentetik Kontrol Metot, Ekonomik Bütünleşme, NAFTA, Kişi başı milli gelir, Meksika.

Jel Kodları: C21, C23, E65, F15.

ABSTRACT.

The influence of trade liberalization, which began to be monitored from the mid-1980 The North American Free Trade Agreement (NAFTA) was signed on January 1, 1994, with the participation of Canada and Mexico under the leadership of the United States. During this period of intensifying efforts to liberate world trade, reforms have been made to liberalize the economy for the Mexican economy, one of the most economically protective states and has made it one of the most open states in the World. After NAFTA entered into force, Mexico's economy has grown significantly. However, it is a matter of debate whether this growth is due to NAFTA. In this study, using the Synthetic Control Method developed by Abadie and Gardeazabal (2003), in the post-NAFTA period, Mexico's per capita income, exchange of export and import data with the United States has been examined. The question “What would be the per capita national income and foreign trade data for Mexico if NAFTA was not signed in the study?” has been tried to be answered by creating a synthetic Mexican with this method. Analysis findings reveals the findings that after NAFTA, there was a significant increase in exports and imports of Mexico with the US, but a negative impact on Mexico's per capita national income.

Keywords: Synthetic Control Method, Economic Integration, NAFTA, Per capita income, Mexico.

Jel Codes: C21, C23, E65, F15.

1. GİRİŞ

Dünya ticaretini serbestleştirme çabalarının bölgesel düzlemde büyük oranda arttığı 1980'li yıllarda ikinci dalga ekonomik bütünleşme girişimleri tüm dünyada olduğu gibi Kuzey Amerika'da da büyük önem kazanmıştır. ABD'nin 1980'li yıllarda bölgesel bütünleşmelere yaklaşımını değiştirmesi sonucu ortaya çıkan (Üzümcü ve Dikkaya, 2007) Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA); ABD, Meksika ve Kanada arasında dört yılı aşkın süren görüşmeler sonucunda, 12 Ağustos 1992'de imzalanmış ve 1 Ocak 1994 yılında yürürlüğe girmiştir (Villarreal and Fergusson, 2017). Bu anlaşma, dünyanın en gelişmiş ekonomik birliklerinden biri olmakla birlikte dünyadaki en büyük ticari bloklardan birini temsil etmektedir.

NAFTA'dan önce bu ülkeler arasında serbest ticaret bölgesi oluşturulmasına yönelik zemin hazırlanmıştır. Dolayısıyla bu üç ülke ekonomik ve ticari ilişkileri itibarıyla önemli oranda karşılıklı bağımlı duruma gelmişlerdir. Bu süreç, ilk olarak uzun süren görüşmeler sonucunda ABD ve Kanada arasında 2 Ocak 1988 yılında kurulan Kanada-Birleşik Devletler Serbest Ticaret Bölgesi Anlaşması'nın (CUSFTA) imzalanmasıyla başlamıştır. Bu anlaşma 1 Ocak 1989 yılında yürürlüğe girmiş olup ikili ticaret anlaşmaları arasında oldukça geniş bir kapsama sahip serbest ticaret düzenlemesidir. Bu anlaşma ile ABD, iki ülke arasında yatırım ve hizmet ticaretinde öncelikli kuralları koymayı başarmıştır. Son birkaç yıldır ilişkilerin kötüleştiği otomotiv ve enerji sektörlerini etkileyen özel sorunlar konuşulmuş ve Kanada, ABD pazarlarına girme garantisi elde etmiştir. Ancak AB ve ABD arasındaki tartışmalarda olduğu gibi, iki ülke arasında da, yurt içi teşvikler prensipte çözülmemiş problem olarak kalmıştır (Preston and Windsor, 1992).

Böylece ABD ve Kanada arasındaki mal ticaret hacmi 1991 yılında 170 milyar dolara yükselmiştir ki; bu hacim ABD ve Japonya arasındaki 140 milyar dolarlık ticaret hacminden bile fazladır. Buna

rağmen, bu anlaşma ile ABD açısından yeterli büyüklükte bir pazar oluşmamıştır.

Öte yandan, 1980'lerin ortalarından itibaren izlenmeye başlanan ticaret serbestisi süreci Meksika hükümetini ekonomisini liberalleştirmesine yönelik olarak politika reformlarına zorlayarak dünyanın en korumacı devletlerinden biri olan Meksika'yı dünyanın en açık devletlerinden biri haline getirmiştir. Meksika'nın devletçi politikalarını dönüştüren bu açılımda ülke ekonomisini yerle bir eden 1980 borç krizinin etkisi oldukça büyüktür.

ABD-Meksika görüşmeleri, Meksika'nın 1986 yılında Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) üyesi olmasından sonra başlamıştır. İki ülke arasında 1987'de, yatırım ve ticaretin serbestleştirilmesi işlemlerinin müzakeresi için bir çerçeve anlaşması imzalanmıştır. Bu süreçte ABD ve Meksika 1985-1989 yılları arasında Vergiler, Ticaret ve Yatırımlar konusunda üç ayrı anlaşma yapılmıştır. Ayrıca, 1990 yılında Kanada ve Meksika arasında tarımsal sanayi alanında on ayrı anlaşma gerçekleştirilmiştir (Arı, 2005).

Böylece ABD'nin Kanada ve Meksika ile yaptığı ayrı ayrı anlaşmalar her üç ülkenin de bir araya gelmesi sonucu üç taraflı tek bir anlaşmaya dönüşmüştür. NAFTA aslında Kuzey Amerika ülkelerindeki özel sektör arasında giderek orta orandaki ticari entegrasyonun doğal seyri ve anılan entegrasyonun önündeki engellerin ortadan kaldırılması olarak değerlendirilmektedir. NAFTA model olarak AB'ye benzememektedir. NAFTA döviz kurlarını ve para politikalarını konu almamakla birlikte üçüncü ülkelere de ortak bir politika uygulamamaktadır (Arı, 2005).

Alaska'dan Arjantin'e uzanan bir serbest ticaret bölgesi oluşturmayı amaçlayan NAFTA, üyeleri arasında ticaretin serbestleştirilmesi ve yatırımların teşvikini sağlayarak ticaretin önündeki tarife ve tarife dışı engellerin aşamalı bir şekilde kaldırılmasını hedeflemektedir. Üye ülkeler arasında olumlu bir ticaret ve yatırım ortamı kurması beklenilmesi sebebiyle böyle bir ortamın unsurları olan yatırım,

hizmetler, fikri mülkiyet hakları, rekabet ve işadamlarının geçici olarak piyasaya girişini düzenleyen konuları da kapsamaktadır (Balkır, 2010). Antlaşmanın uluslararası kabul görmüş hükümleri arasında; mallar için pazar erişimi, dış yatırımın ve fikri mülkiyet haklarının korunmasıyla ilgili düzenlemeler, iş dolayısıyla seyahat edenlere dolaşım kolaylığı, menşei kurallarına ve hükümet tedariklerine erişim gibi kavramlar yer almakta olup, anlaşma ile çevre ve emek işbirliği konularında da çeşitli düzenlemeler getirilmiştir.

2. NAFTA'NIN EKONOMİK ETKİLERİ ÜZERİNE LİTERATÜR ÇALIŞMALARI

NAFTA, gelişmiş iki ekonomiyi (ABD ve Kanada), bir gelişmekte olan ekonomiyle (Meksika) ilk kez ilişkilendiren bir anlaşma olduğu için serbest ticaret anlaşmaları arasında küresel anlamda olağan dışı bir durum niteliği taşımaktadır. Bu nedenle anlaşma, ABD'li politika yapımcılar, üreticiler, hizmet sağlayıcılar, tarım üreticileri, işçi sendikaları, hükümet dışı örgütler ve akademisyenler tarafından büyük ilgi görmüştür (Villarreal and Fergusson, 2017).

Ülkelerin ekonomik kalkınma düzeyindeki farklılıklar ve ücret ve nispi faktör varlıklarındaki farklılıklar göz önüne alındığında, ticaret liberalizasyonunun üç ülke içinde kazananlar ve kaybedenler yaratması açısından önemli dağılımcı etkileri olacağı ve Meksika üzerinde iki büyük ülkede olduğundan daha fazla oranda etkileri olacağı endişeleri duyulmaktaydı (Cruz, Riker ve Voorhees, 2013). Bazı ekonomi uzmanları, NAFTA'yı ülkeler arasındaki ekonomik bağları güçlendirmesi, Meksika ile kuzey komşuları arasındaki gelir eşitsizliğinin azalmasına yardımcı olması, daha etkin üretim süreçleri yaratması, tüketim mallarını daha düşük fiyatla sunma kolaylığı sağlaması ve çalışma ve yaşam standartlarını yükseltmesi sebebiyle son derece olumlu bir gelişme olarak değerlendirirken (Perot, 1993); bir diğer kesim ise, düzenlemeyi istihdamdaki

hayal kırıklığı yaratan etkisi, şirketlerin maliyetleri düşürmek için üretimi Meksika'ya taşıdıklarından dolayı anlaşmanın ABD'de büyük iş kayıpları yaratacağı düşüncesi, ücretlerde sebep olduğu düşüş (özellikle gelişmekte olan ülkeler için) ve emek standartlarını ile çevre koşullarını iyileştirmek konusunda gösterdiği isteksizlik gibi gerekçelerle eleştirmiştir (Hufbauer ve Schott, 2005).

Ticaret anlaşmalarının ekonomik etkilerinin tahmin edilmesi, ekonomik modellerden elde edilen sonuçlar ile ilgili önemli teorik ve pratik konuların veri yokluğundan dolayı zor bir görevdir. Ayrıca bu tür tahminler, ticaret anlaşmalarının toplam ekonomik etkilerinin eksik bir şekilde muhasebeleştirilmesine neden olmaktadır. Literatürdeki birçok çalışma, NAFTA'nın amaçlanan ticaret ve ekonomik faydalarından çoğuna ulaştığını ileri sürmektedir (Hufbauer ve Schott, 2005). Bazı çalışmalar ise, NAFTA'nın ABD'li işçilere maliyet getirdiğini göstermektedir (Scott, 2011) (Frederick, 2009). Genel anlamda mevcut çalışmalarda, NAFTA'nın reel anlamda faydası her ülkeye göre farklı oranda olsa da, ülkelerin kendi arasındaki ticaretin ve dış dünyaya olan ticaretin gelişmesine imkan tanıdığı görülmektedir.

NAFTA, üye ülkelerin ekonomilerine etkilerinin yanı sıra dünya ekonomisine etkileri ve dünya ticaretinin bloklanması açısından da büyük önem taşımaktadır. Dünya ticaretinin bölgesel bloklara doğru gitmesi süreci yoğun ve bilimsel analizlere konu olmuştur. NAFTA'nın üye ülkeler üzerindeki etkisi değerlendirilirken, 1994 yılından bu yana Kuzey Amerika'daki ticaret ve yatırım modellerinde meydana gelen tüm değişiklikler, NAFTA'ya atfedilemez, çünkü bu süreçte ticaret birçok faktörden etkilenmiştir. 1990'ların büyük bir kısmında ABD ekonomisinin hızlı büyümesi ve daha sonraki yıllarda 2008 finansal krizinin neden olduğu ekonomik yavaşlama gibi 1990'lı yılların sonunda pesodaki keskin devalüasyon ve Meksika'da yaşanan durgunluk ticareti önemli ölçüde etkilemiştir.

NAFTA'nın imzalanmasından önceki politika tartışmaları, çoğunlukla, anlaşmanın edindiği ekonomik etkilerin model tabanlı tahminlerini aktarmıştır. Bu analizler, o zamanların tarihsel kayıtları olmadığından, çoğunlukla ekonometrik analiz yerine hesaplanabilir genel denge modellerine dayanan simülasyonlardan oluşmaktadır. Daha sonrasında, anlaşma yürürlüğe girmesiyle ve ekonomik veriler anlaşmanın etkilerinin bir kısmını yansıtmaya başlamasıyla simülasyon modellerini tamamlamak için bir ekonometrik literatür ortaya çıkmıştır. NAFTA'nın üç ülke üzerindeki ekonomik etkileri hakkındaki bu literatür son on yılda önemli ölçüde genişlemesine rağmen hala etkilerin sonuçları konusunda bir fikir birliği bulunmamaktadır.

1999 yılında yayımlanan "NAFTA'da Ticaretin Oluşturulması ve Ticaret Yönü" isimli makalede Anne Krueger NAFTA'nın ilk birkaç yılı boyunca üç ülkenin ticaret akışındaki değişikliklerin bir analizini sunmaktadır. Krueger, Meksika'nın 1980'lerde tek taraflı ticaret liberalizasyonu ve 1994 ve 1995'te kur krizi de dahil olmak üzere, Meksika ekonomisini etkileyen diğer önemli olaylardan NAFTA'nın etkilerini gidermek için yaşanan bazı ampirik zorlukları belirlemektedir. Çalışmada, ülkelerin petrol dışı ikili ihracatı yer çekimi modeli ile tahmin edilerek, söz konusu tahminler sonucunda NAFTA'nın "ticaret yönünden ciddiyle geçmediğini" belirtilmektedir. Ancak, NAFTA'nın etkileri hakkında sonuç çıkarmak için daha uzun zaman dizilerinin gerekli olduğuna dikkat çekmektedir.

Mary Burfisher, Sherman Robinson ve Karen Thierfelder, "NAFTA'nın Amerika Birleşik Devletleri Üzerindeki Etkisi" başlıklı 2001 tarihli bir makalede NAFTA'nın etkileri üzerine ilk ampirik literatürün genel bir görünümünü sunmaktadır. Literatür incelemelerine göre, NAFTA'nın Kanada ve Amerika Birleşik Devletleri'nde sadece küçük ekonomik etkileri olduğunu, ancak Meksika üzerinde daha büyük etkileri olduğunu belirtmişlerdir. Çalışmanın sonucunda

NAFTA'nın üç ülkedeki toplam istihdamı etkilediğine dair çok az kanıt bulunmakla beraber ayrıca anlaşmanın menşe kuralları sonucunda NAFTA ülkelerinde belli sektörlerde (tarım, otomobil ve tekstil endüstrileri) yapılan önemli yapısal düzenlemeler tartışılmıştır.

2001 yılından bu yana NAFTA'nın ekonomik etkileri hakkında ekonometrik literatürde önemli bir genişleme yaşanmıştır (Cruz, Riker ve Voorhees, 2013). Easterly ve arkadaşları tarafından 2003 yılında yayımlanan makalesinde zaman serisi analizi kullanılarak, 1995 yılı haricinde NAFTA'dan bu yana Meksika ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yakınsayan gelir düzeyine ilişkin kanıtlar elde edilmiştir.

Esquivel ve arkadaşlarının yaptığı 2003 çalışmasında, endüstri verileri kullanılarak ücretlerin ekonometrik modeli ile NAFTA'nın, 1994 ile 2000 yılları arasında Meksika ücretlerinde artan beceri açığına katkıda bulunmadığı sonucuna varılmıştır.

2005 yılında Lederman ve arkadaşları tarafından yayımlanan makalede Meksika'nın ekonometrik verileri kullanılarak; NAFTA'nın, Meksika'nın kişi başı GSMH'sını yaklaşık yüzde 4 oranında arttırdığı, anlaşmadaki menşe kurallarının, Meksika ve ABD'deki tekstil ve hazır giyim endüstrileri üzerinde önemli etkilere neden olduğu ve ticarete ve doğrudan yabancı yatırımda en çok yer alan Meksika ülkelerinde ücret artışına neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Estevedoreal ve arkadaşları (2006) makalesinde, Meksika ve Kanada'daki gümrük tarifelerinin azaltılmasının, ABD'yi NAFTA dışındaki ülkelere NAFTA ülkelerine, özellikle konfeksiyon ve tekstil olmak üzere çeşitli ürünlere yönelik ithalatını yönlendirdiği sonucuna varılmıştır.

Romalis'in (2007) çalışmasında tarife oranları ve altı basamaklı ticaret verilerini kullanarak ithalat ve arz esnekliklerinin ekonometrik modelleri aracılığıyla, NAFTA tarifelerinde yapılan indirimlerin ABD ticaret hacminde büyük bir etki, ancak

fiyatlar ve refah üzerinde çok az etki yarattığını elde etmiştir.

Caliendo ve Parro (2012) tarafından, ticaretin yapısal genel denge modeli temelli simülasyon yöntemi kullanılarak, NAFTA tarife indirimleriyle Meksika toplam ticaretinde yüzde 10, ABD toplam ticaretinde yüzde 1, Meksika'da reel ücretlerde yüzde 1.30 ve ABD'de reel ücretlerde yüzde 0.17 artış meydana geldiği tahmini edilmiştir.

De Hoyos ve Iacovone (2013) çalışmasında, Meksika firmaları için farkların farkı ekonometrik modelini kullanarak NAFTA'nın, rekabetin artırılması ve ithal edilen ara malı üzerindeki tarifelerin düşürülmesi ile Meksika üreticilerinin verimliliğini arttırdığı sonucuna varmışlardır.

3. YÖNTEM: SENTETİK KONTROL METOT

NAFTA'nın Meksika üye ülkesindeki kişi başına düşen milli gelir (PGDP) ve ticaret hacimlerindeki etkisini tahmin edebilmek için Abadie ve Gardeazabal (2003) tarafından önerilen ve Abadie, Diamond ve Hainmuller (2010) tarafından geliştirilen Sentetik Kontrol Metot (SCM) kullanılacaktır (Ando, 2013).

Abadie ve Gardeazabal (2003), bu yöntemi ilk olarak İspanya'da 70'li yıllarda gerçekleşen terör olaylarının etkisini değerlendirmek için kullanmışlar ve bu çalışmada, diğer iki İspanyol bölgesi (Katalonya ve Madrid) tarafından oluşturulan sentetik bir bölge ile 1955-2000 arasındaki veriler kullanılmıştır.

Abadie ve arkadaşları (2010) Kaliforniya'da 1988 yılında uygulanmaya başlanan tütün kontrol programının kişi başı sigara tüketimi üzerine etkilerini inceleyen bir çalışma ile metodu geliştirmişlerdir. Ayrıca, göçmenlik yasalarının etkileri (Bohn et al., 2013), asgari ücret politikalarının etkileri (Sabia et al, 2012), AB entegrasyonunun GSYH üzerindeki ortalama etkisi (Cambos et al., 2014) ve

Kyoto protokolünün CO2 emisyonlarına etkisi (Almer ve Winkle, 2012) gibi pek çok çeşitli politika etkilerinin incelenmesinde SCM yaklaşımını kullanan çalışma sayıları giderek artmaktadır (Dube ve Zipperer, 2015).

Sentetik kontrol yaklaşımını kullanan çok ülkeli çalışmalara ise Billmeier ve Nannicini (2013), 30 ülke düzeyinde ticaret liberalizasyonunun GSYH'sı üzerindeki etkilerinin incelendiği ve Cavallo ve arkadaşları (2013) ülkeye özgü doğal felaketlerin kişi başı GSYH üzerindeki ortalama etkisinin hesapladığı çalışmalar örnek gösterilebilir.

SCM az sayıdaki birimin maruz kalan müdahalenin etkisini ölçmeyi amaçlayan bir tekniktir. Sentetik Kontrol Yöntem, gözlemlenmemiş değişkenlerin sonuç üzerindeki etkisinin zamana göre değişmesine izin vererek geleneksel doğrusal panel verilerinin (farklılık farkı) çerçevesini genişletmektir (Abadie, 2003). Modelde, sentetik kontrol birim ünitesi, çoklu karşılaştırma birimlerinin ağırlıklı ortalamasından oluşur ve müdahale biriminin özelliklerine en iyi benzeyen kombinasyon sentetik bir kontrol birimi olarak seçilir. Bu sayede, SCM kontrol birimini veriye dayalı bir seçim yöntemine dayanarak oluşturduğu için politika müdahalelerinin etkilerini orta ve uzun vadede değerlendirebilmek adına daha doğru bir teknik sağlamaktadır (Abadie, 2011a). Bu metodolojinin arkasındaki temel mantık bir bölge, devlet veya ülke olarak düşünülebilecek bir birime gerçekleşen müdahale veya şokun ekonomik etkisini ölçmektir. Bunu yapmak için, müdahale öncesi dönemde, etkilenen birimin ekonomik özelliklerine en uygun olan, fakat müdahaleden etkilenmemiş birimlerin (sentetik kontrol) konveks bir kombinasyonunun bulunması gerekmektedir.

SCM, müdahalenin yokluğunda sentetik kontrol kullanarak ülkedeki karşı-olguşal durumu tahmin etmek için kullanılmaktadır. Burada kastedilen karşı-olguşal durum eğer müdahale olmasaydı, etkilenen ülkenin

sonucunun ne olacağını göstermektedir. Bizim durumumuzda, sentetik kontrol ABD, Kanada ve Meksika ülkeleri için kişi başına düşen GSMH' nin ve bu ülkelerin birbirleriyle olan ticaret seviyelerinin, 1994 yılında yürürlüğe giren NAFTA imzalanmadığı takdirde ne olacağını cevaplamamıza yardımcı olmaktadır.

Matematiksel olarak, SCM'nin arkasındaki temel mantık aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir: (Abadie et al, 2010)

$i = 1, 2, \dots, J + 1$ birimin gözlemlendiğini ve ilk birimin $1 < T_0 < T$ zaman periyodunda bir müdahaleye maruz kaldığını durumu göz önüne alalım. Geriye kalan J birimin doğrudan veya dolaylı olarak müdahaleden etkilenmediğini ve bu sayede kontrol grubu olarak kullanılabileceğini varsayalım. Burada $1 < T_0 < T$ olmak üzere T_0 müdahalenin gerçekleşme zamanını ifade etmektedir.

Y_{it}^1 , i ülkesi ($i = 1, 2, \dots, J + 1$) ve t zamanı ($t = 1, 2, \dots, T$) için çıktığı (İhracat veya PGDP gibi) göstermektedir.

Y_{it}^0 , i ülkesi ve t zamanı için müdahalenin olmadığı durumdaki (NAFTA'ya üyelik) çıktığı ifade etmektedir.

Sonuç olarak, tüm $i \neq 1$ ülkeleri için $Y_{it}^1 = Y_{it}^0$ şeklindedir. Burada, müdahaleye maruz kalan $i = 1$ ülkesi için $t = T_0 + 1, \dots, T$ zaman periyodu boyunca müdahalenin etkisi $\alpha_{1t} = Y_{1t}^1 - Y_{1t}^0$ denklemi ile tahmin edilmekte ve aynı zaman aralığında (müdahale sonrası dönem) Y_{1t}^0 çıktısı gözlemlenmemektedir.

Y_{it}^0 'nin aşağıdaki faktör modeli ile temsil edildiğini varsayalım (Abadie et al, 2010).

$$Y_{it}^0 = \delta_t + \theta_t Z_i + \lambda_t \mu_i + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

Bu denklemde, δ_t tüm birimler için sabit bilinmeyen faktör; Z_i , ($r \times 1$) boyutunda gözlemlenen eşdeğerlerin vektörü (müdahaleden etkilenmeyen, zamanla değişen veya sabit kalan), θ_t , ($1 \times r$) boyutunda bilinmeyen parametrelerin vektörü, λ_t , ($1 \times F$) boyutunda gözlemlenmeyen ortak faktör vektörü, μ_i , ($F \times 1$) boyutunda birime özgü bilinmeyen

faktör yüklem vektörü (potansiyel olarak müdahale ile ilişkili) ve ε_{it} , sıfır ortalamalı bölgede gözlemlenmeyen geçici şoklar anlamına gelmektedir.

Dolayısıyla, $Y_{it}^1 = \delta_t + \alpha_{it} + \theta_t Z_i + \lambda_t \mu_i + \varepsilon_{it}$ olacaktır. Varsayalım ki; $i = 1$ ülkesi müdahaleye maruz kalsın (NAFTA'ya üye olsun) diğer $i = 2, \dots, J + 1$ ülkeleri ise müdahaleye maruz kalmasın (NAFTA'ya üye olmasın). Burada önerilen veri odaklı yaklaşım müdahale öncesi dönemdeki Z eşdeğerleri dikkate alınarak Y_{it}^0 çıktılarını, Y_{it}^1 'nin bir ağırlıklı ortalama değerine yaklaştırmaktır. Yani;

$$Y_{1t} = \sum_{i=2}^{J+1} w_i^* Y_{it} \quad ve \quad Z_1 = \sum_{i=2}^{J+1} w_i^* Z_i$$

elde edilmektedir. Burada w_i ağırlıkları $\sum_{i=2}^{J+1} w_i = 1$ ve $w_i \geq 0$ varsayımlarını sağlamaktadır. Ağırlıkların sağlamış olduğu bu iki varsayım modelin çıktı değişkeninde ekstrapolasyona olmamasını garantilemiş olmaktadır. Sonuç olarak müdahalenin etkisi aşağıdaki denklem kullanılarak tahmin edilebilmektedir.

$$\hat{\alpha}_{it} = Y_{1t} - \sum_{i=2}^{J+1} w_i^* Y_{it}, t \in \{T_0 + 1, \dots, T\}$$

Sentetik kontrol, müdahaleye maruz kalan ülkenin müdahale olmasaydı çıktısı ne olurdu sorusunu tüm kontrol ülkelerinin ağırlıklı ortalamasını kullanarak karşıolgusal durumun taklit edilmesi ile cevaplamaya çalışmaktadır.

Optimal bir W^* vektörü seçimi için, $X_1 = (Z_1, Y_{11}, \dots, Y_{1T_0})$ $i = 1$ ülkesi için müdahale öncesi özelliklerin vektörü ve $X_0 = (Z_j, Y_{j1}, \dots, Y_{jT_0})$ kontrol üniteleri olan $j \in [2, j + 1]$ için aynı karakteristiklerden oluşan vektör olsun. Bunun sonucunda, W^* vektörü, X_1 ve $X_0 W$ arasındaki mesafeyi en küçük yapmak için aşağıdaki şekilde seçilmektedir.

$$\min_W \|X_1 - X_0 W\|_V \\ = \min_{W(V)} \sqrt{(X_1 - X_0 W)' V (X_1 - X_0 W)} \quad (2)$$

s. t.

$$i = 2, \dots, J + 1 \text{ için } w_i \geq 0 \text{ ve } \sum_{i=2}^{J+1} w_i = 1$$

Burada V matrisi müdahale öncesi dönemin özelliklerinin görelî önemini ölçen ($k \times k$) boyutunda diyagonal (köşegen) ve pozitif yarı tanımlı (positive semi definit) bir matristir. Tanımlama amacıyla toplamları bire normalize edilmiş olan V matrisinin her bir elemanı, X matrisindeki müdahale öncesi karakteristiklerin her birine atanmış olan negatif olmayan ağırlıklardır (Abadie et al., 2015). Kontrol periyodu boyunca müdahale öncesi çıktıların ortalama hata karelerini (Mean Square Prediction Error-MSPE) yani $\frac{1}{T_0} \sum_{t=1}^{T_0} (Y_{1t} - \sum_{j=2}^{J+1} w_j Y_{jt})^2$ yi minimize eden $W^*(V^*)$ çözümü yukarıdaki minimizasyon problemini sağlamaktadır. Dolayısıyla, yaklaşımın doğruluğu daha küçük MSPE ile sağlanabilen minimizasyon problemine bağlıdır.

Abadie (2011b) sentetik kontrol yöntemlerini uygulayabilmek için bazı gerekliliklerin olduğunu belirtmektedir. Öncelikle kontrol ünitelerinin seçiminde iki önemli varsayım yapılmaktadır. Bunlardan birincisi, müdahale öncesi özellikler matrisi, X_1 , etkilenen ülkeyi yaklaşık olarak tahmin edebilecek ancak müdahaleyi önceden tahmin edemeyen değişkenleri içermelidir. İkinci olarak ise, minimizasyon probleminde kullanılan kontrol ülkeleri, Y_{it} , müdahaleden etkilenmemelidir. Sadece aynı müdahaleden değil aynı zamanda karşılaştırma birimlerindeki çıktıları etkileyecek diğer olaylar veya benzer müdahaleler sonuçların doğruluğu açısından sorun yaratabilmektedir.

Özetle SCM karşı-olguşal durumunda müdahale bölgesinin çıktısını, bölgenin müdahale öncesi dönemdeki özelliklerine en yakın kombinasyonu verecek şekilde ağırlıkların seçilmesiyle oluşturulan kontrol bölgelerinin çıktılarının ağırlıklı bir ortalaması olarak tahmin etmektedir. Metodoloji, müdahale olmasaydı karşı varsayımında her bir kontrol biriminin görelî katkılarını ve kontrol bölgeleri ve

müdahale bölgesi arasındaki benzerlikleri netleştirmesi açısından şeffaftır.

Geleneksel panel tahmin yöntemlerine kıyasla SCM'nin belirli bazı avantajları bulunmaktadır. Tekrar vurgulamak gerekir ki, karşılaştırmalı veri analizi yöntemlerinde kontrol ünitesi sübjektif bir ölçüm temelinde seçilmekte iken sentetik yöntem, uygun karşılaştırma grupları bulan ve etkilenen birim ile onun sentetik kontrolü arasındaki benzerlikleri açıklayan, veri tabanlı bir yöntemdir. Modelde diğer önemli avantaj ise SCM'de gözlenmemiş heterojenliğin etkisinin zamanla değişmez olması üzerine bir kısıt bulunmamasıdır. Ayrıca, ortak değişkenlerin (kovaryantların) ve gözlenmemiş heterojenliğin hata teriminden bağımsız olması gerekmektedir. Böylece, model endojenlik problemi ile baş edebilmektedir.

4. TAHMİN SONUÇLARI

Meksika NAFTA'nın yürürlüğe girmesinden itibaren önemli ölçüde ekonomik büyüme kaydetmiştir. Ancak bu büyümenin NAFTA dolayısıyla olup olmadığı literatürde tartışma konusu olarak yer almaktadır. Literatüre göre Meksika ve ABD arasındaki ticaret hacmi NAFTA yürürlüğe girmeseydi de artacaktı. Örneğin, Kruger (1999) yapmış olduğu gravity model ekseninde yapılan çalışmada, Meksika'nın NAFTA üyeliğini izleyen dönemlerde yaşanan ticaret artışının bölge dışı unsurlardan kaynaklandığı öne sürülmektedir. Tarifelerin düşürülmesi ve yerli paranın değer kaybetmesi gibi faktörler bu bağlamda belirleyici olmuştur (Kruger, 1999). Dolayısıyla bu büyümede anlaşmanın etkisini tahmin edebilmek adına NAFTA'nın kurulmaması durumunda Meksika için kişi başı milli gelir (PGDP) ve dış ticaret verilerinin ne olacağı tahmin edilmeye çalışılmış ve bu amaçla da birbirinden bağımsız tahminler yapılmıştır.

Söz konusu tahminler yapılırken kontrol grubunu oluşturmak için OECD ülkeleri ve gelişmekte olan ülkeler olmak üzere Avustralya, Avusturya, Brezilya, Belçika,

Şili, Çin, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, Hong Kong, İzlanda, İsrail, İtalya, Japonya, Kore, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Portekiz, Singapur, İspanya, İsveç, İsviçre, Türkiye ve İngiltere'den oluşan 28 ülkenin 1980-2015 yıllarına ilişkin verileri kullanılmıştır. Tahmini yapabilmek adına NAFTA'nın imzalandığı 1994 yılı öncesinde 1980-1993 verileri kullanılarak Meksika'nın özelliklerini temsil eden bir Sentetik Meksika oluşturulmuştur. NAFTA'nın imzalanmaması durumunu Sentetik Meksika ile gösterilmektedir. Böylece Meksika ile Sentetik Meksika karşılaştırılarak NAFTA etkisi yorumlanabilmektedir. Sentetik Meksika oluşturulurken NAFTA'nın imzalandığı 1994 sürecine kadar Meksika ile benzer özellikleri taşıyan bir sentetik Meksika oluşturabilmek adına 28 kontrol ülkesinin ağırlıklı kombinasyonu ele alınmıştır. Bu konveks birleşen Meksika'yı en iyi temsil eden ülke grubunu göstermektedir. Oluşturulan Sentetik Meksika ile NAFTA'nın imzalanmaması durumundaki 1994'den 2015'e kadar olan süreçteki değişikliği gösterilmektedir.

Aşağıda yer alan Tablo-1'de kişi başı milli gelir, Meksika'nın ABD ile ihracat ve ithalatı değerleri için Sentetik Meksika'yı oluşturabilmek adına kullanılan kontrol değişkenlerinin gerçekleşen değerleri ve sentetik tahmin denge değerleri gösterilmektedir. Sentetik değer ve gerçek değer yakın olması tahminin o kadar iyi olduğu anlamını taşımaktadır.

Tablo-2'de Meksika'nın sentetik kontrolünü oluşturan konveks birleşende yer alan ülkelerin kombinasyondaki ağırlıkları gösterilmektedir.

Grafik-1'de ise elde edilen ağırlıklarla oluşturulan Sentetik Meksika'nın ve gerçek Meksika'nın 1980-2015 yıllarını kapsayan dönemde kişi başı milli gelir, Meksika'nın ABD ile ihracat hacmi ve ABD ile ithalat hacmi değişkenleri için değişimleri yer almaktadır.

Tablo 1: Değişkenler İçin Tahmin Sonuçları

Veriler ¹	Reel	MEKSİKA		
		Sentetik (Kişi Başı Milli Gelir)	Sentetik (ABD ile İhracat)	Sentetik (ABD ile İthalat)
İhracat (% GSYH)	16,16	20,16	22,64	17,13
İthalat (% GSYH)	14,5	18,85	19,05	18,12
Enflasyon (% yıllık)	55,64	70,86	46,27	48,20
Gayri Safi Yurt içi Tasarruf (% GSYH)	23,89	22,17	25,55	23,50
Doğurganlık Oranı	3,9	3,16	2,68	2,86
Tüketim Harcamaları (% GSYH)	9,53	10,76	11,06	11,24
GSMH (ABD Doları)	2,31	2,12	6,38	6,04
Doğuşta Yaşam Beklentisi (yıl)	69,35	68,92	68,78	68,72
65 yaş üzeri nüfus oranı	4,07	5,21	6,53	5,08
Nüfus Artışı (% yıllık)	2,1	1,84	1,47	1,81
Ticaret (% GSYH)	30,66	40,62	43,69	33,26
Gelişmiş Ülkelerle İhracat (Milyon Dolar)	24.304	20.966	42.259	46.941

¹ Tüm kontrol verileri 1980-1993 yıllarının ortalaması şeklindedir.

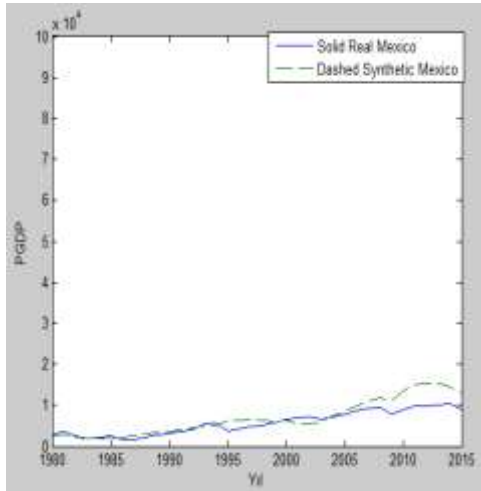
Tablo 2: Meksika'nın Sentetik Kontrolü İçin Ülke Ağırlıkları

Ülke	PGDP	ABD ile İhracat	ABD ile İthalat
Brezilya	0,1154	0,0163	0,0135
Şili	0,6487	0	0
Çin	0	0,1292	0
Hong Kong ²	0	0,1380	0,0431
Japonya	0,0465	0,2339	0,3650
Türkiye	0,1894	0,4826	0,5784

Tablo-1'e göre NAFTA'nın imzalanmaması durumunda Sentetik Meksika'nın kişi başı milli gelirini oluşturabilmek için Brezilya 0,1154, Şili 0,6487, Japonya 0,0465 ve Türkiye'nin 0,1894 ağırlıklarını almaktadırlar. Benzer şekilde, Tablo-1'de gösterilen ağırlıkları alarak ABD ile gerçekleştirdiği ihracatı Brezilya, Çin, Hong Kong, Japonya ve Türkiye'nin birleşimi ve ABD ile gerçekleştirdiği ithalatı ise Hong Kong, Japonya ve Türkiye'nin bir birleşimi oluşturmaktadır. Bu birleşimler söz konusu ülkelerin konveks kombinasyonu (ağırlık toplamının 1 olması gerekir) alınarak sentetik Meksika'nın oluşturulması anlamına gelmektedir.

Grafik-1: Meksika İçin Sentetik Kontroller

(a) Meksika İçin Kişi Başı Milli Gelir

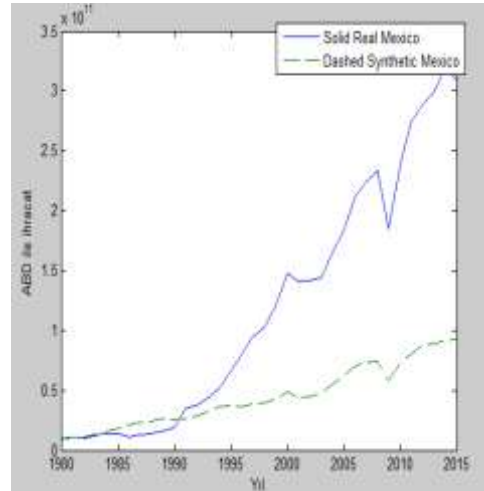
Grafiklerde kesikli olmayan mavi çizgi Meksika'nın gerçekleşen değerlerini, kesikli ve yeşil olan çizgi ise model

² Ülke olarak alınmıştır.

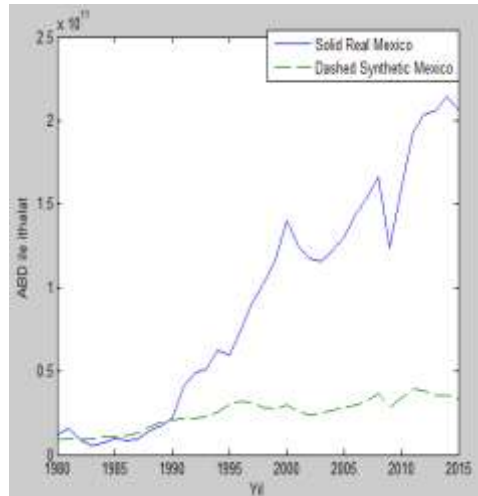
sonucunda oluşan Sentetik Meksika değerlerini göstermektedir.

Grafik-1 (a)'ya göre NAFTA'nın imzalanmasından sonraki süreçte (1995-2015) Meksika için gerçekleşen kişi başı milli gelirin grafiği Sentetik Meksika için tahmin edilen kişi başı milli gelir grafiğinin altında kalmıştır. Yani, NAFTA imzalanmasaydı Meksika için daha yüksek bir kişi başı milli gelir olacağı tahmin edilmektedir. Dolayısıyla NAFTA'nın Meksika'daki kişi başı milli gelirden olumsuz etki yarattığı söylenebilir.

(b) Meksika'nın ABD ile İhracat Hacmi

(c) Meksika'nın ABD ile İthalat Hacmi

Grafik-1 (b) ve (c) incelendiğinde Meksika'nın ABD ile gerçekleşen ihracat ve ithalat değerleri için, Sentetik Meksika için tahmin edilen değerlerden her daim çok daha yüksek olduğu görülmektedir.

Meksika'nın ABD ile gerçekleştirdiği ihracat ve ithalat rakamlarının o zamana kadar görülmeyen bir şekilde ciddi oranda artış gösterdiği görülmektedir. Grafiklerde görüldüğü üzere, ABD'de ekonomisinin 2008 yılında krize girmesiyle birlikte Meksika dış ticaret hacmi önemli ölçüde

negatif yönde etkilenmiştir. Sonuç itibarıyla NAFTA'dan sonra gerçekleşen 1995-2015 döneminde Meksika'nın ABD ile ihracatını yaklaşık 3 kattan fazla arttırmış ve ithalatını ise yaklaşık 3'e katlamıştır.

Bu durum, Meksika'da gerçekleşen 1994 Peso krizinden sonra ihracat ve ithalat hacmini artırabilme adına büyük bir beklenti ile imzaladığı NAFTA'dan sonra bu dış ticaret hacmini artırma beklentisinin gerçekleştiği şeklinde yorumlanabilir.

5. SONUÇ

1994 yılında yürürlüğe giren Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA), Meksika için önemli bir dönüm noktası olmuş, özellikle ABD ile yapılan dış ticaret hacminin gelişmesinde oldukça önemli bir katkı sağlamıştır. Daha sonraki yıllarda da Meksika, AB ve çeşitli ülkelerle serbest ticaret anlaşmaları imzalayarak dışa açık liberal ekonomiye sahip olma özelliğini pekiştirmiştir.

Meksika, NAFTA ile birlikte dünyanın en büyük ekonomisi olan ABD'ye komşu ülke olma avantajını daha fazla kullanma imkanına erişmiştir. ABD piyasası için üretim yapmak isteyen ABD'li firmalar ve diğer ülke firmaları, Meksika'nın ucuz işgücünden yararlanmak için bu ülkeye yatırım yapmaktadırlar. NAFTA'nın Meksika ekonomisi üzerindeki etkilerini değerlendirebilmek adına çalışmada sentetik kontrol metot kullanılmıştır. Bu yöntem ile sentetik kontrol birim ünitesi, çoklu karşılaştırma birimlerinin ağırlıklı ortalamasından oluşur ve müdahale biriminin özelliklerine en iyi benzeyen kombinasyon sentetik bir kontrol birimi olarak seçilir. Bu sayede, SCM kontrol birimini veriye dayalı bir seçim yöntemine dayanarak oluşturduğu için politika müdahalelerinin etkilerini orta ve uzun vadede değerlendirebilmek adına geleneksel panel tahminleri ile kıyaslandığında daha doğru bir teknik sağlamaktadır.

Çalışmada kontrol değişkenleri ile elde edilen Sentetik Meksika ve Meksika'nın gerçek değerleri karşılaştırıldığında, NAFTA sonucunda ABD ile gerçekleştirilen ihracat ve ithalat yaklaşık 3 katlık bir artış gösterdiği, ancak kişi başı milli gelir değerinde olumsuz bir etki ortaya çıktığı görülmektedir.

Çalışmanın bulgularında görüldüğü üzere, 2008 ve 2009 yıllarında ABD ekonomisinin bir kriz içine girmesiyle birlikte, ABD ekonomisinde gerçekleşen bu olumsuz gelişmeden Meksika ekonomisi doğrudan etkilenmiş ve 2009 yılında Meksika ekonomisinde yaklaşık yüzde 6 oranında bir küçülme yaşanmıştır. Bu durum Meksika'nın ABD ekonomisiyle bu derece önemli bir bağ kurmasının olumsuz bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

1. Abadie, A., & Gardeazabal, J. (2003). "The economic costs of conflict: A case study of the Basque Country." *The American Economic Review*, 93(1), 113-132.
2. Abadie, A., Diamond, A., & Hainmueller, J. (2010). "Synthetic control methods for comparative case studies: Estimating the effect of California's tobacco control program." *Journal of the American Statistical Association*.

3. Abadie, A. (2011a). "Using Synthetic Controls to Evaluate an International Strategic Positioning Program in Uruguay: Feasibility, Data Requirements, and Methodological Aspects."
4. Abadie, A., Diamond, A., & Hainmueller, J. (2011b). "Synth: An R Package for Synthetic Control Methods in Comparative Case." *Journal of Statistical Software* 42(13), 1-17.
5. Abadie, A., Diamond, A., & Hainmueller, J. (2015). "Comparative politics and the synthetic control method." *American Journal of Political Science*, 59(2), 495-510.
6. Arı, M. Türker. (2005), "Onuncu Yılında Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA)", (bkz: http://www.mfa.gov.tr/data/Kutup_hane/yayinlar/EkonomikSorunlarDergisi/Sayi14/7OnuncuYilindaKuzeyAmerikaSTANAFTAMTurkerAri.pdf)
7. Balkır, Canan (2010), *Uluslararası Ekonomik Bütünleşme: Kuram, Politika ve Uygulama, AB ve Dünya Örnekleri*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
8. Burfisher, Mary E., Sherman Robinson, and Karen Thierfelder (2001): "The Impact of NAFTA on the United States." *Journal of Economic Perspectives* 15(1): 125-144.
9. Caliendo, Lorenzo and Fernando Parro (2012): "Estimates of the Trade and Welfare Effects of NAFTA." NBER Working Paper 18508.
10. De Hoyos, Rafael and Leonardo Iacovone (2013): "Economic Performance under NAFTA: A Firm-Level Analysis of the Trade-Productivity Linkages." *World Development* 44: 180-93.
11. De la Cruz, J., Riker, D., & Voorhees, B. (2013). *Econometric Estimates of the Effects of NAFTA: A Review of the Literature*. Washington, DC: Office of Economics Working Paper. US International Trade Commission.
12. Dube, Arindrajit and Ben Zipperer (2015). "Pooling Multiple Case Studies using Synthetic Controls: An Application to Minimum Wage Case Studies." IZA Discussion Paper 8944.
13. Easterly, William, Nibert Fiess, and Daniel Lederman (2003): "NAFTA and Convergence in North America: High Expectations, Big Events, Little Time." *LACEA Economía*, 4 (1): 1-53.
14. Esquivel, Gerardo and J. Antonio Rodríguez-Lopez (2003): "Technology, Trade, and Wage Inequality in Mexico before and after NAFTA." *Journal of Development Economics* 72(2): 543-565.
15. Estevadeordal, Antoni, José Ernesto López Córdova, and Kati Suominen (2006): "How Do Rules of Origin Affect Investment Flows? Some Hypotheses and the Case of Mexico." *Inter-American Development Bank INTAL-ITD Working Paper* 22.
16. Frederick S. (2009) *Pardee Center, The Future of North American Trade Policy: Lessons from NAFTA*, Boston University.
17. Hufbauer G. C. and Schott, Jeffrey. J. (1992), "North American Free Trade: Issues and Recommendations", *Institute for International Economics, Washington D.C. IMF (2006 a), Regional Economic Outlook: Western Hemisphere, World Economic and Financial Surveys*.
18. Kruger, Anne O. (1999): "Trade Creation and Trade Diversion under NAFTA." NBER Working Paper 7429.
19. Lederman, Daniel, William F. Maloney, and Luis Servén (2005): *Lessons from NAFTA*. Stanford University Press and the World Bank.
20. Romalis, John (2007): "NAFTA's and CUSFTA's Impact on International

- Trade.” *Review of Economics and Statistics* 89 (3): 416-435.
21. Perot, Ross (bkz:<http://www.nytimes.com/1993/11/09/opinion/the-great-debate-over-nafta.html>)
22. Scott, Robert E. (2011), *Heading South: U.S.-Mexico Trade and Job Displacement under NAFTA*, Economic Policy Institute.
23. Üzümcü Adem ve Mehmet Dikkaya (2007), “Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (NAFTA): Yeni Bölgeselleşme İçin Yeni Bir Umut”, *Stratejik Öngörü*, 4 (10):40-52.
24. Villareal, M. A., & Fergusson, I. A. (2017). *The North American Free Trade Agreement (NAFTA)*. Washington, DC: Congressional Research Service.

İKTİSAT VE DİN İLİŞKİSİ: LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ ZİHİNSEL ARKA PLAN VE KURGU

ECONOMY AND RELIGION RELATIONSHIP: LITERATURE REVIEW, INTELLECTUAL BACKGROUND AND CONSTRUCT

Esra SİNCER*

* Arş. Gör., Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, esrasincer@sdu.edu.tr

ÖZ

İnsan davranış ve tercihleri; dinlerin ve dinler tarafından yaratılan norm ve değer yargılarının etkisi altında bulunmaktadır. Buradan hareketle insan davranışlarına dayalı iktisat teorisi de dinden ve değer yargılarından etkilenmektedir. Modernleşme sonrası dönemde özellikle neoliberal iktisat anlayışında iktisat-din ilişkisi göz ardı edilmektedir. Ancak günümüzde bireylerin kültür ve değer yargılarının etkisi altında olduğu düşüncesinin yaygınlaşması ile iktisat-din ilişkisi yeniden önem kazanmaktadır. 1990'larda İslami Kalvinist'lerin güç ve etkisini arttırmasıyla ülkemizde de iktisat din ilişkisine ilgi artmaktadır. Buna rağmen Türkçe literatürde; din-iktisat ilişkisiyle ilgili genel değerlendirmeye dayalı çok fazla çalışma bulunmamaktadır. Çalışma ile literatürdeki bu eksikliğin giderilmesine katkı sağlanması amaçlanmaktadır. Sonuçta; iktisat-din ilişkisine yönelik çalışmalar; dini inanç ve davranışları iktisat teorisi ile açıklayan çalışmalar, dini inanç ve davranışların sonucuna ilişkin çalışmalar ve din ekonomisine yönelik çalışmalar olmak üzere üç alt gruba ayrıştırılmaktadır. Çalışma sonucunda her bir alt gruba ait çalışmaların temel soruları ve araştırma alanları üzerinden genel bir değerlendirme yapılarak iktisat-din ilişkisi tartışılmış olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, İktisat, İlişki Düzeyi, Weber,

Jel Kodları: A12, A13

ABSTRACT

Individual's choice and behaviours are influenced from religion's norms and values. From this point of view the economic theories based on the individual behaviour are also influenced from religion and values. Since the beginning of modernisation especially in the era of neoclassical approach; the relationship between economy and religion has ignored. But nowadays with the diffusion of the conception that the culture and values have an effect on individuals, the relationship between religion and economy has once more gain importance. By 1990's due to the increasing power and importance of Islamic Calvinists, in Turkey, the interest on religion and economy relation has increased. Nevertheless there are not so many studies about the general review of economy- religion relation in Turkish literature. This study aims to fill this gap inside the literature. In conclusion the studies about economy and religion relationship; are seperated in to three groups as; studies on explaining the religious belief and behaviours with economic theory, studies about the consequences of religious belief and behaviour and studies about religion economics . At the end of this study , the general evaluation has been made, over the main questions and research areas of the studies in each group. By this way the religion-economy relationship has been discussed.

Keywords: Religion, Economy, Relationship Level, Weber

Jel Codes: A12,A13

1. GİRİŞ

İktisat ve din ilişkisini değerlendirmeye başlarken Hellestveit (2014) çalışmasına atıfta bulunarak; iktisadın, hakim iktisadın varsaydığı gibi dinden, değer yargılarından ve normlardan bağımsız olmadığına değinmek gerekir. Bu bağlamda Stiglitz'in (2013) iktisat neden önemlidir konulu konuşmasına başlarken söylediği “ *iktisada dair birçok şey esasen iktisadi değildir, daha çok ideoloji ve dindir*”, sözü anlamlı olmaktadır. Hakim iktisat anlayışında iktisadın temel varsayımları genel gerçeklere dönüştürülmekte ve bireyler bu genel gerçekler doğrultusunda davranmaya itilmektedir. Buna göre piyasaların işleme mekanizmaları sanki sonradan iktisadi bir ideolojinin parçası olarak oluşturulmamış da hep varmışçasına, değişmez bir kural bir statüko haline getirilmektedir. Bu yolla hakim iktisat seküler bir din haline dönüşmektedir (Hellestveit,2014: 1, 22,23; Stiglitz, 2013). İktisadın temel varsayımlarının genel geçerliliği kabulü üzerinden din haline dönüşmesinin yanı sıra; tarihsel süreçten beri insanoğlunun savaşlardan tutun da evliliklere, doğumlara, salgın hastalık ve afetlere kadar akla gelen her şeyi dine başvurarak açıklama eğilimi içerisinde olduğu görülmektedir. Dinin toplum içerisindeki rolü özellikle Protestan devriminden sonra yoğun biçimde tartışılmaktadır. Nitekim Max Weber dinin iktisadi faaliyetleri şekillendirmede önemli rol oynadığı ve doğru dinin dolaylı da olsa iktisadi gelişmeyi tetikleme noktasında harikalar yaratabileceğini ortaya koymaktadır (Kumar, 2008:1; Zelekha vd, 2014: 747).

Benzer şeyi modern iktisadın kurucusu Adam Smith'de ortaya koymakta olup Smith; görünmez elin sosyal düzende Tanrı'nın eli olduğu önermesinden hareket etmektedir. Bu yolla iktisadi analizlere dolaylı yoldan da olsa din faktörü dahil edilmiş olmaktadır. Aynı zamanda Malthus, Paley, Sumner ve Chalmers Smith'in görünmez el yaklaşımını, ilahi düzenin yansıması bağlamında değerlendirerek çalışmalarında, iktisat din birlikteliğini sürdürmektedir. Wicksteed, iktisadi

kurumların ruhani boyutu olduğundan ve iş bölümü ve karşılıklı hizmetin insanların Tanrı'nın çocuğu olma vasfının yansıması olduğundan bahsetmektedir. Hayek, mekanik düzenin oluşumu üzerinden iktisada teolojinin dahil edilip edilemeyeceğini değerlendirmektedir. Bu değerlendirmenin uzantısında; mekanik düzenin bilinçli bir çalışmanın eseri olduğu durumda Tanrı kavramı üzerinden iktisadi sistem açıklaması devreye girmektedir. Ayrıca, Keynes, Knight ve Neo-Avusturya okulu mensupları tam bilginin olmamasından ötürü bir takım iktisadi işleyişleri değer ve Tanrı kavramı üzerinden açıklamanın önemli olacağını belirterek iktisadi sistemlerin açıklanması aşamasında iktisat ve dini birleştirmektedir (Brennan, 1994:165; Dow, 1994: 197-200). Buna karşılık David Hume ve Karl Marx dine şüphe ile yaklaşmaktadır (Kumar, 2008:2). Ayrıca değişkenler arası belirleyicilik ilişkileri matematiksel formülasyona dayanan ve piyasadaki değişimlerin dışsal şoklarla açıklandığı saf genel denge teorisi de iktisadın dinden ayrıştığı teorilerden biri olmaktadır. Buna göre Hume ve Marx'la başlayan ve neoliberal teorilerle devam eden iktisat ve din ayrışmasının 20. y.y. sonlarına kadar iktisat ve dini ayrıştırdığı söylenebilmektedir. 20. y.y. sonlarında disiplinler arası çalışmak isteyen akademisyenlerin de katkısıyla iktisat ve din ayrışmasının sona erdiği ve 20. y.y. sonu itibarıyla iktisat ve din ilişkisine yönelik çalışma sayısının tekrar artmaya başladığı görülmektedir (Dow, 1994: 196; Kuran, 1994: 769).

Günümüzde; din ve sosyoekonomik değişkenlerin birbiriyle bağlantılı olduğu üzerinde duran ve bu ilişkinin yönü ve boyutunu değerlendiren çalışmalar yapılmaktadır. Luckman ve Berger (1966)'in sosyal bilgi ve sosyal gerçeklik kavramları üzerinden geliştirdiği gerçeğin toplumsal olarak yaratılması düşüncesinde olduğu gibi; bireyler tarafından kabul edilen dinler ve dinlere has sosyal normlar insanların büyük çoğunluğu için sorgulanamaz gerçeklik haline gelmektedir. Bu yolla dinsel normlar; bireyleri ve

toplumu davranış kalıplarından tutun da gelişmişlik düzeylerine kadar birçok bağlamda etkisi altına almaktadır. Benzer şekilde Ülgener; tarihsel süreçten beri dinlerin aile ilişkileri ve aile bağlarından yakın ve uzak toplumsal ilişkilere, sanata, siyasete ve yaşamın birçok alanına yönelik düzenlemelerinin bulunduğu ve bu çerçeveden değerlendirildiğinde iktisadın da dinin düzenleme ve etki alanı dışında tutulamayacağını ortaya koymaktadır (Hellestveit, 2014:9-10; Berger ve Luckmann, 1966; Ülgener, 2006:8). Tüm bu gelişmelere paralel olarak; son yıllarda gerek ülkemizde gerek yurt dışında dinin iktisadi etkilerine yönelik çalışma sayısı artmaktadır. Ancak özellikle Türkiye’de iktisat ve din ilişkisine yönelik literatür değerlendirmesi niteliğinde çok fazla çalışmaya rastlanmamaktadır. Alan hakkında çalışma yapmak isteyenlere başlangıç noktası oluşturması açısından literatür değerlendirmesi çalışmasının önemli olduğu düşünülmektedir. Buradan yola çıkarak gerçekleştirilen çalışmanın giriş kısmında; iktisadın dinden bağımsız olmadığından hareketle iktisat ve din ilişkisine kısaca değinilerek; iktisat ve din ilişkisini çalışma konusu haline getirmenin önemi üzerinde durulmaktadır. Çalışmanın bir sonraki kısmı, iktisat ve din ilişkisinin tarihsel arka planına ayrılmakta, sonrasında ise iktisat ve din ilişkisine yönelik literatür değerlendirmesi yapılmaktadır. Sonuç ve değerlendirme kısmı ile genel bir değerlendirme yapılarak çalışma tamamlanmaktadır.

2. İKTİSAT VE DİN İLİŞKİSİNDE TARİHSEL SÜREÇ VE ZİHİNSEL KURGU

Stander (2014) iktisat ve din ilişkisini; Hristiyanlık ve iktisat ilişkisi üzerinden altıncı yüzyıla kadar geriye götürmektedir. Bu bağlamda İsa’nın doğuşu ile altıncı y.y.’a kadarki dönemi Nicene ve Nicene sonrası dönem olmak üzere ikiye ayırır Stander (2014); Nicene döneminde Hristiyanlığın ekonomi ve toplum üzerinde herhangi bir etkisi bulunmazken, Nicene

sonrası dönemde devlet ve kilisenin ilişki ve işbirliği içerisinde olması, devletin kiliseye kendi bünyesinden bağış ve yardımlar için kaynak ayırması gibi birtakım gelişmelerin etkisiyle ekonomi üzerinde etkili olmaya başladığını belirtmektedir (Stander, 2014: 23-24). Orta Çağ dönemine gelindiğinde; iktisadi faaliyetler tamamen dinin ilgi alanı kapsamında değerlendirilmiş ve bu faaliyetlerin kilise kontrolünde gerçekleştirilmesi gereken faaliyetler olduğu ortaya koyulmuştur. Nitekim Ortaçağ döneminde iktisadi sistemin İncil temel alınarak dizayn edilmesine dayalı Hristiyan ekonomisi alanı oluşturma girişimi olmuş olup; reform hareketi ile birlikte Hristiyanlığın ağırlığı azaldıktan sonra bu girişim yerini iktisadın Hristiyanlık perspektifinden değerlendirilmesine bırakmıştır. (Meeks, 2014:4) Modernite öncesi dönem olarak adlandırılan bu dönemde; toplumdaki kopuk ve kişiye indirgenmiş bir iktisat anlayışından söz edilememekte, iktisadi faaliyetler toplumla iç içe olmaktadır. Dolayısıyla modernite öncesi toplumlarda iktisadi faaliyetler kültür ve din etkisi altında olmaktadır (Özdemir, 2005: 28)

Acquinas, Luther ve Calvin’in düşünceleri, Aydınlanma Hareketi ve Rönesans’ın etkisiyle Modern düşüncenin inşası başlamıştır. 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkmış Aydınlanma Hareketi’nin temel normları; özgürlük, eşitlik ve insan aklına güvendir. Aydınlanmacılara göre bireyler akılcı düşünme ve bilgi edinme yöntemi ile inançlarından kurtulmakta; bu yolla özgürleşmekte ve doğaya hakim olmaktadır. Özgürleşen bireyin yaratıcılık ve kendi potansiyelini değerlendirme oranı artmaktadır. Aydınlanma aynı zamanda Tanrı merkezli toplumdaki insan merkezli topluma geçişin olduğu dönemdir. Aydınlanma ile Avrupa’da kilisenin toplumsal iktidarı sarsılırken, metafizik inançların yerini insan olgusu almaya başlamaktadır. Bu yolla kilise ve inanç merkezli bir yapıdan insan merkezli bir yapıya geçiş söz konusu olmaktadır. İnsan

merkezli bir toplumda akıl ön plana çıkmaktadır (Şaylan, 1999; Yalçınkaya, 2006: 136; Aslan ve Yılmaz, 2001: 95-96).

Aydınlanma akımı modern düşünce sisteminin temelini atmaktadır. Modern düşünce sistemi; rasyonalite, aklın ön plana çıkması, sistematik düşünce, evrensel doğrular ve pozitivism ile özdeşleştirilmektedir. Rasyonalitenin ve aklın ön plana çıktığı durumda Tanrısalın ortadan kaybolduğundan hareketle, modern düşünce uzantısında iktisat dinden bağımsız bir faaliyet alanı haline gelmektedir (Özdemir, 2005: 45). Modernleşme ile birlikte iktisadi faaliyetlerin merkezine iktisadi verimlilik olgusu yerleşmektedir. Moderne geçiş dönemi ve modern dönemde iktisat bağımsız bir disiplin haline almış, ulus devlet ve liberalizm ortaya çıkmış ve toplum dini yapıdan uzaklaşarak sekülerleşmeye başlamıştır. Seküler bir toplum yapısında bağımsızlaşan iktisat disiplini dinin etkisinden kurtulmaya ve daha materyalist ve kişi odaklı bir yapıya kavuşmaya başlamıştır (Özdemir, 2005: 47). Bugünkü iktisadın temelini oluşturan homo-economicus birey anlayışı, iktisatta genel denge teorisi ve iktisadın iktisadi modellere hapsedilmesi modernist düşünce akımının iktisada etkilerinden biridir. Smith sonrası Ortodoks iktisat anlayışı modern iktisat teorisi olarak adlandırılmaktadır. Hatta Smith sonrası klasik yaklaşımların eleştirisi olarak ortaya çıkan Marxist ve neo Marksist okul yaklaşımlarının modernizm etkisinden kurtulamadığı düşünülmektedir. (Dulupcu, 1999: 37) Aydınlanma ve modernizm ile hareketlenen bilimsel devrimin hızlandırdığı sanayileşme akımları bugünkü kapitalist ideolojinin temellerini oluşturmaktadır. Kapitalizm modernleşmenin uzantısında ortaya çıkan atomistik birey anlayışını daha da bencilleştirerek normatif değer yargılarının tamamen ortadan kalkmasına neden olmaktadır.

Bunun üzerine uzun yıllar iktisat ve din kendi alanlarında ancak birbirlerinden bağımsız iki disiplin olarak ilerlemeye devam etmiştir. İktisat ve din arasındaki

kopuklukta; dinin iktisadın alanına dahil olamayacağı yargısının yanında özellikle modern dünyada dinin etkisinin azalacağına ilişkin sekülerleşme akımının da etkisi bulunmaktadır. Bunun yanında iktisadın bir bilim yapma çabası içerisinde olan pozitif iktisatçıların normatif yapıdaki dini konularla ilgilenmemesi iktisat ve din arasındaki ilişkiyi koparan bir diğer faktördür (Demir, 2013: 11). Halbuki iktisat bireyler, toplumlar, firmalar ve ülkeler arasındaki üretim, dağılım ve değiş tokuş ilişkisini inceleyen bir sosyal bilimdir. İktisadi olaylar çok fazla değişkenden etkilendiğinden ötürü iktisattaki problemlere ilişkin matematik ve fizik bilimlerinde olduğu gibi kesin çözümler üretmek mümkün değildir. Dolayısıyla iktisatta kesin yargılar bulunmamaktadır. Buna karşılık neoklasik iktisatçıları; herhangi bir duygudan, dinden, kültürden bağımsız salt akılcı tercihlerde bulunan robottan farksız homo economicus birey temeline yerleştirdikleri iktisadi analizleri ile iktisatta kesin yargılar elde etme kaygısına ve hevesine kapılmaktadır. Bununla beraber uzun yıllar boyunca iktisat matematik ve fizik gibi doğa bilimleriyle eşdeğer görülmek istenen ve kesin matematiksel sonuçları bulunan bir bilim haline getirilmiştir. Halbuki gerçekte iktisadın temelinde yatan olgu gerçek insan davranışları ve gerçek insanlar arasındaki ilişkilerdir. Gerçek insan davranışları ve gerçek insan ilişkileri devreye girdiğinde kültür ve din etkisinin göz ardı edilmesi mümkün olmamaktadır. Nitekim dini inançlar birçok insanın hayatında etkili olmaktadır. Din; bireylerin davranış değer ve tercihleri yanında toplumdaki bireyler arası sosyal ilişkilerin ve bireyler arası manevi ilişki ağlarının oluşturulmasında da etkili olmaktadır. Din bireylerin davranışlarını aynı sosyal ağ ya da başka bir sosyal ağ içerisinde yer alan bireyler aracılığıyla etkilemektedir. Bunun yanında aynı dini inanca sahip birey ve gruplar arasında iş birliği yapma eğilimi oldukça yüksektir. Orta Çağda Mağripli tüccarların Akdeniz bölgesindeki uzun mesafeli ticaretinde aynı dini inanışa sahip olmanın yarattığı karşılıklı güven etkili

olmaktadır. Buna göre din insan hayatına önemli ölçüde etki etmiş bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır (Leroch vd., 2013:2; Hoffman, 2013: 813; Ülgener, 2006:8). Bilindiği üzere iktisadın merkezinde de insan ve insan davranışları yer almaktadır. Buradan hareketle; din iktisadı etkileyen ve iktisattan etkilenen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Son dönemde iktisadın sosyal yönünün göz ardı edilmemesi ve dinin bu açıdan taşıdığı öneme yapılan vurgu artmakla birlikte; özellikle Robert Barro'nun çalışmaları literatürde iktisat ve din ilişkisi ile ilgili çalışmaların artmasına sebep olmaktadır (Karagül ve Açıkgöz, 2009: 476). Hoffman (2013) dine yönelik çalışmaları; dini kural ve uygulamalara ilişkin normatif tanımlamalar kapsamında yer alan, tarih, felsefe ve ilahiyat gibi liberal sanatların gerçekleştirdiği çalışmalar ve dinin sebepleri ve sosyal hayata etkisini değerlendiren bilimsel çalışmalar olmak üzere ikiye ayırmaktadır (Hoffman, 2013:817). İktisat ve din ilişkisine yönelik çalışmalar; dinin sebepleri ve sosyal hayata etkisini değerlendiren bilimsel çalışmalar kapsamında yer almaktadır. Bu kapsamda; bireylerin dine bağlılık düzeyleri ve inanma-inanmama tercihlerini iktisadi seçim teorileri kapsamında ele alan çalışmaların yanı sıra dinin iktisadi etkilerini değerlendiren çalışmalara da rastlanmaktadır. Çalışmanın bundan sonraki kısmı literatürdeki çalışmaların değerlendirilmesine ayrılmaktadır.

3. İKTİSAT VE DİN İLİŞKİSİ: LİTERATÜR DEĞERLENDİR-MESİ

Literatürden hareketle; iktisat - din ilişkisinin farklı bağlamlarda ele alındığı görülmektedir. Buna göre; bu iki kavram arasındaki ilişki farklı dinlerin dünyevi ve iktisadi hayata bakış açıları ve bu kapsamda ortaya koyduğu emir ve yasaklardan hareketle değerlendirilebilmektedir. Bunun yanında literatürdeki iktisat - din ilişkisine yönelik değerlendirmeler bu iki kavramın sırasıyla bağımlı ve bağımsız değişken olma durumlarına göre birbirleri ile

etkileşimde bulunmaları göz önünde bulundurularak yapılmaktadır. Ayrıca iktisat ve din arasında herhangi bir ilişki bulunmadığına yönelik çalışmalara rastlamak da mümkün olmaktadır. Bu tür çalışmalarda iktisadın dini olmadığı ve dini inanç, uygulama ve pratiklerin homo economicus bireyin hayatında yer alamayacağı vurgulanmaktadır. Durkheim'den yola çıkılarak geliştirilen bu yaklaşımlarda; sanayileşme, kentleşme, eğitim düzeyindeki artış, bilimsel gelişme ve bu yolla rasyonel düşüncenin yaygınlaşması gibi gelişmelerin dinin toplumu düzenleyici rolünü ortadan kaldırdığı bu yolla dinin toplum ve bireylerin hayatındaki öneminin azaldığı üzerinde durulmaktadır (Stefanescu ve Saveanu, 2013: 134; Finke ve Stark, 2003: 97). Aynı zamanda etkinlik, rekabetçilik, kar ve güç elde etmeye dayalı küresel iktisadi sistem içerisinde liberalizm ilkeleri hakimken, dinin iktisada getirdiği sınırlayıcı ilkelerin göz önünde bulundurulmasının mümkün olamayacağı belirtilmektedir. Nitekim Knight iktisadın da içerisine dahil olduğu modern toplumun dini perspektif ile değerlendirilemeyeceğini; modern sosyal toplumların dini yorumlara kapalı olmasından ötürü iktisadın da dini yaklaşımlara kapalı olduğunu vurgulamaktadır (Emmet, 1994: 107).

Daha sonraki süreçte Barro, Iannaccone ve Mc Cleary bireylerin zenginleştikçe dindarlık düzeylerinin azaldığını ortaya koyarak sekülerleşme hipotezini desteklemektedir. Sekülerleşme hipotezine göre; iktisadi gelişme düzeyi arttıkça dinin etki ve hakimiyeti azalmaktadır. Başka bir ifadeyle ekonomiler geliştikçe ve zenginleştikçe bireyler daha az dindar olmaktadır. Sekülerleşme hipotezi bünyesinde ünlü modernleşme teorisini barındırmaktadır. Buna karşılık sekülerleşme karşıtı olanlardan Acquaviva (1979) modernleşmenin dinleri güçlendirdiğini ve analizlerinde dini göz ardı edenlerin büyük risk altında bulunduğunu belirtmektedir (Stefanescu ve Saveanu, 2013: 135-138; Rehman ve

Askari; 2010:7). Benzer şekilde 19. yy'da politik iktisat ve Hristiyanlığın iç içe olduğunu, nitekim her ikisinin de aynı okula mensup filozofların entellektüel birikimlerinin sonucu olduğunu söyleyen Waterman (1991) özellikle 19. yy'ın başlarında teoloji ile ilgilenenlerin politik iktisatta çok daha aktif olduğunu dile getirmektedir (Waterman, 1991: 19). İktisat ve din arasındaki ilişki; çoğu zaman dinin bağımsız değişken olduğu durum ve dinin bağımlı değişken olduğu durum olmak üzere iki kısımda ele alınmaktadır. Buna göre din iktisadın fonksiyonu olurken aksine iktisadın dinin fonksiyonu olma durumu da söz konusu olmaktadır. Dinin bağımlı değişken olduğu durumda dini etkileyen unsur iktisat olmaktadır. Buna göre; kişinin iktisadi ortamı inançlarını, ahlaki değerlerini ve din seçimini etkilemektedir. Buna ilişkin yaklaşımlar genellikle sekülerleşme hipotezine dayanmaktadır (Iyer, 2015:3; Kaymakçı, 2012: 120). Dinin bağımsız değişken olduğu durumlarda ise özellikle piyasa ve arz yönlü yaklaşımlara vurguda bulunmaktadır. Buna göre dinin bağımsız değişken olduğu durumda analiz edilen dindarlık düzeyinin iktisadi davranış, üretkenlik, ekonomik performans, çalışma ahlaki ve sosyal gelişmeler üzerindeki etkisidir. Bu kapsamda din- kapitalizm ilişkisini ortaya koyan ve kapitalizmin temelini farklı dinler çerçevesinde açıklamaya çalışan yaklaşımlar söz konusu olmaktadır. Dini bağımsız değişken olarak ele alan bu tür çalışmalara verilebilecek en temel örnek Max Weber'in Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu'dur (Rehman ve Askari, 2010: 9, Weber, 2009).

Barro ve Mc Cleary (2006) din ile iktisat arasındaki ilişkiyi çift yönlü analiz etmektedir. Dinin bağımlı değişken olduğu durumda iktisadi kalkınmanın dini inanç ve ibadetleri nasıl etkilediği üzerinde durulmaktadır. Dinin bağımsız değişken olduğu durumda ise dinin yarattığı; güven, çalışma ahlakı, konukseverlik, hayırseverlik gibi kişisel duyguların birey davranışları üzerindeki etkisi ve bu yolla iktisadi kalkınmaya etkisi üzerinde durulmaktadır

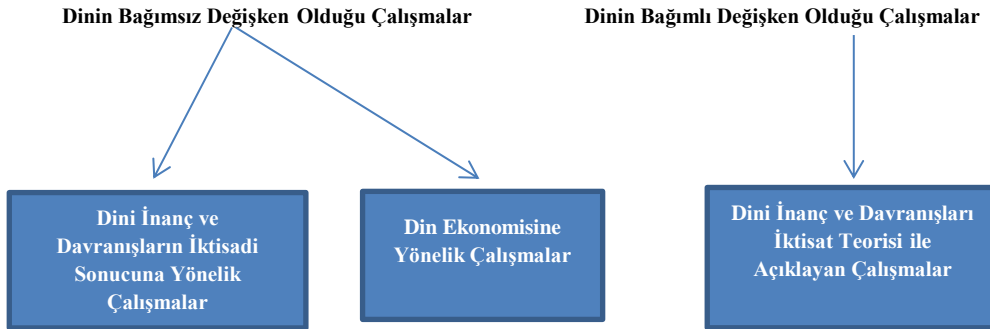
(Açıkgöz ve Karagül, 2009: 476; Barro ve Mc Cleary, 2006: 49). Aynı zamanda din ile iktisadi performans ve iktisadi davranışı, birey ve hane halkı düzeyinde ilişkilendiren çalışmalar da mevcuttur. Bu çalışmalara verilebilecek örneklerden biri Amerika'daki Yahudilerin Yahudi olmayanlardan daha yüksek gelir düzeyine sahip olduğunu ortaya koyan çalışmalardır (Rehman ve Askari, 2010: 9). Din ile iktisadi gelişme arasındaki ilişkiyi ortaya koyan çalışmalarda öncelikle değerlendirilmesi gereken ülkelerin mensubu oldukları dinin öğretisi ve doktrinlerini uygulayıp uygulamadığı uyguladıysa da ne düzeyde uyguladığıdır. Bu değerlendirme yapılmadan din ile iktisadi gelişme arasındaki ilişkinin ortaya koyulması oldukça güçtür (Rehman ve Askari, 2010:2).

İktisat ile din arasındaki ilişkiyi ortaya koyan çalışmaların bir kısmı iktisadın dini inançlar temelinde yeniden yapılandırılması gerektiğini belirtmektedir. Bu tür çalışmalarda iktisadi kavramlar dini çerçevede içerisinde değerlendirilmektedir. Başka bir ifade ile geleneksel iktisadın alanına dini yaklaşım getirilmektedir. Bu tür çalışmalar sonucunda İslam İktisadı, Hristiyan İktisadi, Budist İktisadi vb. yeni alanlar ortaya çıkmakta olup özellikle İslam İktisadına ilişkin çalışmalar dikkat çekmektedir. Bu tür çalışmaları gerçekleştirenlerin temel hareket noktası hakim iktisat teorisi kapsamında uygulanan politikaların eşit refah dağılımını gerçekleştirmede yetersiz kaldığıdır. Yoksulluk problemi, teknolojik geri kalmışlık problemi gibi birtakım problemlerin ancak dini uygulamalara dayalı yeni bir iktisadi sistemle aşılabileceği özellikle İslam İktisatçıları tarafından vurgulanmaktadır. Bu alanda yapılan çalışmalarda aynı zamanda dinlerin refah ve yoksulluğa yaklaşımları nasıldır, hangi iktisadi politikalar ya da kurumlar Kur'an (TDK) ya da İncil'de yer alan emir ve öğretilere uygundur tarzında sorulara cevap aranmaktadır (Demir, 2013:13, Iannaccone,2010:2; Iannaccone, 1998;1466; Kuran,1994: 770-771) .

Bir diğer çalışma türü ise dinin iktisadi denilen farklı bir alana dahil olmaktadır. Bu alanın kapsamında; bireylerin ve toplumun dini tercihleri iktisadın yöntem ve teknikleri kullanılarak yeniden değerlendirmeye tutulmaktadır. Bu tür çalışmalarda genellikle rasyonel tercih, risk alabilme, oyun teorisi ve bireylerin fayda tercihleri gibi iktisadi teoriler dini ibadete ayrılan zaman, bağışta bulunma ve kurumlara dahil olma gibi bireylerin dinle bağlantılı tercihlerinin değerlendirilmesinde kullanılmaktadır (Demir 2013: 11-12; Iannaccone, 2010:2; Jackson ve Fleischer, 2007:3) Esasen bütün bu analizlerde Schligh (1995)'ın da belirttiği üzere psikolojik boyut yer almaktadır. Buna göre dinin iktisadi bağlamda değerlendirildiği ya da dinin iktisadi etkilediği durumda davranışların temelinin birey olduğu noktadan hareket edilmektedir. Bu

bağlamda din ve iktisat ilişkisini her iki bakış açısıyla da (bağımlı/ bağımsız) değerlendiren Schligh (1995) din bir mal ise bireyler neden bu malı tercih eder? Kiliseler ne tür firmalardır? Din piyasası neden ve nasıl monopol olmalıdır? Gerçekten din temelde birey davranışlarını ve sonuçta iktisadi davranışları etkiler mi? sorularına psikolojiyi temel alarak cevap vermeye çalışmakta bu yolla din ve iktisat ilişkisinin kapsamlı değerlendirmesi yapılmaktadır (Schligh; 1995). Konu ile ilgili çalışmak isteyenlere hareket noktası teşkil edeceği beklentisiyle iktisat ve din ilişkisine yönelik literatürde yer alan çalışmalar bu üç alt çalışma alanı çerçevesinde detaylandırılmaktadır. Bu üç alt çalışma alanının detaylandırılmasına geçmeden iktisat ve din ilişkisine yönelik çalışmalar aşağıdaki şema yardımıyla da ortaya koyulmaktadır.

Şekil 1. İktisat-Din İlişkisine Yönelik Çalışmalar

3.1. Dini İnanç ve Davranışların İktisadi Sonucuna İlişkin Çalışmalar

Dini inanç ve davranışların iktisadi sonucuna ilişkin çalışmalar; bireylerin tercih ve davranışlarının inançlarından etkilendiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda dinlerin; bireylerin tüketim kararlarını, çalışma ahlakını, beşeri sermaye yatırımını, meslek seçimi ve bu bağlamda girişimci olma tercihlerini ve sonuçta elde ettikleri gelir düzeyini etkilediği ortaya koyulmaktadır. Buna göre geleneksel cinsiyet rollerini kesin olarak belirlemiş dinlerde erkek ve kadınların meslek tercihleri ve beşeri sermaye yatırımı farklılaşmaktadır. Bazı dinler doğruluk,

disiplinli olma gibi değer yargılarına önem vererek işgücü verimliliğinin yüksek olmasına neden olurken bazı dinler girişimciliği teşvik ederek meslek seçimini ve sonuçta elde edilecek gelir düzeyini etkilemiş olmaktadır (Dodd ve Gotsis, 2014:3; Steen, 2004: 572). Aynı zamanda ülkelerin ekonomik gelişme düzeyleri değerlendirilirken, kültür ve inançlarının göz ardı edilmemesi gerektiği ortaya koyulmaktadır. Esasen dinlerin birçoğu iktisada ilişkin kendi yorum ve çerçevesini geliştirmekte; çalışkanlık, servet birikimi gibi değer yargıları üzerinden iktisadi başarı ve gelişmeyi etkilemektedir. Nitekim paylaşımcılığı inanç sisteminin merkezine yerleştiren Budizm'in servet elde etme ve

zenginliği kısıtlayıcı yaklaşımlarına karşılık Protestan'lığın servet biriktirmeye verdiği değer üzerinden bu iki farklı dine mensup ülkelerin başarı düzeylerindeki farklılaşmanın kıyaslanması yapılabilmektedir (Kurantin, 2013: 82-83).

Bu bağlamda gerçekleştirilmiş en temel çalışma Max Weber'in Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu'dur. Nitekim Weber; dindarlıktaki artışın çalışma ve üretkenlik isteğini arttırdığını, çalışma ve üretkenlik isteğindeki artışın da üretkenlik ve ekonomik gelişmeyi arttırdığını ortaya koymaktadır. Bu yolla Protestanlık yüksek gelişme düzeyine yol açmaktadır (Rehman ve Askari, 2010:9; Weber, 2009). Nitekim Weber'in ortaya koyduğu Protestan insan tipolojisi aşırı çalışma ve üretkenliğe sahip olmakla beraber tüketim ve hazdan nasibini almamıştır. Bu insan tipini motive eden en önemli unsur ise öbür dünyada cenneti kazanma isteği ve mutluluğun anahtarının bu dünyada aşırı çalışma ve üretkenlik olmasıdır. Nitekim Protestanlığa göre kimin cennete gideceğinin daha doğmadan belirlenmiş olmasından hareketle bu dünyadaki çalışma ve iktisadi faaliyetlerinden dolayı başarı elde edenler bunu cennete gitmenin işareti olarak görmekte ve bu yolla Protestanlık dünyevi ekonomik faaliyette bulunma noktasında bireyleri motive eden itici güç haline gelmektedir (Arslan, 2000: 13).

Protestanlığın kapitalizmin temelini atmasında etkili olan faktörlerden biri; bu dünyada aşırı çalışmanın öteki taraftaki mutluluğun anahtarı olduğu inancı üzerinden kapitalizmin en önemli gelişim kaynaklarından düşük ücretle uzun süreli çalışma durumunu meşru hale getirmesidir. Weber'in Protestan Çalışma Ahlakına sahip bireyinin diğer özellikleri; dürüstlük, güçlü sorumluluk duygusu, özeleştiri gücü ve dakikliklerdir. Hudson ve George'a göre Protestanlığın kapitalizmin gelişimini sağlama motivasyonu diğer dinlerin öteki dünya ağırlıklı yaklaşımlarına karşılık bireylere bu dünyada sorumluluk alma duygusu kazandırması aracılığıyla olmaktadır (Özdemir, 2007:154-159; Eisenstadt, 1968:4). Weber Protestanlık ile

kapitalizmi ilişkilendirdiği çalışmasında; dinin kapitalizmin kültürel arka planını şekillendirmedeki rolü üzerinden hareket etmektedir. Buna göre din iktisadi dinamikler ile iktisadi kurumları şekillendirme aracılığıyla kapitalizmin gelişimine yol açmaktadır (Deutschman, 2001: 387). Buna karşılık Eisenstadt (1968) Protestanlığın doğrudan ekonomik etki yaratmaktan öte eski dini yapıyı dönüştürerek daha yeni, saf ve sosyo politik bir dini anlayış oluşturduğu ve bu dini anlayış üzerinden toplumsal dönüşümü sağlayarak dolaylı yoldan ekonomik etki yarattığını ortaya koymaktadır (Eisenstadt, 1968: 8).

Weber'in çalışmasını destekleyen Farmer ve Richman (1965) iktisadi ve sosyal davranışlarına Calvinist ruhu entegre etmeyi başarmış toplumların iktisadi büyüme ve gelişmişlik düzeyinin yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Farmer ve Richman; 1958 yılı verilerinden hareketle kişi başına gelir düzeyi 700 doları aşmış dünyadaki en iyi 15 ülkenin Calvinist ahlaka sahip ülkeler olduğunu, Calvinist ahlaka sahip olmayan ülkelerinse böylesi bir iktisadi başarı elde edemediğini ortaya koymaktadır (Dana, 2009: 87-88). Bunun yanında Sombart; Yahudiliğin Protestanlıktan önce var olduğu ve püriten teorilere kaynaklık ettiği gerekçesiyle kapitalizmin temellerini Yahudiliğe dayandırmaktadır. Nitekim akılçılık ve kar elde etme güdüsü noktalarında Yahudi birey kapitalist birey ile birebir aynı özellikleri taşımaktadır (Tatar, 2012:162-164). Öte yandan İtalya'da Katoliklik hakimken kapitalizmin var olduğunu ortaya koyan çalışmalar ise kapitalizmin temelini Katolikliğe dayandırmaktadır (Kaymakçı, 2012:122). Weber'in tezinin aksini savunan iktisatçılara göre Katolikler dinlerinden ötürü finansal konularda başarılı olmaktadır. Ayrıca Tomes (1984) kolej düzeyindeki Katolik ve Protestanlar'dan, aynı eğitim düzeyine sahip olmasına rağmen, Katoliklerin Protestanlar'dan daha çok kazandığını ortaya koymakta olup; Ewing (2000) ve Steen (2004) bu görüşü desteklemektedir. Nitekim Steen (2004)

Katolikler'le birlikte Yahudiler'in de Protestanlar'dan daha fazla gelir elde ettiğini belirtmektedir (Frey vd. , 2001:10; Steen, 2004: 579; Tomes, 1984:17).

Aynı zamanda Rodinson (1996) Weber'in İslamiyet'in kapitalizmin gelişimine engel olacak nitelikte kaderciliği ve öte dünyacılığa dayalı bir din olduğu savını eleştirmekte, İslamiyet'in kapitalizmin gelişimine uygun dinamiklere ve kurumsal yapıya sahip bir din olduğunu ortaya koymaktadır. (Rodinson, 1996)

Weber'in İslamiyet'in kapitalizm ve girişimciliği engellediği yaklaşımına belki de en çarpıcı eleştirilerden biri Sabri Ülgener tarafından getirilmektedir. Ülgener Weber'in İslamiyet'i ele alışındaki yanlılığa ve aceleciliğe vurguda bulunmaktadır. Ülgener bunun ırkçılıktan ya da ideolojiden öte, kullanılan metottan kaynaklandığını belirtmektedir. Rasyonalitesi ve disiplini ile öne çıkan batı anlayışına karşıtlık oluşturabilmek adına İslam'ın ele alındığı ve İslamiyet'in temelindeki öz İslami anlayış ile daha sonra birtakım mistik öğelerle bütünleşmiş mahalli İslami anlayış arasında hak edilen ayrımın yapılmadığını vurgulamaktadır. Uluslararası ticaretin yaygın olarak yapılması ve Kur'anda bu topluma özgü (kar, ticaret, alışveriş gibi) dilin kullanılmış olması ve ticareti teşvik eden ayet ve hadislerin bulunmasından hareketle İslamiyet'in esasen girişimciliği ve kapitalizmi teşvik eden bir din olduğu sonucuna ulaşmaktadır (Ülgener, 2006: 57-58, 73-87).

Tawney; Weber ve Sombart'ın kapitalizme ilişkin bakış açısını genişleterek olayı iki farklı boyuttan değerlendirmektedir. Bu bakış açısına göre; Kalvinizm (Protestanlık) kapitalizmin gelişimini etkilemiş olmakla birlikte kapitalizmin gelişimi de bireylerin Protestanlığı tercih etmelerinde etkili olmaktadır. (Tawney, 2008:9) Tüm bu bakış açılarından yola çıkarak Weber ve Sombart'ın çalışmalarının; daha sonraki din ve iktisadi gelişme ilişkisi çalışmalarının hareket noktasını oluşturduğu söylenebilmektedir (McCleary, 2011: 4). Din - iktisat

ilişkisini din - iktisadi gelişme ilişkisinden farklı bir perspektifle ele alan Lenski (1961) din ile birey davranışları ilişkisine odaklanmaktadır. Buradan hareketle; dinin birey davranışlarını etkilediğini ve din ile birey davranışları arasındaki ilişkiye yönelik çalışmaların sosyal bilimlerin birçok alanı ile bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Lenski (1961)'den hareketle dinin; işbirliği ve yardımlaşma, devlet, piyasa ekonomisi, yasal kurallar, kadınların çalışması, güven ve tutumluluk gibi konulara etkisi ile ilgili çalışmaların önü açılmış olup din ve birey davranışları ilişkisini araştırmaya yönelik birçok çalışma yapılmaktadır (Mc Cleary, 2011: 6).

Guiso vd. (2003) yılı çalışmalarında; dinin bireyler arası güven, çocukları tutumluluğa yönlendirme, yasal kurallara uyma, devlet ve yasal sisteme güvenme, serbest piyasanın adalet ve etkinliğine güvenme konularında bireysel tutumlara etkisi üzerinde durmaktadır. Makaleye göre; din ile bireylerin serbest piyasa adaletine ve kurumların etkin işleyişine ilişkin tutumları ve din ile bireylerin başkalarına güven düzeyleri arasında pozitif yönlü ilişki bulunmaktadır. Buna karşılık; dindar insanların kadın haklarına karşı daha toleransız olduğu ve istihdam önceliğinde kadınlardan öte erkekleri tercih etme eğiliminde olduğu ortaya koyulmaktadır. Ayrıca dinin kadın hakları, devlete ilişkin tutum, serbest piyasaya yönelik tutum ve tutumluluk üzerindeki etkisinin farklı din ve mezhepler için farklılaşabileceği ortaya koyulan makalede; Müslümanlık, Yahudilik, Protestanlık, Katoliklik ve Budizm dinleri arasında yukarıda bahsedilen değişkenler bağlamında kıyaslama yapılmaktadır (Guiso vd, 2003; 227-229) Dinin birey davranışlarını etkilediğinden hareketle, bireylerin tercihlerine göre ayakta duran iktisadi kuruluşları da etkileyeceği ortaya koyulmaktadır. Bu durumun en temel örneklerinden birini İslami Bankalar oluşturmaktadır. Şöyle ki; İslamiyet' teki faiz yasağı ve faiz yerine kar – zarar ortaklığının tavsiye ediliyor olmasından

yola çıkılarak; bankalar kendi kurumsal yapılarını şekillendirmektedir. Borç verdiği bireylerin zararlarına da ortak olmak zorunda kalan İslami Bankalar; finansal varlıklarını devam ettirebilmek adına diğer bankaların talep ettikleri faiz miktarı kadar hizmet ücreti talep etmektedir. Bu şekilde İslam dininin şekillendirdiği yeni bir finansal yapı oluşmuş olmaktadır (Witham, 2010:5).

Din ve iktisat ilişkisini, yine makro düzeyde dinin iktisadi büyümeye etkisi üzerinden değerlendiren çalışmalar da yapılmaktadır. Nitekim Nelson (2001) çalışmasında; ülkelerin ekonomik performansını belirleyen aktörlerin iktisatçılardan öte şaşırtıcı bir şekilde ilahiyatçılar olduğunu belirterek, görece daha hızlı büyüyen ülkelerin esasen daha iyi dine sahip olan ülkeler olabileceğini ortaya koymaktadır. Daha iyi bir dinle kast edilen ise; yüksek düzeyde sosyal sermaye yaratacak kültürel normlara ve piyasa paradoksunu tatmin edici şekilde çözüme becerisine sahip dindir (Nelson, 2001:8). Bu bağlamda Frey vd. (2001) Hristiyanlığın iktisadi büyümeyi arttırdığını ortaya koymaktadır (Frey vd, 2001: 11). Bunun dışında; dinin kapitalizm, sosyalizm, gelir dağılımı, özel mülkiyet, serbest ticaret ve hükümet müdahalesi gibi iktisadi konularda herhangi bir etkisinin bulunmadığını belirten çalışmalara da rastlanmaktadır. Uluslararası büyüme farklılıklarında dinin etkisi değerlendirilirken üç nokta üzerinde durulmaktadır. Bunlardan biri; öbür dünya inancı gibi dinin inanç boyutunun etkisidir. Bir diğeri; dinin kurumlar üzerindeki etkisi ve sonucusu da dinin birey davranışları üzerindeki etkisi aracılığıyla iktisadi değişkenler üzerindeki etkisidir (Kumar,2008: 22-23). Dinin gelir dağılımı gibi iktisadi değişkenlere etkisi değerlendirilirken yapılması gereken; öncelikle hedeflenen dinin diğer dinlerden farklarının ortaya koyulması ve daha sonra bu farkların sosyo-ekonomik değişkenleri etkileme yolları üzerinde durulmasıdır (Kumar,2008: 24).

3.2. Dini İnanç ve Davranışları İktisat Teorisi ile Açıklayan Çalışmalar

Bu kapsamda yer alan çalışmalar; dine ilişkin inanç, davranış ve kurumları, iktisadi bakış açısı ile değerlendirmektedir. Çalışmalarda; dini inanç ve dini ibadetlere katılım oranı zamana ve yere göre nasıl değişmektedir, yaş, eğitim ve gelir düzeyi dindarlık seviyesini nasıl etkilemektedir, din savaşlarının nedenleri nelerdir, ekonomik sonuçların dindarlığa etkisi nelerdir türünden sorulara cevap aranmaktadır (Demir 2013: 11-12; Iannaccone, 2010:2). Dini iktisadi bağlamda ele alan çalışmalar dini konuları, tıpkı basit iktisatta olduğu gibi, fayda ve maliyet yaklaşımı üzerinden değerlendirmektedir. Hatta bireylerin dine ilişkin tercihlerinin rasyonel olduğu belirtilmektedir. Buna göre bireyler, bugünkü ya da gelecekteki faydalarını maksimum düzeye çıkarmaya yönelik dini tercihlerde bulunmaktadır. İktisadi bağlamda dine ilişkin değerlendirmelerde beşeri sermaye yaklaşımı da kullanılmaktadır. Nitekim dini bilgi (kişisel sermaye) ve herhangi bir dine mensup olmanın sağladığı ikili ilişkiler (sosyal sermaye) dine ilişkin beşeri sermaye kapsamında yer almaktadır. Dini beşeri sermaye arttıkça herhangi bir dine mensup bireylerin dini haz ve alışkanlıkları artmaktadır ki bu yolla bireyler fayda maksimizasyonu sağlamaktadır (Witham, 2010: 12). Din yalnızca bireysel boyutta değil kurumsal boyutta da ele alınmaktadır. Din kurumsal bağlamda ele alındığında, iktisattaki firma ya da kulüp modeline benzer şekilde değerlendirilmektedir. Buna göre; nasıl ki kulüpler üyelerine mal ve hizmet sunup karşılığında belirli bir fiyat karşılığı bedel almakta ise; dinler de kendilerine mensup olanlara ürün ve hizmet sunmakta olup; mensuplarından para, zaman ve inançsal bağlılık talep etmektedir. Dinin firma ile özdeşleştirilen yönü ise tıpkı firmalarda olduğu gibi dinlerin de büyüme (daha fazla mensuba sahip olma) istek ve eğilimlerinin olmasıdır. Aynı zamanda firmalar gibi dinler de mensuplarına o dine özgü mal ve hizmet sunmakta ve büyüme

ile birlikte etkinlik ve üretkenlik misyonuna sahip olmaktadır (Witham, 2010: 13). Dinin iktisadi analizini gerçekleştiren çalışmalar Adam Smith'in çalışmaları kadar eskiye dayanmaktadır. Smith bireylerin kiliseye gitme davranışını bireysel fayda sağlayan davranış olarak nitelendirmekte ve kiliseleri firma olarak görmektedir. Smith, din seçimi ve dini faaliyetlere katılım düzeyini bireylerin mal ve hizmet satın alma tercihine benzer şekilde analiz etmektedir. Buna göre bireyler herhangi bir dine inanma ve dini faaliyette bulunmanın fayda ve maliyetini değerlendirmekte, tercihlerini bu doğrultuda belirlemektedir. Bu esnada, Smith bireylerin dini konularda rasyonel olduğu üzerinden hareket etmektedir. Bu yolla bazı insanlar dindar olmayı seçerken diğer insanların neden dindar olmayı seçmediği sorusuna cevap verilmesi planlanmaktadır. Bu tür çalışmalarda dini faaliyetler bireylerin fayda fonksiyonlarına dahil edilerek değerlendirme yapılmaktadır (Frey vd., 2001: 14; Kumar, 2008: 4; Mc Cleary, 2011:3,17).

Pascal 2x2 matrisine dayandırarak gerçekleştirdiği analizinde, kazanç-maliyet analizi üzerinden Allah inancının rasyonelliğini sorgulamaktadır. Pascal'a göre Allah inancı; Allah'ın var olduğu durumda bireylerin cehenneme gitmemelerine ilişkin sigortadır. (Kumar,2008:117; Montgomery, 1992). Durkin ve Greely, Pascal'ın modelini modifiye ederek imanı sürekli bir değişken olarak modellemektedir. Bu modele göre herhangi bir birey beklediği fayda düzeyini en çoklaştıracak iman düzeyini seçmektedir. İman; yalnızca ölümden sonraki yaşamla ilişkili fayda yaratmakla kalmayıp, yaşam süresince de fayda yaratmaktadır. Caplan (2000)'in geliştirdiği dini davranışları açıklamada kullanılan rasyonel irrasyonelite modeli ile bireylere bütçe kısıtı altında iki tür ürün satın alma şansı verilmektedir. Bu iki ürün irrasyonel inanç ve zenginliktir. Buna göre tüketilen irrasyonel ürün miktarı bireyin iman düzeyini göstermekte olup, irrasyonel davranışların miktarı ağırlıklı olarak bireylerin tercih eğrisinin şekline bağlı

olmaktadır. Nitekim yalnızca bir kısım insan irrasyonel davranıştan fayda sağlamaktadır (Frey vd., 2001:15-16).

Dini faaliyetler ve bireylerin din seçimlerini açıklamaya ilişkin birçok model bulunmaktadır. Becker'in hane halkı üretim yaklaşımına dayanarak Azzi ve Ehrenberg kiliseye gitme ve kiliseye katkıda bulunmaya ilişkin ilk hane halkı tüketim modelini geliştirmiştir. Buna göre bireyler zamanlarını ve mallarını kilise ile tüketim malları arasında dağıtarak bu dünyadaki ve öbür dünyadaki yaşamlarında elde edecekleri fayda düzeyini en çoklaştırmayı hedeflemektedir. Bu bağlamda geliştirilen modelde; dini inanç ve faaliyetlere katılma tüketim malı olarak görülmekte ve bu tüketim malının bireylere sağlayacağı fayda üzerinden dini ibadete ayrılacak zaman ve dini bağış miktarının belirleneceği düşünülmektedir. Modelde öbür dünya için sevap biriktirmenin fırsat maliyeti hesaplanarak kadınların ve düşük ücretli emeklilerin zamanlarının daha büyük bir kısmını kilisede geçirdiği bulgusu elde edilmektedir. Bu bulguya ulaşılmasında; kadınlar ve düşük ücretli emekliler için zamanını kilisede geçirmenin fırsat maliyetinin düşük olması etkili olmaktadır (Azzi ve Ehrenberg, 1975: 48-49; Neumann, 1986:1193). Aynı şekilde Witham (2010); insanların dünyadaki yaşamlarının kısıtlı olmasından hareketle kiliseye ve dünyevi faaliyetlere ayırdıkları zamanı ve bağışlamak istedikleri miktarı fırsat maliyetine göre belirlediklerini ortaya koymaktadır. Sonsuz yaşamın olduğu öbür dünyaya yatırım yapmak isteyen bireyler kendilerinde görece bol olan ve fırsat maliyeti düşük olan mal (zaman, para) üzerinden yatırım yapmayı tercih etmektedir. Buna göre, kazancı düşük olan bireyler öbür dünyaya yatırım yapmak adına zamanlarının büyük kısmını kiliseye ayırma eğiliminde iken zenginler ise kendilerinde görece bol olan paralarını bağışta bulunmayı tercih etmektedir (Witham, 2010: 5).

Nitekim Neumann (1986) bireylerin ücret düzeyi arttıkça dini faaliyetlere ayırdığı zamanın azaldığını, kişinin en çok çalışma

ve para kazanma imkanının olduğu 40'lı yaşlarının dini ibadete en az zaman ayırdığı dönemler olduğunu ortaya koyduğu çalışmasıyla Witham 'ı desteklemektedir (Neumann, 1986). Dini iktisadi bağlamda değerlendiren çalışmalarda din piyasası kavramından bahsedilmekte ve din piyasasının işleme mekanizmasının normal piyasa mantığı ile benzerlik gösterdiği ortaya koyulmaktadır. Esasen yukarıda din piyasasının talep tarafına ilişkin çalışmalardan bahsedilmekle birlikte arz tarafında piyasaların rekabetçi olup olmamalarının etkisi üzerinde durulmaktadır. Buna göre din piyasalarında da rekabetçiliğin monopolcü piyasa yapısından daha etkin olduğunu; bu yolla dini kilise / cami ya da ibadethanelerde sunulan mal ve hizmetin dindar bireylerin (talep tarafını oluşturanların) istediği nitelikte olmasının sağlanabileceğini belirten çalışmalara rastlanmaktadır. Iannacone (1991) bu tür çalışmalara örnektir (Hamberg ve Pettersson,1994:205,207; Gorski, 2003:113). Aynı zamanda farklı dinlerin olmasının ve din piyasasında monopolcülüğün ortadan kalkmasının bireylerin herhangi bir dine mensup olma düzeyi üzerindeki etkisi de bu çerçevede ele alınmaktadır. Nitekim Hamberg ve Pettersson (1994) din piyasasındaki çoğulculuğun herhangi bir dine bağlılığa etkisini, kilise çeşitliliği ile kiliseye katılma düzeyi arasındaki ilişki ile bağlantılı olarak değerlendirmektedir. Aynı zamanda kilisede sunulan hizmet türü ve çeşitliliğinin de kiliseye katılma düzeyine etkisi ele alınmaktadır. Sonuçta hem din piyasasındaki rekabet ve çoğulculuğun (kilise çeşitliliği) hem de sunulan hizmet çeşitliliğinin dine bağlılık düzeyini (kiliseye katılma düzeyi) olumlu yönde etkilediği sonucuna ulaşılmaktadır. Çalışmada ayrıca Iannacone (1991)'de olduğu gibi din piyasasındaki çoğulculuğun (rekabetçiliğin) talep edilen mal ve hizmetin sunulması noktasında teşvik edici olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Hamberg ve Pettersson; 1994).

Witham (2010) yılı çalışması din piyasasına ilişkin çalışmalardan bir diğerini oluşturmaktadır. Çalışmaya göre; İkinci Dünya Savaşı sonrasında Japonya'da iki bin yeni dini grup ortaya çıkmış olup, Tanrı ve ruhani olgular tekrardan insanların kalplerini meşgul etmeye başlamıştır. Witham (2010) bu tür bir deneyimin iktisadi modellerle basitleştirilerek değerlendirilebileceğini ortaya koymaktadır. Buna göre; ortaya çıkan iki bin yeni din ile Shinto dininin monopolünün ortadan kalkması ve 2000 dindar girişimcinin piyasaya dinle bağlantılı mal ve hizmet sunması basit arz ve talep yönlü yaklaşımla gerçekleştirilen değerlendirmenin arz yönlü tarafını oluşturmaktadır. Değerlendirmenin talep yönlü kısmında ise Japonların fırsat-maliyet analizi yaparak ortaya çıkan 2000 dinden kendilerine en uygun olanı tercih etmeleri değerlendirilmektedir. Buna göre İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Japonya'da din piyasası oluşmakta ve bireyler kendilerini huzurlu hissedecekleri bir dini ve hatta birden çok dinin belirli kısımlarını tercih etmektedir (Witham, 2010: 3-4). Buna göre Witham (2010) tarafından değerlendirilen Japonya örneğinin; rekabetçi din piyasalarının daha etkin olacağını iddia eden çalışmalar tarafından ortaya koyulan din seçeneğindeki artışın bireylerin kendilerini bir dine ait hissetme ve o dinin gereklerini yerine getirme olasılığını arttıracığı bu yolla dindarlık düzeyinde artışa yol açabileceği temel argümanını desteklediği söylenebilmektedir (Hungerman, 2010: 258; 267).

3.3. Din Ekonomisine Yönelik Çalışmalar

Din ekonomisine yönelik çalışmalarda daha öncesinde bahsedildiği üzere iktisadi faaliyetlerin dini inanç ve değerler tarafından yeniden şekillendirilmesi üzerinde durulmaktadır. Başka bir ifadeyle bu alana ilişkin çalışmalarda belirli bir dine ilişkin kurallar temelinde iktisadi model üretilmektedir. Bu bağlamda acaba marjinalistlerin iktisadi yaklaşımları Hristiyan ahlakının temel ilkeleri ile ne düzeyde uyumludur türünden sorulara cevap aranmaktadır (Kumar,2008; Brennan

ve Waterman, 1994: 10). Bu kapsamda İslam ekonomisi, Hristiyan ekonomisi, Budizm ekonomisi, Yahudi ekonomisi gibi farklı dini ilkelerin ekonomiye uyarlanmasından oluşan alt iktisadi dallar oluşmaktadır. Bu alanlar esasen neoliberal iktisadın uzantısında uygulanan politikalara eleştiriden yola çıkılarak oluşturulmaktadır. Örneğin Hristiyan ekonomisi alanında çalışanlar neoliberal iktisad; refahı en fazla kişinin en fazla mala sahip olmasına indirgemesi, bireysel mutluluğu tüketimle özdeşleştirmesi ve toplumun tamamıyla ilgili ve maddi olmayan standartlara dayalı refah düşüncesine yer vermeyen ve bu bağlamda ahlaki normları da dışlayan iktisadi yaklaşım oluşturması noktalarında eleştirmektedir. Aynı zamanda Hristiyan ekonomisi neoklasiklerin kar maksimizasyonu hedefine odaklanmış homo economicus bireyini; Tanrı'nın kahyası konumundaki ve başkalarına hizmet etmeye odaklanmış gerçek insan doğası ile özdeşleşmediği noktasında eleştirmektedir (Tiemstra, 2012: 13,15, 31). Buradan hareketle Hristiyan ekonomisi alanında gerçekleştirilen çalışmalar; bencil olmaktan öte başkasına hizmet etmeye odaklanmış, kendileri kadar diğer insanların çıkarlarını da göz önünde bulunduran insan yaklaşımı üzerinden iktisadi meseleleri ele almaktadır. Bunun dışında Hristiyanlığın mülkiyet ve zenginlik gibi farklı konulara getirdiği kurallar üzerinden iktisadi meseleleri ele alanlar; Hristiyanlık dininin değer yargılarını da analizine dahil etmektedir (Tiemstra, 2012). Örneğin Wicksteed, iktisadi kurumların dini önem taşıdığını ve aynı zamanda bireyler arası işbölümü ve alış veriş ilişkisi sonucu oluşan karşılıklı hizmetin insanların Tanrı'nın çocuğu olmalarının göstergesi olduğunu belirterek; iktisadi kurum, iş bölümü ve alışveriş ilişkisini Hristiyanlık perspektifinden değerlendirmektedir (Steedman,1994: 81, 87).

Benzer şekilde Waterman (1991) Hristiyan Politik İktisadı üzerinde durarak özellikle 19. yy. başlarındaki politik iktisatçıların klasik politik iktisadi Hristiyanlık ilkeleri ile birleştirerek iktisad; değer yargısı

içeren normatif sosyal teori haline dönüştürdüğünü ve bunun en temel öncülerinden birinin Malthus olduğunu belirtmektedir. Buna göre Malthus Ricardo sonrası klasik iktisadi heterodoks Hristiyanlık ilkeleri çerçevesinde değerlendirmektedir. Waterman'ın tanımladığı Hristiyan Politik İktisadı

bugünün de temel değer yargıları olan özel mülkiyet hakları, serbest ve rekabetçi piyasalar, ücretli işgücü ve sosyal ve iktisadi eşitsizlik kavramlarına olumsuz yaklaşmamaktadır. (Waterman,1991: 3,12, 18) Benzer şekilde İslam ekonomisi alanında çalışanlar da ahlaki normların fayda maksimizasyonunu sağlamak için göz ardı edilmesine karşı çıkmakta, bireysel faydaya ve dolayısıyla faydacılık yaklaşımına eleştiri getirerek bireysel faydadan öte toplumsal faydanın değerli olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Hakim iktisattaki tam rekabet ve rekabette üstünlüğün sağlanmasından öte işbirliği ve bir arada olma kavramlarına önem verilmesi gerektiğini belirtmektedir. İşbirliği modeline göre girişimci kendisi yeterli kadar kar elde ettikten sonra kendisine gelen müşteriyi daha az kar eden girişimciye göndermektedir (Abdülmannan, 1989: 33-34; Zaman, 2014: 13; Zaman, 2015:8-9). İslam iktisadına göre iktisadi seçimlerde bireylerin karşı karşıya geldiği yalnızca kaynak kıtlığı olmamakta bireysel tercihler aynı zamanda ahlaki değerler tarafından kısıtlanmaktadır. Buna göre Adam Smith'in meşhur görünmez eli İslam ekonomisinde Allah'ın eline dönüşmektedir (Abdülmannan,1989: 33-34). İktisadi fenomenlerin değerlendirilmesinde İslam İktisadının normatif yönü pozitif yönüne baskın gelmektedir. Allah sevgisinin zenginlik ve mal sevgisinden üstün olması gerektiği vurgusunu temel alan İslam iktisadına göre fayda maksimizasyonu daha fazla mal tüketerek değil Allah sevgisi kazanılarak sağlanmaktadır. İslamiyet israf ve gereksiz tüketimi kısıtlamakla birlikte kıskançlık ve gösteriş tüketimini de yasaklamaktadır (Ismaeel vd.,2012:1092; Zaman,2015:8-9).

Hali hazırdaki çalışmanın; din ekonomisine yönelik çalışmaların değerlendirilmesi kısmında Hristiyan ekonomisi ve İslam ekonomisi çalışmaları üzerinde durulmaktadır. Bunun aynı sıra literatürde Budizm ilkeleri çerçevesinde iktisadın yeniden dizayn edilmesine dayanan Budizm ekonomisi ve Yahudiliğin temel ilkelerine göre iktisadın dizayn edilmesine dayalı Yahudilik ekonomisi alanlarında çalışmalara da rastlanmaktadır. Çalışmayı sınırlandırma gerekçesiyle benzer amaçlarla ortaya atılan bu alanlara ilişkin değerlendirme yapılmamaktadır. Sonuçta her ne sebeple olursa olsun; iktisadı ve dini ilkeleri iç içe hale getiren bu yeni çalışma alanları ile temel alınan dini normlar çerçevesinde iktisadi insan, refah, devlet müdahalesi, serbest piyasa sistemi, yoksulluk, mülkiyet hakları, girişimcilik ve gelir dağılımı gibi iktisadi kavramlar yeniden değerlendirilmektedir. Bu yolla yeni iktisadi sistemlerin oluşturulması amaçlanmaktadır.

4. SONUÇ

Sonuçta iktisat ve din ilişkisinde ilişkinin etki yönünden bağımsız olarak her iki kavramın yollarının kesiştiği ortak bir kader arkadaşlığından söz etmek mümkün olmaktadır. Bu kader arkadaşlığını değerlendirmeye çalışan sosyal bilimciler kimi zaman dini inançların maddi (ekonomik) unsurlara etki biçimi ve derecesi üzerinde yoğunlaşırken kimi zaman ekonomik faktörlerin din üzerindeki etkilerine yoğunlaşmakta, kimi zamansa temel alınan dini ilkeler çerçevesinde yeni bir iktisadi sistem yaratılmaya çalışılmaktadır (Ülgener, 2006: 24-26). Ülkemizde iktisat ve din ilişkisine ilgi; özellikle 1990'larda ortaya çıkan ve İslami Kalvinistler ya da Anadolu Kaplanları olarak nitelendirilen Orta Anadolu'daki Muhafazakar ve başarılı iş adamlarının ortaya çıkmasıyla artmaktadır. Literatürde muhafazakar girişimciler ya da İslami girişimciler olarak adlandırılan ve kendilerine ilişkin birden çok iş adamı derneği bulunan bu yeni girişimci profiline

girişimcilik faaliyetlerinin İslamiyet'in emir ve yasakları ile değer ve normları tarafından şekillendirildiği ortaya koyulmakta; buradan hareketle ülkemizde İslam iktisadına ilgi her geçen gün artmaktadır. İslami girişimci profiline ortaya çıkması aynı zamanda Weber'in (2009) Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu çalışması ile başlayan dinin kapitalizm, girişimcilik ve iktisadi büyümeye etkisi ne ölçüdedir tartışmalarını da yeniden gündeme getirmektedir. Bunun yanı sıra iktisat sosyolojisi alanında yapılan çalışmalar da birey davranışları üzerinden dinlerin iktisada etki edebileceğini ortaya koymaktadır. Buradan hareketle 1980 sonrası dönemde iktisat-sosyolojisi ilişkisinin yeniden güç kazanması de literatürde iktisat-din ilişkisine yönelik çalışmaların artmasına sebep olmaktadır.

Din ve girişimcilik ilişkisi çalışma hedefinin bir uzantısı olarak gerçekleştirilen iktisat- din ilişkisi okumalarında özellikle Türkçe literatürde; din- iktisat ilişkisini alt gruplara ayırarak her bir grupta yer alan çalışmaların temel sorularının neler olduğu üzerinden literatür değerlendirmesi yapan çok fazla çalışmaya rastlanmamaktadır. Buradan hareketle hali hazırdaki çalışma ile literatüre bu bağlamda katkı sağlanması hedeflenmektedir. Çalışma kapsamında temel kaynaklar ve temel tartışmalar üzerinden bu alanda çalışma yapmak isteyenlere yol haritası sunulması amaçlanmaktadır. Sonuçta; literatürde yer alan çalışmalar iktisat-din ilişkisi ile ilgili çalışmalar; dini inanç ve davranışları iktisat teorisi ile açıklayan çalışmalar, dini inanç ve davranışların sonucuna ilişkin çalışmalar ve din ekonomisine yönelik çalışmalar olmak üzere üç alt gruba ayrıştırılarak, her bir alt gruba ait çalışmaların temel soruları ve araştırma alanları üzerinden genel bir değerlendirme yapılarak iktisat-din ilişkisi tartışılmış olmaktadır. Çalışmada; çalışmayı sınırlandırma kaygısının da etkisiyle iktisat-din ilişkisine yönelik çalışmaların tamamı içeriği dahil edilmemektedir. Daha sonraki çalışmalarda çalışmanın kapsam ve içeriğinin genişletilmesi planlanmaktadır.

KAYNAKÇA

1. ABDÜLMANNAN, M.(1989) İslam Ekonomi Topluluğunun Kuruluşu: Ekonomik Analizin İslami Boyutları, Fikir Yayınları, İstanbul
2. ARSLAN, M. (2000). “A Cross – Cultural Comparison of British and Turkish Managers in Terms of Protestan Work Ethic Characteristics”, *Business Ethics: A European Review*, 9 (1): 13-19,
3. ASLAN, S. ve YILMAZ, A. (2001). “Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Post Modernizm”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2.): 93-108,
4. AZZİ, C. ve EHRENBERG, R. (1975). “Household Allocation of Time and Church Attendance”, *Journal of Political Economy*, 83(1):27-56,
5. BARRO, R.J. ve MC CLEARY, R. (2006). “Religion and Economy”, *Journal of Economic Perspectives*, 20(2):49-72,
6. BERGER, P. ve LUCKMANN, T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Penguin Books, England,
7. BRENNAN, G. ve WATERMAN, A.M.C.(1994). “Introduction:Economics and Religion”, s. 3-19,BRENNAN, G. VE WATERMAN, A.M.C. (ed.), *Economics and Religion: Are They Distinct ?*, Springer, New York, 1994.
8. BRENNAN, H. G.(1994). “The Impact of Theological Predispositions on Economics: A Commentary “,s. 163-179 BRENNAN, G.VE WATERMAN, A.M.C. (Ed.), *Economics and Religion: Are They Distinct?*, Springer Science and Business Media, New York,
9. DANA, L. (2009). “Religion as an Explanatory Variable For Entrepreneurship”, *Entrepreneurship and Innovation*, 10 (2) :87-99
10. DEMİR, Ö. (2013). *Din Ekonomisi İnanç, Zenginlik ve Mutluluk*, Sentez Yayıncılık, Bursa,
11. DEUTSCHMAN, C. (2001). “Capitalism as a Religion, an Unorthodox Analysis of Entrepreneurship” ,*European Journal of Social Theory*, 4 (4):387-403
12. DODD,S. D.VE GOTSIS,G., D. (2014). “An Examination of the Inter – Relationships Between Entrepreneurship and Religion”, www.academia.edu.tr, 10.06. 2014
13. DOW, S. (1994). “The Religious Content of Economics”,s.193-205, BRENNAN, G. VE WATERMAN, A.M.C. (Ed.), *Economics and Religion: Are They Distinct?*, Springer Science and Business Media, New York,
14. DULUPÇU, M. (1999). “İktisattaki Paradigmik Dönüşüm: Kozmik İktisattan Kaotik ve Kuatum İktisadına Geçiş”, *İktisat Dergisi*, 389, ss:37-46, 1999.
15. EISENSTADT, S. (1968). “The Protestan Ethic Thesis in an Analytical and Comparative Framework”, s. 3-46, EISENSTADT, S. N. (Ed.), *The Protestan Ethic and Modernisation: A Comparative Approach*, Basic Books, New York
16. EMMET, R. (1994). “Frank Knight: Economic versus Religion”, s.103-121, BREANNAN, H. GEOFFREY. VE WATERMAN, A. M. C. (Ed.), *Economics and Religion : Are They Distinct*, Springer, New York
17. FİNKE, R. ve STARK, R. (2003). “The Dynamics of Religious Economics”, s. 96-110, DİLLON, M. (Ed.), *Handbook of the Sociology of Religion*, Cambridge University Press, New York,
18. FREY, S. VE STUTZER, A. (2001). “Economics on Psychology: From

- Imperialistic to Inspired Economics” , *Philosophie Economique*, 2 (4):5-22
19. GORSKI, S. (2003) “Historicizing The Secularization Debate, s.110-123, DILLON, M. (Ed.), ”, *Handbook of the Sociology of Religion*, Cambridge University Press, New York
 20. GUISO, L. SAPIENZA, P. VE ZINGALES, L. (2003) “People’s Opium? Religion and Economic Attitudes”, *Journal of Monetary Economics*, 50:225-282,
 21. HAMBERG, E.VE PETTERSSON, T. (1994) “The Religious Market: Denominational Competition and Religious Participation in Contemporary Sweden”, *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol:33(3): 205-216
 22. HELLESTVEIT, A. (2014) *Economy as Religion*, Master Thesis , Norwegian University of Science and Technology, Faculty of Social Sciences and Technology Management, Department of Sociology, Norwegian,
 23. HOFMANN, R. (2013) “The Experimental Economics of Religion”, *Journal of Economic Surveys*, 27 (5): 813-845
 24. HUNGERMAN, D. (2011) “Rethinking the Study of Religious Markets”, s.257-275, MCCLEARY, R. (Ed.) , *The Oxford Handbook of the Economics of Religion*, Oxford University Press, England,
 25. IANNACCONE, L. (1998) “Introduction to the Economics of Religion”, *Journal of Economic Literature*, 36 (3): 1465-1495
 26. IANNACONNE, L. (2010) “The Economics of Religion: Invest Now, Repent Later?”, *Faith&Economics*, 55:1-10,
 27. ISMAEEL, M. VE BLAIM, K. (2012) “Toward Applied Islamic Business Ethics: Responsible Halal Business”, *Journal of Management Development*, 31 (10):1090-1100
 28. JACKSON, P. VE FLEISCHER, C. (2007) “Religions and Economics: A Literature Review”, *Religions and Development Working Paper 3*, International Development Department School of Public Policy, University of Birmingham, U.K.
 29. KARAGÜL M. VE AÇIKGÖZ Ö. (2009) “İktisat Tarihi Perspektifinde İktisadi Kalkınma ve Din İlişkisi”, *Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12 (18):471-486
 30. KAYMAKÇI, Ö. (2012). “Seküler Bir Alan Olarak İktisat ve Din İlişkisi”, *İnsan ve Toplum Dergisi*, 2 (4) :119-134,
 31. KUMAR, V. (2008). “A Critical Review of Economic Analyses of Religion”, *Working Paper-023*, Indira Gandhi Institute of Development Research, Mumbai
 32. KURAN, T. (1994). “Religious Economics and Economics of Religion”, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 150 (4): 769-775
 33. KURAN, T. (2002). *İslam’ın Ekonomik Yüzleri*, İletişim Yayıncılık, İstanbul
 34. KURANTIN, N. (2013). “Interrelationship Between Economic Activity and Religion”, *Advances in Management & Applied Economics*, 3 (6):81-99
 35. LEROCH M., REGGIANI C., ROSSINI G. ve ZUCHELLI E. (2014). “Religious Attitudes and Home Bias:Theory and New Evidence From Primary Data”, *Review of Development Economics*,18:401-414
 36. MC CLEARY, R. (2011). “The Economics of Religion as a Field of Inquiry”, s.3-39, MCCLEARY, R. (Ed.) , s. *The Oxford Handbook of the*

- Economics of Religion, Oxford University Press, UK,
37. MEEKS, D. (2014). "Economics in the Christian Scriptures.", s.3-22, OSLINGTON, P. (Ed.), The Oxford Handbook of Christianity and Economics, Oxford University Press, Oxford, 2014
38. MONTGOMERY, J. (1992). "Pascal's Wager and the Limits of Rational Choice: A Comment on Durkin and Grreley", Rationality and Society, 4 (1):117-121
39. NELSON, R. (2001). Economics as Religion from Samuelson to Chicago and Beyond, The Pennsylvania State University Press, USA,
40. NEUMANN, S. (1986). "Religious Observance Within a Human Capital Framework: Theory and Application", Journal of Applied Economics, 18 (11): 1193-1202
41. ÖZDEMİR, S. (2005). "Din-Ahlak-Sosyoloji İlişkisinin Sosyolojik Analizi Kapitalist Zihniyetin Değerlendirilmesi: Adam Smith ve İbrahim Hakkı Örneği", Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa,
42. ÖZDEMİR, Ş. (2007). "Din Ekonomi İlişkisi ve Güncel Arayışlar", Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 23:153-164
43. ÖZDİL, M. (2009). "İsmail Gaspralı'nın Din ve Toplum Anlayışı", Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta
44. REHMAN, S. ve ASKARİ, H. (2010). "An Economic Islamicity Index ", Global Economy Journal, 10(3):1-37
45. RODINSON, M. (1996). "İslam ve Kapitalizm", Spartaküs Yayınları, İstanbul
46. SCHLICHT, E. (1995). "Economic Analysis and Organised Religion", s. 111-162, JONES, E. (Ed.), Survival and Religion Biological Evolution and Cultural Change, Wiley & Sons, New York
47. STANDER, H. (2014) "Economics in the Church Fathers", s.22-44, OSLINGTON, P. (Ed.), The Oxford Handbook of Christianity and Economics, Oxford University Press, Oxford, 2014
48. STEEDMAN, I. (1994). "Wicksteed: Economist and Prophet", s. 77-103, BREANNAN, H. G. VE WATERMAN, A. M. C. (ED.), Economics and Religion : Are They Distinct,, Recent Economic Thought Series,
49. STEFANESCU, F. VE SAVEANU, S. (2013). "Religiosity and Economic Behaviour: An Exploratory Analysis of the Hungary- Romania Cross Border Area", Journal for the Study of Religions and Ideologies, 12 (35):132-157
50. STİGLİTZ, J. (2013) "Why Economy Matters",
51. ŞAYLAN, G. (1999). Postmodernizm, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara
52. TATAR, C. (2012). "Din ve Kapitalizm", Sosyoloji Konferansları, 1 (45):149-168
53. TAWNEY, R. (2008). Religion and the Rise of Capitalism, Hesperides Press, Hong Kong,
54. TIEMSTRA, J.P. (2012) . Stories Economists Tell: Studies in Christianity and Economics, Pickwick Publications, Eugene
55. TOMES, N. (1984) "The Effects of Religion and Denomination on Earnings and the Returns to Human Capital", Economics Working Paper: University of Western Onterio, Canadian,

56. ÜLGENER, S. (2006) . Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı, Derin Yayınları, İstanbul
57. WATERMAN, A.M.C. (1991). Revolution Economics and Religion: Christian Political Economy:1798-1833, Cambridge University Press, New York
58. WEBER, M. (2009). Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu, Alter Yayıncılık, Ankara
59. WITHAM, L. (2010). Marketplace of the Gods: How Economics Explain Religion, Oxford University Press, Oxford,
60. YALÇINKAYA, T. (2006). “Bir İkilimin Belirsizliğindeki Bilim: Bilim İnsan İçin Özne Midir Nesne Midir”, Sosyo ekonomi Dergisi, 3(3):131-140
61. ZAMAN, A.(2015) . “İslam versus Economics”, s. , HASSAN K. VE LEWİS M. (Ed.), Handbook on Islam and Economic Life, Edward Elgar Publishing, UK.
62. ZAMAN, A. (2014). “İslam versus Economics”,Social Science Research Network, Nurturing Mind Seminar Series- PIDE